

Uniwersytet Gdański
Wydział Prawa i Administracji
Katedra Praw Człowieka i Prawa Własności Intelektualnej

**Wyjątki i ograniczenia prawa autorskiego na rzecz osób
niepełnosprawnych w kontekście praw człowieka i rozwoju technologii
wspomagających**

Praca doktorska przygotowana pod kierunkiem
dra hab., Macieja Barczewskiego, prof. UG

Gdańsk 2023

WSTĘP I ZAKRES PRZEDMIOTOWY ROZPRAWY	10
1. ZARYS PROBLEMATYKI	10
2. ZNACZENIE I CEL BADAŃ	18
3. STRUKTURA ROZPRAWY	23
4. METODOLOGIA ROZPRAWY	25
5. WYJAŚNIENIE STOSOWANIA POJĘCIA „OSOBY NIEPEŁNOSPRAWNEJ”	26
ROZDZIAŁ I. PRAWA OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH W SYSTEMIE PRAW CZŁOWIEKA	29
1. MODELE NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI. UWAGI WSTĘPNE	29
1.1 <i>Model medyczny</i>	30
1.2 <i>Model społeczny</i>	32
1.3 <i>Podsumowanie medycznego i społecznego modelu postrzegania niepełnosprawności</i>	34
2. EWOLUCJA MIĘDZYNARODOWEGO SYSTEMU PRAW CZŁOWIEKA W ODNIESIENIU DO SYTUACJI OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH DO 2006 R.	35
2.1 <i>Uwagi wstępne</i>	35
2.2 <i>Powszechna Deklaracja Praw Człowieka wobec praw osób niepełnosprawnych</i>	37
2.2.1 <i>Antecedencje</i>	37
2.2.2 <i>Krytyka statusu osób niepełnosprawnych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka</i>	38
2.3 <i>Działania i inicjatywy podejmowane przez ONZ</i>	43
2.3.1 <i>Uwagi wstępne</i>	43
2.3.2 <i>Światowy Program Działań na Rzecz Osób Niepełnosprawnych</i>	44
2.3.3 <i>Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych</i>	46
3. REGIONALNE SYSTEMY PRAW CZŁOWIEKA WOBEC PRAW OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH DO 2006 R.	48
3.1 <i>System europejski</i>	48
3.1.1 <i>System Rady Europy i orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wobec praw osób niepełnosprawnych do roku 2006 r.</i>	49
3.1.2 <i>System Unii Europejskiej wobec praw osób niepełnosprawnych przed 2006 r.</i>	52
3.2 <i>System międzyamerykański (interamerykański)</i>	58
3.3 <i>System afrykański</i>	60
3.3.1 <i>Szczególna sytuacja osób niepełnosprawnych mieszkających na kontynencie afrykańskim</i>	60
3.3.2 <i>Akty prawa wewnętrznego</i>	61
3.4 <i>System arabski</i>	63
3.4.1 <i>Uwagi wprowadzające</i>	63
3.4.2 <i>Arabska Karta Praw Człowieka wobec praw osób niepełnosprawnych</i>	65
3.5 <i>System azjatycki</i>	66
3.5.1 <i>Uwagi wprowadzające</i>	66
3.5.2 <i>Deklaracja ASEAN</i>	67
4. KONWENCJA ONZ O PRAWACH OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH Z 2006 R.	68
4.1 <i>Antecedencje</i>	68
4.2 <i>Działania Grupy WIPO</i>	70
4.3 <i>Działania Komitetu Ad Hoc przy ONZ</i>	72
4.4 <i>Struktura Konwencji oraz podstawowy katalog praw</i>	74
4.4.1 <i>Preambuła Konwencji</i>	74
4.4.2 <i>Art. 1 i 2 Konwencji (cel i definicje)</i>	75
4.4.3 <i>Art. 3 Konwencji (zasady ogólne)</i>	75
4.4.4 <i>Art. 4 Konwencji (obowiązki państw)</i>	75
4.4.5 <i>Pozostałe prawa przyznane Konwencją</i>	76
4.5 <i>Wprowadzenie nowego modelu niepełnosprawności</i>	76
4.6 <i>Postanowienia zobowiązujące do zapewnienia dostępu do materiałów kulturalnych i zakazujące dyskryminacyjnego stosowania norm prawa własności intelektualnej</i>	79
4.6.1 <i>Analiza art. 30 KPON – Udział w życiu kulturalnym, rekreacji, wypoczynku i sporcie</i>	79
4.6.1.1 <i>Pojęcie „uczestnictwa w życiu kulturalnym” w uniwersalnym systemie praw człowieka</i>	80
4.6.1.2 <i>Pojęcie „kultury” oraz „materiałów w dziedzinie kultury” w uniwersalnym systemie praw człowieka</i>	82
4.6.1.2.A <i>Pojęcie „kultury”</i>	82
4.6.1.2.B <i>Pojęcie „materiałów w dziedzinie kultury”</i>	84
4.6.1.2.B.1 <i>Pojęcie „materiałów w dziedzinie kultury” w systemie praw człowieka</i>	84

4.6.1.2.B.2 Pojęcie „materiałów w dziedzinie kultury” w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych.....	88
4.6.1.2.B.3 Materiały w dziedzinie kultury i ich interpretacja w rozumieniu art. 30 ust. KPON.....	89
4.6.1.3 Pojęcie „dostępnych formatów”	92
4.6.1.4 Pojęcie „przepisów chroniących prawa własności intelektualnej”	95
4.6.1.4.A Wprowadzenie i zakres pojęcia „prawa własności intelektualnej w rozumieniu Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych”	95
4.6.1.4.B Istota pojęcia „przepisów chroniących prawa własności intelektualnej”	97
4.7 Rola Konwencji w zakresie zapewnienia dostępu i realizowania praw osób niepełnosprawnych	99
5. UWAGI PODSUMOWUJĄCE - SYSTEM PRAW CZŁOWIEKA WOBEC UŁATWIENIA OSOBOM NIEPEŁNOSPRAWNYM DOSTĘPU DO UTWORÓW CHRONIONYCH PRAWEM WŁASNOŚCI INTELEKTUALNEJ. 102	
ROZDZIAŁ II. PRAWA OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH W SYSTEMIE PRAWA AUTORSKIEGO.....	105
1. WPROWADZENIE - POJĘCIE „WYJĄTKÓW I OGRANICZEŃ” PRAWA AUTORSKIEGO.....	105
2. TEST TRÓJSTOPNIOWY W TRAKTATACH PRAWA WŁASNOŚCI INTELEKTUALNEJ.....	109
2.1 Konwencja berneńska o ochronie dzieł literackich i artystycznych	109
2.1.1 Perspektywa stosowania testu trójstopniowego konwencji berneńskiej wobec potrzeb osób niepełnosprawnych.....	110
2.2 Porozumienie w sprawie handlowych aspektów praw własności intelektualnej (porozumienie TRIPS)	112
2.3 Traktat WIPO o prawie autorskim	113
2.4 Podsumowanie	115
3. DZIAŁANIA WIPO I ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH PODEJMOWANE DO 2006 R.	116
3.1 Raport Wandy Noel	116
3.2 Raport Davida Mann'a	117
3.3 Raport Sama Ricketsona.....	117
3.4 Raport Nica Garnetta.....	119
3.5 Raport Judith Sullivan.....	120
4. DZIAŁANIA WIPO I ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH PODEJMOWANE PO 2006 R.....	120
5. PODSUMOWANIE DZIAŁAŃ WIPO DEDYKOWANYCH USTANOWIENIU WYJĄTKÓW I OGRANICZEŃ PRAWA AUTORSKIEGO NA RZECZ OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH	121
6. WYJĄTKI I OGRANICZENIA PRAWA AUTORSKIEGO USTANOWIONE NA RZECZ OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH NA PRZYKŁADZIE SYSTEMU PRAWA KRAJOWEGO STANÓW ZJEDNOCZONYCH AMERYKI PÓŁNOCNEJ.....	123
6.1 Uwagi wstępne	123
6.2 The Copyright Act: instytucja dozwolonego użytku (fair use).....	124
6.2.1 Fair Use przed 1976 r.....	124
6.3 The Pratt-Smoot Act	126
6.3.1 The Talking Book i nowe formy dostępnych formatów	128
6.3.2 Ograniczenia The Pratt-Smoot Act	129
6.4 The Copyright Act: Sekcja § 121 (Chafee Amendment).....	130
6.4.1 Terminologia Sekcji § 121 The Copyright Act	133
6.4.1.1 Pojęcie „dostępne formaty” według Sekcji § 121 The Copyright Act	133
6.4.1.2 Pojęcie „upoważnione podmioty” według Sekcji § 121 The Copyright Act	134
6.4.1.3 Pojęcie „osoby uprawnione” według Sekcji § 121 The Copyright Act.....	134
6.4.2 Ograniczenia Sekcji § 121 The Copyright Act	135
6.4.2.1 Ograniczenia podmiotowe oraz przedmiotowe	135
6.4.2.2 Ograniczenia wynikające z prawa międzynarodowego.....	137
6.4.2.3 Ograniczenia odtwarzania zdigitalizowanych utworów.....	138
6.5 Koncepcja funkcjonowania i orzecznictwo dotyczące Sekcji § 107 The Copyright Act (fair use)	140
6.5.1 Uwagi wstępne	140
6.5.2 Sprawa Betamax	142
6.5.3 Sprawa The Author's Guild vs. HathiTrust	142
6.5.4 Sprawa The Author's Guild vs. Google Inc	148
6.6 Wzajemna relacja sekcji § 121 oraz sekcji § 107 The Copyright Act.....	150
6.7 Podsumowanie amerykańskiego systemu wyjątków i ograniczeń ułatwiających osobom niepełnosprawnym dostęp do utworów chronionych prawem autorskim	151
7. WYJĄTKI I OGRANICZENIA PRAWA AUTORSKIEGO USTANOWIONE NA RZECZ OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH W SYSTEMIE PRAWA UNII EUROPEJSKIEJ DO ROKU 2013 R.	153

7.1 Dyrektywa 2001/29/WE InfoSoc	155
8. TRAKTAT Z MARRAKESZU (2013 R.)	159
8.1 <i>Antecedencje</i>	159
8.2 <i>Propozycje treści Traktatu</i>	161
8.2.1 Propozycja latynoamerykańska	161
8.2.2 Propozycja afrykańska	163
8.2.3 Propozycja Unii Europejskiej	164
8.2.5 Kontrowersje i zarzuty wobec Traktatu	166
8.2.6 Rezultat prac nad treścią Traktatu	169
8.3 <i>Treści normatywne Traktatu</i>	170
8.3.1 Uwagi wstępne. Umieszczenie Traktatu w systemie ochrony praw człowieka i w systemie prawa autorskiego	170
8.3.2 Przegląd i komentarz do wybranych postanowień Traktatowych	172
8.3.2.1 Utwory opublikowane	172
8.3.2.2 Beneficjenci	173
8.3.2.3 Kopia utworu w dostępnym formacie	174
8.3.2.4 Podmioty uprawnione	175
8.3.2.5 Ograniczenia i wyjątki	175
8.3.2.6 Wynagrodzenie za korzystanie z utworu	177
8.3.2.7 Wymiana transgraniczna	177
8.3.2.8 Test trójstopniowy	178
8.3.2.9 Inne ograniczenia i wyjątki	179
8.3.3 <i>Podsumowanie i uwagi krytyczne wobec Traktatu z Marrakeszu</i>	181
9. PODSUMOWANIE AKTUALNEGO SYSTEMU WYJĄTKÓW I OGRANICZEŃ MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA AUTORSKIEGO NA RZECZ OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH	184
 ROZDZIAŁ III. TECHNOLOGIE WSPOMAGAJĄCE OSOBY NIEPEŁNOSPRAWNE ORAZ OBOWIĄZKI ZAPEWNIENIA DOSTĘPNOŚCI CYFROWEJ	
188	
1. UWAGI WSTĘPNE	188
2. DOSTĘPNOŚĆ CYFROWA I WYTYCZNE WCAG W3C	189
2.1 <i>Charakter normatywny Wytycznych WCAG i ich wpływ na prawodawstwo regionalne oraz krajowe</i>	192
3. TECHNOLOGIE WSPOMAGAJĄCE	196
3.1 <i>Pojęcie technologii wspomagających</i>	196
3.2 <i>Podstawy prawne zapewnienia dostępu do technologii wspomagających</i>	200
3.3 <i>Przykłady technologii wspomagających osoby niepełnosprawne</i>	203
4. PODSUMOWANIE	208
 ROZDZIAŁ IV. ZMIANY W SYSTEMACH PRAWA EUROPEJSKIEGO, STANÓW ZJEDNOCZONYCH AMERYKI PÓŁNOCNEJ I AFRYKAŃSKIEGO SYSTEMU OCHRONY PRAW CZŁOWIEKA WOBEC ZAWARCIA KONWENCJI O PRAWACH OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH I TRAKTATU Z MARRAKESZU	
213	
1. DZIAŁANIA RADY EUROPY PO ROKU 2006 R.	213
2. DZIAŁANIA PRAWODAWCZE UNII EUROPEJSKIEJ WOBEC ZAWARCIA KONWENCJI O PRAWACH OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH I TRAKTATU Z MARRAKESZU	214
1.1 <i>Inicjatywy z zakresu praw człowieka</i>	214
1.1.1 Strategia na rzecz osób niepełnosprawnych 2010–2020	216
1.1.2 Strategia na rzecz osób niepełnosprawnych 2021–2030	217
1.1.3 Europejski Filar Praw Socjalnych	218
1.1.4 Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 7 października 2021 r. w sprawie ochrony osób z niepełnosprawnościami	219
1.2 <i>Inicjatywy z zakresu prawa autorskiego</i>	220
1.2.1 Zmiana Dyrektywy InfoSoc	220
1.2.3 Dyrektywa 2017/1564 i Rozporządzenie 2017/1563	220
1.2.4 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/882 – Europejski Akt o Dostępności	221
1.3 <i>Koncepcja uzasadnienia wyprowadzenia szerokiego wyjątku na rzecz osób niepełnosprawnych w oparciu o podstawy normatywne aktów prawa Unii Europejskiej</i>	223
1.3.1 Podstawa wynikająca z Dyrektywy 2017/1564	223
1.3.2 Podstawa z zakresu praw człowieka	224

1.3.3 Podstawa wynikająca z orzecznictwa UE – sprawy C-201/13 Deckmyn i C-117/13 Ulmer	225
1.4 Podsumowanie unormowań Unii Europejskiej	226
2. DZIAŁANIA PRAWODAWCZE STANÓW ZJEDNOCZONYCH AMERYKI PÓŁNOCNEJ WOBEC ZAWARCIA TRAKTATU Z MARRAKESZU	226
2.1 Zmiany treści sekcji § 121 <i>The Copyright Act</i>	226
Sekcja § 121a <i>The Copyright Act</i> . Ograniczenia praw wyłącznych: reprodukcja dla niewidomych lub innych osób niepełnosprawnych w krajach traktatu z Marrakeszu.....	227
2.2 Istotne mankamenty unormowań sekcji § 121 oraz sekcji § 121a <i>The Copyright Act</i>	229
2.2.1 Mankamenty wynikające z ograniczonego zakresu utworów możliwych do przekształcenia	229
2.2.2 Braki wynikające z ograniczeń transgranicznej wymiany utworów.....	230
3. DZIAŁANIA PRAWOTWÓRCZE AFRYKAŃSKIEGO SYSTEMU PRAW CZŁOWIEKA WOBEC ZAWARCIA KONWENCJI O PRAWACH OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH I TRAKTATU Z MARRAKESZU	231
3.1 Uwagi wstępne	231
3.2 Protokół dodatkowy: <i>Afrykański Protokół Praw Osób Niepełnosprawnych</i>	233
3.3 Podsumowanie działań z zakresu afrykańskiego systemu praw człowieka	237
ROZDZIAŁ V. KONKLUZJE I POSTULATY	239
1. UWAGI PODSUMOWUJĄCE	239
2. WĄTPLIWOŚCI Z PERSPEKTYWY PRAWA AUTORSKIEGO	241
3. WNIOSKI <i>DE LEGE LATA</i> I <i>DE LEGE FERENDA</i>	245
4. PROPOZYCJA TREŚCI UNIWERSALNEGO WYJĄTKU PRAWA AUTORSKIEGO ODNOSZĄCEGO SIĘ DO POTRZEB OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH.....	247
BIBLIOGRAFIA.....	250

Wykaz skrótów

1. Źródła prawa

- ADA - Americans with Disabilities Act 1990 (amerykańska ustawa o prawach osób niepełnosprawnych z 1990 r.)
- AfrKPC – Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów
- AKPC (lub: Pakt z San Jose) – Amerykańska Konwencja Praw Człowieka
- ArabKPC – Arabska Karta Praw Człowieka
- ASEAN (lub: Deklaracja ASEAN) - Deklaracja Praw Człowieka ASEAN z 8 sierpnia 1967 r.
- CIADDIS - Miedziamerykańska konwencja w sprawie eliminacji wszelkich form dyskryminacji osób niepełnosprawnych
- CRPD – Convention on the rights of persons with disabilities (Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych)
- Deklaracja kairska - Deklaracja Praw Człowieka w Islamie z dnia 5 sierpnia 1990 r.
- Dyrektywa 2000/31 – dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 8 czerwca 2000 r. w sprawie niektórych aspektów prawnych usług społeczeństwa informacyjnego, w szczególności handlu elektronicznego w ramach rynku wewnętrznego
- Dyrektywa 2019/882 - Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/882 – Europejski Akt o Dostępności
- Dyrektywa 91/250 – Dyrektywa Rady z dnia 14 maja 1991 r. w sprawie ochrony prawnej programów komputerowych
- Dyrektywa 96/9 - dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady nr 96/9/WE z dnia 11 marca 1996 r. w sprawie ochrony prawnej baz danych
- Dyrektywa nr 2001/29 (lub: Dyrektywa InfoSoc) - dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2001/29/WE z dnia 22 maja 2001 r. w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym
- Dyrektywa nr 2009/24 - dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2009/24/WE z dnia 23 kwietnia 2009 r. w sprawie ochrony prawnej programów komputerowych
- Dyrektywa nr 2017/1564 (lub: dyrektywa marrakeszańska) – dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie niektórych dozwolonych sposobów korzystania z określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim i prawami

pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem oraz w sprawie zmiany dyrektywy 2001/29/WE w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym

- EKPC – Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4 listopada 1950 r.
- IDEA - Individuals with Disabilities Education Act 1990 (amerykańska ustawa o kształceniu osób niepełnosprawnych)
- k.k. – kodeks karny
- k.p. – kodeks pracy
- k.r.o. – kodeks rodzinny i opiekuńczy
- Karta Praw Podstawowych - Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE 2010/C 83/02)
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483)
- Konwencja berneńska (lub: akt paryski konwencji berneńskiej) - akt paryski konwencji berneńskiej o ochronie dzieł literackich i artystycznych, sporządzony w Paryżu dnia 24 lipca 1971 r.
- Konwencja berneńska z 1886 r. (lub: oryginalny tekst konwencji berneńskiej) - konwencja berneńska o ochronie dzieł literackich i artystycznych z dnia 9 września 1886 r.
- KPON (lub: Konwencja) – Konwencja o prawa osób niepełnosprawnych
- KPP (lub: Karta) – Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej
- MPPGSiK – Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych
- MPPOiP – Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych
- PDCP – Powszechna Deklaracja Praw Człowieka sporządzona w Paryżu w 1948 r.
- Protokół z San Salvador - Protokół dodatkowy do Amerykańskiej Konwencji praw człowieka w obszarze praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych
- Rozporządzenie nr 2017/1563 (lub: rozporządzenie marrakeszańskie) - Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1563 z dnia 13 września 2017 r. w sprawie transgranicznej wymiany między Unią a państwami trzecimi kopii w dostępnych formatach określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim

i prawami pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem

- Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych (lub: Standardowe Zasady) - Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych (rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 48/96 z 20 grudnia 1993)
- The Equality Act 2010 – brytyjska ustawa o równości osób niepełnosprawnych
- The Rehabilitation Act (lub: RehaAct) - The Rehabilitation Act of 1973
- Traktat WIPO o artystycznych wykonaniach i fonogramach WPPT - traktat Światowej Organizacji Własności Intelektualnej o artystycznych wykonaniach i fonogramach, sporządzony w Genewie dnia 20 grudnia 1996 r.
- Traktat WIPO o prawie autorskim WCT (lub: WCT) - traktat Światowej Organizacji Własności Intelektualnej o prawie autorskim, sporządzony w Genewie dnia 20 grudnia 1996 r.
- Traktat z Marrakeszu (lub: TZM, Traktat marrakeszański, Traktat) - Traktat z Marrakeszu o ułatwieniu dostępu do opublikowanych utworów osobom niewidomym, słabowidzącym i osobom z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem
- TRIPS (lub: porozumienie TRIPS) – Agreement on Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (Porozumienie w sprawie Handlowych Aspektów Prawa Własności Intelektualnej)
- u.p.a.p.p. - ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych
- U.S. Copyright Act - amerykańska ustawa o prawie autorskim (ang. U.S. Copyright Act of 1976, 17. U.S.C. §§ 101 et seq.) z dnia 19 października 1976 r.
- UrhG - niemiecka ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych (niem. Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte) z dnia 9 września 1965 r.
- Ustawa o dostępności cyfrowej - Ustawa z dnia 4 kwietnia 2019 r. o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych
- Ustawa o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami - Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami
- Zielona Księga - Księga Komisji Wspólnot Europejskich z dnia 16.07.2008 r., Prawo autorskie w gospodarce opartej na wiedzy

2. Czasopisma i publikatory

- Dz. U. – Dziennik Ustaw
- Dz. U. UE – Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
- PiP – Państwo i Prawo
- ZNUJ - Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego
- ZNUJ PPWI - Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej

3. Inne skróty

- ADP – Protokół dodatkowy do Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i ludów o prawach osób z niepełnosprawnością
- DRM – cyfrowe zarządzanie prawami
- H.R.- House of Representatives (Izba Reprezentantów) – numer następujący po H.R. to numer aktu przypisany przez Sekretarza Izby
- NHRI - National Human Right Institution
- NLS - National Library Service for the blind and print disabled
- TFUE – Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej
- TSUE – Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej
- TTS – treść na mowę (ang. text-to-speech)
- TUE – Traktat o Unii Europejskiej
- UE – Unia Europejska
- UN – Organizacja Narodów Zjednoczonych
- UNESCO – Organizacja Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury
- USA – Stany Zjednoczone Ameryki Północnej
- WBU – Światowa Organizacja Osób Niewidomych
- WHO – Światowa Organizacja Zdrowia
- WIPO - Światowa Organizacja Własności Intelektualnej
- WTO - Światowa Organizacja Handlu
- W3C - World Wide Web Consortium

Wstęp i zakres przedmiotowy rozprawy

1. Zarys problematyki

Nie ulega wątpliwości, że osoby niepełnosprawne napotykają wiele barier na drodze pełnego i równego dostępu do sfer życia codziennego. W sferze subiektywnej do takich ograniczeń należały bariery społeczne, wynikające przede wszystkim z dyskryminującego postrzegania niepełnosprawności. Obiektywnie, źródłem tych ograniczeń są przede wszystkim bariery techniczne, fizyczne oraz wynikające z norm prawa.

W przeszłości osoby niepełnosprawne były normatywnie marginalizowane, a nierzadko ośmieszane lub prześladowane¹, a w starożytności wręcz eliminowane ze społeczeństwa - co uzasadniano rzekomą troską o kondycję zdrowotną społeczeństwa. Wyjątek stanowił region Mezopotamii, w którym osoby z „niedrażnionymi wrażliwość społeczną” niepełnosprawnościami mogły pracować w świątyniach – co wynikało nie tyle z pobudek humanitarnych, a przekonania, że każdy człowiek został stworzony przede wszystkim po to, by służyć bogom². Społeczna tolerancja względem osób niepełnosprawnych kończyła się jednak zazwyczaj wraz z widocznością ich ułomności. Jeszcze w 1867 r. w USA, pod pozorem walki z żebractwem (którym zresztą zajmowały się głównie osoby niepełnosprawne, jako nieposiadające zwykle zawodu ani wykształcenia), zostały wydane rozporządzenia dyskryminujące osoby ubogie i osoby niepełnosprawne. Rozporządzenia te potocznie nazywano „ugly law(s)”³, gdyż według nich „osoby chore, okaleczone, uszkodzone lub w jakikolwiek sposób zdeformowane w taki sposób, że wyglądają brzydko (...), mają zakaz przebywania w obiektach publicznych (...)”⁴ – co istotne, jako „brzydkie” identyfikowano jakiegokolwiek cechy sugerujące upośledzenie sprawności fizycznej i zdrowia na przykład utykanie⁵. Warto dodać, że regulacje *ugly laws* nie ograniczały zarazem popularnych wówczas występów czy prezentowania osób niepełnosprawnych w cyrkach, a dotyczyły jedynie

¹ M. Sitek, *Prawa (potrzeby) człowieka w ponowoczesności*, wyd. C.H. BECK Warszawa 2016, s. 111.

² M. Garbat, *Historia niepełnosprawności. Geneza i rozwój rehabilitacji, pomocy technicznych oraz wsparcia osób z niepełnosprawnościami*, Novae Res, Gdynia 2015, s. 29.

³ S. Schweik, *The Ugly Laws: Disability in Public*, New York University Press, New York–London 2009, s. 291. https://books.google.pl/books?id=pXW69O5po3AC&pg=PA291&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false. [dostęp: 10.05.2023 r.].

⁴ G. Albrecht, *Encyclopedia of disability*, Sage Publications, Thousand Oaks, California 2006, s. 1575–1576, S. Schweik, *The Ugly Laws: Disability in Public*, New York University Press, New York–London 2009, s. 29; M. Garbat, *Historia niepełnosprawności...*, s. 70, za: P. Hunt, *A critical condition* (w:) P. Hunt (red.) *Stigma. The experience of disability*, Geoffrey Chapman, London 1966, s. 152.

⁵ S. Schweik, *The Ugly Laws...*, s. 23, D. Dorfman, *Fear of the disability con: perceptions of fraud and special rights discourse*, *Law & Society Review*, Special Issue: Disability Legal Studies Articles t. 53, nr 4/2019 s. 1051–1091.

obiektów takich jak ulice, parki, restauracje czy szkoły. Ich faktycznym celem było zatem wykluczenie osób niepełnosprawnych ze społeczeństwa i przestrzeni publicznej⁶, co jest dowodem na słuszne twierdzenie J. tenBroek, że „ograniczenia nakładane na osoby niepełnosprawne mają niewiele wspólnego z rzeczywistą niepełnosprawnością, a są faktycznie wyrazem wyobrażeń społeczeństwa o fobiach, trudnościach i zagrożeniach związanych z niepełnosprawnością”⁷. Taki model postrzegania niepełnosprawności stanowił podstawę do wykluczenia osób niepełnosprawnych z niemal wszystkich aktywności życiowych. Nurt ten opierał się bowiem na społecznie utrwalonym przekonaniu, że osoby niepełnosprawne – z uwagi na posiadane upośledzenia – są zależne od osób w pełni sprawnych. Dyskryminacja pod względem dostępu do nauki i edukacji również miała swoje źródło również w przekonaniu, że dysfunkcje fizyczne osób niepełnosprawnych upośledzają także ich intelekt. Taki paradygmat postrzegania niepełnosprawności powodował, że osoby nią dotknięte były stygmatyzowane oraz postrzegane jako nieprzydatne i nienormalne, a tym samym niepotrzebne dla społeczeństwa. W konsekwencji powyższego podlegały społecznemu wykluczeniu z życia społecznego, zawodowego i kulturalnego.

Choć konsekwencje powyższych stereotypów niosły za sobą wykluczenie i dyskryminację, to równoległe do nich można było na przestrzeni historii znaleźć przykłady wspierania osób niepełnosprawnych. W 1784 r. Valentin Haüy założył w Paryżu pierwszą na świecie szkołę dla osób niewidomych, a jego intencją było przezwyciężenie przekonania, że osoby ślepe są niezdolne do nauki. Na kontynencie amerykańskim, jednym z najbardziej znanych ośrodków edukacyjnych dla osób niewidomych i niedowidzących był założony w 1829 r. instytut Perkins School for the Blind. Dzięki podjętym w nim staraniom o stworzenie odpowiednich narzędzi i programów wspierających w 1837 r. głuchoniewidoma Laura Bridgman za pomocą zmysłu dotyku⁸ nauczyła się komunikować, liczyć oraz poznała podstawy historii, geografii, arytmetyki i historii.⁹ Było to możliwe dzięki wykorzystaniu stworzonego w XIX w. alfabetu Lorm’a, udoskonalonego następnie przez Louisa Braille’a – ucznia, a następnie nauczyciela w szkole Valentina Haüy’a. L. Braille, chcąc pomóc osobom niewidomym w nauce

⁶ S. Schweik, *The Ugly Laws...*, s. 24.

⁷ J. tenBroek, *The Right to Live in the World: The Disabled in the Law of Torts*, California Law Review t. 54, nr 2/1966, <https://nfb.org/images/nfb/publications/law/therighttoliveintheworldthedisabledinthelawoftorts.html>. [dostęp: 23.08.2023 r.].

⁸ E. Freeberg, *The Education of Laura Bridgman. First deaf and blind person to learn language*, Harvard University Press, Cambridge 2001, s. 55.

⁹ B. McGinnity, J. Seymour-Ford, K. Andries, *Laura Bridgman. Perkins History Museum*, Perkins School for the Blind, Watertown, 2004 <https://www.perkins.org/laura-bridgman/> [dostęp: 2.05.2022 r.].

w 1829 r., udoskonalili używany dotychczas system Barbiera¹⁰ stosowany w alfabecie lormowskim, skracając go do formy łatwiejszego systemu sześciu wypukłych kropek. Ten nowy alfabet, na cześć jego twórcy został nazywany „alfabetem Braille’a”¹¹. Sam L. Braille, który będąc muzykiem, dotychczas musiał uczyć się grać ze słuchu, opracował również dodatkowe użycie swojego alfabetu – przystosowane do odczytywania notacji muzycznej¹². Oba alfabety weszły do powszechnego użytku w połowie XIX w.¹³, stając się przełomem w nauczaniu i edukacji osób dotkniętych ślepotą. Dzięki ich upowszechnieniu Helen Keller stała się pierwszą osobą głuchoniewidomą, która używając języka Braille’a, uzyskała wyższe wykształcenie, a następnie napisała dwanaście powieści,¹⁴ uznawanych zaliczanych do kanonu światowej literatury.

Nie bez znaczenia było również wykorzystanie innego instrumentu wspierającego niepełnosprawność – tj. trąbki dousznej. Jej pomysłodawcą i pierwszym użytkownikiem był Ludwik van Beethoven, który używał różnych rozmiarów trąbek do uszu, aby poprawić swój słuch. Trąbki douszne zostały zaprojektowane przy jego udziale przez J. von Malzela¹⁵ jako narzędzie umożliwiające kompozytorowi komponowanie muzyki. L. van Beethoven poprosił również swojego przyjaciela A. Streichera o zbudowanie pianina o jak największej głośności, dostosowanej do jego zmysłu słuchu. Dzięki temu, pomimo postępującej głuchocie, L. van Beethoven był w stanie komponować muzykę przy klawiaturze pianina nosząc trąbki douszne przymocowane opaską do czoła. Co więcej, na życzenie kompozytora C. Graf zaprojektował rezonator umieszczony na jego fortepianie, który wyraźnie przekazywał tony muzyki do ucha środkowego¹⁶. Ponieważ wraz z upływem lat L. van Beethoven całkowicie stracił słuch, przy komponowaniu nowych utworów opierał się niemal całkowicie na wrażeniach uzyskanych ze wspierających go narzędzi.¹⁷

¹⁰ *Historia pisma dla niewidomych*, Podyplomowe Studium Technologii Informacyjnej https://whk.up.krakow.pl/p_brajla.html [dostęp: 8.02.2022 r.].

¹¹ M. Garbat, *Historia niepełnosprawności...*, s. 547–565 oraz C. Mellor, *Louis Braille. Dotyk geniuszu*, tłum. E. Zieliński, M. Kalbarczyk, Fundacja Szansa dla Niewidomych, Warszawa 2009, s. 67.

¹² M. Garbat, *Historia niepełnosprawności...*, s. 563.

¹³ R. Freedman, K. Kiesler, *Out of Darkness: The Story of Louis Braille*, Clarion Books, New York 1997.

¹⁴ American Foundation for the Blind, *Helen Keller Biography*, www.afb.org [dostęp: 21.07.2021 r.].

¹⁵ G. Ealy, *Of Ear Trumpets and a Resonance Plate: Early Hearing Aids and Beethoven's Hearing Perception*. *19th-Century Music*, University of California Press 17(3), 1994, s. 262–273, <https://www.jstor.org/stable/746569> [dostęp: 3.5.2023 r.], L. Shaver-Gleason, *Would Beethoven Prefer a Modern Piano If He Had One? Not Another Music Cliché*, 2018, s. 20, <https://notanothermusichistorycliche.blogspot.com/2018/10/would-beethoven-prefer-modern-piano-if.html?m=1> [dostęp: 3.05.2023 r.].

¹⁶ G. Ealy, *Of Ear ...*, s. 262–273, L. Shaver-Gleason, *Would...?*, s. 20.

¹⁷ K. Mayner, *Beethoven's Deafness: For Better or Worse-Or Neither?* 2011 r.

<https://www.wqxr.org/story/172678-beethovens-deafness-better-or-worse-or-neither/> [dostęp: 23.08.2023 r.], O. Oussama, T. Stockman, N. Bryan-Kinns, *AMuST: Accessible Music Studio- Feasibility Report. 2011*, <https://core.ac.uk/download/pdf/30696796.pdf> [dostęp: 02.03.2023 r.]; L. Simonis, *The last Beethoven (dissertation)*. Universite Pantheon—Sorbonne, Paris, 2015 r. <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel->

W ślad za tymi i wieloma innymi działaniami przedsięwziętymi na rzecz poprawy życia osób niepełnosprawnych społeczność międzynarodowa stopniowo dostrzegła potrzebę wyrażenia i usystematyzowania ich praw w systemie uniwersalnym. Największe zmiany w tym zakresie zostały dokonane po I i II Wojnie Światowej, gdyż wówczas pod naciskiem opinii publicznej rozpoczęto działania na rzecz włączenia osób niepełnosprawnych w dynamicznie rozwijające się społeczeństwa powojenne. Wraz z upływem czasu prawa osób niepełnosprawnych zostały uznane i skatalogowane w wielu międzynarodowych instrumentach systemu praw człowieka, w tym między innymi w: Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (dalej: Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, PDPC, Powszechna Deklaracja)¹⁸, Międzynarodowej Konwencji Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych¹⁹ czy Konwencji o Prawach Dziecka²⁰. O ile w treści wspomnianych aktów prawa międzynarodowego z zakresu praw człowieka umieszczono ogólne normy dotyczące praw ekonomicznych, społecznych i kulturalnych – w tym prawa dostępu do materiałów edukacyjnych oraz kulturalnych, o tyle w zakresie swobodnego dostępu do utworów nie przewidziano dodatkowych wyjątków dedykowanych osobom niepełnosprawnym. Wraz z upływem lat problem ten nabierał znaczenia, gdyż od połowy XX w. twórcy technologii adaptacyjnych i wspomagających – w tym magnetofonów, komputerów, monitorów Braille’a i innych – poczynili postępy w ułatwianiu osobom niepełnosprawnym dostępu do komunikacji oraz pozyskania informacji. Uniwersalny system prawa autorskiego również nie ustanawiał wyjątków pozwalających na korzystanie z wymienionych wyżej rozwiązań technologicznych ani wyjątków dedykowanych osobom niepełnosprawnym.

Wspomniany problem pozostawał bez rozwiązania aż do momentu uchwalenia Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 r.²¹ (dalej: Konwencja, KPON). Społeczność międzynarodowa, dostrzegając potencjał technologii wspomagających, bariery wynikające z norm prawa autorskiego oraz potrzebę zapewnienia osobom niepełnosprawnym równego dostępu do materiałów chronionych prawami własności intelektualnej, podkreśliła w treści Konwencji obowiązki państw członkowskich wobec osób niepełnosprawnych, czyniąc to

01825801/document, [dostęp: 03.04.2023 r.]; R. Wallace, *Why Beethoven's Loss of Hearing Added New Dimensions to His Music: Essay*, 2019 r. <https://www.zocalopublicsquare.org/2019/07/28/why-beethovens-loss-of-hearing-added-new-dimensions-to-his-music/ideas/essay/> [dostęp: 03.04.2023 r.].

¹⁸ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka sporządzona w Paryżu w 1948 r.

¹⁹ Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977, nr 38, poz. 167).

²⁰ Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. 1991 nr 120 poz. 526).

²¹ Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz. U. z 2012, poz. 1169).

szczególnie widocznym w art. 30 KPON, zobowiązującym strony Konwencji do zapewnienia osobom niepełnosprawnym dostępu do materiałów kulturalnych w dostępnych dla nich formatach (art. 30 ust. 1 lit. a) oraz do podjęcia odpowiednich środków do zapewnienia, że przepisy chroniące prawa własności intelektualnej nie będą stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminacyjnej bariery w dostępie do materiałów w dziedzinie kultury (art. 30 ust. 3).

Jedną z przesłanek wprowadzenia powyższej regulacji było słuszne spostrzeżenie, że przeszkodą dla uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu kulturalnym są najczęściej okoliczności faktyczne, takie jak brak dostatecznej dostępności utworów w przyswajalnych formatach. Mimo to w 2013 r., siedem lat po uchwaleniu Konwencji, Światowy Związek Niewidomych (ang. *World Blind Union*; dalej: WBU) wydał raport stwierdzający, że tylko około 7% opublikowanych książek w najbogatszych krajach i mniej niż 1% w biedniejszych regionach jest wydawanych w formatach dostępnych dla osób niewidomych. W 2014 r. WBU powtórzyło badanie, wskazując, że ponad 90% wszystkich publikowanych materiałów jest niedostępnych dla osób niewidomych. Równoległe do powyższych badań Światowa Organizacja Zdrowia (ang. *World Health Organization*; dalej: WHO) w 2012 r. odnotowała, że pomimo iż większość osób niepełnosprawnych mieszka w państwach rozwijających się²², to nawet w państwach rozwiniętych, takich jak USA, Wielka Brytania i Holandia liczba utworów dostępnych w przystępnych formatach nie przekraczała odpowiednio 5%²³, 7%²⁴ i 5%²⁵ w stosunku do utworów opublikowanych przy użyciu druku. Wobec powyższych statystyk WHO przyznało, że w kontekście dostępu do utworów osoby niepełnosprawne, jako kategoria osób wykluczonych sama w sobie, należy do „najbardziej zmarginalizowanych grup na świecie”²⁶. Wspomniane zjawisko stanowiło zatem ogromny problem cywilizacyjny, biorąc pod uwagę dane statystyczne, według których w 2011 r. około 15% światowej populacji posiadało niepełnosprawności wzroku²⁷, zaś problem niepełnosprawności dotyczy około miliarda osób.²⁸

²² Statystyki WHO - <https://www.who.int/docs/default-source/gho-documents/world-health-statistic-reports/6-june-18108-world-health-statistics-2018.pdf> [dostęp: 05.05.2022 r.].

²³ J. Pilch, *Treaty for Improved Access for Blind, Visually Impaired and other Reading Disabled Persons*, Library Copyright Alliance, www.librarycopyrightalliance.org [dostęp: 20.02.2022 r.].

²⁴ Royal National Institute of Blind People, *Availability of accessible publications 2011 update*, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/JURI-AM-597416_EN.pdf [dostęp: 25.07.2023 r.].

²⁵ World Blind Union, *Paper on a WIPO Treaty for Improved Access for Blind, Visually Impaired and other Reading Disabled Persons*, www2.ohchr.org [dostęp: 23.08.2023 r.].

²⁶ Statystyki WHO z 2011 r. zob. <https://www.who.int/docs/default-source/gho-documents/world-health-statistic-reports/6-june-18108-world-health-statistics-2018.pdf> [dostęp: 05.05.2022 r.].

²⁷ WHO World report on Disability, <https://www.who.int/publications/i/item/9789241564182> [dostęp: 25.07.2023].

²⁸ W badaniach z zakresu globalnego rozpowszechniania się niepełnosprawności najczęściej cytowanymi sprawozdaniami statystycznymi są: cykliczny raport WHO i Światowy Raport o Niepełnosprawności z 2011 r. Ponawiane, cykliczne badania statystyczne potwierdzają określone w nich współczynniki. Źródło: N. Groce,

W reakcji na powyższe ustalenia oraz wobec rekomendacji ustanowienia uniwersalnego traktatu odnoszącego się do wspomnianych zagadnień,²⁹ podjęto działania mające na celu rozwiązanie problemu braku dostępu do utworów chronionych prawem autorskim. W konsekwencji, w roku 2013 zawarto Traktat z Marrakeszu o ułatwieniu dostępu do opublikowanych dzieł osobom niewidomym, niedowidzącym lub osobom z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi im zapoznanie się z drukiem (niepełnosprawnym wobec druku) (ang. *Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired or Otherwise Print Disabled*; dalej: Traktat z Marrakeszu, Traktat marrakeszański, Traktat).

Ogólnie rzecz ujmując zobowiązania marrakeszańskie zobligowały państwa-strony Traktatu do zmodyfikowania krajowych przepisów prawa autorskiego lub dodania nowych wyjątków pozwalających na realizację założeń Traktatu. Istota jego regulacji polegała przede wszystkim na wyłączeniu zarzutu naruszenia prawa autorskiego w sytuacji, gdy wykonanie kopii utworu w formie możliwej do przyswojenia – przez określone w Traktacie podmioty – zostało dokonane w celu ułatwienia osobom niepełnosprawnym dostępu do utworu chronionego prawem autorskim, jak również na wprowadzeniu możliwości transgranicznej wymiany takich kopii.

Z upływem czasu coraz bardziej zauważalnym stało się jednak, że nawet pomimo przełomowego charakteru Traktatu z Marrakeszu, jedną z jego największych słabości jest ograniczenie zakresu wyjątku prawa autorskiego jedynie wobec opublikowanych utworów literackich i związanych z jego treścią ilustracji. Traktat nie ustanowił zatem wyjątków dla innych utworów chronionych prawem autorskim – takich jak np. fotografie, rysunki, rzeźby, utwory audialne i inne. Co więcej, beneficjentami Traktatu z Marrakeszu były wyłącznie osoby z niepełnosprawnością wobec druku – identyfikowane w Traktacie jako osoby niewidome (art. 3 lit. a), z niepełnosprawnością wzroku lub z ograniczoną zdolnością postrzegania lub czytania niepoddającą się korekcy w takim stopniu, aby funkcja wzroku tej osoby stała się zasadniczo równoważna z funkcją wzroku osoby bez takiej niepełnosprawności lub takiego ograniczenia, i które w związku z tym nie są w stanie czytać utworów drukowanych w zasadniczo takim samym stopniu, jak osoba bez niepełnosprawności lub ograniczenia (art. 3 lit b) lub takie, które

Global disability: an emerging issue, The Lancet Global Health t. 6, nr 7/2018, <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S2214-109X%2818%2930265-1> [Dostęp: 8.05.2023 r.].

²⁹ M.in. raport Wandy Noel, raport Judith Sullivan, raport Davida Mann'a, raport Sama Ricketsona, raport Nica Garnetta - szczegółowo scharakteryzowane w rozdziale II niniejszej rozprawy.

ze względu na inną niepełnosprawność fizyczną nie są w stanie trzymać książki lub posługiwać się nią, lub też skupić wzroku lub poruszać oczami w stopniu umożliwiającym normalne czytanie (art. 3 lit. c).

Tym samym, z perspektywy dostępu osób niepełnosprawnych do utworów podlegających ochronie prawa autorskiego, dochodzi do rozróżnienia poszczególnych kategorii niepełnosprawności, a co za tym idzie – sposobności dostępu do utworów. Traktat marrakeszański nie zalicza bowiem do grona swoich beneficjentów osób posiadających:

1. Niepełnosprawność słuchu (osoby głuche i niedosłyszące);
2. Niepełnosprawność wzroku (osoby niewidome, niedowidzące lub w inny sposób upośledzone względem druku);³⁰
3. Niepełnosprawność poznawczą i intelektualną;
4. Niepełnosprawność fizyczną lub motoryczną;
5. Niepełnosprawność sprzężoną (połączenie dwóch lub więcej z ww. niepełnosprawności, które nie muszą być powiązane w swoich podstawach poznawczych, manifestują się w różny sposób, ale wskutek ich kumulacji wymagają szeregu przekształceń w celu dostosowania chronionych treści dla osób z tego typu niepełnosprawnościami)³¹;
6. Niepełnosprawności wynikające z wieku starczego³².

³⁰ Istnieją różne definicje ślepoty i upośledzenia wzroku. WHO posługuje się definicjami Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób 10 (ICD-10). Grupa badawcza WHO ds. zapobiegania ślepotcie zaleciła te definicje, które obejmują cztery poziomy wzroku. Cztery kategorie wzroku według ICD-10 to widzenie normalne, umiarkowane upośledzenie wzroku, poważne upośledzenie wzroku i ślepotą. Umiarkowane upośledzenie wzroku jest umieszczone pod wspólnym terminem „słabego widzenia”; słabe widzenie razem ze ślepotą reprezentuje wszystkie upośledzenia wzroku. Międzynarodowa Rada Oftalmologii (Okulistyki) definiuje ślepotę jako całkowitą utratę wzroku i stan, w którym osoby nią dotknięte muszą polegać głównie na innych umiejętnościach zastępujących wzrok; słabe widzenie reprezentuje mniejsze stopnie utraty wzroku, gdzie różnego rodzaju pomoce urządzenia poprawiające widzenie mogą znacząco pomóc, zaś upośledzenie wzroku jako stan utraty wzroku charakteryzujący się utratą funkcji wzrokowych przez narząd wzroku (takich jak ostrość widzenia lub pole widzenia). Przyjęty w 2013 r. Traktat z Marrakeszu, traktujący o osobach niewidomych lub z upośledzeniem wzroku, nie definiuje pojęcia ślepoty, ale wskazuje na przesłanki uznania upośledzenia wzroku za niepełnosprawność wzroku lub ograniczoną zdolność postrzegania lub czytania. Źródła: www.who.int, www.icoph.org. [dostęp: 23.08.2023 r.].

³¹ C. Ncube, B. Reid, D. Oriakhogba, *Beyond the Marrakesh VIP Treaty: Typology of copyright access-enabling provisions for persons with disabilities*, *The Journal of World Intellectual Property* t. 23, nr 3– 4/2020, s. 152, <https://doi.org/10.1111/jwip.12144> [dostęp: 6.06.2021 r.].

³² Nie ulega wątpliwości, że starszy wiek lub utrata części ciała mogą prowadzić do wtórnej fizycznej niepełnosprawności w zakresie trzymania książki lub manipulowania nią bądź problemów ze skupieniem wzroku lub poruszaniem oczami. Z tej przyczyny art. 3 lit. c) Traktatu z Marrakeszu w pośredni sposób uznaje prawa osób w wieku starczym, o ile posiadane przez nie niepełnosprawności utrudniają czytanie standardowego druku.

W Traktacie z Marrakeszu podkreślono zarazem, że wydrukowane kopie materiałów chronionych prawem autorskim mogą być dostępne nie tylko dla osób z niepełnosprawnością wzroku, ale również dla osób z innymi niepełnosprawnościami i zaburzeniami behawioralnymi. Szczególnym rodzajem zaburzenia behawioralnego jest dysleksja³³, uniwersalnie definiowana jako „trudności z pisaniem, przetwarzaniem fonologicznym lub szybką reakcją wzrokowo-werbalną”³⁴. Przyjęcie dysleksji jako właściwości beneficjenta Traktatu zostało potwierdzone³⁵ normatywnie treścią Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1564 z dnia 13 września 2017 r.³⁶ Tym samym, zobowiązania marrakeszańskie dotyczą zatem bardzo wąskiego zakresu niepełnosprawności oraz ograniczonego zakresu utworów.

Z tej przyczyny, pomimo zobowiązań wynikających z Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, Traktat z Marrakeszu *de facto* nie rozwiązywał kwestii ograniczeń w dostępie do materiałów chronionych prawem autorskim. Zawarte w nim rozwiązania stanowią odpowiedź na potrzeby jednej z wielu grup osób niepełnosprawnych oraz jedynie niewielki wycinek potrzeb oraz pomijają możliwości oferowane przez współczesną technologię. O ile bowiem rozważania dotyczące stosowania wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego do przekształcania utworów o charakterze wizualnym lub performatywnym jeszcze w połowie XX wieku mogły mieć charakter teoretyczny, o tyle współczesny stan techniki pozwolił na upowszechnienie stosowania rozwiązań określanych jako technologie wspomagające (ang. *assistive technologies*). Znajdując zastosowanie w sferze prywatnej i publicznej, tego rodzaju technologie znacząco przyczyniają się do zapewnienia osobom niepełnosprawnym szerszego dostępu do zasobów komunikacyjnych, edukacyjnych, informacyjnych oraz kulturalnych. Ich potencjał został wykorzystany i unormowany w sferze publicznej, dzięki czemu osoby niepełnosprawne mają dostęp do zasobów oferowanych na stronach internetowych oraz aplikacjach mobilnych organów administracji państwowej. Co więcej, stopniowe upowszechnianie się korzystania ze zdobyczy technologicznych pozwala na przyjęcie

³³ Niepełnosprawności związane z uczeniem się na poziomie wielu systemów prawa krajowego są objęte ochroną przewidzianą dla osób niepełnosprawnych, np. w USA zgodnie z ustawą ADA (ang. dalej: ADA), w Wielkiej Brytanii zgodnie z Equality Act z 2010 r. W związku z tym, że wiele państw członków Unii Europejskiej posiada niezharmonizowane przepisy prawa krajowego, a prawodawca europejski identyfikuje dysleksje jako niepełnosprawności (czego m.in. stanowi pkt 7 Punkt Preambuły Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1564) aktualnie działania prawodawcze UE zmierzają do ustanowienia specjalnych ram prawnych dla niepełnosprawności związanych z uczeniem się.

³⁴ National Institute of Neurological Disorders and Stroke: Dyslexia <https://www.ninds.nih.gov/Disorders/All-Disorders/Dyslexia-Information-Page>. [dostęp: 23.08.2023 r.].

³⁵ Punkt 7 Preambuły Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1564 „(...) Niniejsza dyrektywa dotyczy osób niewidomych, osób słabowidzących, u których niepełnosprawność wzroku nie może być poddana korekcji w takim stopniu, aby ich funkcja wzroku stała się zasadniczo równoważna z funkcją wzroku osoby bez takiej niepełnosprawności, osób z ograniczoną zdolnością postrzegania lub czytania, w tym także z dysleksją (...)”.

³⁶ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1564.

założenia, że wydajność oraz rozwój technologiczny niosą za sobą obietnicę realizowania prawa do dostępności unormowanego w art. 30 Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych.

Zgodnie z raportem WIPO Technology Trends Report 2021³⁷ innowacje technologiczne w znaczący sposób poprawiają życie osób z ograniczeniami funkcjonalnymi, a liczba tych osób w 2021 r. wynosiła około jednego miliarda. Na podstawie danych opracowanych przez urzędy patentowe stwierdzono, iż liczba niekonwencjonalnych technologii wspomagających zgłoszonych do opatentowania jest trzykrotnie wyższa niż liczba tradycyjnych rozwiązań asystujących (np. czytnik Braille'a³⁸). Wspomniane technologie znajdują zastosowanie we wszystkich obszarach życia osób niepełnosprawnych i przewiduje się, że technologie opracowane z myślą o osobach z ograniczeniami funkcjonalnymi są produktami głównego nurtu z oferty podmiotów korporacyjnych, oferujących elektroniczne towary konsumpcyjne (np. Panasonic, Samsung, IBM czy Hitach³⁹). Mimo to, przekształcanie materiałów chronionych prawem autorskim nadal stanowi wyzwanie z uwagi na monopol praw osobistych twórcy. Wobec braku ogólnego wyjątku, który umożliwiałby tworzenie dostępnych formatów wszystkich utworów dla wszystkich osób niepełnosprawnych, podmioty przekształcające nadal muszą dostosowywać się do wąskich ram istniejących wyjątków bądź polegać na obronie opracowanej na podstawie zasad dozwolonego użytku. Choć społeczeństwo zdaje sobie sprawę ze znaczenia praw autorskich, to należy dostrzec znaczenie zapewnienia równego dostępu do utworów, zwłaszcza wobec możliwości oferowanych przez współczesną technologię.

2. Znaczenie i cel badań

Znaczenie podjętych w niniejszej rozprawie badań jest dwojakie. Wnoszą one bowiem wkład w postaci analizy spektrum współczesnych problemów z jakimi borykają się osoby niepełnosprawne w dostępie do utworów chronionych prawem autorskim i możliwości oferowanych im w tym zakresie przez technologie wspomagające. Zarazem stanowią jednak przekrojową analizę wzajemnych relacji prawa własności intelektualnej z prawami człowieka w kontekście potrzeby zapewnienia dostępności twórczości na rzecz osób niepełnosprawnych.

Traktując o rozwoju wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego, a w konsekwencji poprawie dostępu osób z niepełnosprawnościami wzroku do utworów literackich chronionych

³⁷ WIPO Technology Trends Report 2021, <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=4541> [dostęp: 25.08.2023 r.].

³⁸ WIPO Technology Trends Report 2021, s. 406-493.

³⁹ WIPO Technology Trends Report 2021, s. 606-667.

prawem autorskim, badania uzupełniają dotychczasową literaturę przedmiotu o szczegółowe informacje na temat Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, regionalnych aktów praw człowieka, Traktatu Marrakeszańskiego oraz wybranego ustawodawstwa krajowego. Wskazując natomiast na ograniczone – i w konsekwencji dyskryminujące – funkcjonowanie wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego, na mocy których jedynie ograniczona grupa podmiotów ma dostęp do ograniczonej grupy przedmiotów wbrew zobowiązaniom ustanowionym w systemie praw człowieka, badania rozprawy uzupełniają lukę na temat tego, w jaki sposób prawo autorskie może lepiej dostosować się do praw osób niepełnosprawnych ustanowionych w systemie praw człowieka. Ustanawiając prawo do uczestnictwa w życiu kulturalnym (art. 30 KPON) na zasadzie równości z innymi osobami, społeczność międzynarodowa podkreśliła, że wszystkie osoby niepełnosprawne powinny mieć dostęp do materiałów w dziedzinie kultury we wszystkich dostępnych dla nich formatach, a prawa własności intelektualnej nie powinny stanowić dyskryminującej bariery. W aspektach praktycznych założenie to jest możliwe do zrealizowania dzięki udogodnieniom oferowanym przez nowe rozwiązania technologiczne⁴⁰. Wykorzystując możliwości drukarek 3D, technologii TTS (ang. *text to speech*) czy przewodnictwa haptycznego dźwięku możliwe jest przedstawienie dzieł sztuki wizualnej w formie trójwymiarowej czy przekazanie dźwięku w formie wibracji emitowanej do kości. Co więcej, oprócz wymienionych instrumentów istnieje mnogość nowych technologii wspomagających wdrożonych do nowych urządzeń takich jak np. algorytmy tzw. sztucznej inteligencji, których wykorzystanie udoskonala działanie dotychczasowych narzędzi wspomagających. Niestety, choć zmiany paradygmatu postrzegania wywodzących się z podstawowych praw człowieka uprawnień osób niepełnosprawnych miały kluczowe znaczenie dla wprowadzenia na ich rzecz wyjątków i

⁴⁰ Wskazać należy, iż w literaturze niekiedy zamiennie stosuje się pojęcia „technika” i „technologia”. Zjawisko to jest błędne, gdyż zakres przedmiotowy obu pojęć odnosi się do innych funkcjonalności. Na podstawie definicji słownika PWN można wywodzić, iż technika stanowi wiedzę na temat praktycznego wykorzystania osiągnięć nauki w przemyśle, a także metody i przyjęte wyćwiczone umiejętności. Technologię zaś zdefiniowano jako – między innymi – dziedzinę techniki, zajmującą się opracowywaniem nowych metod produkcji. Funkcjonalne znaczenie obu pojęć prowadzi zatem do uznania, iż technologia stanowi praktyczną poddziedzinę techniki - i z tej przyczyny środowisko inżynierskie postuluje o różnicowanie obu pojęć w literaturze fachowej. Tymczasem jednak, znacznie bardziej rozpowszechnionym pojęciem jest wyrażenie „technologia”. Badacze zagadnienia wskazują, że okoliczność ta wynika z powielania błędnego tłumaczenia angielskiego słowa: *technology* jako technologia, zamiast: technika. Przyznać należy, że błąd ten występuje również w literaturze prawa, znającej jedynie pojęcie: prawa nowych technologii, a nie np. prawa nowej techniki. Pomimo świadomości istnienia przedmiotowych okoliczności, w niniejszej rozprawie stosowanym pojęciem będzie „technologia”, a przemawiają za tym dwie grupy argumentów. Po pierwsze, z perspektywy analizowanego zagadnienia bez znaczenia pozostaje funkcjonalne rozumienie obu pojęć. Po drugie zaś, w krajowej i międzynarodowej literaturze prawniczej powszechnie znanym i stosowanym pojęciem jest „technologia”, a nie „technika”. Aktualnie zatem różnicowanie obu pojęć byłoby mylące i jako takie musiałyby prowadzić do szerszego wyjaśnienia różnic funkcjonalnych. Źródło: Z. Łucki, *Proszę... nie mówmy „technologia” na technikę!*, https://www.cri.agh.edu.pl/bip/63/11_63.htm [Dostęp: 25.07.2023 r.].

ograniczeń w prawie autorskim, to następowały zbyt powolnie, a prawo autorskie nadal stanowi istotną barierę w dostępie do chronionych nim utworów. W odniesieniu bowiem do potrzeb osób niepełnosprawnych, dotychczasowe regulacje wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego koncentrują się jedynie na utworach literackich i zawartych w nich ilustracjach, co nie tylko nie realizuje potrzeb osób niepełnosprawnych w dostępie do materiałów kulturalnych, ale też stanowi barierę prawną wobec dynamicznego rozwoju technologicznego – albowiem ogranicza potencjał korzystania z nowych technologii, zawężając je jedynie do tych przekształcających tekst na dostępne formaty. Co więcej, Traktat z Marrakeszu swoim zakresem obejmuje jedynie wąską grupę podmiotów, gdyż jako swoich beneficjentów wymienia jedynie osoby z niepełnosprawnościami wzroku i niepełnosprawnościami wobec druku, pomijając osoby z niepełnosprawnościami poznawczymi, osoby głuche, nieme, niepełnosprawne intelektualnie oraz z kombinacjami wymienionych niepełnosprawności. Wyjątek marrakeszański stał się tym samym podwójnie dyskryminujący, gdyż z uwagi na swoje ograniczenia nie tylko odmawia osobom z niepełnosprawnościami wzroku dostępu do utworów sztuki wizualnej, co również wyklucza z grona beneficjentów wszystkie pozostałe grupy osób niepełnosprawnych. Wspominane braki i nieadekwatność wyjątków zmniejszają inkluzywność i równość w zaangażowaniu w życie kulturalnym nie tylko osób z dysfunkcjami wzroku, ale również osób z innymi niepełnosprawnościami.

Oprócz powyższego wskazać należy, iż utwory objęte Traktatem to utwory literackie oraz powiązane z nimi ilustracje. W zakresie dostępu do pozostałych form twórczości, takich jak np. fotografie, obrazy, utwory muzyczne czy rzeźby Traktat nie wypowiada się, skutkiem czego utwory wyrażone inaczej niż w formie opublikowanego tekstu nadal pozostają niedostępne dla osób niepełnosprawnych. W konsekwencji powyższych ograniczeń jest sytuacja w której potencjalni twórcy kopii utworu w dostępnym formacie (wyjściowo innym niż literacki) nie są dostatecznie chronieni przez międzynarodowe normy prawne. W przypadku ewentualnego sporu z podmiotami praw autorskich twórca kopii fotografii przetransformowanej do formatu 3D nadal może polegać jedynie na zabezpieczeniu wynikającym z np. przepisów o dozwolonym użytku, w związku z czym nadal ponosi ryzyko konfrontacji z ewentualnymi zarzutami ze strony podmiotów praw autorskich. Jak wynika z przeprowadzonych w rozprawie badań, do takowych należeć mogą zarówno zarzuty wynikające z obaw podmiotów autorskich praw majątkowych (formułowane np. podczas prac nad Traktatem marrakeszańskim, stanowiące o potencjalnej szkodzie majątkowej), jak i kwestie zachowania osobistych praw twórcy w zakresie nienaruszalności treści i formy utworu – zwłaszcza, że tworzenie kopii w formatach dostępnych osobom niepełnosprawnym prawie

zawsze wiąże się z wykonaniem reprodukcji dzieła chronionego prawem autorskim, co może naruszać prawa osobiste twórców. Sytuacja ta stanowi rzeczywiste zagrożenie, stojące w sprzeczności z ustanowionym w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych międzynarodowym standardem zapewnienia dostępności osobom niepełnosprawnym.

Paradoksalnie, wobec przedmiotowej luki marrakeszańskiej wzorem do naśladowania może stać się nienormatywna struktura wytycznych zaproponowanych przez konsorcjum W3C (ang. *World Wide Web Consortium*, dalej: W3C). Wybrana analiza zagadnień z zakresu zapewnienia dostępności cyfrowej uwidoczniała, że z inicjatywy prywatnej, na wielu obszarach zapewnienie dostępności stało się uniwersalnym obowiązkiem, z czasem ustandaryzowanym na poziomie krajowym i międzynarodowym, wynikającym z respektowania praw człowieka. Zauważa się nadto, że wnioski płynące z ustanowienia ram prawnych dla zapewnienia dostępności cyfrowej, opartej na standardach WCAG (ang. *Web Content Accessibility Guidelines*, dalej: Wytyczne WCAG bądź Wytyczne), znalazłyby również zastosowanie dla upowszechnienia korzystania z technologii wspomagających dostęp do materiałów kulturalnych. Choć standardy wyznaczone przez Wytyczne odnoszą się zasadniczo do sfery publicznoprawnej, to w kontekście ograniczonego wyjątku marrakeszańskiego nie ulega wątpliwości, że jego poszerzenie oparte na podstawie wynikającej z uwzględnienia zasad Konwencyjnych będzie skutkowało zapewnieniem szerokiego dostępu do utworów, a tym samym przyczyni się do realizacji praw człowieka osób niepełnosprawnych. Dla przykładu, osoby dysponujące szerszym dostępem do materiałów w dostępnych dla nich formatach, mogą uzyskać lepszy dostęp do materiałów edukacyjnych, co z kolei poprawi ich ogólny stan wiedzy oraz możliwości zatrudnienia. Co więcej, mając równe szanse dostępu do utworów są w stanie w pełni uczestniczyć w życiu kulturalnym i naukowym swoich społeczności, co pozwoli im na większą swobodę w wyrażaniu poglądów. Unikną tym samym przykrych i zbędnych ograniczeń w dostępie do codziennej sfery życia, co ich głębszą integrację ze środowiskiem społecznym. Taka forma integracji niewątpliwie wzbogaca życie osobiste i zawodowe, a zarazem przyczynia się do rozwoju środowiskowego. Tym samym, zajęcie przez prawo autorskie odpowiedniego stanowiska w kontekście szerokiego dostępu do utworów może poprawić kondycję osób niepełnosprawnych na poziomie indywidualnym, społecznym oraz globalnym.

Po drugie, o znaczeniu przeprowadzonych badań świadczy fakt, że uwidaczniają one wzajemną relację pomiędzy prawami własności intelektualnej a prawami człowieka. W ślad za przeprowadzoną analizą można wyprowadzić wnioski, że wieloletnie działania ONZ oraz WIPO przenikały się wzajemnie. Chociaż zakres rozprawy koncentruje się na dostępie osób

niepełnosprawnych do materiałów chronionych prawem autorskim, to struktura pracy i zastosowane w niej argumenty mogą być pomocne dla omówienia innych obszarów interakcji pomiędzy własnością intelektualną a prawami człowieka. Analiza i wyprowadzone wnioski mogą zostać wykorzystane przez innych badaczy na potrzeby wzbogacenia dyskusji na temat praw osób niepełnosprawnych oraz celów Traktatu z Marrakeszu oraz tego w jaki sposób zastosowane w nim ramy mogą wyznaczać granicę dla innych obszarów praw autorskich.

Z uwagi na powyższe, nadrzędnym celem rozważań podjętych w niniejszej rozprawie stało się zatem ustalenie rozwiązania, które umożliwiłoby poszerzenie dotychczasowego katalogu wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego, a w konsekwencji – ułatwiłoby osobom niepełnosprawnym dostęp do utworów chronionych prawem autorskim. W tym celu w podsumowaniu rozważań podjęta została próba skonstruowania jednolitego wyjątku prawa autorskiego, harmonizującego dotychczasowe regulacje krajowe i międzynarodowe, który obejmowałby możliwie szeroki zakres utworów oraz osób uprawnionych bez względu na rodzaj posiadanej niepełnosprawności. W tym celu prześlędzona została geneza i zakres dotychczasowego systemu wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego przewidzianych dla osób niepełnosprawnych, z uwzględnieniem odpowiednich unormowań międzynarodowego systemu praw człowieka – zarówno w odniesieniu do praw osób niepełnosprawnych, jak i praw autorów. Ostateczne propozycje umieszczone w konkluzjach rozprawy mogą zostać wykorzystane przez decydentów w zakresie przyjęcia odpowiedniej polityki względem praw osób niepełnosprawnych bądź wypromowania nowej normy regulującej prawo własności intelektualnej.

Wskazać należy, że w niniejszej rozprawie analizuje się rolę prawa autorskiego jako czynnika ograniczającego możliwości przekształcania utworów do dostępnych formatów oraz prawa osób niepełnosprawnych wynikające w traktatów systemu praw człowieka. Z przeprowadzonych analiz została wykluczona zatem rola innych czynników, takich jak infrastruktura państwowa, zasoby finansowe państwa bądź osób fizycznych, stopień rozwoju danego państwa oraz właściwości i warunki osobiste danej osoby niepełnosprawnej. Przedmiotowe ograniczenia w dostępie do utworów oraz do technologii wspomagających mogą dotyczyć również praw obywatelskich, politycznych, gospodarczych, społecznych. Nie są one jednak omawiane w przedmiotowej rozprawie, gdyż nie wiążą się bezpośrednio z pryncypiami prawa autorskiego.

Należy również zauważyć, że z zakresu analizy wyłączone zostały zagadnienia związane z dostępem do przedmiotów praw pokrewnych. Choć nie stanowi to przedmiotu rozważań niniejszej rozprawy, to wskazuje się, że w idealnym przypadku postulowany w

rozprawie szeroki wyjątek odnosiłby się również do innych kategorii praw - w tym prawa do adaptacji utworów oraz do praw pokrewnych. Postulowane w niniejszej rozprawie rozwiązania odnoszące się do dostępu do utworów można bowiem zastosować *mutatis mutandis* także w odniesieniu do przedmiotów praw pokrewnych, a zatem odrębna, szczegółowa analiza w tym przedmiocie nie jest konieczna. O objęciu wyjątkami prawnoautorskimi praw pokrewnych stanowią bowiem art. 5 Dyrektywy 2001/29/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2001 r., w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym (dalej: Dyrektywa InfoSoc⁴¹) oraz Dyrektywa 2017/1564 Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie niektórych dozwolonych sposobów korzystania z określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim i prawami pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem oraz w sprawie zmiany dyrektywy 2001/29/WE w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym⁴² (dalej: Dyrektywa marrakeszańska) w motywie 6 *in fine* – „Ponieważ zakres wyjątków lub ograniczeń wymaganych na mocy traktatu z Marrakeszu obejmuje również utwory w formie dźwiękowej, takie jak książki mówione, obowiązkowy wyjątek przewidziany w niniejszej dyrektywie powinien mieć również zastosowanie do praw pokrewnych”⁴³. O przedmiotowej intencji świadczy również uzgodnione oświadczenie dot. art. 10 ust 2 Traktatu Marrakeszańskiego, stanowiące, iż „(...)Przyjmuje się, że jeśli dany utwór jest utworem w rozumieniu art. 2 lit. a), w tym utworem w formie dźwiękowej, to ograniczenia i wyjątki przewidziane w niniejszym Traktacie stosuje się odpowiednio do powiązanych praw w zakresie, w jakim jest to niezbędne do wykonania kopii w dostępnych formatach, a także do ich dystrybucji i udostępniania beneficjentom.”⁴⁴

3. Struktura rozprawy

W rozdziale pierwszym ujęto rozważania dotyczące rozwoju uniwersalnego systemu praw człowieka wobec praw osób niepełnosprawnych. Mając na względzie znaczenie, jakie

⁴¹ Dyrektywa 2001/29/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2001 r., w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym.

⁴² Dyrektywa 2017/1564 Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie niektórych dozwolonych sposobów korzystania z określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim i prawami pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem oraz w sprawie zmiany dyrektywy 2001/29/WE w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym.

⁴³ Motyw 6 Dyrektywy 2017/1564.

⁴⁴ Przypis 13 do art. 10 ust. 2 Traktatu z Marrakeszu.

regionalne systemy praw człowieka wnosily dla pełnego rozpoznania potrzeb osób niepełnosprawnych oraz uznając pogląd doktryny, zgodnie z którym prawa człowieka i zróżnicowanie systemów prawnych oddziałujących na jednostkę są współzależne⁴⁵, uwagę skierowano na regulacje regionalne w zakresie odnoszącym się do zarówno do unormowania praw osób niepełnosprawnych w ogólności, jak również w kwestiach dotyczących zagadnień dostępu osób niepełnosprawnych do materiałów kulturalnych. Ponieważ w niektórych systemach regionalnych uwzględnione zostały normy Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, dokonano analizy ich treści z okresu sprzed, jak i po uchwaleniu Konwencji. W dalszej części omówione zostały antecedencje oraz proces powstania Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych oraz jej znaczenie dla systemu ograniczeń i wyjątków prawa autorskiego dedykowanych osobom niepełnosprawnym.

W rozdziale drugim scharakteryzowano w pierwszej kolejności nomenklaturę pojęciową wyrażenia „wyjątki i ograniczenia” prawa autorskiego, by następnie skoncentrować się na uniwersalnym systemie prawa autorskiego pod kątem wprowadzania w nim wyjątków i ograniczeń dotyczących uzyskania przez osoby niepełnosprawne dostępu do utworów oraz analizie działań organizacji międzynarodowych na rzecz ustanowienia przedmiotowego wyjątku. Z uwagi na ich unikalny charakter omówiono również system wyjątków przyjęty w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, które wyprzedzając o niemal sto lat międzynarodowe konwencje, stworzyły jeden z najbardziej efektywnych i nowoczesnych modeli niesienia pomocy osobom niepełnosprawnym w dostępie do utworów. W dalszej części rozdziału analizie poddano historię, przebieg, cel i konsekwencje zawarcia Traktatu z Marrakeszu.

W rozdziale trzecim poddano analizie zagadnienia związane z obowiązkami normatywnymi zapewnienia dostępności cyfrowej na przykładzie wybranych technologii wspomagających.

W rozdziale czwartym omówiono reakcje normatywne Unii Europejskiej, USA oraz krajów afrykańskich wobec przyjęcia Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych oraz Traktatu z Marrakeszu.

W rozdziale piątym podjęto próbę skonstruowania uniwersalnego, jednolitego wyjątku prawa autorskiego, zapobiegającego naruszeniom prawa autorskiego przy wykonywaniu kopii

⁴⁵ M. Balcerzak, *Międzynarodowa ochrona praw człowieka a pluralizm prawny – wybrane aspekty* [w:] D. Bunikowski, K. Dobrzeńcki (red.), *Pluralizm prawny. Tradycja, transformacje, wyzwania*, Interdyscyplinarne Koło Naukowe Doktorantów UMK, Toruń 2009, s. 93, <https://repozytorium.umk.pl/handle/item/6626> [dostęp: 11.02.2022 r.].

utworów w formatach dostępnych dla osób niepełnosprawnych. Zawarte tamże rozważania dotyczą także możliwych naruszeń autorskich praw osobistych i autorskich praw majątkowych twórców i innych podmiotów praw autorskich. W zakończeniu pracy wyprowadzono wniosek, iż dotychczasowe regulacje w analizowanym zakresie są dyskryminujące. Brak szczegółowej i specyficznej regulacji, dedykowanej wszystkim osobom niepełnosprawnym oraz obejmującej szeroki katalog utworów chronionych prawem autorskim, a tym samym odnoszącej się do różnorodnego spektrum utworów możliwych do przetransformowania do dostępnych formatów nie realizuje zobowiązań wyrażonych w przywołanych aktach prawa międzynarodowego. Uzasadniało to postulat *de lege ferenda*, aby tę kwestię – jako obligatoryjnego wyjątku prawa autorskiego – uregulować w sposób jednoznaczny.

4. Metodologia rozprawy

Wieloaspektowość problematyki niniejszej pracy wymagała zastosowania kilku metod badawczych. W ramach rozprawy wykorzystano metodę historyczną, dogmatyczną, empiryczną i komparatystyczną.

Wykorzystanie w rozprawie metody historycznej, w ramach której zbadano zmiany zachodzące w obowiązującym prawie⁴⁶, pozwoliło przedstawić proces kształtowania się praw osób niepełnosprawnych zarówno w międzynarodowym systemie praw człowieka, jak i systemie prawa autorskiego. Ukazanie tego procesu ułatwia zrozumienie istoty i rozwoju tworzenia się wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego zarówno w ujęciu ogólnym, jak i dla osób niepełnosprawnych, a także dostrzeżenia wpływu systemu praw człowieka na ich rozwój. Ponadto, metoda historyczna została wykorzystana do analizy obecnie obowiązujących norm praw człowieka w systemie uniwersalnym oraz regionalnym – w świetle rozwoju wcześniejszych unormowań w tym zakresie. Metodę historyczną wykorzystano w każdym rozdziale rozprawy.

W ramach metody dogmatycznej, polegającej na badaniu tekstu prawnego zawierającego różnego rodzaju wypowiedzi prawodawcy⁴⁷, analizie poddano regulacje prawa autorskiego oraz praw człowieka na poziomie uniwersalnym, regionalnym oraz krajowym. Analiza ta została przeprowadzona w oparciu o krajowe i międzynarodowe systemy prawa

⁴⁶ G. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, *Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010, s. 22.

⁴⁷ *Ibidem*.

autorskiego oraz praw człowieka. Metoda dogmatyczna została wykorzystana w każdym rozdziale pracy.

W ramach wykorzystania metody empirycznej, zastosowanej w drugim i trzecim rozdziale niniejszej rozprawy, przeprowadzono badania empiryczne polegające na analizie orzecznictwa sądowego⁴⁸. Analizie poddano orzeczenia sądów amerykańskich oraz orzeczenia Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej.

Z kolei metoda komparatystyczna – porównania systemów prawnych⁴⁹, została wykorzystana do analizy porównawczej zarówno unormowań prawnautorskich, jak i prawnoczęlowych. Analiza porównawcza przeprowadzona w rozprawie koncentruje się na rozwiązaniach przyjętych w uniwersalnych i regionalnych systemach praw człowieka oraz uniwersalnym, regionalnym i krajowym systemie prawa autorskiego. Wspomniana analiza umożliwiła dostrzeżenie różnych modeli regulacji uprawnień osób niepełnosprawnych do dostępu do utworów chronionych prawem autorskim, skłaniając do dokonania ewaluacji skuteczności tych sposobów. Ustalenia w zakresie ostatniego z wymienionych zagadnień okazały się przydatne do sformułowania propozycji zasadniczego problemu analizowanego w ramach niniejszej rozprawy.

5. Wyjaśnienie stosowania pojęcia „osoby niepełnosprawnej”

Aby uniknąć nieporozumień pojęciowych, w niniejszej pracy w pierwszej kolejności wyjaśnione zostanie znaczenie pojęciowe oraz standard przyjęty dla posługiwania się pojęciem „osoby niepełnosprawnej”.

Dla zachowania poprawności stosowanej terminologii należy zaznaczyć, że od kilku lat prowadzona jest debata dotycząca stosowania pojęcia „niepełnosprawności” w kontekście społecznym⁵⁰. Stosowanie pojęcia „osoba niepełnosprawna” spotyka się z krytyką jako noszące znamiona stygmatyzacji, sugerujące nieprzydatność społeczną, a zarazem stanowiące kluczową determinantę w identyfikowaniu takich osób⁵¹. Krytycy wspomnianego pojęcia postulują

⁴⁸ Więcej o typach badań empirycznych, wśród których wyróżnia się badanie orzecznictwa sądowego: Z. Ziemiński, *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974, s. 23.

⁴⁹ I. Szymczak, *Metoda nauki o porównywaniu systemów prawnych*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, nr 3/2014, s. 42.

⁵⁰ D. Galasiński, *Osoby niepełnosprawne czy z niepełnosprawnością?* (w:) *Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania*, nr 4(9)/2013, s. 3–6, https://www.pfron.org.pl/fileadmin/files/0/477_01-Dariusz_Galasincki.pdf [dostęp: 5.05.2022].

⁵¹ M. Gięda, *Pojęcie niepełnosprawności* [w:] M. Gięda, R. Raszevska-Skałeczka [red.], *Prawno-administracyjne aspekty sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce*, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka

używanie zamiast niego wyrażenia „osoby z niepełnosprawnościami”, jako niegodzącego w godność tych osób – gdyż jedynie akcentuje jedną z ich cech osobistych⁵².

Spór lingwistyczny dotyczący tej kwestii stanowił przedmiot rozważań Rady Języka Polskiego, która w deklaracji z marca 2021 r. wskazała, iż dopuszcza się zamienne stosowanie obu form – wykluczając zarzuty wtórnej stygmatyzacji poprzez stosowanie wyrażenia „osoby niepełnosprawne”⁵³. Na potrzeby niniejszej rozprawy określenie to również nie będzie różnicowane. Za przyjęciem takiego stanowiska przemawiały dwie grupy argumentów.

Po pierwsze przyjmuje się jako oczywiste, że wyrażenia: „osoba niepełnosprawna”, jak i „osoba z niepełnosprawnością” pozostają w tej samej grupie semantycznej⁵⁴. Na potrzeby analizy problematyki niniejszej rozprawy bez znaczenia pozostaje kwestia stosowanej w tym zakresie terminologii, gdyż znaczenie pojęciowe obu wyrażen odnosi się do tych samych kategorii uprawnień i barier w zakresie dostępu do przedmiotów prawa autorskiego. Po drugie zaś – dla stosowania pojęcia „niepełnosprawności” polska nomenklatura prawna przyjęła stosowanie wyrażenia „osoby niepełnosprawne”. Znajduje się ono zarówno w Konstytucji⁵⁵, aktach prawa autorskiego⁵⁶, prawa administracyjnego⁵⁷, prawa pracy⁵⁸, prawa rodzinnego⁵⁹, prawa karnego⁶⁰ oraz w międzynarodowych i regionalnych aktach prawnych. Niezależnie od użycia słów w angielskich wersjach językowych⁶¹, polskie tłumaczenia aktów takich jak: Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych⁶², Dyrektywa

Cyfrowa Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2015, s. 25, <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/79973/edition/78216/content> [dostęp: 5.05.2022]; M. Bańko, J. Linde-U sienkiewicz, M. Łaziński, *Rekomendacje dotyczące języka niedyskryminującego na Uniwersytecie Warszawskim*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 13–14, <http://historia.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2021/05/rekomendacje-dotyczace-jezyka-niedyskryminujacego-na-universytecie-warszawskim.pdf> [dostęp: 5.05.2022].

⁵² J. Cohen, *Praktyczny poradnik savoir-vivre wobec osób niepełnosprawnych*, 2015, s. 8–9, http://niepelnosprawni.sggw.pl/MPIPS_Savoir_vivre.pdf [dostęp: 5.05.2022].

⁵³ M. Łaziński, *Wyrażenia „osoba niepełnosprawna” i „osoba z niepełnosprawnością”*, https://rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=2014:wyrazenia-osoba-niepelnosprawna-i-osoba-z-niepelnosprawnoscia-2&catid=44&Itemid=208. [Dostęp: 5.05.2022 r.].

⁵⁴ W ten sposób: J. Bralczyk, podczas konferencji pt. *Osoby niepełnosprawne w społeczeństwie wiedzy* w styczniu 2006 r., Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, <http://www.dare.home.pl/idol/pl/obral.php> [Dostęp: 5.05.2022 r.].

⁵⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – w tym wypadku art. 68 ust. 3 oraz art. 69.

⁵⁶ Np. art. 33 z ind. 1 u.p.a.p.p.

⁵⁷ Np. Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych [Dz. U. 1997 Nr 123 poz. 776 ze zm.].

⁵⁸ Np. art. 207 § 1 pkt 5 k.p., art. 209 z ind. 1 § 4 k.p.

⁵⁹ Np. art. 112 z ind. 6 k.r.o., art. 135 k.r.o., art. 183 k.r.o.

⁶⁰ Np. art. 225 § 1 k.k.

⁶¹ Np. Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych w angielskiej wersji językowej traktuje o osobach z niepełnosprawnościami – ang. *Convention on the rights of persons with disabilities*.

⁶² Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych (rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 48/96 z 20 grudnia 1993).

2001/29/PE Parlamentu Europejskiego i Rady⁶³ czy wreszcie Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych posługują się również wyrażeniem „osoby niepełnosprawnej”. Choć w literaturze zgłoszono postulat przyjęcia w aktach normatywnych pojęcia „osoby z niepełnosprawnością”⁶⁴ to do dnia złożenia niniejszej rozprawy polski ustawodawca posługuje się wyłącznie określeniem „osoby niepełnosprawnej”.

Powyższe przyczyny oraz troska o zachowanie jednolitego nazewnictwa przesądziły o tym, że w niniejszej rozprawie stosowane będzie wyłącznie pojęcie „osoby niepełnosprawnej”.

⁶³ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2001/29/WE z dnia 22 maja 2001 r. w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym (Dz. U. L 167 z dnia 22 czerwca 2001 r.).

⁶⁴ M. Gięda, Pojęcie niepełnosprawności..., s. 30.

Rozdział I. Prawa osób niepełnosprawnych w systemie praw człowieka

1. Modele niepełnosprawności. Uwagi wstępne

Prowadząc badania dotyczące historycznych form postaw wobec osób niepełnosprawnych C. Roberts w 1999 r.⁶⁵ podała cztery sposoby ich interpretacji. Pierwszy z nich dotyczył sytuacji, w której niepełnosprawność była akceptowana i społeczeństwo dbało o osoby niepełnosprawne. Drugi sposób obejmował sytuacje, w których niepełnosprawność postrzegano jako słabość oraz nie była ona akceptowana, a osobę niepełnosprawną zaniedbywano i izolowano. Trzeci sposób wskazywał na specjalne postrzeganie niepełnosprawności jako czynnika podnoszącego status społeczny (np. poprzez sprawowanie odpowiednich funkcji na dworach królewskich), natomiast czwarty sposób zakładał, że niepełnosprawność jest społecznie akceptowana do chwili, w której stawałaby się utrudniającym życie okaleczeniem⁶⁶. Zauważalna inność nie była zatem każdorazowo powodem do dyskryminacji danej osoby, choć była zauważalna i rodziła traktowanie inne od standardowego. Stopień tolerancji względem niepełnosprawności był zależny od jej rodzaju i wyzwań, które mogła rodzić, a taki standard zachowań, zdaniem C. Roberts⁶⁷, pozostawał niezależny od uwarunkowań o charakterze temporalnym czy geograficznym.

Niezależnie jednak od wskazanych czynników, utrzymującym się przez stulecia standardem postępowania było odmawianie osobom niepełnosprawnym prawa do edukacji, informacji, dostępu do funkcjonowania w przestrzeni publicznej – a w konsekwencji równego uczestnictwa w życiu kulturalnym.

Chociaż na skutek zmian postrzegania niepełnosprawności współczesny system prawa międzynarodowego zapewnia każdemu człowiekowi prawo do równego uczestnictwa w życiu kulturalnym bez dyskryminacji⁶⁸, to prawne usankcjonowanie związku pomiędzy prawami

⁶⁵ M. Matczak, *Niepełnosprawność jako problem badawczy we współczesnej archeologii*, *Obcy. Funeralia Lednickie*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, t. 14/2012, za: Ch. Roberts, *Did they take sugar? The use of skeletal evidence in the study of disability in past populations*, *Madness, Disability and Social Exclusion: The Archaeology and Anthropology of Difference*, (red.) J. Hubert, 2000, s. 46-59, https://www.researchgate.net/publication/44285570_Did_they_take_sugar_The_use_of_skeletal_evidence_in_the_study_of_disability_in_past_populations/citation/download. [dostęp: 20.05.2022 r.].

⁶⁶ M. Matczak, J. Buikstra, J. Pearson, A. Wyrwa, *Bioarcheologia niepełnosprawności*, *Teksty drugie* nr 2/2020 (*Studia o niepełnosprawności*), s. 158–174.

⁶⁷ Ch. Roberts, *Did they take sugar? ...*, s. 46–59,

⁶⁸ Tak stanowił m.in. Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (przyjęty i otwarty do podpisu, ratyfikacji i przystąpienia rezolucją Zgromadzenia Ogólnego 2200A (XXI) z dnia 16 grudnia 1966 r.; wejście w życie 3 stycznia 1976 r., zgodnie z art. 27), art. 15 ust. 1 lit. a): „Państwa Strony niniejszego Paktu uznają prawo każdego: (a) do udziału w życiu kulturalnym”; Międzynarodowa Konwencja w sprawie likwidacji

człowieka, własnością intelektualną i niepełnosprawnością zostało po raz pierwszy unormowane na poziomie międzynarodowym dopiero w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, wprowadzającej również nowy, prawnoczułowieczy model niepełnosprawności. W kontekście ekonomicznego, społecznego i prawotwórczego postrzegania praw i potrzeb osób niepełnosprawnych do roku 2006 r., ich niepełnosprawność była postrzegana według dwóch⁶⁹ zasadniczych modeli: medycznego oraz społecznego⁷⁰.

1.1 Model medyczny

Koncepcja modelu niepełnosprawności medycznej wywodziła się z XVII w. i aż do początków XXI w.⁷¹ była kluczowa dla konstruowania prawodawstwa odnoszącego się do osób niepełnosprawnych. Według tego modelu niepełnosprawność była pojmowana jako „tragedia osobista”. Ów model koncentrował się na zapewnieniu leczenia, opieki i ochrony zdrowotnej w taki sposób, aby osoba niepełnosprawna została zasymilowana zgodnie ze społecznym poczuciem „normalności”⁷². Według jego założeń, ograniczenia osób niepełnosprawnych wynikają z ich fizycznego lub umysłowego ograniczenia. Model ten skupiał się zatem na właściwościach i warunkach osobistych danej osoby, pomijając zupełnie rolę otoczenia społecznego oraz barier, które buduje. Wobec osób niepełnosprawnych model ten doprowadził

wszelkich form dyskryminacji rasowej (przyjęta i otwarta do podpisu i ratyfikacji rezolucją Zgromadzenia Ogólnego 2106 (XX) z dnia 21 grudnia 1965 r.; wejście w życie 4 stycznia 1969 r. zgodnie z art. 19 (vi): „Zgodnie z podstawowymi zobowiązaniami określonymi w artykule 2 niniejszej Konwencji, Państwa-Strony zobowiązują się (...) gwarantować prawa każdego, bez względu na rasę, kolor skóry czy pochodzenie narodowe lub etniczne, do równości wobec prawa, w szczególności w korzystaniu z następujących praw: ... (e) Prawa gospodarcze, społeczne i kulturalne, w szczególności: (vi) Prawo do równego udziału w działalności kulturalnej.

⁶⁹ Z uwagi na charakter analizowanego zagadnienia w niniejszej pracy pomija się inne koncepcje postrzegania niepełnosprawności, np. modele niepełnosprawności w ujęciu religijnym (C. Barnes, 2010. *A Brief History of Discrimination and Disabled People* (w:) L. Davis (red.), *The Disability Studies Reader*, New York and London, Routledge 2014, s. 20–32.), model w ujęciu ekonomicznym, model grupy mniejszościowej (model Amerykański, zbliżony do Społecznego modelu niepełnosprawności, L. Davis, *The disability studies reader* ..., s. 185), model uniwersalny, model nordycki (I. Traustadóttir, *Disability Studies, the Social Model and Legal Developments* [w:] O. Arnardóttir, G. Quinn, *The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, 2009, s. 134.), model relacyjny, model dobroczynny i inne.

⁷⁰ C. Barnes, G. Mercer, *Niepełnosprawność*, wyd. Sic!, Warszawa 2014, s. 7 i n., M. Karaś, *Niepełnosprawność, od spojrzenia medycznego do społecznego i Disability Studies*, Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny, 2012, nr 4, s. 20–33, A. Bieganowska, *Przekaz medialny w modyfikowaniu postaw studentów pedagogiki wobec niepełnosprawności*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015, s. 15–36; Z. Urbanowicz, *Od interdyscyplinarnego do transdyscyplinarnego spojrzenia na niepełnosprawność*, Ogrody Nauk i Sztuk, 2012, R. 2, s. 443–457. K. Kurowski, *Wolności i prawa człowieka i obywatela z perspektywy osób z niepełnosprawnościami*, Wydawca: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2014. s. 70-100.

⁷¹ C. Barnes, G. Mercer, *Niepełnosprawność...*, s. 7, B. Reid, *Copyright and Disability*, California Law Review nr 109/2021, s. 2173-2225. <https://scholar.law.colorado.edu/articles/1547> [dostęp: 7.04.2022 r.].

⁷² R. Kayess, P. French, *Out of Darkness into Light? Introducing the Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, Human Rights Law Review nr 8(1)/2008, s. 1–34, <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngm044> [dostęp: 4.3.2022 r.].

do powstania polityki dotyczącej niepełnosprawności, które kategoryzowała osoby niepełnosprawne według ich fizycznych lub umysłowych ograniczeń i zachęcała je do dostosowania się wobec ich indywidualnych potrzeb. W ten sposób wyrażała się m.in. brytyjska ustawa o osobach niepełnosprawnych z 1970 r. (ang. *Chronically Sick and Disabled Persons Act*) i ustawa o dyskryminacji osób niepełnosprawnych z 1995 (ang. *The Disability Discrimination Act*⁷³) oraz amerykańska ustawa o rehabilitacji osób niepełnosprawnych z 1973 r. (ang. *The Rehabilitation Act*⁷⁴).

Niewątpliwą zaletą modelu medycznego było wzmocnienie opiekuńczej polityki państwowej wobec niepełnosprawnych, jednak jej realizacja miała polegać na świadczeniu wsparcia poprzez np. umieszczanie osób niepełnosprawnych w oddzielnych domach opieki bądź udzielanie im pomocy finansowej. Według założeń tak świadczonej pomocy, osoby niepełnosprawne miały otrzymywać od państwa opiekę stosowną do ich potrzeb. Niestety, faktycznym – i negatywnym – skutkiem takich działań była jeszcze większa izolacja osób niepełnosprawnych, gdyż zwalnianie ich z obowiązków związanych z pracą oraz odizolowanie od codzienności tylko pogłębiało atmosferę segregacji społecznej⁷⁵. Co więcej, model medyczny wskazywał, że osoby niepełnosprawne – z uwagi na swoją zależność od społeczeństwa – były wdzięczne za wszelką świadczoną im pomoc charytatywną⁷⁶.

Jedyną organizacją międzynarodową powiązaną z modelem medycznym jest Światowa Organizacja Zdrowia (ang. *World Health Organization*; dalej: WHO), która w celu ustalenia uniwersalnych definicji niepełnosprawności opublikowała w 1980 r. Międzynarodową klasyfikację niepełnosprawności (ang. *International Classification of Functioning and Disability*; dalej: ICIDH), zastąpioną Międzynarodową Klasyfikacją Funkcjonowania Niepełnosprawności i Zdrowia (ang. *International Classification of*

⁷³ Ustawa była następnie nowelizowana w roku 2000, a następnie w jej miejsce w 2005 r. uchwalono nową Ustawę o dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność, która nowelizuje i rozszerza postanowienia istniejące w Ustawie z roku 1995 r. W szczególności zapewnia ona zobowiązanie do objęcia działań przez sektor publiczny, czyni bezprawnym dyskryminowanie osób niepełnosprawnych przez operatorów środków transportu oraz zobowiązuje organy publiczne do promowania równości szans osób niepełnosprawnych.

⁷⁴ The Rehabilitation Act of 1973. Źródło: <https://www.eoc.gov/statutes/rehabilitation-act-1973> [dostęp: 10.05.2023 r.].

⁷⁵ R. Drake, *Understanding Disability Policies*, Macmillan, Basingstoke 1999, s. 9-31.

⁷⁶ M. Thornton, *Domesticating disability discrimination*, *International Journal of Discrimination and the Law*, t. 2/1997, s. 183, 2291/97, 1997, AB Academic Publishers, s. 445: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.881.9353&rep=rep1&type=pdf> [dostęp: 10.05.2023 r.]. H. Astor, *Anti-discrimination legislation and physical disability: The lessons of experience*, *Australian Law Journal* nr 64(3), 1990 r., 113-128, cyt. za: M. Thornton.

Functioning, Disability and Health; dalej: IFC) – dając początki wdrożeniu modelu społecznego⁷⁷.

Pojmowanie niepełnosprawności w ujęciu medycznym przez wiele lat determinowało kierunek rozwoju norm prawnych, które regulowały działania wspierające. Niestety, normy będące konsekwencją przyjęcia rozwiązań prawnych według wspomnianego modelu były nieadekwatne do potrzeb osób niepełnosprawnych. W odpowiedzi na te braki powstawały inne koncepcje⁷⁸, w tym wiodący model teorii społecznego postrzegania niepełnosprawności.

1.2 Model społeczny

O ile model niepełnosprawności medycznej postrzega ją jako właściwość indywidualną danej osoby, która sprawia, że osoba niepełnosprawna jest niezdolna do podejmowania własnych decyzji i wymaga pomocy⁷⁹, o tyle społeczny model postrzegania niepełnosprawności określa niepełnosprawność jako pewną konstrukcję społeczną, zależną od poziomu rozwoju społecznego i umiejscowioną poza polityką dyskryminacji indywidualnej⁸⁰. Ruchem na rzecz ten koncepcji zasadniczo kierowało stowarzyszenie zajmujące się prawami osób niepełnosprawnych, znane jako Związek Osób Niepełnosprawnych Przeciwnych Segregacji (ang. *Union of Physically Impaired Against Segregation*; dalej: UPIAS⁸¹). Ruch ten opowiadał się przede wszystkim za dostosowaniem fizycznego środowiska osób niepełnosprawnych do ich potrzeb oraz za świadczeniem im pomocy nie tylko w sferze medycznej⁸².

⁷⁷ C. Barnes, *Understanding Disability and the Importance of Design for All*, Journal of Accessibility and Design for All, nr 1 (1)/ 2001, s. 55–80, <https://upcommons.upc.edu/bitstream/handle/2099/11736/15.pdf?sequence=1> [dostęp: 23.07.2023 r.].

⁷⁸ Vide: przypis 69.

⁷⁹ W ten sposób m.in.: I. Zola, *The sleeping giant in our midst - Redefining "Persons with Disabilities"*, 1993, s. 19-20, [w:] L. Gostin, H. Beyer [red.], *Implementing the Americans with Disabilities Act - Rights and responsibilities of all Americans*. Baltimore, Paul H. Brookes, I. Zola, *Healthism and disabling medicalization*, 1977, s. 41-69, [w:] I. Illich, I. Zola, J. McKnight, J. Caplan, H. Shaiken [red.], *Disabling professions*. London: Marion Boyars. 5., C. Barnes, *Disabled people in Britain and discrimination*, London: Hurst & Company, 1999, s. 23.

⁸⁰ V. Finkelstein, *The Social Model of Disability Repossessed*, s. 1-5, <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/finkelstein-soc-mod-repossessed.pdf> [dostęp: 13.02.2022 r.], J. Niedbalski, M. Raclaw, D. Żuchowska-Skiba, *Oblicza niepełnosprawności w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017, M. Karaś, *Niepełnosprawność, od spojrzenia medycznego do społecznego i Disability Studies*, Przegląd prawniczy, ekonomiczny i społeczny, 2012, s. 20-33.

⁸¹ D. Pfeiffer, *A Comment on the Social Model(s)*, Disability Studies Quarterly, 2000, tom. 4; T. Shakespeare, *Disability Rights and Wrongs*, Routledge, London 2006, s. 14.

⁸² Y. Jeon, D. Haider-Markel, *Tracing Issue Definition and Policy Change: An Analysis of Disability Issue Images and Policy Response*, Policy Studies Journal 29, nr 2/2001, s. 215–231, <https://doi.org/10.1111/j.1541-0072.2001.tb02087> [dostęp: 8.05.2023 r.].

Jak wskazuje B. Gąciarz, koncepcja społecznego modelu niepełnosprawności społecznej została ogłoszona w 1976 r. właśnie przez UPIAS⁸³. Formułując ją wskazano na „[...] niedogodność albo ograniczenie aktywności spowodowane przez współczesne społeczeństwo, które w niewielkim stopniu bądź w ogóle nie bierze pod uwagę ludzi mających uszkodzenia lub wady fizyczne i wskutek tego wyklucza ich z uczestnictwa w głównym nurcie aktywności społecznej”⁸⁴. W przeciwieństwie zatem do modelu medycznego, koncepcja społecznego modelu niepełnosprawności przeniosła akcent z samej niepełnosprawności na społeczeństwo jako przyczynę powstawania barier⁸⁵ dla funkcjonowania osoby niepełnosprawnej. Według założeń tej teorii niepełnosprawność tworzą warunki ograniczeń społecznych, a nie ograniczenia biologiczne (które według modelu medycznego miałyby ograniczać wolność jednostki)⁸⁶. W ślad za powyższym to społeczeństwo dokonuje wykluczenia i segregacji osób niepełnosprawnych, projektując rozwiązania dla ludzi wyłącznie w pełni sprawnych⁸⁷. Prowadzi to do faktycznej społecznej izolacji niepełnosprawnych, a ciężar odpowiedzialności za tak rozumiane wykluczenie został przeniesiony z warunków i właściwości osobistych danej osoby na szeroko rozumiane społeczeństwo⁸⁸. W uzasadnieniu przedstawiciele nauk społecznych⁸⁹ wskazywali, że to nie stan zdrowia osób niepełnosprawnych stanowił przeszkodę dla integracji społecznej, ale właśnie dyskryminujące zachowanie społeczeństwa, przejawiające się m.in. w kwestiach związanych z niedostosowaniem architektury użytkowej czy reglamentowaniem treści kulturalnych w sposób przystępny jedynie osobom w pełni sprawnym. Tego rodzaju problem był szczególnie nasilony w Wielkiej Brytanii, na terenie której powstały pierwsze koncepcje modelu społecznego

⁸³ B. Gąciarz, *Model społeczny niepełnosprawności jako podstawa zmian w polityce społecznej* [w:] B. Gąciarz, S. Rudnicki, *Polscy niepełnosprawni, od kompleksowej diagnozy do nowego modelu polityki społecznej* wyd. Akademii Górniczo Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie 2014 https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/7355/Gaciarz_Rudnicki_Polscy_Niepelnosprawni.pdf?sequence=1&isAllowed=y, s. 19 [dostęp 18.02.2022 r.].

⁸⁴ Union of the physically impaired against segregation, *Fundamental Principles of Disability, Union of the Physically Impaired Against Segregation*, London 1976, <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/UPIAS-UPIAS.pdf> [dostęp: 18.02.2022 r.].

⁸⁵ R. Kayess, P. French, *Out of Darkness into Light?*..., s. 1-34.

⁸⁶ M. Stein, *Disability Human Rights*, California Law Review nr 95/2007, s. 75–121. M. Stein, J. Lord, *Future Prospects for the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, [w:] O. Arnardóttir, G. Quinn, *In the UN Convention...*, s. 17–40.

⁸⁷ K. Kurowski, Niepełnosprawność i osoba niepełnosprawna – od medycznego do społecznego modelu niepełnosprawności, *Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich* 2012, Nr 10, s. 8.

⁸⁸ M. Oliver, *The Social Model in Context (w:) Understanding Disability*. 1996, Palgrave, London, s. 30-42, dostęp: <https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-1-349-24269-6>, V. Finkelstein *The Social Model ...*, s. 1-5.

⁸⁹ A. Samaha, *What Good Is the Social Model of Disability*, University of Chicago Law Review, s. 1251-1308, https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=13488&context=journal_articles [dostęp: 8.05.2023 r.].

niepełnosprawności⁹⁰. Z czasem jednak model społeczny został poddany rozległej krytyce jako nieuwzględniający przeżyć osób niepełnosprawnych⁹¹, nieuwzględniający różnic pomiędzy dyskryminacją doświadczaną ze względu na niepełnosprawność a innymi (np. rasizm, seksizm, homonegatywizm⁹²) i wadliwie przyjmujący za przyczynę dyskryminacji poglądy „dysabilistyczne”, zamiast uznania zinstytucjonalizowanej dyskryminacji⁹³.

1.3 Podsumowanie medycznego i społecznego modelu postrzegania niepełnosprawności

Choć celem przedstawicieli obu modeli postrzegania niepełnosprawności było udzielanie pomocy i odpowiedzi na potrzeby osób niepełnosprawnych, to jednak skutki działań świadczonych według obu modeli były znacząco różne. Mając na uwadze treści deklarowanych aktów prawa międzynarodowego, konieczne było wdrażanie działań gwarantujących osobom niepełnosprawnym funkcjonowanie w społeczeństwie na zasadzie równości. Świadczenie pomocy i opieki bez jednoczesnej integracji społecznej (zgodnie z modelem medycznym) prowadziło w istocie tylko do zapewnienia doraźnej pomocy. Pozbawione takowej, osoby niepełnosprawne ponownie stałyby wobec ograniczeń budowanych przez społeczeństwo, niedostrzegalnych dla osób pozbawionych niepełnosprawności. Z tego powodu społeczny model postrzegania niepełnosprawności wzywał pośrednio do ustanawiania takich ram prawnych, które zamiast określać działania pomocnicze, będą statuowały prawo osób niepełnosprawnych do udziału w życiu społecznym w sposób wolny od dyskryminacji.

⁹⁰ T. Burchard, *Capabilities and disability: the capabilities framework and the social model of disability*, *Disability & Society* 19(7), 2004, s. 735-751, https://www.researchgate.net/publication/248912646_Capabilities_and_Disability_The_Capabilities_Framework_and_the_Social_Model_of_Disability [dostęp: 13.02.2022 r].

⁹¹ H. Fitzgerald, *Disability and physical education*, [red.] D. Kirk, D. MacDonald, M. O'Sullivan, *The handbook of physical education* 2006, London, s. 752–766.

⁹² S. Ayvazo, S. Sutherland, *Uncovering the secrets: Homophobia in physical education*. *Action in Teacher Education*, 2009, 31(3), s. 56–69, H. Fitzgerald, *Disability and ...*, s. 752–766.

⁹³ C. Barnes, M. Oliver, C. *The new politics of disablement*, Palgrave Macmillan, New York 2012, s. 45-64.

2. Ewolucja międzynarodowego systemu praw człowieka w odniesieniu do sytuacji osób niepełnosprawnych do 2006 r.

2.1 Uwagi wstępne

Choć źródeł praw człowieka należy poszukiwać już w starożytności⁹⁴, to znaczący rozwój instrumentów służących ochronie praw człowieka zaobserwowano dopiero w XIX wieku. W tym jednak czasie nie powstał spójny katalog chronionych praw jednostki, jak również nie wykształciły się instrumenty służące ochronie tych praw.⁹⁵ Rzeczywiste upowszechnienie się koncepcji uniwersalnej ochrony praw człowieka oraz rozwój powszechnego systemu aktów prawnych nastąpił po drugiej wojnie światowej i dlatego okres ten może być nazywany erą praw człowieka.⁹⁶

Początkowo uznanie praw osób niepełnosprawnych dotyczyło przede wszystkim promowania koncepcji zdrowia publicznego⁹⁷. W konsekwencji, oferując pomoc osobom niepełnosprawnym, faktycznie dążono jedynie do minimalizacji wpływu chorób i niepełnosprawności (wówczas utożsamianych ze sobą) na społeczeństwo. Działania te opierały się na przekonaniu, że osoby chore i niepełnosprawne jedynie utrudniają postęp przemysłowy i rozwój społeczeństwa⁹⁸. Z powyższego wyprowadzono również stanowisko, że jedyne prace, które można im zaoferować to te, które nie wymagają żadnych kwalifikacji i odmawiano przyznania im np. praw do edukacji czy otrzymywania wynagrodzenia za pracę. Takie uzasadnienie społecznej segregacji osób chorych i niepełnosprawnych było postulowane przede wszystkim przez Karola Darwina, którego teoria ewolucji opierała się na założeniu, że spośród najlepiej przystosowanych tylko najsilniejsze jednostki są w stanie przetrwać proces doboru naturalnego⁹⁹. Konsekwencją tego było dyskryminujące traktowanie osób niepełnosprawnych przejawiające się również w stosowaniu coraz bardziej rygorystycznych środków segregacyjnych, wśród których wyróżnić można było zakazy zakładania rodziny, zawierania

⁹⁴ Więcej: E. Stylianidis, *Antyczna cywilizacja grecka a prawa człowieka* [w:] *Prawa Człowieka. Geneza, koncepcje, ochrona* [red.] B. Banaszak, Wrocław 1993, s. 122.

⁹⁵ B. Banaszak, A. Preisner, *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, C.H. BECK, Warszawa 2002, s. 10.

⁹⁶ W. Burek, *Zastrzeżenia do traktatów z dziedziny ochrony praw człowieka*, Instytut Wydawniczy EuroPrawo sp. z o.o., Warszawa 2012, s. 37, M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*, Wrocław 2004, s. 10, A. Łopatka, *Międzynarodowe prawo praw człowieka*, Wyższa Szkoła Handlu i Prawa, Warszawa 1998, s. 10.

⁹⁷ M. Garbat, *Historia niepełnosprawności...*, s. 45.

⁹⁸ M. Matczak, *Niepełnosprawność jako problem...*, s. 34.

⁹⁹ K. Darwin, *O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego, czyli o utrzymaniu się doskonalszych ras, w walce o byt*, <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/darwin-o-powstawaniu-gatunkow.pdf> [dostęp: 23.07.2023 r.].

małżeństw, brak prawa głosu wyborczego i inne. Podłoże tych poglądów było niewątpliwie wynikiem postrzegania niepełnosprawności przez pryzmat wspomnianego już modelu medycznego. Stan ten uległ jednak zmianie w następstwie zdarzeń historycznych, które przyczyniły się do zmian światopoglądowych.

W konsekwencji wydarzeń I i II Wojny Światowej wiele osób odniosło bowiem obrażenia, które skutkowały całkowitą lub częściową niepełnosprawnością. Społeczeństwo czuło się moralnie zobowiązane wobec byłych żołnierzy i personelu wojskowego, którzy na skutek wypełniania rozkazów doznali uszczerbku na zdrowiu. Sprawilo to, że poglądy na niepełnosprawność zaczęły ulegać stopniowemu przeobrażeniu. Pomimo tego nadal dokonywano pewnej kategoryzacji osób niepełnosprawnych – powszechnie uważano bowiem, że osoby posiadające niepełnosprawności odniesione na skutek zdarzeń wojennych zasługują na lepsze traktowanie niż ci posiadający niepełnosprawność z innych przyczyn¹⁰⁰. W konsekwencji wspomnianej zmiany poglądowej nastąpił rozwój programów rehabilitacji zawodowej oraz kształcenia osób niepełnosprawnych, choć ze świadomości społecznej nie udało się jednak wyeliminować postrzegania osób niepełnosprawnych jako niepełnowartościowych, a nawet zbędnych członków społeczeństwa. Z tej przyczyny, o ile proces włączania osób niepełnosprawnych do życia społecznego ulegał stopniowemu rozwojowi, o tyle w wyniku wystąpienia określonych zdarzeń historycznych musiał ustąpić innym, zgoła odmiennym teoriom dotyczącym równości rasowej i wartości społecznej.

Echo grozy, wywołane przebiegiem i skutkami zbrodni popełnionych przeciwko ludzkości podczas II Wojny Światowej, wymusiło istotne zmiany w postrzeganiu i egzekwowaniu praw człowieka¹⁰¹. Rzeczywistą potrzebą stało się również powołanie organizacji międzynarodowych, które mogłyby pomóc w realizacji praw jednostki. Przekonanie to oparto na doświadczeniu, które pokazało, że na mocy zbrodniczych systemów prawa stanowionego – tzw. „ustawowego bezprawia”¹⁰² – można było zostać pozbawionym

¹⁰⁰ M. Coxen, *Overview - Disability and employment, report prepared for the Commission of the EC*. Luxembourg: Office for Official Publications of the EC, 1984, s. 24.

¹⁰¹ A. Michalska, *Prawa człowieka w systemie norm międzynarodowych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań 1982, s. 18, R. Kuźniar, *Prawa Człowieka. Prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004, s. 54-59, T. Astramowicz-Leyk, *Międzynarodowe systemy ochrony praw i wolności człowieka*, Olsztyńska Szkoła Wyższa, Olsztyn 2009 s. 45; M. Piechowiak, *Pojęcie praw człowieka* (w:) L. Wiśniewski, *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997, s. 7-37.

¹⁰² W artykule „Ustawowe bezprawie i ponad ustawowe prawo” G. Radbruch wywodził, że jeśli norma prawna w drastyczny sposób łamie podstawowe normy moralne, to nie może być normą obowiązującą właśnie z uwagi na swoją deformację moralną, taka norma nie może stanowić obowiązującego prawa, a obywatele nie mają obowiązku jej stosowania. Teoria ta została nazwana następnie Formułą Radbrucha. Źródło: J. Zajadło, *Radbruch*, wyd. Arche Sopot 2016, J. Zajadło, *Formuła „Gesetz und recht”*, Ius et Lex nr 1/2002, M. Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, Temida 2, Białystok 2000, s. 256-266.

praw i godności tylko z powodu osobistych ludzkich cech czy przynależności etnicznej. Z tych powodów wydarzenia II Wojny Światowej przyspieszyły opracowanie kompleksowego zestawu wiążących minimalnych standardów, do przestrzegania których miały być zobowiązane wszystkie narody¹⁰³.

Efektem wspólnego międzynarodowego stanowiska w tym zakresie było zawarcie w 1945 r. Karty Narodów Zjednoczonych (ang. *Charter of the United Nations*, dalej: Karta Narodów Zjednoczonych)¹⁰⁴, powołującej do życia Organizację Narodów Zjednoczonych (ang. *United Nations*; dalej: ONZ), ale przede wszystkim wzywającą do przestrzegania praw podstawowych. Choć Karta Narodów Zjednoczonych nie sformułowała w pełni koncepcji chronionych praw człowieka, to ustanawiała jednak istotne punkty orientacyjne dla jej ukształtowania – opierając się na kanwie godności i wartości osoby ludzkiej¹⁰⁵.

2.2 Powszechna Deklaracja Praw Człowieka wobec praw osób niepełnosprawnych

2.2.1 Antecedencje

Wspólnym mianownikiem dla podjętych w czasie II Wojny Światowej działań eksterminacyjnych wobec określonych grup społecznych były ich właściwości osobiste - takie jak narodowość, wyznanie, rasa i warunki fizyczne. Zdaniem ówczesnych, z tej przyczyny konieczne było jeszcze dokładniejsze sformalizowanie dokumentu eksplikującego istnienie praw człowieka, niezależnie od jego właściwości czy warunków osobistych. Intensyfikacja wspomnianych działań zaowocowała ogłoszeniem w 1948 r. Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka.

Mimo że wskazany w niej katalog praw ma charakter przede wszystkim ideowy, bez zapewnienia formalnej procedury wykonawczej¹⁰⁶, to wszyscy sygnatariusze byli zgodni co do przyrodzonej godności jako źródła praw człowieka¹⁰⁷, a w konsekwencji do traktowania jej

¹⁰³ B. Weston, *Human Rights*, Human Rights Quarterly, nr 3/1984, s. 257.

¹⁰⁴ Karta została podpisana podczas Konferencji Narodów Zjednoczonych w San Francisco w dniu 26 czerwca 1945 r. Zgodnie z postanowieniami art. 110 ust. 3 Karty weszła ona w życie w dniu 24 października 1945 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1945.html>. Dostęp [23.08.2023 r.].

¹⁰⁵ B. Gronowska, *Instytucjonalne gwarancje ochrony praw człowieka* [w:] B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa Człowieka i ich ochrona*, red. T. Jasudowicz, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2005, s. 15.

¹⁰⁶ Wraz z upływem czasu wprowadzenie mechanizmu ochrony praw człowieka w ujęciu realnej egzekucji tych praw zostało wdrożone przez stworzenie regionalnych konwencji praw człowieka, które z czasem wprowadzały coraz bardziej skuteczne środki ochrony praw człowieka, zwłaszcza, że w 1975 r. po uchwaleniu Aktu Końcowego Helsińskiej Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie prawa człowieka zostały uznane za międzynarodowy standard i zasadę, która powinna współistnieć w demokratycznych państwach prawa.

¹⁰⁷ Art. 1 Karty Praw Podstawowych.

jako priorytetowego kryterium kierunku rozwoju prawa praw człowieka. Obowiązek ich poszanowania został zresztą powtórzony wielokrotnie w wielu krajowych¹⁰⁸ i międzynarodowych aktach prawnych¹⁰⁹, a sama Deklaracja stała się inspiracją i punktem wyjścia dla wielu późniejszych instrumentów prawnych dotyczących praw człowieka¹¹⁰ oraz instrumentem integrującym społeczeństwo.¹¹¹

2.2.2 Krytyka statusu osób niepełnosprawnych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka

Niezależnie od podkreślenia statusu godności człowieka oraz praw przysługujących każdej jednostce, postanowienia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka nie odnosiły się bezpośrednio do statusu i ochrony praw osób niepełnosprawnych – tak samo jak nie uwzględniały praw mniejszości, praw kobiet czy innych grup narażonych na wykluczenie i dyskryminację. Sprzeciwiając się wprowadzeniu takich regulacji, wskazywano, że przestrzeganie praw człowieka przynależnych każdej osobie ludzkiej opiera się na art. 2 Deklaracji, który miał stanowić gwarancję respektowania praw wszystkich osób należących do mniejszości.

Nie ulega obecnie wątpliwości, że brak wyszczególnienia osób niepełnosprawnych jako odrębnej kategorii ochrony i zaakcentowania ich szczególnych uprawnień stanowił istotną wadę Deklaracji. Standardy przyjęte w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka miały stanowić odpowiedź na zdarzenia zaistniałe w trakcie II Wojny Światowej (i z tej przyczyny PDCP objęła swoją treścią m.in. prawa uchodźców)¹¹², a zarazem w swoim przekazie doprowadzić do utrwalenia w społeczeństwie przekonania o równości i przyrodzonej godności każdej jednostki ludzkiej, niezależnie od płci, rasy czy właściwości osobistych. Przykłady

¹⁰⁸ K. Vasak, *A 30-year struggle the sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights*, UNESCO Courier 1977, s. 29-32.

¹⁰⁹ J. Symonides, *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (po 60 latach od jej przyjęcia)*, Państwo i Prawo 2008, nr 12, s. 3–16.

¹¹⁰ *Ibidem* oraz S. Sykuna, *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* [w:] M. Balcerzak, S. Sykuna (red.), *Leksykon ochrony praw człowieka. 100 podstawowych pojęć*, C.H.BECK, Warszawa 2010, s. 331-336 oraz źródła i literatura tam przywołana.

¹¹¹ Jak słusznie wskazuje B. Wojciechowski, powszechność praw człowieka stanowi element integrujący społeczeństwo, w: B. Wojciechowski, *Human Rights as an Element of Mutual Recognition and Equality of Opportunity*, Politeka. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, no. 2(71), 2021, s. 111.

¹¹² M. Kowalski, *Znaczenie art. 14 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka dla międzynarodowego prawa uchodźczego* [w:] M. Florczak-Wątor, M. Kowalski, *70 lat Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, Kraków 2019, s. 79.

naruszeń praw osób niepełnosprawnych, zarówno poprzedzających¹¹³, jak i popełnianych w czasie II Wojny Światowej zbrodni eugenicznych powinny stanowić wystarczającą podstawę dla objęcia tej grupy szczególną ochroną. Celem zbrodni eugenicznych była również eksterminacja osób chorych psychicznie i niepełnosprawnych¹¹⁴, a sprzymierzeńcami teorii eugeniki negatywnej nie byli wyłącznie przedstawiciele nazistowskich Niemiec¹¹⁵ czy innych państw Osi. Terminu „eugenika” po raz pierwszy użył w 1869 r. angielski biolog F. Galton, prywatnie kuzyn K. Darwina. W dziele *English Men of Science* F. Galton analizował relacje pomiędzy czynnikami genetycznymi a środowiskowymi (wychowaniem, socjalizacją) oraz ich wpływ na posiadanie zdolności i kompetencji intelektualnych, wskazując na biologiczną, wzajemną korelację tych kompetencji i zdolności. O ile jego pierwotne zalecenia koncentrowały się faktycznie na ulepszeniu pewnych cech w obrębie gatunku ludzkiego poprzez stosowanie selektywnej manipulacji genetycznej, o tyle w późniejszym okresie badawczym postulował wprowadzenie w tym celu eugeniki pozytywnej, która odnosiła się do większej reprodukcji wśród osobników o pożądanym cechach genetycznych oraz eugeniki negatywnej, ujętej w kategorii eliminacji reprodukcyjnej osobników o niepożądanych cechach, w tym osób niepełnosprawnych¹¹⁶. Taka interpretacja naukowych założeń doprowadziła z czasem do wyprowadzenia wniosków o konieczności wyeliminowania z populacji jednostek o cechach niepożądanych, które zdaniem ówczesnych miały negatywnie wpływać na funkcjonowanie społeczeństwa.

Pomimo sprzeciwu, jaki współcześnie budzi ta teoria, u progu XX wieku znajdowała jednak szerokie uznanie społeczne i naukowe. W 1905 r. eugenika jako nauka została zaliczona do przedmiotów wykładanych na Uniwersytecie w Londynie. Równolegle w 1909 r. w Szwecji wraz z utworzeniem Państwowego Instytutu Higieny Rasy stała się oficjalnie uznaną

¹¹³ B. Borowska - Beszta wskazuje m.in., że: „rodzaj działań podejmowanych pierwotnie w nazistowskich środowiskach medycznych był nacechowany cynicznym okrucieństwem, planowanymi masowymi mordami na osobach z niepełnosprawnością intelektualną lub/i chorymi psychicznie. Praktyki eksterminacyjne obejmowały również pełnosprawnych członków rodzin takich ludzi. Dokonywane były przez specjalistów lekarzy, m.in. psychiatrów, jak również pospolitych morderców z nazistowskich Niemiec. Sięgając do źródeł, należy powiedzieć, że pierwsze koncepcje wdrażania w życie planowego niszczenia osób z niepełnosprawnościami pojawiły się po dojściu A. Hitlera do władzy w 1933 roku” – więcej w: B. Borowska-Beszta, *Niepełnosprawność w kontekstach kulturowych i teoretycznych*, Impuls, Kraków 2012, s. 45.

¹¹⁴ A. Morawiec, *Dezynfekcja. Literatura polska wobec eksterminacji osób psychicznie chorych*, *Przestrzenie Teorii* nr 27/2017, s. 261–295, W. Wolfensberger, *The extermination of handicapped people in World War II Germany*, *Mental Retardation* nr 19(1)/1981, s. 1–7.

¹¹⁵ „Brutalnie i jednoznacznie w sprawie regulowania prokreacji wypowiadał się jeden z przedstawicieli Partii Liberalnej w Wielkiej Brytanii Herbert Samuel, mówiąc wprost: »Puszczanie w obieg zdewaluowanych pieniędzy jest przestępstwem, lecz puszczanie w obieg zdegenerowanych kobiet i mężczyzn jest przestępstwem o wiele cięższym«” cyt. za: M. Freeden, *Eugenika a myśl postępową: studium podobieństwa ideologicznego*, tłum. K. Marulewska, *Dialogi Polityczne* nr 10/2008, s. 55.

¹¹⁶ A. Richardson, *Love and Eugenics in the Late Nineteenth Century: Rational Reproduction and the New Woman*, Oxford 2003, s. 75-90.

dyscypliną naukową.¹¹⁷ W rekomendacjach północno-amerykańskich sekcji komitetu ds. eugeniki The American Breeder's Association (ang. *Committee of the Eugenic Section of the American Breeders*)¹¹⁸ z 1912 r. można było znaleźć listę zaleceń dla osiągnięcia pożądanych celów eugenicznych, wśród których znajdowały się na przykład: izolacja i sterylizacja osób o niepoprawnym genotypie (określonych jako: chorych, niepełnoprawnych itp.)¹¹⁹. Do jeszcze bardziej radykalnych zaleceń zachęcano w 1912 r. w amerykańskim piśmie „The Birth Control Review”, w którym promując idee eugeniki negatywnej, postulowano o sterylizację m.in. osób ubogich, imigrantów, osób niepełnosprawnych - jednocześnie zachęcając osoby zamożne i zdrowe do dalszej prokreacji¹²⁰.

W 1927 r. w orzeczeniu Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych w sprawie *Beck v. Bell*¹²¹ sędzia O. Holmes Jr., powołując się na przepisy dotyczące przymusowych szczepień na kanwie sprawy *Jacobson v. Massachusetts*¹²², orzekł o zezwoleniu na przymusową sterylizację osób niepełnosprawnych, w szczególności upośledzonych umysłowo, aby zapobiec tak zwanemu „złemu dziedziczeniu”¹²³. W uzasadnieniu orzeczenia wskazano, że: „Widzieliśmy niejednokrotnie, że dla dobra wspólnego żądano od najlepszych obywateli ofiary życia. Byłoby dziwne nie żądać mniejszej ofiary od tych, którzy już wcześniej osłabiali siłę państwa, ofiary, której oni sami nie odczują tak boleśnie, a która zabezpieczy nasze istnienie przed ich lekkomyślnością. Jest lepiej dla całego świata, jeśli społeczeństwo uniemożliwia rozród małowartościowym jednostkom, a nie bezwolnie czeka na egzekucje ich potomstwa z powodu zbrodni, której się dopuści, lub śmierci głodowej, którą sobie gotuje z powodu własnej niesprawności”¹²⁴. Bezpośrednim skutkiem orzeczenia w sprawie *Beck v. Bell* było

¹¹⁷ E. Black, *Wojna przeciw słabym. Eugenika i amerykańska kampania na rzecz stworzenia rasy panów*, tłum. H. Jankowska, Muza S.A., Warszawa 2004.

¹¹⁸ Historia rozwoju amerykańskiej myśli eugenicznej przedstawiona na wykresie <https://eugenicsarchive.ca/disc-over/timeline/532886fb132156674b00029d>. [dostęp: 3.5.2022 r.].

¹¹⁹ B. van Wagenen, *Preliminary Report of the Committee of the Eugenic Section of the American Breeders' Association to Study and to Report on the Best Practical Means for Cutting Off the Defective Germplasm in the Human Population, Problems in Eugenics: Organized by the Eugenics Education Society*, 1912, s. 464. Dostęp: <https://wellcomecollection.org/works/ptej9qxs/items?canvas=2> [dostęp: 3.05.2022 r.].

¹²⁰ C. Sorensen, *One of the proudest achievements: organized birth control in Indiana 1870s to 1950s*, Indiana University December 2006, s. 12, dostęp: <https://scholarworks.iupui.edu/handle/1805/654> data [6.12.2022 r.], M. Lagerwey, *Nursing, social contexts, and ideologies in the early United States birth control movement*, *Nursing Inquiry* 6, no. 4 (1999), s. 252.

¹²¹ Sprawa: *Buck v. Bell*, 274 U.S. 200 (1927).

¹²² Sprawa: *Jacobson v. Massachusetts*, 197 U.S. 11 (1905).

¹²³ P. Lombardo, *Three Generations, No Imbeciles: Eugenics, the Supreme Court, and Buck V. Bell*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2008.

¹²⁴ W oryginalnym akcie sprawy *Buck v. Bell*: „We have seen more than once that the public welfare may call upon the best citizens for their lives. It would be strange if it could not call upon those who already sap the strength of the State for these lesser sacrifices, often not felt to be such by those concerned, in order to prevent our being swamped with incompetence. It is better for all the world, if instead of waiting to execute degenerate offspring for crime, or to let them starve for their imbecility, society can prevent those who are manifestly unfit from continuing their

ustanowienie przepisów dotyczących aborcji eugenicznej oraz sterylizacji osób chorych psychicznie na terenie całych Stanów Zjednoczonych.¹²⁵

Również w Polsce ruch eugeniczny, interpretowany jako ruch eliminujący niedoskonałe jednostki, miał wielu zwolenników. Zwolennicy teorii eugenicznej podejmowali działania mające na celu spopularyzowanie jego postulatów, w tym m.in. w 1918 r. zorganizowano I Zjazd Eugeniczny w Warszawie, podczas którego proklamowane były postulaty zwiększenia aktywnej roli państwa w zwalczaniu zwyrodnienia rasy. Wśród zalecanych działań wskazywano m.in. na: ograniczenie wydawania zezwoleń na zawieranie związków małżeńskich jedynie pomiędzy osobami zdrowymi, przymusowe sterylizowanie osób nieuleczalnie chorych lub umysłowo niedorozwiniętych oraz dobrowolną sterylizację osób, których potomstwo mogłoby być obciążone dziedzicznie¹²⁶. Działania te nie były zresztą ograniczone terytorialnie, bo w 1922 r. to właśnie reprezentanci Polski na posiedzeniu Ligi Narodów w Genewie zgłosili plan uzupełnienia Traktatu Wersalskiego o stwierdzenie, że „zdrowia i życia ludzkiego nie można już traktować jako dobra indywidualnego, gdyż ma ono pierwszorzędne znaczenie dla państwa i ludzkości”¹²⁷, z którego wyprowadzono dalszy wniosek o usankcjonowanie uprawnień aparatu państwowego do ingerencji w osobiste decyzje obywateli, takie jak zawieranie małżeństw czy prokreacja. Szczęśliwie, nie uzyskał on wówczas poparcia, jednak Polskie Towarzystwo Eugeniczne nie ustawało w działaniach i w 1934 r. zgłosiło lokalny, krajowy projekt Ustawy eugenicznej z zakresu eugeniki zapobiegawczej¹²⁸. W jego założeniach znalazły się m.in. postanowienia o przymusowej sterylizacji epileptyków¹²⁹. O ile wspomniana ustawa również nie została uchwalona, o tyle zgrozę budzi jednak okoliczność, że w tym samym roku projekt ustawy uzyskał uznanie amerykańskich, kanadyjskich, angielskich, norweskich i niemieckich instytutów naukowych. W tych właśnie krajach polskie opracowanie zostało uznane za fundament dla przygotowania własnych

kind”, źródło: <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/usrep/usrep274/usrep274200/usrep274200.pdf> [dostęp: 14.08.2023 r.].

¹²⁵ P. Sasal, J. Struck, *Prawne aspekty eugeniki w stanie Virginia (USA) w XX. w. Procedura podejmowania decyzji wykonania zabiegu przymusowej sterylizacji na podstawie Sterilization Act z 1924 r. i precedensu Buck v. Bell z 1927 r.*, AEQUITAS wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, nr 2, 2014.

¹²⁶ M. Gawin, *Rasa i nowoczesność: historia polskiego ruchu eugenicznego (1880-1952)*, wyd. Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 2003, s. 109.

¹²⁷ *Ibidem*, s. 109.

¹²⁸ P. Michalik, *The Attempts to 'Introduce Eugenic Legislation in the Second Polish Republic as Viewed from the Perspective of the Solutions Adopted in the United States of America*, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* nr 4/2011, s. 109–116.

¹²⁹ R. Zablotniak, *Dzieje Polskiego Towarzystwa Eugenicznego*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 16/4, 769-787, 1971, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1971-t16-n4-s769-787/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1971-t16-n4-s769-787.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1971-t16-n4/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1971-t16-n4-s769-787/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1971-t16-n4-s769-787.pdf) [dostęp: 11.02.2022 r.], s. 769–787.

projektów ustaw eugenicznych¹³⁰, a w 1939 r. coraz głośniejszymi stawały się wystąpienia głoszące polską misję dziejową, w których zaznaczano potrzeby opracowania polityki ludności.¹³¹

Choć w konsekwencji zbrodni popełnionych na ofiarach nazistowskich Niemiec myśl eugeniczna została ostatecznie skompromitowana, to pokrzywdzenie osób niepełnosprawnych zostało zapoczątkowane nie tylko na skutek działań nazistowskiej propagandy, lecz wskutek wieloletniego społecznego przyzwolenia na segregację społeczeństwa według kryteriów eugenicznych. Jak wynika bowiem z powyższego, myśl eugeniczna - nawet w swojej zdeformowanej postaci - znajdowała zwolenników. Znamienne jest zresztą zaangażowanie w działania eugeniczne podejmowane na terenach państw, które zaledwie kilkanaście lat później stały się państwami alianckimi deklarującymi walkę ze zbrodniczą polityką eugeniczną, a od 1942 r. nazwały się same Narodami Zjednoczonymi¹³². Próby wyjaśnienia przyczyn poparcia dla myśli eugenicznej przekraczałyby merytoryczny zakres niniejszej pracy, jednak warto zwrócić uwagę na fakt, że powołane wyżej przykłady aprobaty dla myśli eugenicznej początkowo wcale nie dotyczyły¹³³ działań eugeniki negatywnej. Mimo to wnioski płynące z analizy zachowań społecznych na przestrzeni lat przedwojennych oraz wojennych wskazują na coraz głębszą radykalizację myśli eugenicznej wobec osób niepełnosprawnych i na to, że jej szczyt przypadł na okres II Wojny Światowej.

Jak słusznie wskazano w literaturze, analiza aktów prawa międzynarodowego nie powinna pozostawać w oderwaniu od procesów politycznych i społecznych, które prowadziły do powstania tych aktów¹³⁴. Jak podkreślono, zadaniem Deklaracji miało być przygotowanie Narodów Zjednoczonych do kodyfikacji¹³⁵ i dalszych prac nad katalogiem praw człowieka.¹³⁶ Z tej przyczyny treść Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka powinna była przynajmniej podkreślić potrzebę zachowania równej godności osób niepełnosprawnych. Mając na uwadze intencje ogłoszenia Deklaracji w kontekście historycznych wydarzeń, do których się zresztą odwołuje, milczące zrównanie osób niepełnosprawnych z osobami pełnosprawnymi, bez podkreślenia ich indywidualności, wobec okrucieństw których doświadczyli ze względu na

¹³⁰ R. Zabłotniak, *Dzieje...*, s. 769-787.

¹³¹ R. Zabłotniak, *Dzieje...*, s. 769-787, w nawiązaniu do A. Pietrasiewicz: *Polityka ludnościowa i zdrowotna państwa*, *Eugenika Polska*, 1930 t. 1.2 nr 2 s. 75-84.

¹³² 1 stycznia 1942 r. przez przedstawicieli 26 państw została podpisana *Declaration by the United Nations* (Deklaracja waszyngtońska).

¹³³ P. Michalik, *The Attempts to...*, s. 109-116.

¹³⁴ M. Piechowiak, *Pojęcie praw człowieka ...*, s. 11.

¹³⁵ M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2004, s. 180.

¹³⁶ B. Banaszak, *Prawa jednostki i systemy ich ochrony*, Wrocław: Kolonia Limited, 1995, s. 83, A. Michalska, *Prawa człowieka...*, s. 54.

swoje właściwości i warunki osobiste, stanowiło znaczące przemilczenie zdarzeń historycznych i poglądów z okresu zarówno sprzed, jak i z czasów II Wojny Światowej.

2.3 Działania i inicjatywy podejmowane przez ONZ

2.3.1 Uwagi wstępne

Fundamentalną zmianę sposobu realizowania i postrzegania praw osób niepełnosprawnych przyniosły kolejne inicjatywy Organizacji Narodów Zjednoczonych. Ponieważ system ochrony praw człowieka funkcjonujący w ramach ONZ określany jest mianem powszechnego lub uniwersalnego¹³⁷, to wskaźnikiem tej uniwersalności jest postrzeganie roli działań organizacji w rozwiązywaniu współczesnych problemów. Inicjując swoje działania na rzecz osób niepełnosprawnych, ONZ zwróciło szczególną uwagę na kwestię równego uczestnictwa w społeczeństwie bez względu na doświadczaną niepełnosprawność. W 1971 r. uchwalono Deklarację Praw Osób Opóźnionych Umysłowo (ang. *Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons*¹³⁸), której postanowienia statuowały równość praw osób niepełnosprawnych intelektualnie oraz przyznawały im specjalne prawa związane z ich potrzebami. W roku 1975 przyjęto Deklarację praw osób niepełnosprawnych (ang. *Declaration on the Rights of Disabled Persons*¹³⁹), w ślad za którą ogłoszono Deklarację praw osób głuchoniewidomych (ang. *Declaration of Deaf-Blind Persons*¹⁴⁰) z 1979 r. Następnie, rok 1981 został ogłoszony Międzynarodowym rokiem osób niepełnosprawnych pod hasłem „Uczestnictwo i równość”¹⁴¹, na skutek czego zorganizowano wiele konferencji i sympozjów, w tym m.in. pierwszy kongres osób niepełnosprawnych w Singapurze¹⁴². W celu zapewnienia skutecznej kontynuacji działań podjętych w 1981 r., Zgromadzenie Ogólne przyjęło Rezolucję 37/52¹⁴³, dzięki której przyjęty został Światowy Program Działań na rzecz Osób

¹³⁷ M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Prawa człowieka...*, s. 178.

¹³⁸ United Nations: Development and Psychiatric Disabilities <https://www.un.org/esa/socdev/enable/disdevelopmental.htm> [dostęp: 11.02.2022 r.].

¹³⁹ Deklaracja praw osób głuchoniewidomych: przyjęta przez Radę Gospodarczo-Społeczną. Przyjęta na 14. posiedzeniu plenarnym w dniu 9 maja 1979 r. Zawiera tekst Deklaracji o prawach osób głuchoniewidomych przyjętej, 16 września 1977 r.. <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/rightsofdisabledpersons.aspx> [dostęp: 11.02.2022 r.].

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ Źródło: <http://www.unic.un.org/pl/show.php?news=1458&wid=18> [dostęp: 11.02.2022 r.].

¹⁴² History of United Nations and Persons with Disabilities – The World Programme of Action Concerning Disabled Persons <https://www.un.org/development/desa/disabilities/history-of-united-nations-and-persons-with-disabilities-the-world-programme-of-action-concerning-disabled-persons.html>, [dostęp: 11.02.2022 r.].

¹⁴³ Rezolucja 37/52 ONZ: <https://undocs.org/A/RES/37/52>, [dostęp: 23.08.2023 r.].

Niepełnosprawnych (ang. *The World Programme of Action Concerning Disabled Persons*¹⁴⁴; dalej: Program Działań). Jednocześnie, w związku z uchwaleniem Programu Działań w 1982 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwałą 37/53 proklamowało okres od 1983 r. do 1992 r. jako Dekadę Osób Niepełnosprawnych Narodów Zjednoczonych.

2.3.2 Światowy Program Działań na Rzecz Osób Niepełnosprawnych

Wdrażanie Programu Działań¹⁴⁵ zostało omówione przez Zgromadzenie Ogólne w sesjach 3 grudnia 1982 r.¹⁴⁶ i 22 listopada 1983 r.¹⁴⁷ Realizację założeń Programu Działań przyjęto jako długoterminową, zintegrowaną strategię ujednoczenia krajowych polityk rozwoju społeczno-gospodarczego. W jej ramach zobowiązano się do podejmowania działań prewencyjnych, które obejmowałyby rozwój i wykorzystanie technologii zapobiegania niepełnosprawności oraz wprowadzenia prawodawstwa eliminującego dyskryminację w dostępie do obiektów architektury publicznej, zabezpieczenia społecznego, edukacji i zatrudnienia¹⁴⁸. Na szczeblu międzynarodowym rządy krajowe zostały wezwane do podjęcia współpracy zarówno między sobą, jak i z Organizacją Narodów Zjednoczonych i organizacjami pozarządowymi¹⁴⁹. W konsekwencji, Program Działań z 1982 r. zapoczątkował nową erę pomocy osobom niepełnosprawnym – dążenia do zdefiniowania niepełnosprawności jako relacji między osobami niepełnosprawnymi a ich środowiskiem, realizowaną poprzez usuwanie barier społecznych, utrudniających pełne uczestnictwo osób niepełnosprawnych.¹⁵⁰ Wypełniając powyższe założenia, Program stał się instrumentem, w którym zrestrukturyzowano politykę dotyczącą wyrównywania szans osób niepełnosprawnych. W tym akcie po raz pierwszy niepełnosprawność została bowiem dostrzeżona w kontekście barier społecznych, czego konkluzją było wprowadzenie koncepcji wyrównywania szans osób

¹⁴⁴ United Nations World Programme of Action Concerning Disabled Persons <https://www.un.org/development/desa/disabilities/resources/world-programme-of-action-concerning-disabled-persons.html> [dostęp: 11.02.2022 r.].

¹⁴⁵ United Nations Decade of Disabled Persons, 1983-1992 World Programme of action concerning disabled persons. United Nations, New York, 1983 <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/united-nations-world-programme.pdf> [dostęp: 11.02.2022 r.].

¹⁴⁶ United Nations World Programme of Action Concerning Disabled Persons <https://www.un.org/development/desa/disabilities/resources/world-programme-of-action-concerning-disabled-persons.html> [dostęp: 11.02.2022 r.].

¹⁴⁷ History of United Nations and Persons with Disabilities – The World Programme of Action Concerning Disabled Persons <https://www.un.org/development/desa/disabilities/history-of-united-nations-and-persons-with-disabilities-the-world-programme-of-action-concerning-disabled-persons.html> [dostęp: 11.02.2022 r.].

¹⁴⁸ Źródło: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/resources/world-programme-of-action-concerning-disabled-persons.html>, [dostęp: 11.02.2022 r.].

¹⁴⁹ Źródło: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/resources/world-programme-of-action-concerning-disabled-persons.html>, [dostęp: 11.02.2022 r.].

¹⁵⁰ Źródło: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/CRPD_TrainingGuide_PTS19_EN_Accessible.pdf [dostęp: 6.05.2022 r.].

niepełnosprawnych oraz potrzeby realizowania przez nich prawa do pełnego i efektywnego uczestnictwa w życiu społecznym. Podkreślono w nim, że „społeczeństwa są czasami prowadzone przez te jednostki, które są w posiadaniu pełni i wszystkich swoich zdolności fizycznych i umysłowych.”¹⁵¹, dodając, że „należy uznać fakt, że pomimo działań prewencyjnych w społeczeństwie zawsze będą występować osoby niepełnosprawne i osoby z niepełnosprawnością, a rolą społeczeństwa jest zidentyfikowanie i usuwanie przeszkód na drodze ich pełnego uczestnictwa w życiu społecznym.”¹⁵² W tym celu „jeżeli jest to możliwe z punktu widzenia pedagogiki, edukacja powinna odbywać się w zwykłym systemie szkolnym, praca powinna być zapewniona poprzez otwarte zatrudnienie, a mieszkania powinny być dostępne dla ogółu ludności”¹⁵³. Program Działań podkreślał również, że: „Obowiązkiem każdego rządu jest zapewnienie, że korzyści płynące z programów rozwojowych docierają również do niepełnosprawnych obywateli”¹⁵⁴.

Dzięki dostrzeżeniu tych istotnych problemów i ustaleniu strategii działań Światowy Program Działania stał się kompleksowym narzędziem do wyrównania szans wszystkich osób niepełnosprawnych. Sankcjonując aksjomat „wyrównywania szans” jako imperatyw dla osiągnięcia opartego na zasadzie równości pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych wszystkich aspektach życia i rozwoju społecznego oraz gospodarczego, jednocześnie podkreślano, że osoby niepełnosprawne nie tworzą jednorodnej grupy, w związku z czym wszelkie napotymane przez nich bariery powinny być pokonywane na różne sposoby¹⁵⁵.

Kontynuując działania na rzecz stworzenia systemu praw osób niepełnosprawnych, uchwałą 44/70 Zgromadzenia Ogólnego ONZ w 1989 r. przyjęto Wytyczne dla Działań z Rozwoju Zasobów Ludzkich w Dziedzinie Niepełnosprawności z Tallina (ang. *Tallinn Guidelines for Action on Human Resources Development in the Field of Disability*¹⁵⁶dalej: Zasady Tallińskie), które dotyczyły edukacji i zatrudniania osób niepełnosprawnych przez instytucje rządowe na wszystkich poziomach władzy publicznej w celu wyrównania szans

¹⁵¹ Źródło: <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/united-nations-world-programme.pdf> [dostęp: 23.08.2023 r.].

¹⁵² Źródło: <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/united-nations-world-programme.pdf> [dostęp: 23.08.2023 r.].

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Paragraf 22 <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/united-nations-world-programme.pdf>, World Programme of Action concerning Disabled Persons [dostęp: 11.02.2022 r.]

¹⁵⁵ Paragraf 8 <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/united-nations-world-programme.pdf> World Programme of Action concerning Disabled Persons [dostęp: 13.02.2022 r.]

¹⁵⁶ Implementation of the World Programme of Action concerning Disabled Persons and the United Nations Decade of Disabled Persons : resolution / adopted by the General Assembly. UN. General Assembly (44th sess : 1989-1990), <https://digitallibrary.un.org/record/82160> [dostęp: 13.02.2022 r.]

niepełnosprawnych. W Zasadach Tallińskich ustalono również strategię działań na rzecz rozwoju w obszarze promowania uczestnictwa osób niepełnosprawnych jako pełnoprawnych obywateli, świadomości społecznej na temat praw, potrzeb i potencjału osób niepełnosprawnych i zintegrowanej w tym celu współpracy regionalnej oraz międzynarodowej. Kolejnym aktem, przyjętym jako jeden z końcowych dokumentów Dekady Osób Niepełnosprawnych były uznane 17 grudnia 1991 r. Rezolucją nr 119 Zasady ochrony osób chorych psychicznie i poprawy psychiatrycznej opieki zdrowotnej (ang. *The protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care*)¹⁵⁷.

2.3.3 Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych

Na podstawie doświadczeń zdobytych w trakcie Dekady Osób Niepełnosprawnych (1983–1992) oraz w celu kontynuacji podjętych działań, kolejnym krokiem było przyjęcie w dniu 20 grudnia 1993 r. podczas 48. Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ rezolucją 48/96 Standardowych Zasad Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych (ang. *The Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities*; dalej: Standardowe Zasady)¹⁵⁸.

Dokument ów został podzielony na cztery części: trzy pierwsze zawierające 22 zasady odnoszące się do sytuacji osób niepełnosprawnych, czwarta poświęcona mechanizmowi monitoringu efektywnego wdrażania zasad. W części pierwszej opisane zostały warunki równoprawnego uczestnictwa i zasad mówiących o konieczności podejmowania działań w celu podniesienia poziomu świadomości społecznej w zakresie praw, potrzeb, możliwości i wkładu, które wnoszą w życie społeczne osoby niepełnosprawne. Część druga poświęcona została zasadniczym obszarom równoprawnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu społecznym, wskazując m.in. na konieczność zapewnienia osobom niepełnosprawnym realizacji zasady równych szans w zakresie edukacji podstawowej, średniej i wyższej. Na

¹⁵⁷ The protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care: resolution/ adopted by the General Assembly. UN (46th sess.: 1991/1992) <https://digitallibrary.un.org/record/135851> [dostęp: 20.01.2022 r.].

¹⁵⁸ Dokument ten, określający modelowe kierunki rozwiązań dotyczących osób niepełnosprawnych, stanowi podstawę tworzenia polityki i programów dotyczących niepełnosprawności. Mimo że Standardowe Zasady nie mają wiążącego charakteru, a są jedynie zobowiązaniem o charakterze politycznym i moralnym, to wyrażone w nich normy zostały umiejscowione w systemach instytucjonalnych wielu Państw Członkowskich ONZ. W szczególności dokumenty Unii Europejskiej, dotyczące osób niepełnosprawnych, powołują się bezpośrednio na rozwiązania zawarte w Standardowych Zasadach. Można je zatem uznać za normy zwyczajowe prawa międzynarodowego, stosowane przez znaczną liczbę państw z zamiarem traktowania ich jako norm prawa międzynarodowego. Podkreślić należy, że dla celów monitorowania i wdrażania Standardowych Zasad Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych przez państwa członkowskie ONZ, powołany został w 1994 r. Specjalny Sprawozdawca ds. Osób Niepełnosprawnych przy Komisji Rozwoju Społecznego.

szczególną uwagę zasługują jednak zasada 5 lit. b) pkt 6, i 9 oraz zasada 10 pkt 1 i 3. Podkreślono w nich nie tylko uprawnienia biernego i czynnego dostępu do kultury i materiałów kulturalnych, informacji i innych publikacji, ale również uwypuklono powinność Państw w zagwarantowaniu osobom niepełnosprawnym pełnego dostępu do informacji i wydarzeń kulturalnych na równych prawach, z wykorzystaniem ku temu odpowiednich technologii. Co więcej, rekomendacje wynikające z zasady 5 lit. b) pkt 9 wskazywały na zachęcanie dostawców medialnych do udostępniania swoich treści osobom niepełnosprawnym.

Zasada	Treść
Zasada 5 lit. b) pkt 6 – Dostęp do informacji i środków komunikacji międzyludzkiej	Państwa powinny rozwijać strategie zapewniające dostęp do informacji i publikacji różnym grupom osób niepełnosprawnych. By ułatwić ten dostęp osobom o słabym wzroku konieczne są wydawnictwa i publikacje drukowane dużą czcionką lub w alfabecie Braille’a, taśmoteki i inne odpowiednie urządzenia. Podobnie, należy korzystać z odpowiednich technologii celem ułatwienia dostępu do informacji słownej osobom o słabym słuchu lub mającym trudności z rozumieniem.
Zasada 5 lit. b) pkt 9 – Dostęp do informacji i środków komunikacji międzyludzkiej	Państwa powinny zachęcać media, zwłaszcza telewizję, radio i prasę, by starały się bardziej udostępniać swoje programy osobom niepełnosprawnym.
Zasada 10 pkt 1 – Kultura	Państwa powinny zagwarantować, by osoby niepełnosprawne miały możliwości wykorzystania swego potencjału twórczego, artystycznego i intelektualnego, nie tylko dla własnych korzyści, ale jako wzbogacenie własnej społeczności, czy to wiejskiej czy miejskiej. Przykładem takiej działalności może być taniec, muzyka, literatura, teatr, sztuki plastyczne, malowanie i rzeźba. W krajach rozwijających się należy kłaść nacisk na tradycyjne i współczesne formy sztuki takie jak lalkarstwo, recytacje i gawędziarstwo.
Zasada 10 pkt 3 – Kultura	Państwa powinny inicjować rozwój i wykorzystanie specjalnych urzędzeń technicznych, aby udostępnić osobom niepełnosprawnym takie formy kultury jak literatura, film i teatr ¹⁵⁹ .

Tabela nr 1: Zasada 5 lit. b) pkt 6, zasada 5 lit b) pkt 9, zasada 10 pkt 1, zasada 10 pkt 3 Standardowych Zasada Wyrównywania Szans Osobom Niepełnosprawnym.

Niestety, choć w swoich założeniach Standardowe Zasady miały stać się aktem wytyczającym normatywne działania Państw, to faktycznie były jedynie kolejną niewiążącą deklaracją. Mimo że cel i zamiar, którym miała kierować się społeczność międzynarodowa przy tworzeniu tego aktu był niewątpliwie słuszny, to nie został niestety wystarczająco sprecyzowany. Bardzo szybko okazało się bowiem, że są dokumentem zbyt ogólnikowym, a

¹⁵⁹ Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osobom Niepełnosprawnym.

przez to niewystarczającym do dokonywania faktycznych zmian na rzecz osób niepełnosprawnych. W praktyce okazało się, że konieczne stało się stworzenie dokumentu, który nakładałby na Państwa członkowskie możliwe do wyegzekwowania zobowiązania prawne¹⁶⁰.

3. Regionalne systemy praw człowieka wobec praw osób niepełnosprawnych do 2006 r.

Z perspektywy potrzeby zapewnienia osobom niepełnosprawnym uniwersalnego prawa do dostępu do materiałów kulturalnych, należy zwrócić uwagę w jaki sposób rozwijało się w tym zakresie prawodawstwo regionalne. Równoległe bowiem do działań podejmowanych przez ONZ na polach regionalnych systemów praw człowieka inicjowano działania mające na celu usankcjonowanie praw osób niepełnosprawnych. Współcześnie wskazuje się na istnienie trzech zasadniczych regionalnych systemów praw człowieka – europejskiego (systemu Rady Europy i systemu Unii Europejskiej), międzyamerykańskiego (interamerykańskiego) oraz afrykańskiego. W ślad za nimi pozostają „parasystem” azjatycki oraz arabski system państw islamskich, którego rozwój wywołał zresztą międzynarodową dyskusję o możliwościach potencjalnego zagrożenia uniwersalnego standardu praw człowieka z uwagi na wpływy kulturowe¹⁶¹.

3.1 System europejski

Spośród licznych dokumentów europejskiego systemu praw człowieka¹⁶² odnoszących się do kwestii osób niepełnosprawnych, jako najistotniejsze i chronologicznie pierwsze należy wymienić¹⁶³: Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (ang. *European Convention of Human Rights*; formalnie: *The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*; dalej: EKPC, Europejska Konwencja, Europejska

¹⁶⁰ M. Perdeus-Białek, *Niepełnosprawność jako problem praw człowieka – Droga do Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych*, *Krakowskie Studia Międzynarodowe* nr 3/2009, s. 161–167.

¹⁶¹ H. Bielefeld, *‘Western’ versus ‘Islamic’ Human Rights Conceptions? A critique of Cultural Essentialism in the Discussion on Human Rights*, *Political Theory* nr 28(1)/2000, s. 90–121.

¹⁶² Więcej: L. Leszczyński, B. Liżewski, *Ochrona praw człowieka w Europie. Szkic zagadnień podstawowych*, Oficyna Wydawnicza VERBA, Lublin, 2010.

¹⁶³ Mnogość tych, jak i kolejnych aktów, rezolucji czy deklaracji wynika z faktu, iż w doktrynie dokonuje się rozróżnienia i podziałów praw człowieka. Obecnie powszechnie przyjętym podziałem są prawa obywatelskie, polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne. Z punktu widzenia rozważań niniejszej pracy analizą zostały objęte jedynie prawa faktycznie zorientowane na pomoc dla grup narażonych na wykluczenie w dostępie do przedmiotów prawa autorskiego, pomimo zapewnionego prawa do nauki oraz do prawa do udziału w życiu kulturalnym - definiowanych jako prawo gospodarcze, społeczne i kulturalne.

Konwencja Praw Człowieka¹⁶⁴), Europejską Kartę Społeczną¹⁶⁵ (ang. *European Social Card*), a w systemie prawa Unii Europejskiej - Kartę Praw Podstawowych Unii Europejskiej¹⁶⁶ (ang. *Charter of Human Rights of the European Union*).

3.1.1 System Rady Europy i orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wobec praw osób niepełnosprawnych do roku 2006 r.

Choć w systemie ochrony praw człowieka postanowienia EKPC odnoszą się do wielu praw i wolności człowieka, to nie obejmują one bezpośrednio prawa do uczestniczenia w życiu kulturalnym osób niepełnosprawnych. Art. 1 (obowiązek przestrzegania praw człowieka) EKPC wskazuje na ogólny obowiązek zapewnienia wszystkim ludziom realizacji ich praw („układające się Strony zapewniają każdemu człowiekowi (...) prawa i obowiązki określone w (...) niniejszej Konwencji”), a zasada niedyskryminacji odnosi się jedynie do zakazu wykluczeń ze względu na tzw. na „inny status” (art. 14)¹⁶⁷. Poszerzenie katalogu podmiotowego i przedmiotowego przyniosła w tym zakresie wydana w 1961 r. i zrewidowana w 1996 r., Europejska Karta Społeczna, w której treści znajdują się postanowienia bezpośrednio odnoszące się do praw osób niepełnosprawnych. Podkreślona w pkt 15 części 1 ochrona praw osób niepełnosprawnych w systemie EKS odnosi się do zasadniczo do wszystkich sfer życia, przy czym szczególnie wyeksponowano prawa uzyskania do szkolenia zawodowego, rehabilitacji i readaptacji społecznej¹⁶⁸ oraz integrację i pełny udział w życiu wspólnoty – szczególnie „za pomocą środków, w tym w drodze pomocy technicznej, mających na celu pokonywanie przeszkód (...) oraz przez umożliwianie im korzystania z (...) działalności kulturalnej i rozrywkowej” (art. 15 EKS¹⁶⁹). Ponadto, w ramach działań na rzecz pełnej społecznej integracji osób niepełnosprawnych na obszarze skutecznego korzystania z prawa do szkolenia zawodowego, Umawiające się Strony zobowiązały się do zapewnienia i popierania poradnictwa zawodowego (art. 9) oraz kształcenia osób niepełnosprawnych w porozumieniu z

¹⁶⁴ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 3 września 1953 r. (Dz.U. 1993 nr 61 poz. 284).

¹⁶⁵ Europejska Karta Społeczna sporządzona w Turynie dnia 18 października 1961 r.

¹⁶⁶ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej 2016/C 202/02.

¹⁶⁷ Art. 14 EKPC - Korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów, jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn.

¹⁶⁸ B. Gronowska, *Ochrona praw społecznych wybranych kategorii osób* [w:] B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa Człowieka i ich ochrona*, red. T. Jasudowicz, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2005, s. 514.

¹⁶⁹ Art. 15 EKS.

organizacjami pracodawców i pracowników oraz do ułatwienia dostępu do zdobycia wyższego wykształcenia technicznego lub uniwersyteckiego (art. 10).

W odniesieniu do praw osób niepełnosprawnych zdecydowanie szerszy zakres unormowań zaprezentowały zalecenia sformułowane przez Komitet Ministrów Rady Europy - niemające wprawdzie charakteru dyspozytywnego, ale oddziałujące pozytywnie na cały europejski system ochrony praw człowieka¹⁷⁰. Kierunek i różnorodność ich treści wskazywał na stopniowe poszerzenie kierunku działań normatywnych na rzecz osób niepełnosprawnych. Wśród wydanych w tym celu dokumentów należy podkreślić przede wszystkim: Zalecenie 1592 (2003) Komitetu Ministrów w sprawie pełnego włączenia osób niepełnosprawnych¹⁷¹, Zalecenie Nr R (92)6 w sprawie spójnej polityki wobec osób niepełnosprawnych¹⁷², Zalecenie 1185 (1992) Zgromadzenia Parlamentarnego w sprawie polityki rehabilitacji osób niepełnosprawnych¹⁷³, Zalecenie Nr R (98)3 Komitetu Ministrów skierowane do państw członkowskich w sprawie dostępu do szkolnictwa wyższego¹⁷⁴, Zalecenie Nr R (99)14 Komitetu Ministrów skierowane do państw członkowskich w sprawie powszechnej usługi wspólnoty w zakresie nowych usług komunikacyjnych i informacyjnych¹⁷⁵. Równolegle do powyższych dokumentów Rada Europy wydała między innymi: Rezolucję (59) 23 z dnia 16 listopada 1959 roku w sprawie rozszerzenia działań Rady Europy w dziedzinie społecznej i kulturalnej¹⁷⁶ oraz opierające się na wielu dotychczasowych zaleceniach¹⁷⁷ Rezolucje Komitetu Ministrów Rady Europy ResAP(2001)1 w sprawie wprowadzenia zasad projektowania

¹⁷⁰ M. Balcerzak, *Zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy jako forma pozatraktatowej działalności normatywnej i harmonizującej w dziedzinie praw człowieka*, [w:] *Rada Europy – 60 lat na rzecz jedności europejskiej*, red. I. Głuszyńska, K. Lankosz, Bielsko-Biała 2008, s. 9-10.

¹⁷¹ Zalecenie 1592 (2003) Komitetu Ministrów w sprawie pełnego włączenia osób niepełnosprawnych (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 29 stycznia 2003 r.).

¹⁷² Zalecenie Nr R (92)6 Komitetu Ministrów w sprawie spójnej polityki wobec osób niepełnosprawnych (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 9 kwietnia 1992 r.).

¹⁷³ Zalecenie Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy Nr 1185 (1992) Polityka w zakresie rehabilitacji osób niepełnosprawnych (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 26 lutego 1992 r.).

¹⁷⁴ Zalecenie Nr R (98)3 Komitetu Ministrów skierowane do państw członkowskich w sprawie dostępu do szkolnictwa wyższego (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 17 marca 1998 r.).

¹⁷⁵ Zalecenie nr (99)14 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie powszechnej usługi wspólnoty w zakresie nowych usług komunikacyjnych i informacyjnych (przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 9 września 1999 r.).

¹⁷⁶ Rezolucja nr (59)23 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie rozszerzenia działań Rady Europy w dziedzinie społecznej i kulturalnej (przyjęta przez Komitet Ministrów w dniu 16 listopada 1959 r.).

¹⁷⁷ Wskazane w nim między innymi: Zalecenie 1314 (1997) Zgromadzenia Parlamentarnego w sprawie nowych technologii i zatrudnienia, Zalecenie 1332 (1997) Zgromadzenia Parlamentarnego w sprawie naukowo-technicznych aspektów nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych, Zalecenie 1379 (1998) Zgromadzenia Parlamentarnego w sprawie podstawowej edukacji w dziedzinie nauki i technologii, Rezolucja 76 (1999) Kongresu Władz Lokalnych i Regionalnych Europy w sprawie lokalnego i regionalnego społeczeństwa informacyjnego, Zalecenie Nr R (99) 14 Komitetu Ministrów skierowane do państw członkowskich w sprawie powszechnej usługi wspólnoty w zakresie nowych usług komunikacyjnych i informacyjnych.

uniwersalnego¹⁷⁸ oraz Rezolucje ResAP(2001)3¹⁷⁹ w sprawie dążenia do pełnego włączenia społecznego osób niepełnosprawnych poprzez nowe technologie sprzyjające włączeniu społecznemu. Jak wynika z powyższego, oprócz starań o zapewnienie osobom niepełnosprawnym równego dostępu w realizacji praw takich jak: prawo dostępu do miejsc użyteczności publicznej, prawa do nauki oraz prawa do pracy Zgromadzenie Parlamentarne dostrzegło potrzebę zapewnienia równego dostępu do udziału w życiu kulturalnym.

Prześledzenie kierunku rozwoju powyższych dokumentów jednoznacznie wskazuje, że Rada Europy dostrzegła, iż jakość życia osób niepełnosprawnych jest determinowana wieloma czynnikami i podjęła próby zapewnienia pełnej integracji osób niepełnosprawnych ze społecznością lokalną i zawodową. Szereg wydanych instrumentów niewątpliwie przyczynił się do stopniowego likwidowania barier ograniczających jakość życia osób niepełnosprawnych (np. edukacyjnych czy architektonicznych), z jednoczesnym promowaniem ich praw politycznych i kulturowych. Niemniej jednak w systemie Rady Europy pozostawała istotna luka w zakresie rekomendacji czy zobowiązania do udostępniania osobom niepełnosprawnym utworów w dostępnych dla nich formatach. Wskazać również należy, że nawet pomimo posiadanych kompetencji prawotwórczych¹⁸⁰ orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – które znajduje odpowiedzi na liczne skargi dotyczące naruszeń praw osób niepełnosprawnych na różnorodnych obszarach życia (np. art. 2 prawo do życia¹⁸¹, art. 3 zakaz nieludzkiego i poniżającego traktowania¹⁸², art. 4 zakazu pracy przymusowej¹⁸³, art. 5 prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego¹⁸⁴, art. 6 prawa do rzetelnego procesu¹⁸⁵, art. 8 prawo

¹⁷⁸ Rezolucja ResAP(2001)1 w sprawie wprowadzenia zasad projektowania uniwersalnego (przyjęta przez Komitet Ministrów w dniu 15 lutego 2001 r.).

¹⁷⁹ Rezolucja ResAP(2001)3 w sprawie dążenia do pełnego obywatelstwa osób niepełnosprawnych poprzez nowe technologie sprzyjające włączeniu społecznemu (przyjęta przez Komitet Ministrów w dniu 24 października 2001 r.).

¹⁸⁰ B. Liżewski, *Precedens w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka* [w:]: L. Leszczyński, B. Liżewski, A. Szot, *Precedens sądowy w polskim porządku prawnym*, C.H. Beck, Warszawa 2018, s. 117-119, 120-122.

¹⁸¹ Skargi: Nencheva i inni przeciwko Bułgarii (skarga nr 48609/06), Centrum Zasobów Prawnych w imieniu Valentine Camoceanu przeciwko Rumunii (skarga nr 47848/08).

¹⁸² Skargi: Vincent przeciwko Francji (nr 6253/03), Zarzycki przeciwko Polsce (skarga nr 15351/03), Grimalova przeciwko Łotwie (skarga nr 27853/09), Abele przeciwko Łotwie (skarga nr 77850/12), Dordevic przeciwko Chorwacji (skarga nr 41526/10).

¹⁸³ Skarga: Gherghina przeciwko Rumunii (skarga nr 42219/07).

¹⁸⁴ Skarga: H.L. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii (skarga nr 45508/991), D.D. przeciwko Litwie (Skarga nr 13469/06).

¹⁸⁵ Skarga: B.P. i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii (skarga nr 38245/08).

do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego¹⁸⁶, art. 14 zakaz dyskryminacji¹⁸⁷, art. 1¹⁸⁸ Protokołu nr 1 do Konwencji¹⁸⁹ (ochrona własności), art. 2¹⁹⁰ Protokołu nr 1 do Konwencji (ochrona (prawo do nauki), art. 3¹⁹¹ Protokołu nr 1 do Konwencji (prawo do głosowania), art. 2¹⁹² Protokołu nr 4 do Konwencji) – nie odnosiło się bezpośrednio do potrzeb realizacji dostępu do materiałów kulturalnych dla osób niepełnosprawnych. Tym samym, choć system ochrony praw osób niepełnosprawnych był modyfikowany i rozwijany m.in. poprzez poszerzenie oferty poradnictwa i zatrudnienia, edukacji, ochrony zdrowia czy rehabilitacji, to nadal niezagospodarowane pozostawały obszary integracji w sferze kulturalnej.

3.1.2 System Unii Europejskiej wobec praw osób niepełnosprawnych przed 2006 r.

Jak słusznie wskazuje M. Jankowska¹⁹³, sporządzenie usystematyzowanej syntezy aktów prawa Unii Europejskiej dotyczącej praw osób niepełnosprawnych jest niezmiernie trudne – co wynika z zarówno z różnorodności form, jak i przedmiotu licznych dokumentów wydawanych w ramach wspólnoty. Pierwsze dokumenty wspólnotowe dotyczące polityki wobec osób niepełnosprawnych pojawiły się jeszcze w latach 70. XX wieku, a były to: Rezolucja Rady z dnia 27 czerwca 1974 r. ustanawiająca pierwszy wspólnotowy program działania na rzecz readaptacji zawodowej osób niepełnosprawnych oraz głosząca, że zasadniczym celem winno być dążenie do umożliwienia osobom niepełnosprawnym niezależnego życia i integracji społecznej oraz Uchwała Rady z dnia 27 czerwca 1974 r. ustanawiająca wspólny program działań Wspólnot w dziedzinie reintegracji zawodowej i społecznej osób niepełnosprawnych. Następnie, Rezolucja Rady z 21 grudnia 1981 r. w sprawie integracji społecznej osób niepełnosprawnych, korespondująca z zaleceniem Rady 86/379/EEC z 24 lipca 1986 r. zalecały państwom członkowskim stosowanie wobec osób niepełnosprawnych działań na rzecz sprawiedliwego traktowania w dziedzinie zatrudnienia i

¹⁸⁶ Skargi: Mólka przeciwko Polsce (skarga nr 56550/00), Neagu przeciwko Rumunii (skarga nr 49651/16).

¹⁸⁷ Skargi: Glor przeciwko Szwajcarii (skarga nr 13444/04), Cam przeciwko Turcji (skarga nr 51500/08), Belli i Arquier-Martinez przeciwko Szwajcarii (skarga nr 6550/13), Berisha przeciwko Szwajcarii (skarga nr 4723/13), Arnar Legi Larusson przeciwko Islandii (skarga nr 23077/19).

¹⁸⁸ Skargi: Koua Poirrez przeciwko Francji (skarga nr 40892/98), Kjartan Asmundsson przeciwko Islandii (skarga nr 60669/00).

¹⁸⁹ Protokół nr 1 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzony w Paryżu dnia 20 marca 1952 r.

¹⁹⁰ Skargi: Gherghina przeciwko Rumunii (skarga nr 42219/07), Enver Sahin przeciwko Turcji (skarga nr 23065/12), Stoian przeciwko Rumunii (skarga nr 289/14), Lupica przeciwko Włochom (skarga nr 597/15).

¹⁹¹ Skarga: Alajos Kiss przeciwko Węgrom (skarga nr 38832/06).

¹⁹² Skarga: Am-M.V. przeciwko Finlandii (skarga nr 53251/13).

¹⁹³ M. Jankowska, *Prawa osób niepełnosprawnych w międzynarodowych aktach prawnych*, Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych 2012, s. 24-45.

szkolenia zawodowego. Wówczas bowiem polityka społeczna wobec osób niepełnosprawnych skoncentrowana była zasadniczo na próbach zintegrowania osób niepełnosprawnych ze środowiskiem społecznym oraz ustandaryzowaniem ich pozycji na rynku pracy – co traktowano jako istotne zarówno z perspektywy gospodarek cierpiących na niedobór siły roboczej¹⁹⁴, jak i traktowania prawa osoby niepełnosprawnej do pracy jako jednego z niezbywalnych praw człowieka¹⁹⁵. Rozwój w działaniach na innych obszarach polityki społecznej wobec osób niepełnosprawnych przyniosły dopiero lata 90. XX wieku, między innymi na skutek podpisania 7 lutego 1992 r. traktatu z Maastricht, przewidującego utworzenie unii gospodarczo-walutowej. Nadto, w owym czasie zintensyfikowało się nowe podejście do praw osób niepełnosprawnych, wyrażane przez organizacje międzynarodowe - takie jak ONZ, WHO czy Radę Europy. Postulowane przez nie zasady prowadzenia polityki wobec osób niepełnosprawnych zostały transponowane przez instytucje UE do prawa wspólnotowego i zaczęły przyjmować unormowane formy rozporządzeń, dyrektyw, rezolucji, zaleceń i uchwał. Jednym z najistotniejszych aktów była Strategia z 30 lipca 1996 r. w sprawie działań na rzecz osób niepełnosprawnych (tzw. „Nowa strategia Wspólnoty Europejskiej w odniesieniu do osób niepełnosprawnych”), która swoje działania koncentrowała na zlikwidowaniu barier w osiągnięciu równych szans. Prezentowano w niej nowe podejście do realizacji antidyskryminujących założeń polegające na angażowaniu osób niepełnosprawnych w procesy gospodarcze i społeczne, w miejsce dotychczasowych działań charytatywnych i opiekuńczych¹⁹⁶. Następnie, 20 grudnia 1996 r. Unia Europejska przyjęła Rezolucję Rady Unii Europejskiej i Przedstawicieli Rządów Państw Członkowskich w sprawie równych szans osób z niepełnosprawnością. Dokument ten, choć odnoszący się zasadniczo do sytuacji osób niepełnosprawnych na rynku pracy¹⁹⁷, inspirowany Standardowymi Zasadami Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych¹⁹⁸ z czasem stał się kluczowy dla nadania i interpretowania polityki UE wobec osób niepełnosprawnych, zwłaszcza w zakresie edukacji. Zobowiązano w nim państwa członkowskie do przestrzegania przyjętych w 1993 r. Standardowych Zasad wyrównywania szans osób niepełnosprawnych oraz dokumentów ONZ. W ślad za nim, w 1999

¹⁹⁴ W. Bąba, *Polityka Unii Europejskiej wobec osób niepełnosprawnych w aspekcie rynku pracy*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, nr 832, 2010, s. 41-44.

¹⁹⁵ W. Bąba, *Polityka...*, s. 56.

¹⁹⁶ D. Kobus Ostrowska, J. Połatyńska, *Status prawny osoby niepełnosprawnej w wybranych aktach normatywnych Unii Europejskiej*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, wyd. SAN t. XIX, nr 9, 2018 r., s. 208.

¹⁹⁷ Do dokumentów o najważniejszym znaczeniu dla przedmiotowego zagadnienia należy również: Zalecenie Rady 86/379 EEC z dnia 24 lipca 1986 r. w sprawie zatrudnienia osób niepełnosprawnych we Wspólnocie, Komunikat Komisji Europejskiej COM (96) 406 z 30 lipca 1996 r. w sprawie równych szans dla osób z niepełnosprawnościami („nowa strategia”), Dyrektywa Rady Unii Europejskiej (2000/78/EC) z 27 listopada 2000 r. w sprawie ustanowienia ogólnych ram dla równego traktowania w zatrudnieniu i wykonywaniu zawodu.

¹⁹⁸ D. Kobus-Ostrowska, J. Połatyńska, *Status...* s. 209.

r. wydana została Rezolucja Rady UE 1999/C w sprawie równych szans z zatrudnieniu osób niepełnosprawnych oraz w 2000 Dyrektywa Rady UE 2000/78/EC z dnia 27 listopada 2000 r. w sprawie ustanowienia ogólnych ram dla równego traktowania w zatrudnieniu i wykonywaniu zawodu.

W traktatach założycielskich Unii Europejskiej kluczowe znaczenie dla praw osób niepełnosprawnych miały zarówno dokumenty o charakterze dedykowanym określonym obszarom wspomagania osób niepełnosprawnych akty o ogólnym charakterze, takie jak Traktat Amsterdamski¹⁹⁹ (w art. 13 zakazuje dyskryminacji, w tym dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność – i tym samym jak słusznie wskazują D. Kobus-Ostrowska oraz J. Połatyńska, jako pierwszy wprowadził do nomenklatury traktatów ustanawiających UE termin „niepełnosprawność”) jak i Traktat Lizboński²⁰⁰ (włączający Kartę Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 2000 r.²⁰¹ (ang. *Charter of Fundamental Rights in European Union*; dalej: Karta Praw Podstawowych UE). Przed uchwaleniem w 2006 r. Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych w systemie ochrony praw człowieka Unii Europejskiej stanowiła ona kluczowy dokument, potwierdzający prawa i wolności osób niepełnosprawnych, zagwarantowane we wcześniejszych dokumentach międzynarodowych z dziedziny praw człowieka. Karta Praw Podstawowych UE wskazała uznanie i poszanowanie przez „UE prawo osób niepełnosprawnych do korzystania ze środków mających na celu zapewnienie ich niezależności, społecznej i zawodowej integracja i uczestnictwo w życiu wspólnoty” (art. 26) oraz zakazywała dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność (art. 21 ust. 1 „Zakazana jest wszelka dyskryminacja, w szczególności ze względu na (...) niepełnosprawność (...)). Tym samym, jej postanowienia stanowiły rozwinięcie generalnego standardu wynikającego z dotychczasowych aktów prawa międzynarodowego a zarazem i samej Karty²⁰².

Kolejnym aktem powtarzającym antydyskryminacyjne założenia była uchwalona wraz z przedstawicielami krajów Ameryki Łacińskiej oraz Karaibów w 2002 r. Deklaracja Madrycka²⁰³, proklamująca równość osób o niepełnej sprawności. W deklaracji madryckiej zaprezentowano ponadto nowe podejście do problemów osób niepełnosprawnych, choć nie

¹⁹⁹ Traktat z Amsterdamu zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktatu Ustanawiający Wspólnoty Europejskie oraz niektóre związane z nimi akty z dnia 17 czerwca 1997 r., podpisany 2 października 1997 r. w Amsterdamie.

²⁰⁰ Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat Ustanawiający Wspólnotę Europejską z dnia 13 grudnia 2007 r.

²⁰¹ Zgodnie z art. 6., ust. 1. Traktatu Lizbońskiego z 13 grudnia 2007 r., Karta Praw Podstawowych stała się aktem pierwotnym prawa unijnego, zatem ma moc wiążącą jak Traktaty.

²⁰² S. Hambura, M. Muszyński, *Karta praw podstawowych z komentarzem*, Studio Sto, Bielsko-Biała 2001, s. 128.

²⁰³ Deklaracja Madrycka z 2002 r., https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/124270/ii_17_5_2002_madrid_en-2.pdf [dostęp: 21.01.2022 r.].

odbiegała ona w swej istocie od intencji wyrażonych w dotychczasowych aktach – na końcu preambuły odwołując się do art. 2 Karty Praw Podstawowych UE. W jej preambule podkreślono, iż osobom niepełnosprawnym przysługują takie same prawa jak innym obywatelom, a zatem pełna realizacja ich praw jest wymagalna jako realizacja praw człowieka. Co więcej, jak słusznie wskazują D. Kobus-Ostrowska oraz J. Połatyńska²⁰⁴ deklaracja madrycka jako jeden z nielicznych aktów podkreśliła nie tylko potrzeby wprowadzenia odpowiedniego prawodawstwa, ale konieczność zmiany nastawienia społecznego wobec osób niepełnosprawnych. W ślad za zmianami modeli postrzegania niepełnosprawności postulowano, aby oferowana pomoc była dostosowana do problemów jednostki, ale zarazem by nie separowała jej od społeczeństwa. W deklaracji madryckiej zaprezentowano strategię działania mającą na celu zmianę dotychczasowej sytuacji niepełnosprawnych a za priorytet działań postawiono wyrównanie szans osób niepełnosprawnych, doprowadzenie do ponownego „włączenia społecznego” oraz zlikwidowania zjawiska dyskryminacji. Zauważono ponadto, że osoby niepełnosprawne stanowią zróżnicowaną grupę społeczną, wymagającą ustalenia polityki respektującej tę różnorodność. Co więcej, jej normy nie ograniczały się wyłącznie do treści deklaracyjnych, ale w ślad za Europejskim Rokiem Osób Niepełnosprawnych 2003 r. opracowano plan proponowanych działań, który przewidywał aktywne włączenie różnych grup podmiotów. Jego pierwszym celem było stworzenie systemu norm wymierzonych przeciw dyskryminacji, a także doprowadzenie do zmiany postaw reszty społeczeństwa wobec osób niepełnosprawnych²⁰⁵, między innymi poprzez wprowadzenie dialogu społecznego. Działania te stanowiły oczywiście kontynuację dotychczasowej polityki UE wobec osób niepełnosprawnych, zwłaszcza w kontekście zaprezentowanych podczas posiedzenia Rady Unii Europejskiej 23-24 marca 2000 r. Wśród wielu dokumentów wydanych w tym okresie na znaczeniu zyskiwał bowiem komunikat zatytułowany „Ku Europie bez barier dla osób niepełnosprawnych²⁰⁶”, skierowany do Rady Europejskiej, Parlamentu Europejskiego, Komitetu Ekonomiczno-społecznego i Komitetu Regionów. Wśród wielu omówionych w nim zagadnień na uwagę zasługuje rozdział poświęcony wykorzystaniu społeczeństwa informacyjnego dla dobra wszystkich – inicjatywa europejska i niepełnosprawność. Rzucono

²⁰⁴ D. Kobus-Ostrowska, J. Połatyńska, *Status...*, s. 205.

²⁰⁵ Deklaracja Madrycka z 2002 r.

²⁰⁶ Komunikat Komisji z dnia 12 maja 2000 r. pt. „Ku Europie bez barier dla osób niepełnosprawnych” (COM(2000)0284).

w nim światło na istotę technologii i zauważono, że postęp w tej dziedzinie może służyć integracji, ale również generować bariery w dostępie²⁰⁷.

Dodatkowo, do istotnych²⁰⁸, choć niezwiązanych z przedmiotem rozprawy dokumentów z zakresu promowania praw osób niepełnosprawnych zaliczyć należy komunikaty²⁰⁹, rezolucje²¹⁰, dyrektywy²¹¹, rozporządzenia²¹², zalecenia²¹³, decyzje²¹⁴, oraz uchwały²¹⁵ Unii Europejskiej, traktujące o zróżnicowanych kwestiach związanych z realizacją praw osób niepełnosprawnych w zakresie zatrudnienia, pracy, edukacji i innych. Do 2003 r. brakowało wśród nich jednak dokumentów które jednoznacznie wskazywałyby na konieczność zapewnienia osobom niepełnosprawnym pełnego dostępu do materiałów kulturalnych w dostępnych dla nich formatach. W dziedzinie informowania społeczeństwa państw członkowskich UE o szerokim katalogu uprawnień i potrzeb osób niepełnosprawnych istotną rolę sprawowała Decyzja Rady UE z 3 grudnia 2001 r. ustanawiającej rok 2003 r. jako Europejski Rok osób niepełnosprawnych (ang. EYPD, European Year of People with Disabilities). Intencji towarzyszącej przedmiotowej inicjatywie było prowadzenie działań informacyjnych na szczeblu medialnym, administracyjnym, krajowym oraz społecznym, w konsekwencji których miało dojść do poszerzenia narzędzi normatywnych. Plan ten został zrealizowany, a w jego następstwie w systemie UE wydano szereg dokumentów

²⁰⁷ Rozdział 3.4. Enabling technologies - Toward a More Developed Common Market for Assistive Technology <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A52000DC0284> [dostęp: 10.10.2023 r.].

²⁰⁸ Więcej o istocie i znaczeniu dokumentów UE oraz o przyjmowanej wykładni w: A. Kalisz, L. Leszczyński, B. Liżewski, *Wykładnia prawa, model ogólny a perspektywa europejskiej konwencji praw człowieka i prawa Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2011 r.

²⁰⁹ Komunikat Komisji Europejskiej w sprawie równych możliwości dla osób niepełnosprawnych (1996), Komunikat Komisji Europejskiej "W stronę Europy wolnej od barier dla osób niepełnosprawnych" (2000).

²¹⁰ Np. Rezolucja Rady Unii Europejskiej i przedstawicieli rządów państw członkowskich, zebranych w Radzie 20 grudnia 1996 roku, w sprawie równych możliwości dla osób niepełnosprawnych, Rezolucja Rady Unii Europejskiej i przedstawicieli rządów państw członkowskich, zebranych w Radzie z dnia 17 marca 2008 r. w sprawie sytuacji osób niepełnosprawnych w Unii Europejskiej (2008/C75/01),

²¹¹ Np. Dyrektywa Rady z dnia 27 listopada 2000 r. (2000/78/WE), ustanawiająca ogólne ramy na rzecz równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy.

²¹² Np. Rozporządzenie Komisji z dnia 6 sierpnia 2008 r. (2008/800 WE), uznające niektóre rodzaje pomocy za zgodne ze wspólnym rynkiem w zastosowaniu art. 87. i 88. Traktatu (ogólne rozporządzenie w sprawie wyłączeń blokowych).

²¹³ Np. Zalecenie Rady UE nr 98/376/EC z 4 czerwca 1998 r. w sprawie karty parkingowej dla osób niepełnosprawnych.

²¹⁴ Np. Decyzja Rady z dnia 27 listopada 2000 r. Ustanawiająca Wspólnotowy Program Działania w Zakresie Zwalczenia Dyskryminacji (2001 do 2006) (2000/750/WE); Decyzja Rady z dnia 3 grudnia 2001 r. w sprawie Europejskiego Roku Osób Niepełnosprawnych 2003 (2001/903/WE); Decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 7 grudnia 2001 r. (2002/50WE), ustanawiająca program działań Wspólnoty wspierający współpracę między Państwami Członkowskimi w celu zwalczania wyłączenia społecznego; Decyzja Rady z dnia 12 lipca 2005 r. w sprawie wytycznych dla polityk zatrudnienia państw członkowskich (2005/600/WE); Decyzja Komisji Europejskiej z 27 czerwca 2007 (K 2007/3050) w sprawie wsparcia dla zakładów aktywności zawodowej.

²¹⁵ Np. Uchwała Rady i Przedstawicieli Rządów Państw Członkowskich, spotykających się w ramach Rady z 20 grudnia 1996 r. nt. równych szans dla osób z niepełnosprawnością, Uchwała Rady z 17 czerwca 1999 r. w sprawie Równych Szans w Zatrudnieniu dla Osób Niepełnosprawnych (1999/C 186/02).

ustanawiających nowe ramy prawne na rzecz osób niepełnosprawnych. Z perspektywy omawianego zagadnienia, do najbardziej istotnych zaliczyć należy: Rezolucję Rady UE 2003/C 39/06 w sprawie polepszenia dostępu do społeczeństwa opartego na wiedzy²¹⁶, wzywającą państwa członkowskie do szerszego wykorzystywania potencjału nowych technologii wspomagających i usuwanie barier w dostępie do społeczeństwa informacyjnego oraz Rezolucję Rady UE 2003/C 134/05 w sprawie dostępu osób niepełnosprawnych do instytucji i aktywności kulturowych²¹⁷, w której sugerowano państwom członkowskim podjęcie działań na rzecz włączenia osób niepełnosprawnych w środowisko kultury i sztuki, w tym poprzez zapewnienie równych szans w tworzeniu oraz w dostępie do dóbr kultury. W Rezolucji 2003/C 134/05 dostrzeżono, iż w Unii Europejskiej istnieje znaczna liczba osób niepełnosprawnych, które borykają się z barierami utrudniającymi ekspresję kulturalną i artystyczną, w związku z czym ich dostęp do dziedzictwa kulturowego i twórczości artystycznej jest ograniczony (art. 4). Zachęcono tym samym państwa członkowskie do kontynuowania wysiłków na rzecz wyeliminowania istniejących barier (III) m.in. poprzez wykorzystywanie nowoczesnych technologii informacyjnych oraz zwiększenie dostępu do dóbr kultury poprzez m.in. stosowanie technologii wspomagających(w dokumencie wymienia się: język Braille’a, stosowanie kontrastów światła, wystawienie spektakli z napisami oraz stosowanie języka uproszczonego) Wydany na w ślad za nimi Komunikat Komisji COM 650²¹⁸ z 2003: Równe szanse dla osób z niepełnosprawnością: Europejski Plan Działania prezentował plan na lata 2004-2009, który miał stworzyć ramy trwałego i zintegrowanego podejścia do problemu niepełnosprawności. Jego rozwinięcie stanowił Komunikat Komisji Europejskiej do Rady, Parlamentu Europejskiego, Europejskiego Komitetu Społecznego Ekonomicznego oraz Komitetu Regionów COM (2005) 604 z dnia 28 listopada 2005 r. Sytuacja osób niepełnosprawnych w rozszerzonej Unii Europejskiej – Europejski Plan Działania na lata 2006-2007 r. W dokumencie tym uznano, że podstawowym celem UE wobec zjawiska niepełnosprawności jest realizowanie postulatów równych szans, co umożliwi korzystanie w prawa do godności, równego traktowania, niezależnego życia oraz uczestnictwa w społeczeństwie. Mimo jednak, że Komunikat przewidywał narzędzia mające na celu zwiększenie dostępności dla tych środowisk, to jego priorytetowym celem pozostawało nadal pełne wdrożenie postanowień dyrektywy UE w

²¹⁶ Rezolucja Rady UE 2003/C 39/03 z dnia 6 lutego 2003 r. w sprawie polepszenia dostępu osób niepełnosprawnych do społeczeństwa opartego na wiedzy.

²¹⁷ Rezolucja Rady UE 2003/C 134/05 z dnia 6 maja 2003 r. w sprawie dostępu osób niepełnosprawnych do instytucji i wydarzeń kulturalnych.

²¹⁸ Komunikat Komisji Europejskiej COM 650 z 30 października 2003: równe szanse dla osób z niepełnosprawnością – Europejski plan działania.

sprawie ustanowienia ram dla równego traktowania w zatrudnieniu oraz edukacji typu e-learning.²¹⁹ Dopiero jako priorytet drugiej fazy realizacji planu działania na lata 2006-2007 wskazano aktywne włączenie osób niepełnosprawnych w społeczeństwo w oparciu o zasady wynikające z Europejskiej Karty Praw Podstawowych oraz przygotowanej przez ONZ Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych.

3.2 System międzyamerykański (interamerykański)

System interamerykański został powołany do życia po II Wojnie Światowej poprzez utworzenie w 1948 r. przez 21 państw amerykańskich w Bogocie w Kolumbii (dlatego Deklaracja z 1948 r. nazywana jest czasem Kartą z Bogoty²²⁰) Organizacji Państw Amerykańskich (ang. *Organisation of American States*; dalej: OPA)²²¹, choć korzeni jego powstania należy dopatrywać się już od czasu Kongresu Panamskiego 1826 r.²²² W ogólności, dla międzyamerykańskiego systemu ochrony praw człowieka istotne znaczenie ma Amerykańska konwencja praw człowieka z 22 listopada 1969 r.²²³ (tzw. pakt z San Jose), choć nie wyraża się w niej wprost szczególnego rodzaju ochrony przewidzianego dla osób niepełnosprawnych. Odnośnie do praw społecznych, kulturalnych i gospodarczych uzupełniają Protokół dodatkowy do Amerykańskiej Konwencji praw człowieka w obszarze praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (tzw. protokół z San Salvador) z 1988 r., przewidując odrębną gwarancję ochrony praw osób niepełnosprawnych²²⁴, uznając ich uprawnienia do pracy (art. 6), prawo do edukacji (art. 13) oraz podkreślając rolę zabezpieczeń społecznych (art. 13).

²¹⁹ Dyrektywa 2000/78/EC z 27 listopada 2000 r. w sprawie ustanowienia ogólnych ram dla równego traktowania w zatrudnieniu i wykonywaniu zawodu.

²²⁰ W ten sposób np. M. Jankowska, *Autor i prawo do autorstwa*, wyd. Wolters Kluwer 2011, s. 125; B. Liżewski, M. Myślińska, *Mechanizm ochrony praw człowieka w systemie Rady Europy i w systemie interamerykańskim (teoretyczna analiza prawno-porównawcza)*, *Studia Iuridica Lublinesia*, 2014, s. 112.

²²¹ R. Goldman, *History and Action: The Inter-American Human Rights System and the Role of the Inter-American Commission on Human Rights*, *Human Rights Quarterly* nr 4(31)/2009, s. 856–887.

²²² Więcej: B. Liżewski, M. Myślińska, *Mechanizm...*, s. 110-111.

²²³ Więcej o międzyamerykańskim systemie praw człowieka: J. Jaskiernia (red.), *Amerykański system ochrony praw człowieka. Aksjologia – instytucja – efektywność*, Wydawnictwo Adam Marszałek Toruń 2015, A. Wąsiewicz-Szczepańska, *Interamerykański system ochrony praw człowieka*, [w:], *Ochrona praw człowieka w świecie*, red. L. Wiśniewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz-Poznań 2008, s. 215-230, R. Kuźniar, *Prawa człowieka...*, s. 209, B. Gronowska, *Instytucjonalne gwarancje ochrony praw człowieka* [w:] B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, red. T. Jasudowicz, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2005, s. 143, D. Harris, S. Livingston (red.), *The inter-American human rights system*, Dartmouth 1996, Oxford 1998, H. Steiner, P. Alston, R. Goodman, *International human rights in context. Law, politics, morals*, Oxford 2007, s. 67.

²²⁴ K. Complak, *Ochrona praw człowieka w Ameryce łacińskiej*, [w:] B. Banaszak, *System ochrony...*, s. 291.

Zdecydowanie szerzej w tym zakresie wyraża się Amerykańska Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji osób niepełnosprawnych z 1999 r. (*ang. [Inter-American] Convention on the Elimination of all forms of Discrimination against Persons with Disabilities*; dalej: CIADDIS)²²⁵. CIADDIS ustanowiła międzynarodowe ramy prawne dedykowane ochronie osób niepełnosprawnych, gdyż swoim zakresem obejmuje wyłącznie kwestie i zagadnienia poświęcone tej grupie społecznej, jako szczególnie narażonej na dyskryminację²²⁶. W pierwszej kolejności podkreśla się w niej troskę o dobrostan osób niepełnosprawnych, niepokój wobec doświadczanej przez nich dyskryminacji, potwierdzenie przyrodzonej godności oraz przywołuje szereg dokumentów dotyczących praw osób niepełnosprawnych.²²⁷ Na treść normatywną CIADDIS składa się 14 artykułów, ułożonych według czterech celów: dotyczących zapobiegania i eliminacji dyskryminacji oraz integracji osób niepełnosprawnych ze społeczeństwem, zobowiązań stron, definicji dyskryminacji i niepełnosprawności i mechanizmów wdrożeniowych.

Niestety, CIADDIS nie została wyposażona w mechanizmy umożliwiające egzekwowanie praw uprawionych podmiotów. Z tej przyczyny, choć w art. 3 pkt 1 lit. a) CIADDIS wskazuje na zobowiązanie państw do przyjmowania środków prawnych, by wyeliminować dyskryminację osób niepełnosprawnych, w tym środków mających na celu dostarczanie lub udostępnianie towarów i usług z zakresu rekreacji i edukacji²²⁸, to jednak nie zawiera mechanizmów egzekucyjnych wobec takich zobowiązań.

Warto jednak podkreślić, że konwencja CIADDIS została opracowana i otwarta w latach 1999–2001, a więc przed uchwaleniem Konwencji ONZ o ochronie praw osób

²²⁵ Amerykańska Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji osób niepełnosprawnych z 1999 r. <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-65.html> [dostęp: 21.01.2022 r.].

²²⁶ Y. Chen, P. McDonough, *Upholding disability rights in the Americas: The Role of The Interamerican Instituti ons*, Georgia Journal of International and Comparative Law, Vol. 50, nr 3, 2022, s. 604, O. Quirico, *Inclusive Sustainability: Harmonizing Disability Law and Policy*, Springer 2022 s. 3-10.

²²⁷ Tj. porozumienie Międzynarodowej Organizacji Pracy w sprawie rehabilitacji zawodowej i zatrudniania osób niepełnosprawnych (Konwencja 159); Deklaracja Praw Osób Upośledzonych Umysłowo (Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 2856 (XXVI) z 20 grudnia 1971); Deklaracja Praw Osób Niepełnosprawnych (rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 3447 (XXX) z 9 grudnia 1975 r.); Światowy Program Działań na rzecz Osób Niepełnosprawnych (rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 37/52 z 3 grudnia 1982 r.); Protokół dodatkowy do Amerykańskiej konwencji praw człowieka w dziedzinie praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych „Protokół z San Salvador” (1988); Zasady Ochrony Osób z Chorobami Psychicznymi i Poprawy Opieki Zdrowotnej (Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 46/119 z 17 grudnia 1991); Deklaracja z Caracas Panamerykańskiej Organizacji Zdrowia; rezolucja AG/OZE. 1249 (XXIII-O/93), „Sytuacja osób niepełnosprawnych na półkuli amerykańskiej”; Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych (rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 48/96 z 20 grudnia 1993); Deklaracja z Managua (grudzień 1993); Deklaracja Wiedeńska i Program Działania, przyjęte przez Światową Konferencję Praw Człowieka ONZ (157/93); rezolucja AG/OZE. 1356 (XXV-O/95), „Sytuacja osób niepełnosprawnych na półkuli amerykańskiej”; oraz AG/OZE. 1369 (XXVI-O/96), „Zaangażowanie Panamy na rzecz osób niepełnosprawnych na półkuli amerykańskiej”.

²²⁸ Art. 3 pkt 1 lit a) CIADDIS.

niepełnosprawnych w 2006 r. czy Deklaracji Madryckiej z 2002 r. Tym samym to uchwalona w 2001 r. CIADDIS *de facto* stała się pierwszym międzynarodowym – choć w wymiarze regionalnym – aktem ustanawiającym szerokie ramy ochrony praw osób niepełnosprawnych.

3.3 System afrykański

3.3.1 Szczególna sytuacja osób niepełnosprawnych mieszkających na kontynencie afrykańskim

W systemie państw kontynentu afrykańskiego aktem regionalnym odnoszącym się do praw osób niepełnosprawnych jest Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów z 1986 r. (ang. *The African Charter on Human and Peoples' Rights*; dalej: AfrKPC lub Afrykańska Karta), przyjęta przez Konferencję Szefów Państw i Rządów Organizacji Jedności Afrykańskiej (ang. *Organisation of African Unity*; dalej: OJA). Unia Afrykańska (ang. *African Union*), która w 2002 r. zastąpiła OJA²²⁹, ustanowiła prawa zagwarantowane w ramach afrykańskiej AfrKPC jako zasady i cele zawarte w akcie konstytuującym²³⁰.

Poprzedzając analizę tych postanowień Karty Afrykańskiej, które dotyczą osób niepełnosprawnych, warto zwrócić uwagę na okoliczności wynikające ze specyfiki tego regionu. Niestety bowiem, w porównaniu do innych lokalizacji, problemy, z którymi borykają się osoby niepełnosprawne w Afryce, nabierają zupełnie innego wymiaru. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest bardzo wiele, gdyż są one skutkiem zarówno ogromnych nierówności społecznych wynikających m.in. z polityki apartheidu, która reglamentując dostęp do usług edukacyjnych, doprowadziła do ponad osiemdziesięcioprocentowego analfabetyzmu²³¹ w państwach południowej Afryki²³², ale też skutkiem chorób, katastrof naturalnych i wewnętrznych konfliktów zbrojnych. Co szczególne jednak, w Afryce wobec osób niepełnosprawnych dochodzi do tzw. „podwójnego wykluczenia. Jak zauważa J. Belzyt na podwójne wykluczenie składają się zarówno indywidualne przeżycia wewnętrzne danej jednostki z powodu wykluczenia społecznego, a zarazem okoliczności faktyczne w postaci wtórnego wykluczenia osób niepełnosprawnych przez społeczności lokalne i osoby z

²²⁹ A. Lloyd, R. Murray, *Institutions with Responsibility for Human Rights Protection Under the African Union*. 48 Journal of African Law vol. 48, Cambridge University, 2004, s. 115.

²³⁰ Ibidem.

²³¹ Więcej o zagadnieniach edukacji osób niepełnosprawnych w krajach afrykańskich oraz zagadnieniu lokalnego analfabetyzmu: J. Belzyt, *Spoleczne uwarunkowania sytuacji edukacyjnej osób niepełnosprawnych w krajach Afryki Południowej – wybrane aspekty*, Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej, 2016, nr. 24.

²³² A. Lloyd, R. Murray, *Institutions...*, s. 115.

najbliższego otoczenia. System podwójnego wykluczenia wynika z panujących w Afryce stereotypów, zaś kluczową rolę w stygmatyzowaniu osób niepełnosprawnych sprawują ważni i szanowani przez mieszkańców Afryki – uzdrowiciele i szamani, którzy od wieków traktują niepełnosprawność jako klątwę, karę lub urok rzucony na daną rodzinę. W konsekwencji takiego stanu rzeczy, afrykańska rodzina, której członkiem jest osoba niepełnosprawna, narażona jest na społeczny ostracyzm i w najlepszym wypadku izolację – nie wspominając o losie osoby niepełnosprawnej. Ludność zamieszkująca Afrykę jest posłuszna opinii uzdrowicieli, a powstały na tym gruncie problem jest nadal na tyle istotny, że od 2000 r. WHO stale prowadzi w Afryce szkolenia, mające na celu zintegrowanie wiedzy uzdrowicieli z postęпами w nauce.²³³

Z uwagi na powyższe – i mimo, że § 20 Deklaracji Praw Człowieka z Kigali z 8 maja 2003 r. wzywał do opracowania Protokołu w sprawie ochrony praw osób starszych i osób niepełnosprawnych²³⁴ – do 2006 r. bardzo niewiele państw afrykańskich oferowało osobom niepełnosprawnym ochronę ich praw.²³⁵

3.3.2 Akty prawa wewnętrznego

Wraz z upływem lat niektóre państwa przyjęły odpowiednie ustawodawstwo²³⁶ albo inną formę prawodawczą dotyczącą niepełnosprawności²³⁷. W ujęciu kontynentalno-regionalnym wzmianki o prawach osób niepełnosprawnych pojawiały się jedynie na gruncie aktów dedykowanych innym problemom społecznym – jak w np. w Protokole przyjętym 11 lipca 2003 r. na drugim szczycie Unii Afrykańskiej w Maputo w Mozambiku, zobowiązującym rządy państw afrykańskich do likwidacji wszelkich form dyskryminacji i przemocy wobec

²³³ J. Belzyt, *Osoby niepełnosprawne w sytuacji podwójnego wykluczenia w wybranych krajach Afryki Południowej*, Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej nr 16/2017, s. 229–242.

²³⁴ Deklaracja z Kigali (przyjęta 8 maja 2003 r. na pierwszej konferencji Unii Afrykańskiej w sprawie praw człowieka w Afryce w Kigali, Rwanda) była aktem ogólnej oceny przeglądowej ochrony praw człowieka na kontynencie afrykańskim, zawierającym plany rozwoju i obejmującym takie kwestie jak: demokracja, sprawowanie rządów w społeczeństwie obywatelskim, zobowiązania humanitarne, promowanie kultury praw człowieka oraz rozwój krajowych ram prawnych i administracyjnych – zgodnie ze standardami Karty Afrykańskiej, źródło: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=39> [dostęp: 8.05.2023 r.]

²³⁵ Wyjątek ten stanowiły Konstytucje Ghany art. 17 (3), Kenii art. 27 (4), Malawi art. 20 (1), Mozambiku art. 68, Ugandy art. 35 oraz Republiki Południowej Afryki (RPA) art. 9 (3) i art. 9 (4).

²³⁶ Odpowiednio, według nazwy: Ghana’s The Disabled Persons Act 1993, (również: Persons with Disability Act 715 of 2006), Kenya’s Persons with Disabilities Act 14 of 2003; Madagascar’s Loi no 97-044 sur les personnes handicapées; Malawi’s Disabled Persons Act 48 of 1971; Mauritius’s The Training and Employment of Disabled Persons Act 9 of 1996; Nigeria’s Nigerians with Disabilities Decree 1993; Uganda’s The Persons with Disabilities Act 2006; Zambia’s The Persons with Disabilities Act 1996; Zimbabwe’s Disabled Persons Act 1992.

²³⁷ Odpowiednio, według nazwy: Ethiopia’s A Proclamation Concerning the Rights of Persons with Disabilities to Employment, Proclamation n° 101/1994 (1994); Namibia’s Labour Act 6 of 1992; South Africa’s Employment Equity Act 55 of 1998; Uganda’s National Council for Disability Act 2003.

kobiet, w którym kobiety niepełnosprawne również zostały wymienione jako osoby wymagające specjalnej ochrony²³⁸, Afrykańskiej Karcie Praw i Dobrobytu Dziecka z 11 lipca 1990 r.²³⁹, Afrykańskiej Karcie Młodzieży z 2 lipca 2006 r.²⁴⁰, Afrykańskiej Karcie Demokracji, Wyborów i Zarządzania z dnia 30 stycznia 2007 r.²⁴¹ oraz Konwencji Unii Afrykańskiej o ochronie i pomocy osobom wewnątrznie przesiedlonym w Afryce z dnia 23 października 2009 r.²⁴².

Do roku 2006 r. w Afrykańskiej Karcie Praw Człowieka znajdowały się jedynie dwa postanowienia, odnoszące się pośrednio do zakazu dyskryminacji osób niepełnosprawnych. Pierwszym z nich jest art. 2, zgodnie z którym „Każda osoba jest uprawniona do korzystania z praw i wolności uznanych i gwarantowanych w niniejszej Karcie bez jakiegokolwiek zróżnicowania, ze względów takich jak rasa, grupa etniczna, kolor skóry, płeć, język, wyznanie, poglądy polityczne lub inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, majątek, urodzenie lub inny status”²⁴³. Chociaż podstawa niepełnosprawności jako przesłanki uzasadniającej korzystanie z praw nie została *explicite* wymieniona, to z uwagi na otwarty charakter normy - „(...) lub inny status” – należy uznać, że osoby niepełnosprawne są częścią zbioru podmiotów uprawnionych do korzystania z praw i wolności Karty Afrykańskiej. Aby promować merytoryczne podejście do równości osób niepełnosprawnych, Karta zapewnia powszechne prawo do możliwie najlepszego zdrowia fizycznego i psychicznego oraz specjalną ochronę dostosowaną do

²³⁸ Art. 23 Protokołu dodatkowego Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów „Protokół z 2003 r. do Afrykańskiej karty praw człowieka i ludów o prawach kobiet w Afryce (Protokół dla kobiet) wymaga, aby państwa: „Zapewniły ochronę kobietom niepełnosprawnym i podejmowały szczególne środki współmierne do ich potrzeb fizycznych, ekonomicznych i społecznych, aby: ułatwienie im dostępu do zatrudnienia, szkoleń zawodowych i zawodowych, a także ich udziału w podejmowaniu decyzji” – Prawa kobiet w Afryce, źródło: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WG/ProtocolontheRightsofWomen.pdf> [dostęp: 8.05.2023 r.].

²³⁹ Art. 13 Afrykańskiej Karty Praw Dobrobytu Dziecka - Afrykańska Karta Praw i Dobrobytu Dziecka (Karta Dziecka) zobowiązuje państwa, w zależności od dostępnych środków, do zapewnienia dziecku niepełnosprawnemu skutecznego dostępu do szkolenia, przygotowania do pracy i możliwości rekreacji „... w sposób sprzyjający osiągnięciu przez dziecko możliwie najpełniejszej integracji społecznej, rozwoju indywidualnego oraz jego rozwoju kulturowego i moralnego” (art. 13), źródło - <https://au.int/sites/default/files/treaties/36384-treaty-african-charter-on-democracy-and-governance.pdf> https://www.achpr.org/public/Document/file/English/achpr_instr_charterchild_eng.pdf [dostęp: 8.05.2023 r.].

²⁴⁰ Art. 15 ust 4 lit a, 16 ust 2 lit n oraz art. 24 Afrykańskiej Karty Młodzieży - Afrykańska Karta Młodzieży z 2006 r. (Karta Młodzieży) stanowi, że środki realizacji prawa młodzieży do pracy zarobkowej powinny zapewniać ochronę przed dyskryminacją z różnych powodów, w tym z niepełnosprawności (art. 15 ust. 1 lit. a). Artykuł 24 Karty Młodzieży wymaga, zapewnienie niepełnosprawnej młodzieży dostępu do edukacji, szkoleń, zatrudnienia w służbie zdrowia, sportu, wychowania fizycznego oraz zajęć kulturalnych i rekreacyjnych” (art. 24 ust. 1) – źródło: https://www.youthpolicy.org/wp-content/uploads/library/2006_African_Youth_Charter_Eng.pdf [dostęp: 8.05.2023 r.].

²⁴¹ Art. 8, 31 ust 1, 43 ust 1 i 2 Afrykańskiej Karty Demokracji, Wyborów i Zarządzania – źródło: <https://au.int/sites/default/files/treaties/36384-treaty-african-charter-on-democracy-and-governance.pdf>

²⁴² Art. 2 lit c Konwencji Unii Afrykańskiej o ochronie i pomocy osobom wewnątrznie przesiedlonym w Afryce (Konwencja z Kampali) źródło: <https://au.int/en/treaties/african-union-convention-protection-and-assistance-internally-displaced-persons-africa>. [dostęp: 8.05.2023 r.].

²⁴³ Art. 2 Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów.

szczególnych „potrzeb fizycznych lub moralnych” osób starszych i niepełnosprawnych – opisanych w art. 18 ust. 4. To drugie postanowienie, które choć niezwykle lakoniczne w swojej treści, odnosi się bezpośrednio do osób niepełnosprawnych. Według niego: „Osoby starsze i niepełnosprawne mają prawo do specjalnych środków ochrony odpowiadających ich potrzebom fizycznym i moralnym”²⁴⁴.

Tym samym, system afrykański nie tylko nie posiadał indywidualnego instrumentu traktującego o prawach osób niepełnosprawnych, ale również wspominał o nich w sposób lakoniczny i wręcz marginalny, co nadało im rangę praw o charakterze promującym, a nie ochronnym.²⁴⁵

3.4 System arabski

3.4.1 Uwagi wprowadzające

Jednym z najbardziej interesujących systemów regionalnych ochrony praw człowieka, pod względem dostosowania do wartości kulturalnych oraz uniwersalnych, jest system arabski. Nie stanowi on zresztą typowego systemu regionalnego *sensu stricto*, gdyż kraje członkowie Ligi Państw Arabskich są położone geograficznie zarówno w Afryce, jak i w Azji. W konsekwencji powyższego system arabski opiera się na zasadach wyróżniających charakter i dziedzictwo narodu arabskiego jako silnie związanego z dominującą religią islamską. Stanowisko muzułmanów wobec praw człowieka zostało najpełniej wyrażone w dwóch dokumentach: Powszechnej Deklaracji Islamskiej Praw Człowieka²⁴⁶ oraz Arabskiej Karcie Praw Człowieka z 2004 r. (ang: *Arab Charter on Human Rights*, dalej: ArabKPC),²⁴⁷ będącą znowelizowaną wersją Karty Arabskiej z 1994 r. Wprowadzona w życie 15 marca 2008 r, zawiera 53 artykuły, które choć zostały sformułowane podobnie jak inne uniwersalne i regionalne akty praw człowieka, budzą szereg kontrowersji²⁴⁸ - co prawda nie tyle co jej poprzedniczka, wobec której kierowano zarzuty niespełnienia międzynarodowych standardów praw człowieka oraz okoliczność, że ani jedno z Państw Ligi Arabskiej nie było przygotowane

²⁴⁴ Art. 18 ust 4 Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i praw ludów.

²⁴⁵ R. Gittleman, *The African Charter on Human and Peoples' Rights; A Legal Analysis*, Virginia Journal of International Law, n. 22 (1982), s. 667.

²⁴⁶ Powszechna Muzułmańska Deklaracja Praw Człowieka (ang. Universal Islamic Declaration of Human Rights, Universal Islamic Declaration of Human Rights, adopted by the *Islamic Council of Europe* on 19 September 1981/21 *Dhul Qaidah* 1401.).

²⁴⁷ Arabska Karta Praw Człowieka <https://digitallibrary.un.org/record/551368> [dostęp: 23.08.2023 r.].

²⁴⁸ United Nations News Global Perspective Human stories. Arab charter on Human Rights https://news.un.org/en/story/2008/01/247292-arab-rights-charter-deviates-international-standards-says-un-official#.VYKof_ntmko [dostęp: 8.05.2023 r.].

do jej ratyfikacji²⁴⁹. W ślad za jej wydaniem Wysoka Komisarz Narodów Zjednoczonych L. Arbor wydała oświadczenie, w którym wyraziła niepokój o zdolność niektórych postanowień ArabKPC z międzynarodowymi normami i standardami praw człowieka. Obawy te dotyczyły przede wszystkim podejścia do kary śmierci dla dzieci (w myśl art. 7 ArabKPC zasadniczo *zabrania się wykonywania karty śmierci na osobach poniżej lat 18, chyba, że co innego wynika z przepisów prawa obowiązującego w chwili popełnienia przestępstwa*) oraz praw kobiet, które to prawa zostały reglamentowane zgodnie z „*pozytywną dyskryminacją ustanowioną na rzecz kobiet przez prawo Szariatu, innych praw boskich obowiązujących przepisów i aktów prawnych*” (art. 3 ust 3 ArabKPC) i cudzoziemców (zgodnie z art. 26 ArabKPC wydany cudzoziemiec ze względu na ważne względy bezpieczeństwa może nie mieć możliwości zaskarżenia takiej decyzji). Co więcej, w zakresie w jakim Arabska Karta Praw Człowieka utożsamia syjonizm z rasizmem (Preambuła ArabKPC *„odrzuca wszelkie formy rasizmu i syjonizmu, które stanowią naruszenie praw człowieka i zagrożenie dla międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa (...)”*) została uznana za niezgodną z rezolucją Zgromadzenia Ogólnego 46/86²⁵⁰ (w której odrzucono pogląd, jakoby syjonizm był formą rasizmu i dyskryminacji rasowej). W konsekwencji powyższego niektóre z postanowień Arabskiej Karty Praw Człowieka zostały uznane za sprzeczne z uniwersalnymi prawami człowieka.

Niezależnie od powyższego, uznanie Arabskiej Karty Praw Człowieka za dokument systemu ochrony praw człowieka pozostaje nadal polem dla interesujących rozważań, gdyż o ile Preambuła ArabKPC wprost daje wyraz poparciu zasadom wyrażonym w Karcie Narodów Zjednoczonych, Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz postanowień Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, o tyle jednocześnie uwzględnia zasady wyrażonej w Kairskiej Deklaracji Praw Człowieka w Islamie²⁵¹ (ang. *Cairo Declaration on Human Rights in Islam*, dalej: Deklaracja Kairska) a w treści normatywnej proklamuje stosowanie dyskryminacji pozytywnej wobec kobiet wynikającej z prawa Szariatu i innych praw objawionych (art. 3 ust. 3 ArabKPC). W treści ArabKPC nie sprecyzowano jednak, do jakich praw i dokumentów się odnosi, co nastęrcza licznych wątpliwości - gdyż co do zasady

²⁴⁹ W ten sposób: D. Vitkauskaitė-Meurice, *The Arab charter on human rights: the naissance of new regional human rights system or a challenge to the universality of human rights*, *Jurisprudentia* 2010 n 1 (19), s. 166-177, M. Rishmawi, *The Revised Arab Charter on Human Rights: A Step Forward?*, *Human Rights Law Review*, t. 5, nr 2, 2005, s. 361-376.

²⁵⁰ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 46/86 <https://documents-ddsny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/581/74/IMG/NR058174.pdf?OpenElement> [dostęp: 14.08.2023 r.].

²⁵¹ Deklaracja Kairska o prawach człowieka w islamie *Cairo Declaration on Human Rights in Islam*, 5.08.1990, U.N. Doc. A/CONF.157/PC/62/Add.18 (1993) <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/cairodeclaration.html> [dostęp: 14.08.2023 r.].

wiele z zasad zawartych w dokumentach islamskich, podobnie jak samo prawo Szariatu, jest niewątpliwie sprzecznych z zasadami równości wyrażonymi w międzynarodowych aktach prawa międzynarodowego. Dla przykładu przywołać należy, iż wspomniana w ArabKPC Deklaracja Kairska wskazuje na przyznanie innym religiom statusu podporządkowanego wobec religii islamu czy akceptację dla dyskryminacyjnego traktowania kobiet w sferze swobodnego przemieszczania się bądź zawierania małżeństw – co sprawia, że powoływanie się na nią w kontekście respektowania praw człowieka można uznać w najlepszym razie za bezużyteczne, zaś w najgorszym – szkodliwe dla interpretacji praw człowieka.²⁵² Pomimo tego, część postanowień ArabKPC – w tym m.in. regulacje proklamujące równość osób niepełnosprawnych (art. 3 ust 1 ArabKPC) oraz stanowiące o ich uprawnieniach (art. 40 ArabKPC) – znalazły uznanie na arenie międzynarodowej oraz wśród przedstawicieli organizacji międzynarodowych (m.in. Amnesty International).²⁵³

3.4.2 Arabska Karta Praw Człowieka wobec praw osób niepełnosprawnych

W odniesieniu do praw osób niepełnosprawnych wskazać należy, iż już w art. 3 ust. 1 ArabKPC podkreśla się, że „Każde Państwo-Strona niniejszej Karty zobowiązuje się zapewnić wszystkim osobom, które podlegają jego jurysdykcji prawo do korzystania z praw i wolności wymienionych w niniejszym dokumencie, bez rozróżnienia ze względu na rasę, kolor skóry, płci, języka, wyznania, poglądów, myśli, pochodzenie narodowe lub społeczne, majątek, urodzenie, niepełnosprawność fizyczną lub umysłową”. W ślad za wyrażoną w art. 3 zasadą równości i zakazu dyskryminacji oraz wyrażonym w art. 53 ArabKPC prawem do korzystania z najwyższego osiągalnego poziomu zdrowia fizycznego, osobom niepełnosprawnym została zadeklarowana szczególna ochrona w celu promowania ich samodzielności i ułatwienia aktywnego uczestnictwa w społeczeństwie. Istotnym postanowieniem odnoszącym się do wspomnianych zasad jest art. 40 ArabKPC, wskazujący na szeroki zakres zobowiązania państw-stron do: zapewnienia osobom niepełnosprawnym umysłowo lub fizycznie godziwego życia, gwarantującego zapewnienie godności, wzmacniającego samodzielność oraz ułatwiającego aktywny udział w życiu społecznym (art. 40 ust. 1 ArabKPC).²⁵⁴ Zobowiązanie

²⁵² T. Kayaoğlu, *It's Time to Revise the Cairo Declaration of Human Rights in Islam*, The Brookings, 2016, <https://www.brookings.edu/opinions/its-time-to-revise-the-cairo-declaration-of-human-rights-in-islam/> [dostęp: 3.5.2023 r.].

²⁵³ Amnesty International, *Middle East and North Africa Region: Re-drafting the Arab Charter on Human Rights: Building for a Better Future*, 11 March 2004, <http://www.amnesty.org/en/library/info/MDE01/002/2004> [dostęp: 24.3.2021 r.].

²⁵⁴ Art. 40 ust. 1 ArabKPC.

to zostało uzupełnione w ust. 2 (zapewnienie bezpłatnych usług społecznych oraz wsparcia materialnego), ust. 3 (zobowiązanie do ograniczenia występowania niepełnosprawności), ust. 4 (zapewnienie usług edukacyjnych dostosowanych do potrzeb osób niepełnosprawnych), ust. 5 (zobowiązanie do zapewnienia usług zdrowotnych) i ust. 6 (zapewnienie dostępności usług ze sfery sektora prywatnego oraz publicznego), promującymi idee zintegrowania społecznego osób niepełnosprawnych.

3.5 System azjatycki

3.5.1 Uwagi wprowadzające

Do roku 2006 r. w regionie azjatyckim nie przyjęto aktu normatywnego, który można byłoby uznać za skuteczny instrument ochrony praw człowieka. Brak wprowadzenia takiego mechanizmu przypisywany jest w literaturze ogromnym rozmiarom tego regionu, różnorodności panującej polityki, tradycji oraz sytuacji gospodarczej²⁵⁵. Zdaniem części przedstawicieli doktryny, pewną nadzieję na zmianę takiej sytuacji powinny dawać subregionalne mechanizmy ochrony praw człowieka w tym regionie, takie jak Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej (ang: *Association of South-East Asian Nations*, dalej: ASEAN), powstałe w 1967 roku. W 2007 r. uzyskało ono osobowość prawną, stając się organizacją międzynarodową, deklarując za swój cel m.in. uzgodnienie mechanizmu monitorowania zgodności umów i rozwiązywania sporów pomiędzy krajami członkowskimi²⁵⁶. Zasadniczym celem działania ASEAN jest przede wszystkim intencja przyspieszenia wzrostu ekonomicznego, rozwoju socjalnego i kulturalnego w regionie, promowanie regionalnego pokoju i stabilizacji poprzez trwałe respektowanie sprawiedliwości i reguł prawa w stosunkach między krajami regionu, dochowując zasad Karty Narodów Zjednoczonych²⁵⁷. Choć głównym zadaniem ASEAN jest współpraca gospodarcza w regionie, to wieloletnie działania mające na celu przekonanie państw członków ASEAN do położenia większego nacisku na prawa człowieka²⁵⁸ zaowocowały deklaracją ASEAN co do podejmowania działań zmierzających do utworzenia strefy pokoju, neutralności i wolności na rzecz pokojowego rozwiązywania

²⁵⁵ C. Petersen, *Bridging the Gap: The Role of Regional and National Human Rights Institutions in the Asia Pacific*, *Asian-Pacific Law and Policy Journal*, nr 13(01)/2011, s. 174.

²⁵⁶ E. Tan, *The ASEAN Charter as 'Legs to go Places': Ideational Norms and Pragmatic Legalism in Community Building in Southeast Asia*, *Singapore Yearbook of International Law and Contributors* 2008, s. 12.

²⁵⁷ Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej: Cele Deklaracji ASEAN <https://asean.pl/cele-2/> [dostęp: 8.05.2023 r.].

²⁵⁸ C. Petersen, *Bridging...*, s. 174, A. Durbach, C. Renshaw, A. Byrnes, *A Tongue but No Teeth? The Emergence of a Regional Human Rights Mechanism in the Asia Pacific*, *Sydney Law Review*, nr 211, 2009.

sporów²⁵⁹. Na kanwie tych deklaracji w 2009 r. powołana została Międzyrządowa Komisja Praw Człowieka ASEAN (ang: *The ASEAN Intergovernmental Commission on Human Rights*, dalej: AICHR). Dzięki działaniom AICHR, w roku 2012 r. państwa członkowskie ASEAN przyjęły jednogłośnie Deklarację Praw Człowieka ASEAN (ang: *ASEAN Human Rights Declaration*; dalej: AHRD). Jej wydanie poprzedzały wcześniejsze działania na rzecz stworzenia azjatyckiej deklaracji praw człowieka, spośród których za najważniejsze należy uznać: deklarację Azji Południowo-Wschodniej, zwaną Deklaracją Podstawowych Obowiązków Narodów i Rządów ASEAN z 1983 roku sporządzoną na Filipinach²⁶⁰ oraz Projektu Pacyficznej Karty Praw Człowieka z 1989 r. – która była wynikiem wszechstronnego badania istniejących Konstytucji państw członków ASEAN, orzeczeń sądowych związanych z międzynarodowymi standardami praw człowieka na Pacyfiku.²⁶¹ Niestety, żaden z ww. dokumentów nie został przyjęty oficjalnie przez rządy państw należących do ASEAN. Z tej przyczyny choć uzyskały charakter deklaracji ochrony praw człowieka ze strony ludności danych obszarów²⁶², jednak nie posiadają statusu aktów prawa międzynarodowego.

3.5.2 Deklaracja ASEAN

Sama deklaracja ASEAN jest krótkim dokumentem, poprzedzonym Preambułą, w której Państwa Członkowskie powołując się na wspólne interesy regionu powołują Kartę Deklaracji²⁶³. Choć przed wydaniem AHRD wszystkie 10 państw ASEAN ratyfikowało Konwencję o prawach osób niepełnosprawnych, sama Deklaracja ASEAN wspominała o ich prawach jedynie marginalnie. Osoby niepełnosprawne zostały w AHRD oznaczone jako jedna z grup w postanowieniach odnoszących się do przysługiwania praw i wolności określonych w dokumencie „bez względu na jakąkolwiek rasę, płeć, wiek, język, religię, pogląd polityczny lub inny, pochodzenie narodowe lub społeczne, status ekonomiczny, urodzenie, niepełnosprawność lub inny status” (art. 2) oraz traktujących o „szczególnym statusie praw kobiet, dzieci, osób starszych, osób niepełnosprawnych, pracowników migrujących i grup szczególnie wrażliwych i zmarginalizowanych – wskazując, że są niezbywalną, integralną i

²⁵⁹ T. Takashi, *How ASEAN can gain from South Korea relations – and Kim Jong Un*, 2019 <https://asia.nikkei.com/Spotlight/Comment/How-ASEAN-can-gain-from-South-Korea-relations-and-Kim-Jong-Un> [dostęp: 8.05.2023 r.].

²⁶⁰ *Overview: Human Rights Declarations in AsiaPacific*, HR Osaca <https://www.hurights.or.jp/english/overview-human-rights-declarations.html> [dostęp: 8.05.2023 r.].

²⁶¹ J. Plantilla, *Pacific Regionalism*, FOCUS Asia-Pacific, nr 49/2007, <https://www.hurights.or.jp/archives/focus/section2/2007/09/pacific-regionalism.html> [dostęp: 8.05.2023 r.]

²⁶² Deklaracja ASEAN, <https://asean.org/asean-human-rights-declaration/> [dostęp: 8.05.2023 r.].

²⁶³ Preambuła Deklaracji ASEAN.

niepodzielną częścią praw człowieka” (art. 4)²⁶⁴. Artykuł 10 przywołuje, że do praw deklaracji ASEAN należą „wszystkie prawa obywatelskie i polityczne zawarte w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka”, a są one szczegółowo opisane w Artykułach 11- 25. Art. 26 ASEAN podkreśla, że „wszystkie prawa gospodarcze, społeczne i kulturalne zawarte w Powszechnej Deklaracji. (...)” są uznane i tożsame z opisanymi w art. 27 do 34 ASEAN²⁶⁵.

Kierując się zamiarem rozszerzenia działań na rzecz pomocy osobom niepełnosprawnym w roku 2018 ASEAN przyjęło Enabling Masterplan 2025 r.²⁶⁶ Choć plan ten stanowi instrument wspierający wdrażanie KPON w państwach członkowskich ASEAN i podkreśla rolę Konwencji, to jednak w żaden sposób nie odnosi się do zapewnienia osobom niepełnosprawnym szerszego dostępu do utworów chronionych prawem autorskim.

4. Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 r.

4.1 Antecedencje

Jak wynika z przywołanych okoliczności, z początkiem nowego tysiąclecia prawa osób niepełnosprawnych zaczęły być postrzegane jako kategoria wymagająca stworzenia aktu normatywnego o powszechnym zasięgu oddziaływania. Wniosek ten był wynikiem zarówno analizy skuteczności stosowania uchwalonych dotychczas aktów prawa międzynarodowego, treści aktów prawa regionalnego, a zarazem promowania praw osób niepełnosprawnych przez poszczególne państwa (np. Meksyk²⁶⁷ i Nowa Zelandia²⁶⁸). Społeczność międzynarodowa dostrzegła przy tym, że konieczne jest stworzenie aktu prawnego, który zagreguje i ujednocili prawa wszystkich osób niepełnosprawnych,²⁶⁹ niezależnie od regionu i okoliczności w których

²⁶⁴ Ibidem.

²⁶⁵ Deklaracja ASEAN wykracza jednak w pewnych obszarach poza Powszechną Deklarację Praw Człowieka, wyraźnie określając „prawo do dostępu do wody pitnej i urządzeń sanitarnych” (art. 28 e.), „prawo do bezpiecznego, czystego i zrównoważonego środowiska” (art. 28. f.), ochrona przed dyskryminacją w traktowaniu „osób cierpiących na choroby zakaźne, w tym HIV/AIDS” (art. 29), „prawo do rozwoju... mające na celu łagodzenie ubóstwa, tworzenie warunków obejmujących ochronę i trwałość środowiska.”(art. 36) oraz prawo do pokoju (art. 30).

²⁶⁶ ASEAN Enabling Masterplan 2025: Mainstreaming the Rights of Persons with Disabilities <https://aichr.org/wp-content/uploads/2019/01/ASEAN-Enabling-Masterplan-2025-Mainstreaming-the-Rights-of-Persons-with-Disabilities.pdf> [dostęp: 8.05.2023 r.].

²⁶⁷ J. Wolhandler, *The movement to include people with disabilities in a human rights' framework*, State of civil society / Citizens demanding accountability in the international area, s. 112, <https://www.civicus.org/images/Innovative%20strategies%20used%20by%20the%20disability%20movement.pdf> [dostęp: 8.05.2023 r.].

²⁶⁸ J. McGregor, S. Bell, M. Wilson, *Fault Lines: Human rights in New Zealand*, s.107, https://www.aut.ac.nz/_data/assets/pdf_file/0011/108110/seven.pdf [dostęp: 8.05.2023 r.]

²⁶⁹ A. Dhandu, *Legal Capacity in the Disability Rights Convention: Stranglehold of the past or Lodestar for the Future*, Syracuse Journal of International Law and Commerce 34: s. 429–462.

się znajdują. Pomimo istnienia aktów o charakterze regionalnym oraz faktu, że system traktatowej ochrony praw człowieka sprawowanej przez ONZ składał się wówczas z dziewięciu traktatów międzynarodowych²⁷⁰, to żaden z przedmiotowych dokumentów nie pozwalał objąć swoim zakresem wszystkich potrzeb osób niepełnosprawnych²⁷¹. Co więcej, wiele norm dotyczących poszczególnych praw i niepełnosprawności były rozproszonych w ramach różnych aktów prawnych, które nie posiadały odpowiednich mechanizmów wykonawczych, mimo że zdaniem społeczności międzynarodowej osoby niepełnosprawne powinny mieć możliwość egzekwowania swoich praw²⁷².

Inicjatywę zharmonizowania praw osób niepełnosprawnych poparły głosy wielu organizacji pozarządowych, które informowały o codziennych przeszkodach w zrównaniu standardu życia osób niepełnosprawnych z osobami w pełni sprawnymi oraz o barierach w dostępie, z którymi osoby niepełnosprawne mierzyły się na co dzień.²⁷³ Zapowiedzią tych zmian były zarówno stopniowa modyfikacja społecznego postrzegania niepełnosprawności²⁷⁴, jak również chęć pogłębienia społecznej świadomości na temat praw osób niepełnosprawnych²⁷⁵. Zamiarem twórców Konwencji było również wdrożenie polityki względem osób niepełnosprawnych do obszarów społecznego zainteresowania²⁷⁶. Wszystkie te czynniki sprawiły, że celowym stało się stworzenie instrumentu prawnego, który sformułowałby kompleksowo kluczowe cele i wartości dla realizacji tych praw, wdrażając jednocześnie odpowiednie programy społeczne oraz instrumenty służące egzekwowaniu praw przed organami wykonawczymi.

²⁷⁰ R. Wieruszewski, *ONZ-owski system ochrony praw człowieka*, [w:] B. Banaszak, A. Bistrzyga, K. Complak, M. Jabłoński, R. Wieruszewski, K. Wójtowicz, *System ochrony praw człowieka*, C.H. BECK, Kraków 2003., s. 67.

²⁷¹ M. Stein, *Disability and identity*, William & Mary Law Review, 2003, s. 919.

²⁷² P. Harpur, M. Stein, *The U.N. Convention on the Rights of persons with Disabilities and the Global South*, Yale Journal of International Law, 2022 r., s. 75.

²⁷³ G. Quinn, T. Degener, *Human Rights and Disability: The Current Use and Future Potential of the U.N. Human Rights Instruments in the Context of Disability*, 2002, s. 15, M. Stein, *Disability...*, s. 264.

²⁷⁴ L. Series, *Disability and human rights* [w:] N. Watson, S. Vehmas, Routledge Handbook of Disability Studies, Disability and Human Rights, Routledge Taylor & Francis 2020, s. 72-84, K. Skarstad, *Human rights through the lens of disability*, Netherlands Quarterly of Human Rights, nr 36/2018.

²⁷⁵ Wyrazem tego dążenia było również wprowadzenie do treści Konwencji artykułu 8, który zobowiązuje państwa-strony Konwencji do podjęcia natychmiastowych, skutecznych i odpowiednich środków w celu podniesienia świadomości społeczeństwa – „w tym na poziomie rodzinnym” – na temat osób niepełnosprawnych, zwalczania stereotypów, „promowania świadomości możliwości i wkładu osób niepełnosprawnych” oraz „propagowanie poszanowania praw i godności osób niepełnosprawnych”. To pierwsza tego rodzaju norma, która została włączona do międzynarodowego instrumentu praw człowieka. Jest to przykład zwrotu w kierunku uznania praw zbiorowych dla grup mniejszościowych. Sygnalizuje, że zmiana sposobu myślenia i mówienia o niepełnosprawności przez społeczeństwa jest instrumentem realizacji jej celów. Źródło: I. Bantekas, P. Chow, S. Karapapa, E. Polymenopoulou, *The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, a commentary*, [w:] I. Bantekas, M. Stein, D. Anastasiou, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 817.

²⁷⁶ P. Harpur, *Embracing the new disability rights paradigm: the importance of the convention on the rights of persons with disabilities*, Disability and Society, 27(1), 2000, s. 1.

Choć bezpośrednio prace nad Konwencją o prawach osób niepełnosprawnych były prowadzone w latach 2001–2006, to działania w zakresie zniesienia barier w dostępie do utworów chronionych prawem autorskim na rzecz osób niepełnosprawnych rozpoczęto już 1981 r.²⁷⁷ Wówczas zgodnie z zaleceniami Komitetu Wykonawczego Unii Berneńskiej i Międzyrządowego Komitetu Powszechnej Konwencji o Prawie Autorskim, WIPO i UNESCO podjęły decyzję o utworzeniu Grupy Roboczej ds. Dostępu Osób Niepełnosprawnych Wzrokowo i Słuchowo do Reprodukacji Utworów Chronionych Prawem Autorskim (ang. *Working Group on Access of Visually and Auditory Disabled People to Reproducing Works Protected by Copyright*; dalej: Grupa WIPO).²⁷⁸

4.2 Działania Grupy WIPO

Pierwszym celem Grupy WIPO było zbadanie, czy dla zagwarantowania osobom z niepełnosprawnością wzroku bądź słuchu szerszego dostępu do utworów chronionych prawem autorskim jest możliwe wykorzystanie któregoś z już istniejących międzynarodowych ograniczeń lub wyjątków od praw autorskich²⁷⁹. Kolejnym krokiem było opracowanie i sporządzenie projektu aktu normatywnego, który pomógłby państwom we wdrażaniu ukierunkowanych na ten cel postanowień. W wyniku przeprowadzonych badań w raporcie z 1982 r. Grupa WIPO opowiedziała się za ustanowieniem²⁸⁰ szerokiego wyjątku od prawa do reprodukcji utworu²⁸¹. Taki wyjątek miał w założeniu umożliwić sporządzanie kopii utworów w formacie dostępnym dla osób niepełnosprawnych np. w alfabecie Braille’a i w każdym innym dostępnym. Propozycja ta napotkała jednak silny opór ze strony lobby posiadaczy praw autorskich, którzy krytykowali nadmierne obciążenie praw wyłącznych autorów oraz sugerowali ryzyko nadużyć²⁸². Pomimo prób ustalenia jakiegokolwiek alternatywy dla kwestionowanej propozycji nie udało się wypracować żadnego wiążącego kompromisu. W

²⁷⁷ I. Bantekas, P. Chow, S. Karapapa, E. Polymenopoulou, *The UN Convention ...*, s. 880–895.

²⁷⁸ Working Group on Access by the Visually and Auditorily Handicapped to Material Reproducing Works Protected by Copyright, Report UNESCO/WIPO/WGH/I/3, Paryż, 3 stycznia 1983. Working Group on Access by the Visually and Auditorily Handicapped to Material Reproducing Works Protected by Copyright, Paris 1982, [dostęp: 14.02.2022 r.].

²⁷⁹ A. Rekas, *Tracking the Progress of the Proposed WIPO Treaty on Exceptions and Limitations to Copyright to Benefit Persons with Print Disabilities*, 4/2013, *European Yearbook of Disability Law*, s. 45–70.

²⁸⁰ Working Group on Access by the Visually and Auditorily Handicapped to Material Reproducing Work, Paris 3 January 1983, - <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000053955> [dostęp: 18.03.2022 r.].

²⁸¹ I. Bantekas, P. Chow, S. Karapapa, E. Polymenopoulou, *The UN Convention ...*, s. 880–895.

²⁸² Dodatkowo, oba Traktaty WIPO z 1996 r., jeszcze bardziej zaostrzyły dyskusje dotyczącą wyjątków prawa autorskiego w kontekście celowości dostępu do utworów dla osób niepełnosprawnych.

1983 r. Grupa WIPO ponownie podkreśliła potrzebę wprowadzenia ujednoliconego wyjątku na rzecz reprodukcji na rzecz osób niepełnosprawnych, a najlepiej przyjęcie w tym celu specjalnego, odrębnego traktatu²⁸³. W grudniu 1983 r. Komitet Wykonawczy Związku Berneńskiego i Międzyrządowy Komitet Powszechnej Konwencji o Prawie Autorskim postanowiły, każdy we własnym imieniu, zwrócić się do państw o przedstawienie uwag na temat „Wzorcowych przepisów dotyczących dostępu osób niepełnosprawnych do dzieł chronionych przez prawo autorskie”. Uwagi do ww. raportu zostały sporządzone przez Grupę Roboczą z października 1983 r. i zwołaną wspólnie przez UNESCO i WIPO.

Choć Komitet Wykonawczy Berneńskiego i Międzyrządowy Komitet Powszechnej Konwencji o prawie autorskim kontynuowały prace nad problemem dostępu osób niepełnosprawnych do utworów chronionych prawem autorskim, to w tamtym czasie zagrożenia dla prawa autorskiego, związane z postępem cyfrowym i Internetem skutecznie odwróciły uwagę społeczności międzynarodowej od powyższej kwestii²⁸⁴. Mimo to, ruch na rzecz ustandaryzowania praw osób niepełnosprawnych, w tym dostępu do utworów rozwijał się i zyskiwał na znaczeniu²⁸⁵ – o czym świadczą wspomniane już działania podejmowane na forum ONZ prowadzone niezależnie od działań samej WIPO.

Postulat rozszerzenia katalogu wyjątków i ograniczeń napotkał opór części doktryny, która uznawała, że stałoby ono w sprzeczności w odniesieniu do ochrony praw autorskich postrzeganych jako podstawowe prawa człowieka. Podkreślano, że potrzeba zapewnienia ochrony moralnych i materialnych interesów autora wyrażona w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka czy MPPGSiK jest równoważna²⁸⁶. Odmienne poglądy prezentowali natomiast ci przedstawiciele doktryny, których zdaniem prawa własności intelektualnej stanowią nie wsparcie, a przeszkodę w realizacji podstawowych praw człowieka, gdyż ich stosowanie wobec określonego kręgu osób w istotny sposób ogranicza uprawnienia innego kręgu osób – a zatem dyskryminuje je w rozumieniu przyjętych dotychczas konwencji i deklaracji²⁸⁷.

Na przestrzeni lat stanowiska te usiłowała pogodzić Komisja Praw Człowieka przy ONZ, kierując do członków ONZ ostatecznie w 2001 r. wezwanie do złożenia propozycji norm,

²⁸³ Working Group on Access..., <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000053955> [dostęp: 18.03.2022 r.].

²⁸⁴ A. Broderick, D. Ferri, *International and European disability law and policy: Text, cases and materials*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, s. 638.

²⁸⁵ A. Rekas, *Tracking...*, s. 45-70.

²⁸⁶ H. Goldsmith, *Human Rights and Protection of Intellectual Property*, Trademark and Copyright Journal of Research and Education, nr. 12(2) 1968, s. 886-889, A. Chapman, *Approaching Intellectual Property as a Human Right: Obligations Related to Article 15 (1) (c)*, United Nations Digital Library, 2000 <https://digitallibrary.un.org/record/428820> [dostęp: 23.08.2023 r.].

²⁸⁷ S. Ghosh, *Forgotten Intellectual Property Lore Creativity, Entrepreneurship and Intellectual Property*, Edward Elgar Publishing 2020, s. 116-160.

które umożliwiając zapewnienie dostępu do utworów, zapewniłyby należytą ochronę społecznej funkcji prawa własności intelektualnej²⁸⁸.

4.3 Działania Komitetu Ad Hoc przy ONZ

19 grudnia 2001 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło rezolucję 56/168²⁸⁹, powołując Komitet Ad Hoc „do rozważenia propozycji kompleksowej i integralnej konwencji międzynarodowej, mającej na celu promowanie i ochronę praw i godności osób niepełnosprawnych, opartej na holistycznym podejściu do prac prowadzonych w dziedzinie rozwoju społecznego, praw człowieka i niedyskryminacji oraz biorąc pod uwagę zalecenia Komisji Praw Człowieka i Komisji Rozwoju Społecznego”²⁹⁰. Zgodnie z ww. Rezolucją Komitet Ad Hoc był otwarty dla „wszystkich państw członkowskich i obserwatorów Organizacji Narodów Zjednoczonych” i spotykał się na ośmiu sesjach w latach 2002–2006²⁹¹. W celu realizowania przyjętych założeń Komitet Ad Hoc ustanowił Grupę Roboczą²⁹², której celem było opracowanie projektu tekstu konwencji. Grupa ta odbywała spotkania pomiędzy 5 a 16 stycznia 2004 r. w składzie obejmującym przedstawicieli rządów: Kamerunu, Kanady, Chin, Kolumbii, Komorów, Ekwadoru, Niemiec, Indii, Irlandii, Jamajki, Japonii, Libanu, Mali, Wenezueli, Meksyku, Maroko, Nowej Zelandii, Filipin, Korei Południowej, Rosji, Serbii i Czarnogóry, Sierra Leone, Słowenii, Republiki Południowej Afryki, Szwecji, Tajlandii oraz Ugandy²⁹³. Znaczący udział w pracach miały organizacje pozarządowe, a w skład grupy roboczej weszli również reprezentanci organizacji takich jak: Disability Australia Limited Disabled Peoples, International Disabled Peoples, European Disability Forum, Inclusion International, Inter-American Institute on Disability, Landmine Survivors Network, Rehabilitation International, World Blind Union, World Federation of the Deaf, World Federation of the Deafblind, World Network of Users Survivors of Psychiatry South African

²⁸⁸ Raport Komisji Praw Człowieka przy ONZ, 2001/21, 16 sierpnia 2001 r., s. 62. <https://digitallibrary.un.org/record/447531> [dostęp: 17.03.2022 r.].

²⁸⁹ Comprehensive and integral international convention to promote and protect the rights and dignity of persons with disabilities. Resolution adopted by the General Assembly {on the report of the Third Committee (A/56/583/Add.2 <https://www.un.org/esa/socdev/enable/disA56168e1.htm> [dostęp: 17.03.2022 r.]}

²⁹⁰ Ibidem.

²⁹¹ Ibidem.

²⁹² T. Melish, *The UN Disability Convention: Historic Process, Strong Prospects, and why the US should ratify*, Human Rights Brief nr 14/2007, s. 37.

²⁹³ Report of the Working Group to the Ad Hoc Committee: Annex I: Draft articles for a Comprehensive and Integral International Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities, Annex II: Summary of the discussions held regarding the issue of international cooperation to be considered by the Ad Hoc Committee <https://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahcwgreport.htm> [dostęp: 21.07.2021 r.].

Human Rights Commission²⁹⁴. Szacuje się, że w pracach Komitetu brali udział zarówno przedstawiciele państw-stron konwencji oraz 400 organizacji pozarządowych²⁹⁵. Wspomina się o tym, bo choć doniosła rola przedstawicieli państw w systemie ochrony praw człowieka nigdy nie ulegała wątpliwości²⁹⁶, to w procesie prac nad Konwencją kluczową rolę odegrały organizacje pozarządowe reprezentujące osoby niepełnosprawne²⁹⁷. Ich aktywny udział w procesie prac miał niezwykle istotne znaczenie dla wyrażenia rzeczywistych potrzeb osób niepełnosprawnych²⁹⁸ – zwłaszcza, że ponad siedemdziesiąt procent propozycji treści tekstu Konwencji pochodziło ze strony organizacji pozarządowych²⁹⁹. Tak wysoki stopień zaangażowania podmiotów niepaństwowych w proces przygotowania traktatu międzynarodowego odzwierciedlał narastającą międzynarodową chęć niesienia pomocy osobom niepełnosprawnym³⁰⁰.

Przy udziale tak zróżnicowanej społeczności państw i organizacji pozarządowych, Grupa Robocza opracowała projekt tekstu Konwencji już na początku 2004 r.³⁰¹ Przygotowując projekt, Komitet Ad Hoc opracował listę międzynarodowych norm i standardów odnoszących się do kwestii niepełnosprawności³⁰², podkreślając znaczenie dotychczasowych instrumentów prawa międzynarodowego³⁰³.

²⁹⁴ Membership: Group established by the Ad Hoc Committee, Working Group on a Convention of persons with disabilities <http://un.org/esa/socdev/enable/rights/ahcwg.htm#membership> [dostęp: 17.03.2022 r.].

²⁹⁵ A. Kanter, *The Promise and Challenge of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, Syracuse Journal of the International Law & Commerce nr 34/2007, s. 289.

²⁹⁶ R. Kuźniar, *Prawa Człowieka. Prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2008, s. 261, 271-279.

²⁹⁷ K. SękowskaKozłowska, *Komitet do spraw praw osób niepełnosprawnych* [w:] R. Wieruszewski, *Mechanizm y ochrony praw człowieka w ramach ONZ. Analiza systemowa*, C.H.BECK, Warszawa 2017, s. 236 i literatura tam przywołana

²⁹⁸ C. Barnes, G. Mercer, *Niepełnosprawność*, s. 18.

²⁹⁹ T. Melish, *The UN Disability...*, s. 37.

³⁰⁰ A. Kanter, *The promise and challenge ...*, s. 287, J. Lord, *Disability Rights and the Human Rights Mainstream: Reluctant Gate-crashers?* [w:] B. Clifford [red.] *International Struggle for new human rights*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2009 s. 83-93.

³⁰¹ Final report of the Ad Hoc Committee on a Comprehensive and Integral International Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities <https://www.un.org/development/desa/disabilities/final-report-of-the-ad-hoc-committee-on-a-comprehensive-and-integral-international-convention-on-the-protection-and-promotion-of-the-rights-and-dignity-of-persons-with-disabilities.html> [dostęp: 21.03.2022 r.].

³⁰² <https://www.un.org/esa/socdev/enable/comp00.htm> [dostęp: 21.03.2022 r.].

³⁰³ Szczególnie znaczenie dla treści KPON miały Standardowe Zasady Wyrównywania Szans dla Osób Niepełnosprawnych. Pomimo, że ów akt dość kompleksowo systematyzował prawa osób niepełnosprawnych, to z uwagi na swój niewiążący charakter był pozbawiony wymiaru normatywnego. Jego zasady, choć podobne do postanowień włączonych później do Konwencji, nie były wiążące ani możliwe do wyegzekwowania. Z tego powodu jednym z celów prac było przekształcenie treści niewiążących Standardowych Zasad w wiążące zobowiązania międzynarodowe.

W dniu 5 grudnia 2006 r. Komitet Ad Hoc przekazał projekt tekstu Zgromadzeniu Ogólnemu. Po jego przyjęciu, w dniu 13 grudnia 2006 r. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych i Protokół fakultatywny zostały otwarte do podpisu w dniu 30 marca 2007 r.³⁰⁴ Organizacja Narodów Zjednoczonych wskazała, że w dniu otwarcia Konwencji do podpisu państw, które ją podpisały było więcej niż w przypadku jakiegokolwiek innego wielostronnego aktu prawa międzynarodowego³⁰⁵. Zarówno Konwencja, jak i Protokół Fakultatywny weszły w życie 3 maja 2008 r.

4.4 Struktura Konwencji oraz podstawowy katalog praw

Ponieważ Konwencja odnosi się do osób niepełnosprawnych w sposób niezwykle zindywidualizowany oraz podmiotowy³⁰⁶, to spośród 33 postanowień o charakterze normatywnym (łącznie Konwencja składa się z 50 postanowień) znajdują się postanowienia ogólne oraz bezpośrednio identyfikujące prawa i potrzeby osób niepełnosprawnych, odnoszące się do różnych rodzajów niepełnosprawności. Zakres norm jest bardzo szeroki i obejmuje zagadnienia dotyczące zarówno wszystkich generacji praw człowieka, jak i kwestii związanych z indywidualnymi właściwościami osób niepełnosprawnych (np. niepełnosprawne kobiety³⁰⁷ oraz niepełnosprawne dzieci³⁰⁸). W konsekwencji powyższego dla usystematyzowania jej głównych założeń konieczne jest powtórzenie zasad i kierunków, którymi kierowała się społeczność międzynarodowa, a które nadają kluczowe znaczenie normom odnoszącym się do zapewnienia osobom niepełnosprawnym dostępu do utworów.

4.4.1 Preambuła Konwencji

W preambule oraz art. 1–4 Konwencji zostały wymienione zasady, stanowiące podstawy oparcia wyrażonych norm oraz definicje i obszerny katalog praw osób niepełnosprawnych. W preambule Konwencja potwierdza powszechność i niepodzielność wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności gwarantowane przez Powszechną

³⁰⁴ https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_61_106.pdf. [dostęp: 8.05.2023 r.].

³⁰⁵ A. Kanter, *The Promise and Challenge...*, s. 289.

³⁰⁶ *Ibidem*.

³⁰⁷ Art. 6 KPON.

³⁰⁸ Art. 7 KPON.

Deklarację Praw Człowieka oraz potrzebę zagwarantowania korzystania z nich w sposób pełny i pozbawiony dyskryminacji.

4.4.2 Art. 1 i 2 Konwencji (cel i definicje)

W art. 1 Konwencji podkreślono jej zasadniczy cel, którym jest ochrona, poparcie i zapewnienie pełnego i równego korzystania z praw człowieka oraz podstawowych wolności przez wszystkie osoby niepełnosprawne oraz zawarto opis desygnatu pojęciowego „osoby niepełnosprawnej”. Wskazano, że są to osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów, co może w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami³⁰⁹. Artykuł 2 zawiera zaś definicje pozostałych pojęć używanych w Konwencji.

4.4.3 Art. 3 Konwencji (zasady ogólne)

Zasady ogólne określone w art. 3 Konwencji wskazują w szczególności na konieczność poszanowania indywidualnej autonomii, w tym swobody dokonywania własnych wyborów oraz poszanowania niezależności jednostki; niedyskryminacji; pełnego i efektywnego uczestnictwa w życiu społecznym i integracji społecznej; akceptacji osób niepełnosprawnych jako mających wkład w różnorodność rodziny ludzkiej i w człowieczeństwo; równych szans; dostępności³¹⁰. Tym samym, podstawowe wartości wskazane w Preambule Konwencji zostały wyeksponowane w art. 3 jako zasady ogólne.

4.4.4 Art. 4 Konwencji (obowiązki państw)

W art. 4 sformułowane zostały ogólne obowiązki państw. Obejmują one między innymi: zobowiązanie do zapewnienia i popierania pełnej realizacji praw człowieka i podstawowych wolności, bez jakiegokolwiek dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność i podejmowanie działań w celu wyeliminowania dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność czy

³⁰⁹ Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz. U. z 2012 r. poz. 1169 z późn. zm.).

³¹⁰ Ibidem.

konsultacje i współpracę z osobami niepełnosprawnymi przy tworzeniu i wdrażaniu ustawodawstwa i polityki na rzecz implementacji postanowień konwencji³¹¹.

4.4.5 Pozostałe prawa przyznane Konwencją

Konwencja przyznaje też szereg praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych takich jak: prawo do ochrony zdrowia, edukacji, pracy i zatrudnienia, prawo do rehabilitacji i do ochrony socjalnej. Poruszono w niej kwestie obejmujących wszystkie kluczowe aspekty życia osób niepełnosprawnych – nieuregulowane dotychczas kompleksowo w jakimkolwiek akcie prawa. Co więcej, w ramach Konwencji określono również zasady monitorowania, sprawozdawczości i wdrożenia jej postanowień (art. 33 i art. 35) weryfikowane przez specjalnie ustanowiony ku temu komitet, dzięki czemu stała się ona podstawą do tworzenia krajowych i regionalnych strategii działania na rzecz osób niepełnosprawnych.

4.5 Wprowadzenie nowego modelu niepełnosprawności

Aby uniknąć ewentualnych wykluczeń grup osób niepełnosprawnych³¹² w art. 1 Konwencji umieszczono otwarty opis – nie zaś definicję – osób niepełnosprawnych. Choć opis ten wyraża społeczne postrzeganie niepełnosprawności³¹³, to w ślad za analizą postanowień Konwencji niektórzy przedstawiciele doktryny uznali, że sama Konwencja przedstawia nowy, ulepszony model koncepcji niepełnosprawności.

W ten sposób wyrazili się m.in. A. Silvers i M. Stein³¹⁴, twierdząc, że w odniesieniu do osób niepełnosprawnych Konwencja połączyła elementy społecznego modelu niepełnosprawności, prawa człowieka do rozwoju i Nussbaumowskiej teorii podejścia do zdolności³¹⁵. Uwzględniając zarazem indywidualne właściwości osób niepełnosprawnych,

³¹¹ Ibidem.

³¹² M. Schulze, *Understanding the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, Lyon: Handicap International, 2010, https://iddconsortium.net/sites/default/files/resources-tools/files/hi_crpd_manual_sept2009_final.pdf. [dostęp: 8.05.2023 r.].

³¹³ R. Traustadóttir, *Disability Studies, the Social Model and Legal Developments*, [w:] O. Arnardóttir, G. Quinn, *The UN Convention ...*, s. 16.

³¹⁴ A. Silvers, M. Stein, *Disability and the Social Contract*, College of William & Mary Law School, 2007, s. 1615-1621, <https://scholarship.law.wm.edu/facpubs/664> [dostęp: 03.03.2022 r.].

³¹⁵ Martha Nussbaum opowiada się za teorią ustanowienia odpowiedzialności państwa za dobrostan swoich obywateli. Na jej podstawie stworzyła listę koniecznych do zaspokojenia dziesięciu podstawowych zdolności człowieka (*The capability approach*). Do componentów zdolności zaliczone zostały: zapewnienie satysfakcjonującego do starości życia (życie), dobre zdrowie i posiadanie dostępu do pomocy medycznej (zdrowie), możliwość przemieszczania się (integralność cielesna), możliwość korzystania ze wszystkich zmysłów oraz wolność myśli, wyobrażeń i rozumowania (zmysły, wyobraźnia i myśli), zdolność odczuwania emocji (emocje), zdolność do krytycznej refleksji oraz swoboda sumienia (praktyczny powód), zdolność do tworzenia społeczności

ustanowiła status osób niepełnosprawnych jako pełnosprawnych i równych pozostałym członkom społeczeństwa³¹⁶.

Pogłębioną analizę zastosowanego modelu przedstawiła T. Degener, była przewodnicząca Komitetu KPON. Według T. Degener, Konwencja zaoferowała alternatywę zarówno dla modelu medycznego, jak i społecznego, tworząc „model niepełnosprawności (postrzeganej) według praw człowieka” (ang. *Human rights model of Disability*; dalej: model prawnoczułowieczny). Zdaniem T. Degener i D. Marks model ten ulepsza i uzupełnia społeczny model postrzegania niepełnosprawności³¹⁷, ponieważ wywodzi wsparcie osób niepełnosprawnych z praw człowieka. Wynika to z indywidualnego postrzegania danej jednostki i traktowania jej w sposób podmiotowy, podczas gdy model społeczny wyjaśniał niepełnosprawność w kontekście pewnej konstrukcji społecznej. Skutkiem stosowania społecznego modelu było skoncentrowanie uwagi na samym społeczeństwie zamiast na jednostce, co powodowało dyskryminowanie jej potrzeb³¹⁸. Zdaniem T. Degener *human rights model of disability* poddaje też krytyce model medyczny, który traktował niepełnosprawność jako upośledzenie, które należy leczyć, wyleczyć lub przynajmniej zrehabilitować. Tak postrzegana niepełnosprawność miała stanowić odchylenie od „normalnego stanu zdrowia”³¹⁹, w konsekwencji czego należało przyjąć, że dana osoba musi zostać wykluczona z dostępu do pewnych aktywności ze względu na swoją niepełnosprawność. Co gorsze, model niepełnosprawności medycznej traktował osoby niepełnosprawne w sposób protekcyjny, gdyż zakładał, że potrzebują opieki³²⁰ i wykluczał samodzielność osób niepełnosprawnych. Takie pojmowanie niepełnosprawności stanowiło oczywistą dyskryminację i w konsekwencji prowadziło do izolowania osób niepełnosprawnych w społeczeństwie.

i utrzymywania więzi oraz brak dyskryminacji (przynależność), możliwość życia w zgodzie z resztą natury (inne gatunki), możliwość czerpania przyjemności z zajęć rekreacyjnych (zabawa), możliwość sprawowania kontroli nad własnym życiem, posiadanie własności, uczestnictwo w pracy i polityce (kontrola nad środowiskiem). Wymienione wyżej podstawowe zdolności zdaniem M. Nussbaum implikują zobowiązania rządów krajowych oraz stosunków międzynarodowych, zgodnie z którymi każde państwo jest odpowiedzialne za rozwój zdolności swoich obywateli oraz kłaść nacisk na opiekę nad dziećmi, osobami starszymi oraz chorymi, a rolą instytucji jest koncentrowanie się i pomoc najsłabszym jednostkom w danym regionie. Źródło: M. Nussbaum, *Nature, function and capability: Aristotle on political distribution*. Oxford Studies in ancient philosophy, supplementary volume (vol. 6), Oxford Clarendon Press, s. 145-184.

³¹⁶ P. Harpur, M. Stein, *The U.N. Convention...* s. 75.

³¹⁷ D. Marks, *Dimensions of oppression: theorizing the embodied subject*, Disability & Society, Taylor Francis Online, 2010, s. 611-626.

³¹⁸ B. Clifford, *Introduction: Fighting for New Rights*, [w:] B. Clifford, *The International Struggle for New Human Rights*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2009, s. 1-10.

³¹⁹ J. Mertus, Politics, D. Moeckli, S. Shah, S. Sivakumaran, *International human rights law*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 95, T. Degener, *A human rights model of disability*. [w:] P. Blanck, E. Flynn, *Routledge Handbook of Disability Law and Human Rights*, 2017, s. 31-48.

³²⁰ T. Degener, *A human rights model...*, s. 31-48.

Wszystkie powyższe konstatacje zostały zresztą podkreślone podczas negocjacji nad treścią Konwencji³²¹, w konsekwencji czego model medyczny został powszechnie uznany za niewłaściwy paradygmat dla działania na rzecz osób niepełnosprawnych³²². Dla potwierdzenia tezy o przyjęciu w Konwencji nowego modelu niepełnosprawności T. Degener wskazuje, że model praw człowieka przyjęty w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka koncentruje się na wrodzonej godności człowieka – mającej być źródłem wszystkich praw i wolności i tylko w razie konieczności, na jego indywidualnych właściwościach i warunkach medycznych. Ponieważ w Preambule Konwencji przywołano ów akt prawa międzynarodowego, to należy uznać, że państwa strony materializując prawa osób niepełnosprawnych, wywodzą je właśnie z godności człowieka, a nie z jego niepełnosprawności³²³. Takie założenie zostało również powtórzone w art. 1 Konwencji, stanowiącym o równym korzystaniu przez osoby niepełnosprawne z wszystkich praw człowieka oraz popieranie ich przyrodzonej godności³²⁴. Co więcej, zdaniem T. Degener, aby osiągnąć ten cel, zasady wyrażone w art. 3 Konwencji wyraźnie korespondują z katalogiem praw człowieka opisanych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, do których oprócz praw podstawowych zaliczono również prawa polityczne, obywatelskie, gospodarcze i kulturalne³²⁵.

Argumentacja ta jest niewątpliwie słuszna. Z uwagi na powyższe T. Degener zasadnie uznaje, że model przyjęty w Konwencji, a postulowany przez nią już w roku 2000,³²⁶ wykraczał poza ramy społecznego postrzegania niepełnosprawności i *de facto* kodyfikował się sam jako prawnoczułowieczy model niepełnosprawności.

³²¹ T. Minkowitz, *CRPD and transformative equality*, 13(1) *International Journal of Law in Context*, s. 77–86., D. McKay, *The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, *Syracuse Journal of International Law and Commerce* 34, s. 323.

³²² T. Degener, *A human rights model of disability*. *Routledge Handbook of Disability Law and Human Rights* 2014 https://www.researchgate.net/publication/249278055_Out_of_Darkness_into_Light_Introducing_the_Convention_on_the_Rights_of_Persons_with_Disabilities [dostęp: 8.05.2023 r.], S. Trömel, *A Personal Perspective on the Drafting History of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities* [w:] G. Quinn, L. Waddington [red.], *European Yearbook of Disability Law*, Intersentia, 2014, s. 115-130.

³²³ T. Degener, *A human rights model...*, s. 37-48.

³²⁴ Art. 1 KPON: "Celem niniejszej Konwencji jest popieranie, ochrona i zapewnienie pełnego i równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności przez wszystkie osoby niepełnosprawne oraz popieranie i poszanowanie ich przyrodzonej godności (...)".

³²⁵ T. Degener, G. Quinn, *A Survey of International, Comparative and Regional Disability Law Reform*, [w:] M. Breslin, S. Yee [red.], *Disability Rights Law and Policy* Ardsley Transnational, USA, 2013. <https://dredf.org/news/publications/disability-rights-law-and-policy/a-survey-of-international-comparative-and-regional-disability-law-reform/> [dostęp: 8.05.2023 r.].

³²⁶ *Ibidem*.

4.6 Postanowienia zobowiązujące do zapewnienia dostępu do materiałów kulturalnych i zakazujące dyskryminacyjnego stosowania norm prawa własności intelektualnej

Oprócz przywołania w Konwencji wielu dotychczasowych zasad międzynarodowego systemu praw człowieka,³²⁷ przyznaje się w niej również nowe uprawnienia, nieuregulowane dotychczas w jakimkolwiek akcie powszechnego prawa międzynarodowego.³²⁸ Do takiego katalogu zaliczyć można przede wszystkim art. 30 KPON, który jako pierwszy w historii uniwersalnych aktów prawa międzynarodowego odniósł się bezpośrednio do realizowania potrzeb osób niepełnosprawnych w zakresie zapewnienia dostępu do materiałów w dziedzinie kultury (materiałów kulturalnych)³²⁹ w dostępnych formatach – zobowiązując zarazem do zapewnienia osobom niepełnosprawnym braku nieuzasadnionych barier ze strony prawa własności intelektualnej.

Art. 30 ust. 1 KPON	Państwa strony uznają prawo osób niepełnosprawnych do udziału, na zasadzie równości z innymi osobami, w życiu kulturalnym i podejmą wszelkie odpowiednie środki w celu zapewnienia, że osoby niepełnosprawne: (a) będą miały dostęp do materiałów w dziedzinie kultury w dostępnych dla nich formach, (b) będą miały dostęp do programów telewizyjnych, filmów, teatru i innego rodzaju działalności kulturalnej, w dostępnych dla nich formach, (...)
Art. 30 ust. 3 KPON	Państwa Strony podejmą odpowiednie środki, zgodne z prawem międzynarodowym, w celu zapewnienia, że przepisy chroniące prawa autorskie (prawa własności intelektualnej) nie będą stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminacyjnej bariery dla osób niepełnosprawnych w dostępie do materiałów w dziedzinie kultury.

Tabela nr 2: art. 30 ust 1 i 3 KPON.

4.6.1 Analiza art. 30 KPON – Udział w życiu kulturalnym, rekreacji, wypoczynku i sporcie

Już sam tytuł art. 30 – Udział w życiu kulturalnym, rekreacji, wypoczynku i sporcie – wskazuje na intencję zapewnienia osobom niepełnosprawnym prawa do udziału na zasadach

³²⁷ M. Baderin, R. McCorqudale, *Economic, Social and Cultural Rights in Action*, Oxford Scholarship online, 2009, <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199217908.001.0001/acprof-9780199217908>. [dostęp: 8.05.2023 r.].

³²⁸ R. Kayess, P. French, *Out of darkness...?*, s. 34.

³²⁹ Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych posługuje się w treści wyrażeniem “cultural materials”. Z uwagi na formułowanie niniejszej rozprawy w języku polskim zastosowano zamiennie oba pojęcia, jako odnoszące się do tożsamej materii.

równości w dziedzinach dedykowanych życiu kulturalnemu. Konwencja podkreśla bowiem, że jedną z największych przeszkód uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu kulturalnym stanowi problem w uzyskaniu dostępu do utworów w dostępnych formatach.³³⁰

4.6.1.1 Pojęcie „uczestnictwa w życiu kulturalnym” w uniwersalnym systemie praw człowieka

Prawo do uczestniczenia w życiu kulturalnym zaczęło znajdować swoje umiejscowienie w aktach prawa międzynarodowego na przestrzeni XX w.³³¹ Pierwsze unormowania gwarantujące wspomniane prawo wyrażone zostały w art. 22 oraz 27 pkt I Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Art. 27 PDPC stanowił, iż „każdy człowiek ma prawo do swobodnego uczestniczenia w życiu kulturalnym społeczeństwa, do korzystania ze sztuki, do uczestniczenia w postępie nauki i korzystania z jej dobrodziejstw. Każdy człowiek ma prawo do ochrony moralnych i materialnych korzyści wynikających z jakiegokolwiek działalności naukowej, literackiej lub artystycznej”³³². Wynika z niego, że choć art. 27 PDPC sankcjonował uprawnienie do uczestnictwa w życiu kulturalnym, to nie precyzował zarazem tego pojęcia ani narzędzi, które mogłyby służyć jego wyrażeniu. Podobny brak dostrzega się w art. 15 MPPGSiK. Zgodnie z jego normą państwa – strony Paktu (MPPOiP oraz MPPGSiK określane są często jako „Pakty Praw Człowieka”, gdyż pierwotnie miały stanowić jedną całość³³³) „uznają prawo każdego do udziału w życiu kulturalnym, korzystania z osiągnięć postępu naukowego i jego zastosowań, korzystania przez autora z ochrony interesów moralnych i materialnych wynikających z wszelkiej twórczości naukowej, literackiej lub artystycznej”³³⁴. Tym samym, art. 15 zasadniczo powtarza treści normatywne art. 27 PDPC, choć uzupełniono go o zobowiązanie państw-stron do podjęcia kroków w celu osiągnięcia pełnej realizacji tego

³³⁰ I. Bantekas, P. Chow, S. Karapapa, E. Polymenopoulou, *The UN Convention ...*, s. 880-895.

³³¹ R. Wieruszewski, *Prawo do udziału w życiu kulturalnym* (w:) R. Wieruszewski (red.), *Prawa człowieka. Model prawny*, Ossolineum, Warszawa–Wrocław 1990. Od zakończenia II Wojny Światowej z prawem do uczestnictwa w życiu kulturalnym powiązana jest również instytucja ochrony dóbr kultury, które to zadanie wypełnia od 1945 r. agenda ONZ – a mianowicie UNESCO (*United Nations Educational Scientific and Cultural Organisation*). Trudno byłoby omówić działania ONZ na arenie międzynarodowej bez wspomnienia o UNESCO, zwłaszcza, że jego zasadnicza działalność koncentruje się na rozwoju naukowym i kulturalnym człowieka, niezmiennie czyniąc starania o podwyższenie międzynarodowych standardów dostępu i opieki nad dobrami kultury – choć nie ulega wątpliwości, że o ile UNESCO wspiera i promuje prawo do kultury jako prawo człowieka, to jednak określenie zakresu tych pojęć oraz działań z tego zakresu powierzyło do wykonania poszczególnym państwom.

³³² Art. 27 PDPC.

³³³ E. Schwelb, *Some aspects of the International Convention protection of human rights of December 1966*, [w:] A. Eide, A. Schou [red.], *International protection of human rights. Proceedings of the 7th Nobel Symposium*, Oslo, September 25-27, Stockholm 1968, s. 104-110.

³³⁴ Art. 15 MPPGSiK.

prawa. Skutkiem powyższego, o ile Pakt ujmował prawo do kultury jako prawo o charakterze powszechnym oraz apelował do władz publicznych o zapewnienie jego realizacji, to nadal nie definiował pojęć „kultury”, „życia kulturalnego” ani „udziału”. Przenosząc uwagę z szerokiego zakresu międzynarodowych instrumentów praw człowieka na bardziej szczegółowy obszar instrumentów odnoszących się do praw osób niepełnosprawnych należy przywołać Standardowe zasady ONZ dotyczące wyrównywania szans osób niepełnosprawnych. Zasada 10 określa ogólną normę, zgodnie z którą państwa „zapewnią, aby osoby niepełnosprawne były zintegrowane i mogły uczestniczyć w działaniach kulturalnych na równych zasadach”; kolejne ustępy określają natomiast, jakie środki należy podjąć, aby zapewnić osobom niepełnosprawnym udział w życiu kulturalnym. Ustęp 1 stanowi, że państwa powinny zapewnić, aby „osoby niepełnosprawne miały możliwość wykorzystania swojego potencjału twórczego, artystycznego i intelektualnego nie tylko dla własnej korzyści, ale także dla wzbogacenia ich społeczności [...]”. Zgodnie z ust. 2, Państwa „powinny promować dostępność i dostępność miejsc na występy i usługi kulturalne [. . .] osobom niepełnosprawnym”. Wreszcie ust. 3 stanowi, że państwa „powinny inicjować rozwój i stosowanie specjalnych rozwiązań technicznych w celu udostępnienia literatury, filmów i teatru osobom niepełnosprawnym”. Jak wynika z powyższego, w Standardowych Zasadach z 1993 r., które po raz pierwszy umieściły „niepełnosprawność” w kontekście praw człowieka i zawierały wyraźne zastrzeżenie dotyczące kultury, nadal dostrzega się braki w zakresie doprecyzowania pojęcia kultury, życia kulturalnego oraz udziału.

Jak wskazuje L. Shaver, prawo do udziału w życiu kulturalnym należy rozumieć jako pojęcie szersze względem „prawa do nauki i kultury”. W międzynarodowych instrumentach dotyczących praw człowieka³³⁵, które uznają prawo do udziału w życiu kulturalnym, pojawia się ono obok elementów takich jak: uczestnictwa w kulturze, dostępu do nauki i technologii oraz ochrony autorstwa. Używany przez UNESCO termin „nauka i kultura” powinien być zatem rozumiany szeroko, jako obejmujący wszystkie dziedziny ludzkiej wiedzy, w tym: technologię, rzemiosło, nauki społeczne, naukę, sztukę. Prawo do nauki i kultury uznaje zatem i chroni prawo człowieka do udziału w rozwoju i do korzystania z dobrodziejstw ludzkiej wiedzy – zarówno naukowej, jak i kulturalnej³³⁶. Takie ujęcie „prawa do nauki i kultury” unaocznia w jaki sposób należy rozumieć pojęcie „prawa do udziału w życiu kulturalnym” oraz „dostępu do materiałów kulturalnych”. Życie kulturalne przybiera bowiem różne formy, od

³³⁵ Dot. m.in. art. 27 PDPC, art. 13 CIADDIS, art. 15 MPPGSiE, art. 14 Protokołu z San Salvador.

³³⁶ L. Shaver, *The right to science and culture*, Wisconsin Law Review 2009, s. 122-1169. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1354788 [dostęp: 18.03.2023 r.].

kultury tradycyjnej, przez kulturę wysoką, popularną a nawet kulturę cyfrową³³⁷. L. Shaver słusznie przy tym zauważa, że objęcie tym pojęciem form tak zróżnicowanych jak np. poradniki, treści na Wikipedii, haiku, powieści, blogi, dzieła filmowe produkcji Bollywood czy teatru kabuki sugeruje rozumienie pojęcia „życia kulturalnego” jako zjawiska zróżnicowanego i zmiennego. Nie ulega bowiem wątpliwości, że bez względu na to, czy społeczeństwo identyfikuje wytwory kultury jako tradycyjne albo nowoczesne, to życie kulturalne podlega ciągłemu rozwojowi, szczególnie dzięki stosowaniu nowych możliwości technologicznych³³⁸. Nadto, pomoc w zdefiniowaniu pojęcia „życie kulturalne” niesie analiza wyrażenia „udział”. Istotą prawa do udziału jest uczestnictwo, a tym samym konsumowanie i tworzenie w obszarach przyznanych prawem. Tak postrzegane uczestnictwo w życiu kulturalnym oznacza możliwość dostępu, korzystania z niego, angażowania się, stosowania, interpretowania, modyfikowania, rozszerzania, dzielenia się i wielu innych czynności. W ten sposób osoby uprawnione, indywidualnie oraz zbiorowo, kształtują również ewolucję życia kulturalnego – gdyż np. art. 15 nie sugeruje, że życie kulturalne powinno ewoluować w jakimś określonym kierunku, ale raczej podkreśla potrzebę zachęty powszechnego uczestnictwa w życiu kulturalnym³³⁹.

4.6.1.2 Pojęcie „kultury” oraz „materiałów w dziedzinie kultury” w uniwersalnym systemie praw człowieka

4.6.1.2.A Pojęcie „kultury”

Kultura jest pojęciem złożonym i wieloaspektowym³⁴⁰, które może oddawać zarówno osiągnięcia intelektualne i artystyczne, ale również odnosić się do zjawisk

³³⁷ Według C. Gere „kultura cyfrowa” (ang. *digital culture*) odnosi się do „ogromnego zakresu zastosowań i form medialnych, które umożliwiła technologia cyfrowa, w tym rzeczywistości wirtualnej, cyfrowych efektów specjalnych, filmu cyfrowego, telewizji cyfrowej, muzyki elektronicznej, gier komputerowych, multimedia, Internetu, sieci www, telefonii cyfrowej, protokołów bezprzewodowych – Ch. Gere, *Digital culture*, 2001 r. (2001), <http://books.google.com/books?id=VLrQ6bcwlwUC>. [dostęp: 8.05.2023 r.] Odnosząc się zaś do cyfrowych twórców, określanych jako „*digital natives*”, J. Palfrey opisuje jako pokolenie urodzone po 1980 r., pokolenie dla których kultura cyfrowa jest normą. „Digital natives... wyrażają się twórczo w sposób inny niż ich rodzice w ich wieku. Wielu cyfrowych tubylców postrzega informacje jako dzieła plastyczne; jest to coś, co mogą kontrolować i przekształcać w nowy, interesujący sposób. Może to oznaczać edycję profil na MySpace lub wpisy w encyklopedii na Wikipedii, nakręcenie filmu lub videa online.” J. Palfrey, U. Gasser, *Born Digital: Understanding the first generation of digital Natives*, ReadHowYouWant, 2011, s. 576.

³³⁸ F. Barth, *The analysis of culture in complex societies*, Ethnos 120, 1989, s. 124 oraz F. Barth, *Transnationalism* [w:] K. McLeish [red], *Bloomsbury Guide to Human Thought*, Bloomsbury Publishing, London, 1993, s. 57.

³³⁹ L. Shaver, *The right to science and culture...*, s. 156.

³⁴⁰ S. Riddell, N. Watson *Disability, culture and identity: Introduction* [w:] S. Riddell, N. Watson, *Disability, culture and identity*, Essex, United Kingdom 2003, s. 1-18.

antropologicznych³⁴¹. Przyjąć należy za J. Kelly, że jej definicja zależała zarówno od kontekstu i perspektywy dyscyplinarnej twórcy,³⁴² ale też społecznego postrzegania istoty kultury. R. O’Keefe słusznie wskazywał, że jej pojęcie ewoluuje w nauce prawa,³⁴³

Choć współcześnie w literaturze przyjmuje się szerokie rozumienie pojęcia kultury³⁴⁴, jak wskazuje P. Chow³⁴⁵, kiedy po raz pierwszy do praw człowieka zaliczono prawo do udziału w życiu kulturalnym, pojęcie „kultury” odnosiło się zasadniczo do utworów kultury wysokiej, którym - z uwagi na ich wartość artystyczną, niesiony ładunek emocjonalny czy intuicyjną interpretację - społeczeństwo nadawało miano sztuki.³⁴⁶ Zakres tego pojęcia ulegał jednak przeobrażeniom, gdyż nie ulegało wątpliwości, że jest ono zbyt wąskie. Ponadto, z perspektywy osób niepełnosprawnych dostęp do takich utworów był reglamentowany również ze względów praktycznych – gdyż większość tego rodzaju dzieł była przedstawiana w galeriach sztuki, muzeach bądź salach koncertowych³⁴⁷. W związku z ograniczeniami wynikającymi z takiego ujęcia wypracowano pogląd, według którego istotą uczestnictwa w życiu kulturalnym jest nie tylko dostęp do dzieł sztuki wysokiej, ale do wytworów kultury popularnej. Powyższe uzasadnia się okolicznością, że dostęp do kultury popularnej sprzyja nie tylko zdobywaniu wiedzy, ale również umożliwia prowadzenie życia społecznego i aktywizuje potencjał naukowy oraz intelektualny.³⁴⁸ Z tego powodu – i w ślad za tzw. Deklaracją miasta Meksyk z 1982 r. (ang. *Mexico City Declaration on Cultural Policies*, dalej: Deklaracja miasta Meksyk)³⁴⁹ w obszarze prawa międzynarodowego promuje się rozumienie „kultury” oraz „życia kulturalnego” znaczenie jako „sposobu życia”.

³⁴¹ Y. Donders, *The Legal Framework of the Right to Take Part in Cultural Life*, UNESCO 2007, s. 234.

³⁴² J. Kelley, *Recognising cultural diversity: Implications for persons with disabilities* [w:] E. Kakoullin, J. Kelley, *Recognising human rights in different cultural contexts*, Palgrave Macmillan 2020, s. 77.

³⁴³ R. O’Keefe, *The right to take part in cultural life under article 15 ICESCR*, *International and Comparative Law Quarterly* 1998, s. 904-923, P. Chow, *Culture as....*, s. 611.

³⁴⁴ A. Leahy, D. Ferri, *The right to participate in cultural life of persons with disabilities in Europe: Where is the paradigm shift?* *European Journal of Disability Research*, 2022 r. <https://journals.openedition.org/alterjdr/1430> [dostęp: 18.01.2023 r.].

³⁴⁵ I. Bantekas, P. Chow, S. Karapapa, E. Polymenopoulou, *The UN Convention ...*, s. 880–895, P. Chow, *Culture as ...*, s. 611–646.

³⁴⁶ I. Bantekas, P. Chow, S. Karapapa, E. Polymenopoulou, *The UN Convention ...*, s. 880–895, P. Chow, *Culture as ...*, s. 611–646, M. Sitek, *Współczesne dylematy praw kulturalnych*, *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego*, nr 5/2014, s. 79-90 oraz literatura tam przywołana.

³⁴⁷ I. Bantekas, P. Chow, S. Karapapa, E. Polymenopoulou, *The UN Convention ...*, s. 880–895.

³⁴⁸ J. Hamelink, *The politics of world communication: a human rights perspective*, London: Sage Publications, 1994, s. 186.

³⁴⁹ Deklaracja miasta Meksyk, https://culturalrights.net/descargas/drets_culturals401.pdf [dostęp: 04.04.2023 r.].

4.6.1.2.B Pojęcie „materiałów w dziedzinie kultury”

4.6.1.2.B.1 Pojęcie „materiałów w dziedzinie kultury” w systemie praw człowieka

Choć Konwencja jest pierwszym aktem praw człowieka posługującym się wyrażeniem „materiałów kulturalnych” w kontekście praw użytkowników, to powyższe sformułowanie zostało pierwszy raz użyte w Porozumieniu UNESCO o ułatwieniu międzynarodowego obiegu materiałów wizualnych i dźwiękowych o charakterze edukacyjnym, naukowym i kulturalnym z 1948 r. (ang: *Agreement for Facilitating the International Circulation of Visual and Auditory Materials of an Educational, Scientific and Cultural Character*, dalej: Porozumienie z Bejrutu)³⁵⁰ oraz Porozumieniu UNESCO w sprawie importu materiałów edukacyjnych, naukowych i kulturalnych³⁵¹ z 1950 r. (ang: *The Agreement on the Importation of Educational, Scientific and Cultural Materials*, dalej: Porozumienie Florenckie), poszerzone Protokołem z Nairobi z 1976 r. (ang: *Nairobi Protocol*, dalej: Protokół z Nairobi). Choć niewątpliwie zasadniczym celem Porozumienia bejruckiego oraz florenckiego było opracowanie norm zmniejszających bariery podatkowe, to dodane do nich załączniki jednoznacznie określają katalog przedmiotów zwolnionych z cła, określanych jako „materiały edukacyjne, naukowe i kulturalne”.³⁵² W Porozumieniu z Bejrutu za takie materiały uznano materiały wizualne lub dźwiękowe³⁵³, których główny cel lub skutek skoncentrowany był na „rozwoju tematu, informowaniu o temacie lub zwiększaniu lub rozpowszechnianiu wiedzy oraz zwiększenia międzynarodowego zrozumienia oraz dobrej woli”, wtedy gdy jakość oraz autentyczność materiałów nie budziła zastrzeżeń.³⁵⁴

W Porozumieniu Florenckim pierwotnie zakres takich materiałów określono w załącznikach A, B, C i E³⁵⁵. Przykładowe wymienione dzieła³⁵⁶ umieszczone zostały w poniższej tabeli:

³⁵⁰ Porozumienie UNESCO o ułatwieniu międzynarodowego obiegu materiałów wizualnych i dźwiękowych o charakterze edukacyjnym, naukowym i kulturalnym – Porozumienie z Bejrutu.

³⁵¹ Ibidem.

³⁵² Wskazać należy, że w Porozumieniu z Bejrutu posłużono się określeniem „materials (...) of an cultural character”.

³⁵³ Art. 2 Porozumienia z Bejrutu.

³⁵⁴ Art. 1 Porozumienia z Bejrutu.

³⁵⁵ W załączniku D Porozumienia Florenckiego wymienia się przyrządy, instrumenty lub aparaturę naukową, przeznaczoną wyłącznie do celów edukacyjnych lub do badań czysto naukowych.

³⁵⁶ Ponieważ celem Porozumienia Florenckiego było ułatwienie importu materiałów edukacyjnych, naukowych oraz kulturalnych bez pobierania ceł w związku z importem tych materiałów, w załącznikach do Porozumienia Florenckiego opisy wymienionych dzieł zostały rozbudowane wartości podatkowe dla każdego z tych materiałów. Autorka rozprawy pomija te treści jako nieistotne z perspektywy badawczej.

Załącznik A : Książki, publikacje dokumenty	Wydrukowane książki, Gazety i czasopisma, Książki i dokumenty powstałe w wyniku powielania procesów innych niż drukowanie, (...)Plakaty podróżnicze i literatura podróżnicza (brozury, przewodniki, rozkłady jazdy, ulotki i podobne publikacje), ilustrowane lub nie, w tym publikowane przez prywatne przedsiębiorstwa handlowe, których celem jest stymulowanie podróży poza kraj przywozu, Publikacje, których celem jest stymulowanie studiów poza krajem importu, Rękopisy, w tym maszynopisy, Katalogi filmów, nagrań lub innych materiałów wizualnych i dźwiękowych o charakterze edukacyjnym, naukowym lub kulturalnym, będące katalogami wydanymi przez lub w imieniu Organizacji Narodów Zjednoczonych lub którejkolwiek z jej agencji wyspecjalizowanych, zapis muzyki w formie rękopisu lub w formie drukowanej lub reprodukowanej w procesie powielania innym niż drukowanie Mapy i wykresy geograficzne, hydrograficzne lub astronomiczne.
Załącznik B : Dzieła sztuki i przedmioty kolekcyjne o charakterze edukacyjnym, naukowym lub kulturalnym	Obrazy i rysunki, w tym kopie, wykonane całkowicie ręcznie, z wyłączeniem wyrobów gotowych. Odciski ręcznie drukowane, wykonane z ręcznie grawerowanych lub ręcznie trawionych bloków, płyt lub innego materiału, podpisane i ponumerowane przez artystę. Oryginalne dzieła sztuki rzeźbiarskiej lub rzeźbiarskiej, okrągłe, wypukłe lub wklęsłe, z wyłączeniem reprodukcji produkowanych masowo i dzieł tradycyjnego rzemiosła o charakterze komercyjnym.
Załącznik C: Materiały wizualne i dźwiękowe o charakterze edukacyjnym, naukowym lub kulturalnym	Filmy, taśmy filmowe, mikrofilmy i slajdy o charakterze edukacyjnym, naukowym lub kulturalnym, Kroniki filmowe (ze ścieżką dźwiękową lub bez), przedstawiające wydarzenia mające aktualną wartość informacyjną w momencie importu, importowane w formie negatywu, wyeksponowane i wywołane, lub w formie pozytywu, drukowane i wywoływane, filmów, Nagrania dźwiękowe o charakterze edukacyjnym, naukowym lub kulturalnym ,Filmy, taśmy filmowe, mikrofilmy i nagrania dźwiękowe o charakterze edukacyjnym, naukowym lub kulturalnym wyprodukowane przez Organizację Narodów Zjednoczonych lub którąkolwiek z jej wyspecjalizowanych agencji. Wzory, modele i plansze ścienna do użytku wyłącznie w celach demonstracyjnych i dydaktycznych w publicznych lub prywatnych instytucjach oświatowych, naukowych lub kulturalnych, zatwierdzonych przez właściwe władze kraju importującego do celów bezcłowego dopuszczenia tego typu artykułów.
Załącznik E: artykuły dla osób niewidomych	Książki, publikacje i wszelkiego rodzaju dokumenty wypukłymi literami dla niewidomych. Inne artykuły przeznaczone specjalnie do rozwoju edukacyjnego, naukowego lub kulturalnego osób niewidomych, importowane bezpośrednio przez instytucje lub organizacje zajmujące się dobrem osób niewidomych, zatwierdzone przez właściwe władze kraju przywozu do celów bezcłowego wwozu osób niewidomych tego typu artykułów.

Tabela nr 3: Załącznik A, B, C i E Porozumienia Florenckiego.

Z uwagi na postęp technologiczny zakres pojęciowy Porozumienia Florenckiego został poszerzony Protokołem z Nairobi. W protokołarnych załącznikach A, B, C1 i E³⁵⁷ poszerzono dotychczasowy katalog, uznając dotychczasowe załączniki i dodając do nich:

³⁵⁷ Załączniki C2, D, F Protokołu z Nairobi odnoszą się, odpowiednio: (C2) do materiałów opisanych w C1 sprowadzanych przez organizacje międzynarodowe, (D) do aparatury naukowej, (F) wyposażenia sportowego, (H) maszyn i materiałów wykorzystywane do produkcji książek, publikacji oraz dokumentów – dlatego ich przywołanie jest zbędne z perspektywy analizy problematyki niniejszej rozprawy.

<p>Załącznik A: Książki, Publikacje i dokumenty</p>	<p>Książki drukowane, niezależnie od języka, w jakim są drukowane i niezależnie od ilości i miejsca przeznaczonego na ilustracje, w tym:</p> <ul style="list-style-type: none"> (a) edycje luksusowe; (b) książki drukowanych za granicą z rękopisu autora zamieszkałego w kraju przywozu; (c) Książki do rysowania i malowania dla dzieci; (d) Zeszyty szkolne (zeszyty ćwiczeń) z drukowanymi tekstami i pustymi miejscami do wypełnienia uczniowie; (e) Książki z krzyżówkami zawierające teksty drukowane; (i) Luźne ilustracje i drukowane strony w postaci luźnych lub oprawionych arkuszy oraz reprodukcje odbitki próbne lub filmy reprodukcyjne do produkcji książek. (ii) Drukowane dokumenty lub raporty o charakterze niekomercyjnym. (iii) Mikroformy³⁵⁸ artykułów wymienionych w punktach (i) i (ii) niniejszego załącznika, jak również tych wymienione w punktach (i) do (vi) załącznika A do Umowy, (iv) Katalogi filmów, nagrań lub innych materiałów wizualnych i dźwiękowych o charakterze edukacyjnym, charakter naukowy lub kulturalny, (v) Mapy i wykresy interesujące z dziedzin naukowych, takich jak geologia, zoologia, botanika, mineralogia, paleontologia, archeologia, etnologia, meteorologia, klimatologia i geofizyka, a także diagramy meteorologiczne i geofizyczne. (vi) Plany i projekty architektoniczne, przemysłowe lub inżynierskie oraz ich reprodukcje, (vii) Bibliograficzny materiał informacyjny do bezpłatnego rozpowszechniania
<p>Załącznik B: Dzieła sztuki i dzieła kolekcjonerskie</p>	<ul style="list-style-type: none"> (i) Obrazy i rysunki, niezależnie od rodzaju materiałów, na których zostały wykonane całkowicie ręcznie, włączając kopie wykonane ręcznie, ale z wyłączeniem wyrobów zdobionych (ii) Ceramika i mozaiki na drewnie, będące oryginalnymi dziełami sztuki. (iii) Przedmioty kolekcjonerskie i dzieła sztuki przekazane galeriom, muzeom i innym instytucjom zatwierdzone przez właściwe władze kraju przywozu do celów bezcłowych wprowadzania tego rodzaju materiałów pod warunkiem, że nie są one odsprzedawane.
<p>Załącznik C.1: Materiały wizualne i dźwiękowe</p>	<ul style="list-style-type: none"> (i) Filmy, taśmy filmowe, mikroformy i slajdy, (ii) Nagrania dźwiękowe, (iii) Wzory, modele i plansze ściennie o charakterze edukacyjnym, naukowym lub kulturalnym, z wyjątkiem zabawek (iv) Inne materiały wizualne i dźwiękowe, takie jak: <ul style="list-style-type: none"> (a) Taśmy wideo, kineskopy, dyski wideo, wideogramy i inne formy wizualne i dźwiękowe nagrania; (b) Mikrokarty, mikrofiszki i magnetyczne lub inne nośniki informacji, skomputeryzowane usługi w zakresie informacji i dokumentacji;

³⁵⁸ Wyjaśnienia wymaga, iż pojęcie „mikroformy” odnosi się co do zasady do wszystkich formatów, w których obraz może zostać zminiaturyzowany. Do najbardziej znanych mikroform należą: „mikrofilmy” (błony mikrograficzne w postaci taśm zawierających mikroobrazy) oraz „mikrofisze” (przezroczyste arkusze błony mikrograficznej zawierające mikroobrazy rozmieszczone w układzie wierszy i kolumn). Źródło: The Ohio state University Libraries, *Microforms*, <https://guides.osu.edu/microforms> [Dostęp: 27.07.2023 r.].

	<p>(c) Materiały do zaprogramowanej instrukcji, które mogą być przedstawione w formie zestawu, wraz z odpowiednimi materiałami drukowanymi, w tym kasety wideo i kasety audio;</p> <p>(d) Folie, w tym przeznaczone do bezpośredniej projekcji lub do przeglądania urządzenia optyczne;</p> <p>(e) Hologramy do projekcji laserowej;</p> <p>(f) Makiety lub wizualizacje abstrakcyjnych pojęć, takich jak struktury molekularne lub matematyka i wzory matematyczne;</p> <p>(g) zestawy multimedialne;</p> <p>(h) materiały służące promocji turystyki, w tym wyprodukowane przez koncerty prywatne, mające na celu zachęcenie społeczeństwa do podróżowania poza kraj importu.</p>
Załącznik E: Artykuły dla osób niewidomych i niepełnosprawnych	<p>Artykuły dla osób niewidomych i innych osób niepełnosprawnych</p> <p>(i) Wszystkie artykuły specjalnie przeznaczone do rozwoju edukacyjnego, naukowego lub kulturalnego osób niewidomych, które są importowane bezpośrednio przez instytucje lub organizacje zajmujące się edukacją, w tym:</p> <p>(a) książki mówiące (płyty, kasety lub inne reprodukcje dźwięku) i książki pisane dużym drukiem;</p> <p>(b) Fonografy i odtwarzacze kasetowe, specjalnie zaprojektowane lub przystosowane dla osób niewidomych i inne osoby niepełnosprawne i zobowiązane do grania w książki mówiące;</p> <p>(c) Sprzęt do czytania druku zwykłego przez osoby niewidome i niedowidzące, np. elektroniczne czytniki, powiększalniki telewizyjne i pomoce optyczne;</p> <p>(d) Sprzęt do mechanicznej lub komputerowej produkcji pisma Braille'a i materiałów zapisanych, elektroniczna maszyna Braille'a, takie jak maszyny do pisania stereofonicznego, brajl elektroniczny, maszyny transferowe i tłoczące, terminale komputerowe Braille'a i wyświetlacze;</p> <p>(e) Papier brajlowski, taśmy magnetyczne i kasety do produkcji brajla i książek mówionych;</p> <p>(f) Pomoce poprawiające mobilność osób niewidomych, takie jak elektroniczna orientacja i przeszkody urządzenia wykrywające i białe laski;</p> <p>(g) Pomoce techniczne dla edukacji, rehabilitacji, szkolenia zawodowego i zatrudnienia niewidomych, takich jak zegarki Braille'a, maszyny do pisania Braille'a, pomoce dydaktyczne i edukacyjne, gry i inne instrumenty specjalnie przystosowane do użytku przez niewidomych.</p> <p>(ii) Wszystkie materiały przeznaczone specjalnie do edukacji, zatrudnienia i awansu społecznego</p>
Załącznik E: Instrumenty muzyczne i sprzęt muzyczny	<p>Instrumenty muzyczne i inny sprzęt muzyczny przeznaczony wyłącznie dla instytucji kultury lub szkół muzycznych zatwierdzonych przez właściwe władze krajowe</p>

Tabela nr 4: Załącznik A, B, C1, E do Protokołu z Nairobi.

Choć jak podkreślono, zasadniczym przedmiotem obu Porozumień były aspekty celne i zniesienie barier podatkowych, to wyliczenie przykładowych dzieł może stanowić materiał pomocniczy w interpretowaniu szerokiego pojęcia „materiałów kulturalnych”. Wspólnym mianownikiem dla tej interpretacji było zarówno zastosowanie, jak i przeznaczenie danych materiałów. Porozumienie bejruckie wyraźnie wskazuje, że istotą tych materiałów ma być

„rozwój bądź udzielanie informacji o temacie” wyrażonym przez dane dzieło. Aktualizując wyliczenie z Porozumienia Florenckiego Protokołem z Nairobi zwrócono z kolei uwagę na ich cel oraz rozwój technologiczny, który poszerzył dotychczasowy zakres o wymienione materiały i narzędzia służące do edukowania, nauczania i zapewnienia dostępu do kultury.

Warto wskazać, że obie wersje Porozumienia Florenckiego traktują jako odrębną kategorię materiały i narzędzia dedykowane do pomocy osobom niepełnosprawnym. Takie ujęcie zagadnienia przemawia za przyjęciem stosowanej przez UNESCO szerokiej interpretacji pojęcia „materiałów kulturalnych”.

4.6.1.2.B.2 Pojęcie „materiałów w dziedzinie kultury” w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych

Choć w art. 30 ust. 1 i 3 KPON wyrażono i podkreślono uprawnienie osób niepełnosprawnych do równego dostępu do materiałów w dziedzinie kultury, to Konwencja zarazem nie precyzuje tego pojęcia. Mając jednak na uwadze treści wyrażone w Porozumieniach z Bejrutu oraz z Florencji można wyprowadzić wniosek, że pojęcie to należy interpretować szeroko. Przemawia za tym również stanowisko wyrażone podczas siódmej sesji Grupy Roboczej. Wyjaśniono wówczas, że w kontekście Konwencyjnym pojęcie „materiałów w dziedzinie kultury” obejmuje te materiały, „przez które kultura jest wytwarzana lub te, które przekazują kulturę”³⁵⁹. Bez znaczenia pozostaje przy tym formuła wyrażenia, gdyż termin ten odnosi się do materialnych produktów kultury lub niematerialnych treści kulturowych ucieleśnionych w formie materialnej.³⁶⁰

Również inne postanowienia Konwencji nie stoją w sprzeczności z szeroką interpretacją „materiałów kulturalnych”, zwłaszcza, że wyodrębniając poszczególne rodzaje dzieł jako odrębne kategorie materiałów nadają im szczególną rangę. Przykłady dzieł wymienionych w art. 30 ust. 1 lit b) i c) odnoszą się do dostępności materiałów kulturalnych w postaci sztuk performatywnych, które nie są ucieleśnione ani rozpowszechniane w postaci materialnej. Z tego powodu P. Chow wskazuje, że pojęcie „materiałów z dziedziny kultury” obejmuje również inne, niewymienione w art. 30 Konwencji materialne wytwory kultury (np. książki,

³⁵⁹ “It noted that, within the context of the convention, “cultural materials” should be understood to include materials “by which culture is produced” or which “encompass culture.” Daily summary of discussion at the seventh session 27 January 2006, UN Convention on the Human Rights of People with Disabilities Ad Hoc Committee – Daily Summaries, <https://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahc7sum27jan.htm> [dostęp: 25.01.2023 r.].

³⁶⁰ I. Bantekas, P. Chow, S. Karapapa, E. Polymenopoulou, *The UN Convention ...*, s. 881.

czasopisma, obrazy, rzeźby itp.) lub niematerialne treści kulturowe wyrażonych w postrzegalnej formie (np. nagrania dźwiękowe³⁶¹). W podobny sposób wyraża się S. Karapapa, podkreślając, że w domenie kultury znajdują się takie aktywności jak taniec, muzyka, literatura, teatr i sztuki plastyczne – do których zalicza się również dzieła trójwymiarowe i dzieła sztuki wizualnej, takie jak obrazy, rzeźby, filmy i fotografie³⁶². Ponieważ treści i materiały kulturalne mogą być rozpowszechniane w Internecie, P. Blanck’a wywodzi, że jako takie należy również interpretować te, które zostały umieszczone w formie cyfrowej³⁶³.

4.6.1.2.B.3 Materiały w dziedzinie kultury i ich interpretacja w rozumieniu art. 30 ust. KPON

Jak wskazano powyżej, za materiały kulturalne można uznać szerokie spektrum dóbr materialnych oraz niematerialnych. W kontekście postulatu o poszerzenie katalogu wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego na rzecz osób niepełnosprawnych należy zatem określić, czy - a jeśli tak, to które materiały kulturalnych będą spełniały przesłanki przewidziane dla objęcia ochroną i tym samym wobec których mogą zaistnieć ograniczenia praw autorów. Dla interpretacji znaczenia materiałów kulturalnych w kontekście barier prawa własności intelektualnej kluczowym staje się zatem art. 30 ust. 3 KPON, który zobowiązuje do zapewnienia, że przepisy chroniące prawa własności intelektualnej nie stanowią nieuzasadnionej ani dyskryminującej bariery w dostępie do materiałów kulturalnych. Obowiązek nałożony przez art. 30 ust. 3 KPON jest zatem ograniczony w tym sensie, że obejmuje wyłącznie materiały kulturalne.

Jak wskazano uprzednio, norma ta obejmuje całą dziedzinę praw własności intelektualnej, a nie wyłącznie prawo autorskie. Dzięki temu odpowiednie wyjątki i ograniczenia na rzecz osób niepełnosprawnych mają zastosowanie do wszystkich dziedzin prawa własności intelektualnej – mimo, że prawo autorskie jest najistotniejszym obszarem ochrony w kontekście dostępu do materiałów kulturalnych. Z tego powodu dalsze rozważania skupią się na analizie poprzez pryzmat ochrony prawnoautorskiej.

³⁶¹ P. Chow w swoich rozważaniach zamiennie używa wyrażen „materiały”, „treści” oraz „produkty”, równoważąc tym samym ich znaczenie.

³⁶² S. Karapapa, *Article 30 (3) of the International Convention on the Rights of disabled persons*, [w:] I. Bantekas, M. Stein, D. Anastasiou [red:] *The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A commentary*, Oxford University Press, 2018, s. 4.

³⁶³ P. Blanck, *eQuality: The right to the Web*, [w:], P. Blanck, El. Flynn [red.] *Routledge Handbook of Disability Law and Human Rights*, Routledge, 2017, s. 166-194.

W pierwszej kolejności warto zwrócić uwagę na fakt, że w aktach praw człowieka oraz w Traktacie marrakeszańskim prawo do uczestnictwa w kulturze i interesy autorów są konsekwentnie umieszczane w tych samych postanowieniach³⁶⁴. Taka struktura norm nie stanowi przypadku, ale uznaje powiązanie między ochroną własności intelektualnej a powszechnym prawem do udziału w życiu kulturalnym. Normy te nie wyrażają się tożsamo, a ujmowana w nich szeroko działalność artystyczna określana jest jako: życie kulturalne, sztuka, życie artystyczne, twórczość, dzieła sztuki czy materiały kulturalne. Żadne z tych pojęć nie odnosi się wprost do określania jej wytworów jako „dzieł”, „egzemplarzy” lub „utworów”. Ponieważ każdorazowo pojęcia te odnoszą się do sfery artystycznej i twórczej, pomocnym dla

³⁶⁴ Przykłady takiej konstrukcji postanowień prezentuje niniejsza tabela.

Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych	Art. 15 ust. 1. Państwa Strony niniejszego Paktu uznają prawo każdego do: a) udziału w życiu kulturalnym; (...) c) korzystania z ochrony interesów moralnych i materialnych, wynikających z wszelkiej twórczości naukowej, literackiej lub artystycznej, której jest autorem
Powszechna Deklaracja Praw Człowieka	Art. 27 ust 1. Każdy człowiek ma prawo do swobodnego uczestniczenia w życiu kulturalnym społeczeństwa, do korzystania ze sztuki, do uczestniczenia w postępie nauki i korzystania z jego dobrodziejstw. 2. Każdy człowiek ma prawo do ochrony moralnych i materialnych korzyści wynikających z jakiegokolwiek jego działalności naukowej, literackiej lub artystycznej.
Amerykańska Konwencja Praw Człowieka (pakt z San Jose) z 1969 r.	Art. 13 ust. 1 Każdy ma prawo do wolności myśli i wypowiedzi. Prawo to obejmuje wolność poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania wszelkich informacji i poglądów, niezależnie od granic państwowych, ustnie, pismem, drukiem, w postaci dzieła sztuki lub w jakikolwiek inny sposób według własnego wyboru. 2. Korzystanie z prawa, o którym mowa w poprzednim ustępie, nie będzie poddane uprzedniej cenzurze, ale będzie nakładać odpowiedzialność, która będzie wyraźnie określona prawem, w zakresie niezbędnym do zapewnienia: a) poszanowania praw i dobrego imienia innych (...)
Protokół z San Salvador (protokół dodatkowy z 1988 r. do Amerykańskiej Konwencji praw człowieka)	Art. 14 ust. 1. Państwa-Strony niniejszego Protokołu uznają prawo każdego do: a) Do brania udziału w życiu kulturalnym i artystycznym społeczności (...) c) do korzystania z ochrony moralnych i materialnych interesów pochodzących z jakiegokolwiek dzieł naukowych, literackich i artystycznych, których jest autorem
Traktat z Marrakeszu 2013 r.	Preambuła: (...) PRZYWOŁUJĄC zasady niedyskryminacji, równych szans, dostępności oraz pełnego i efektywnego uczestnictwa w życiu społecznym i integracji społecznej proklamowane w Powszechnej deklaracji praw człowieka i w Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawach osób niepełnosprawnych, (...) PODKREŚLAJĄC wagę ochrony praw autorskich jako zachęty i nagrody dla utworów literackich i artystycznych (...) UZNAJĄC potrzebę utrzymania równowagi między skuteczną ochroną praw autorów a szerszym interesem publicznym

ich interpretacji może być art. 2 ust. 1 glosariusza WIPO (ang. *WIPO glossary of terms of the law of copyright and neighboring rights*, dalej: glosariusz WIPO),³⁶⁵ zgodnie z którym:

<p>Art. 2 ust. 1 glosariusza WIPO Utworky:</p>	<p>Dzieła literackie i artystyczne to oryginalne produkcje w dziedzinie literackiej i artystycznej, w szczególności:</p> <ul style="list-style-type: none"> (a) książki, artykuły, programy komputerowe (...) oraz inne pisma; (b) przemówienia, wykłady, dedykacje i inne dzieła wyrażone słownie; (c) utwory dramatyczne, dramatyczno-muzyczne, pantomimy, utwory choreograficzne i inne utwory stworzone na potrzeby spektakli teatralnych; (d) utwory muzyczne ze słowami towarzyszącymi lub bez; (e) utwory audiowizualne; (f) dzieła rysunkowe, malarskie, rzeźbiarskie, litograficzne, grawerskie i inne dzieła sztuki; (g) prace fotograficzne; (h) dzieła architektury; (i) dzieła sztuki użytkowej; (j) ilustracje, mapy, plany, szkice i prace trójwymiarowe dotyczące geografii, topografii, architektury czy nauki³⁶⁶.
--	--

Tabela nr 5: art. 2 ust. 1 glosariusza WIPO.

Art. 2 ust 1 glosariusza WIPO definiuje szeroko pojęcie utworu, przedstawiając zarówno ogólne przesłanki uznania za utwór, jak i ich przykładowy katalog. Współcześnie WIPO wskazuje, że lista ta nie jest wyczerpująca, ale utwory powszechnie chronione prawem autorskim obejmują dzieła takie jak: literatura, wiersze, sztuki teatralne, materiały źródłowe, artykuły prasowe, programy komputerowe, bazy danych, filmy, kompozycje muzyczne i choreograficzne, prace artystyczne, takie jak obrazy, rysunki, fotografie i rzeźby, architekturę, reklamy, mapy i rysunki techniczne³⁶⁷. Z powyższego wynika, że zakresem ochrony są więc objęte dzieła wyrażone w formie materialnej oraz niematerialnej bądź performatywnej.

Podkreślenia wymaga, że kategorie dzieł wymienionych przez WIPO pokrywają się z tymi, które zostały umieszczone w aktach praw człowieka, tj.: Porozumieniu z Bejrutu, Porozumieniu Florenckim, załącznikach A, B, C1 i E Protokołu z Nairobi czy w samej Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych. Koncentrując uwagę na treści Konwencji należy wskazać, że art. 30 ust. 1 i 3 KPON gwarantując osobom niepełnosprawnym prawo do uczestnictwa życiu kulturalnym, w tym dostęp do materiałów (art. 30 ust. 1 lit a) w dostępnych formatach. Aby uniknąć wątpliwości interpretacyjnych, w art. 30 ust 1 lit. b) i c) Konwencja

³⁶⁵ Glosariusz WIPO z 1980 r., <https://lawcat.berkeley.edu/record/122495> [dostęp: 30.03.2023 r.].

³⁶⁶ Art. 2 ust. 1 glosariusza WIPO.

³⁶⁷ WIPO Frequently asked questions: *Copyright. What can be protected using copyright?* https://www.wipo.int/copyright/en/faq_copyright.html#accordion__collapse__03_a [dostęp: 4.04.2023 r.].

zobowiązuje odrębnie do zapewnienia dostępu do dzieł i działalności takich jak: programy telewizyjne, filmy, spektakle teatralne i innych oraz miejsc działalności kulturalnej i usług z nią związanych, takich jak: teatry, muzea, kina, biblioteki i usługi turystyczne. Zobowiązanie do zapewnienia dostępności obejmuje również – w miarę możliwości – zabytki i miejsca ważne dla kultury narodowej. Postanowienia Konwencji podkreślają zatem szeroki zakres dostępności przewidzianej dla materiałów kulturalnych (a), dzieł i działalności wyrażonych w formie niematerialnej (b) i miejsc (c), które powinny zostać udostępnione osobom niepełnosprawnym w dostępnych formatach.

Z powyższego wynika jednoznacznie, że normy prawa międzynarodowego w sposób jednoznaczny wiążą przekaz niesiony przez materiały kulturalny z treściami o charakterze artystycznym i twórczym, właściwym dla dzieł chronionych prawem autorskim. Prowadzi to do wniosku, że ochroną prawnautorską mogą zostać objęte potencjalnie wszystkie materiały kulturalne, o ile jednak będą spełniały przesłanki przewidziane dla uznania ich za utwór.

Na potrzeby treści niniejszej rozprawy, pojęcia „dostępny format/formaty” i „przystępny format/formaty” są używane zamiennie.

4.6.1.3 Pojęcie „dostępnych formatów”

Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych wymaga od państw dostarczenia osobom niepełnosprawnym informacji oraz materiałów kulturalnych w dostępnych formatach. Chociaż Konwencja nie przedstawia wyraźnej definicji dostępnego formatu, art. 2 KPON odnosi się do: wyświetlania tekstu, alfabetu Braille'a, komunikacji przez dotyk, dużej czcionki (dużego druku), dostępnych multimediiów, środków i sposobów, dźwięku, lektora oraz dostępnej technologii informacyjno-komunikacyjnej jako środków przekazywania treści osobom niepełnosprawnym³⁶⁸. Z kolei Traktat z Marrakeszu definiuje kopię w dostępnym formacie w następujący sposób: „(kopia w dostępnym formacie) oznacza kopię utworu, wykonaną w inny sposób lub w innej formie, co zapewnia beneficjentowi dostęp do utworu, w tym również pozwala tej osobie na dostęp równie skuteczny i wygodny jak ten, z którego korzystają osoby niebędące osobami słabowidzącymi lub osobami z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznawanie się z drukiem (...)”³⁶⁹.

³⁶⁸ Art. 2 KPON.

³⁶⁹ Art. 2 lit b) Traktatu z Marrakeszu.

Ze względu na różnorodność możliwych niepełnosprawności osoby niepełnosprawne korzystają z różnych wersji dostępnych formatów. Powodem wyboru jednego dostępnego formatu zamiast drugiego może być bowiem zarówno wiek osoby z dysfunkcją wzroku, jej wygoda, przystępność ceny, a przede wszystkim dostępność pożądanego formatu i używanej do odtwarzania technologii. Do najbardziej rozpowszechnionych i użytkowo dostępnych form dostępnego formatu zalicza się:

- 1) Zunifikowany system alfabetu Braille’a – będący dotykowym systemem czytania i pisania, który wykorzystuje małe wypukłe punkty, ułożone w określonej kolejności, do reprezentowania liter alfabetu, cyfr, a nawet nut. Osoby niedowidzące, aby czytać, przesuwiają palcami po wypukłych punktach. Pisanie alfabetem Braille’a odbywa się poprzez wybijanie kropek na papierze za pomocą rysika, maszyny do pisania alfabetem Braille’a lub wytłaczarki Braille’a³⁷⁰.
- 2) Duży druk (ang. *large print*) – duży format druku to reprodukcja dzieła chronionego prawem autorskim przy użyciu dużej czcionki, która nie jest powszechnie używana przez osoby widzące. Według RNIB, podczas gdy rozmiar czcionki w normalnym druku wynosi zazwyczaj 10 lub 12, w dużym druku używa się 16 lub 18³⁷¹.
- 3) Książkę audio/książkę mówioną (ang. *audiobook*) – książka audio jest dostępną kopią normalnego druku w formie nagrania dźwiękowego. Technologia *text-to-speech* wykorzystuje głos syntetyczny. W przeciwieństwie do książek pisanych alfabetem Braille’a, książki audio nie wymagają od korzystającego jakiegokolwiek wcześniejszej nauki. Tradycyjne formaty książek audio są dostępne na płytach kompaktowych (CD). Nowsze wersje, takie jak książki DAISY (ang. *Digital Accessible Information System*, dalej: *DAISY*), umożliwiają czytelnikowi z dysfunkcją wzroku „nawigację według hierarchii nagłówków, stron lub innych znaczących wyróżnień”³⁷².

W niniejszej pracy przyjmuje się, że „dostępny format” (ang. *accessible format*) to format utworu umożliwiający zapoznanie się z nim przez osobę niepełnosprawną stosownie do jej niepełnosprawności. Dostępne formaty nie zmieniają przy tym treści utworu, a jedynie jego zewnętrzną formę prezentacji.

³⁷⁰ Strona informacyjno-edukacyjna poświęcona pismu punktowemu dla osób niewidomych, <http://braille.pl/>. [dostęp: 29.06.2022 r.].

³⁷¹ *Guide to large and giant print by RNIB*, <https://www.rnib.org.uk/information-everyday-living-reading/large-and-giant-print>. [dostęp: 29.06.2022 r.].

³⁷² *Digital Talking Book*, www.digitaltalkingbook.com. [dostęp: 29.06.2022 r.].

Samo pojęcie „dostępu” definiowane jest w Konwencji zarówno jako warunek wstępny do samodzielnego życia i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych oraz jako jedna z zasad, na których została oparta. Zakres definicji wspomnianego pojęcia zawarty w Ogólnym Komentarzu do niektórych postanowień Konwencji³⁷³ wskazuje, że dyskryminacja osób niepełnosprawnych może przybierać różną formę – w tym segregację osiąganą przez narzucanie barier fizycznych, społecznych oraz barier w dostępie. Wymóg zapewnienia „dostępności” jest zatem kluczowym pojęciem w kontekście zapewnienia przez władze publiczne osobom niepełnosprawnym ich praw, w tym prawa do udziału w życiu kulturalnym.

Norma art. 30 ust. 1 nie precyzuje, czym są „dostępne formaty” w odniesieniu do art. 30 ust. 1 lit a) oraz art. 30 ust. 1 lit b) i wyraża się w tym zakresie co najmniej lakonicznie. Wskazać należy, że pierwszy projekt tekstu przygotowywanego przez Grupę Roboczą był bardziej szczegółowy i jako „dostępne formaty” materiałów kulturalnych wymieniał np. treści z przekształceniem na tekst elektroniczny, język migowy i język Braille’a oraz audio- i multi – formaty mediów.³⁷⁴ Aby uniknąć ryzyka dopuszczenia ewentualnych ograniczeń z uwagi na formy występowania niepełnosprawności – zwłaszcza, że Konwencja nakazuje uwzględniać wszystkie formy różnorodności niepełnosprawności – katalog ten pozostawiono otwartym.³⁷⁵ Z tej właśnie przyczyny, powołując się na podmiotowy zakres Konwencji, faktyczne znaczenie pojęcia „dostępnych formatów” należy interpretować odpowiednio w odniesieniu do zindywidualizowanych form niepełnosprawności oraz potencjalnie przekształcanego materiału. Jak wynika z art. 1 KPON, zakres Konwencji obejmuje osoby z niepełnosprawnością interpretowaną jako: naruszenia warunków osobistych, które w oddziaływaniu z różnymi barierami mogą utrudniać udział w życiu społecznym na zasadzie równości z innymi. Za taką barierę uznawana jest zatem nie niepełnosprawność, ale przeszkody (bariery) w wykorzystaniu instrumentów ułatwiających osobom niepełnosprawnym uczestnictwo na równych zasadach z innymi. Z tego powodu, np. w art. 21 lit. B) bądź art. 24 ust. 3 lit. A), Konwencja podkreśla zobowiązanie do umożliwienia osobom niepełnosprawnym komunikacji bądź nauki przy użyciu języka migowego, alfabetu Braille’a czy innej formy komunikacji augmentatywnej. Odnosząc się zaś do dostosowania do dostępnego formatu do formy potencjalnie

³⁷³ *Komentarz ogólny nr 5 (2017) na temat niezależnego życia i bycia częścią społeczności*, Komitet ONZ ds. Praw Osób Niepełnosprawnych, Warszawa 2019, http://niezaleznezycie.pl/wpcontent/uploads/Komentarz_og%C3%B3lny_ONZ_5_PL.pdf [dostęp: 7.07.2021 r.].

³⁷⁴ L. Manca, *Article 30 [Participation in Cultural Life, Recreation, Leisure and Sport]* [w:] V. Della Fina, R. Cera, G. Palmisano, *The United Nations convention on the rights of persons with disabilities: A commentary*, Springer, 2017, s. 544.

³⁷⁵ P. Chow, *Culture as collective memories: an emerging concept. International law and discourse on cultural rights*, *Human Rights Law Review* t. 14, nr 4/2014, s. 611–646.

przekształcanego dzieła należy wskazać, że art. 30 ust. 1 lit a) i b) są do siebie stosunkowo podobne i odnoszą się do dostępności produktów kultury. Termin „dostępnego formatu” jest wspólny zarówno dla art. 30 ust 1 a) jak i b), kładąc w ten sposób nacisk na zapewnienie dostępności treści obu produktów kulturalnych. Dla posiłkowej interpretacji „dostępnego formatu” należy przywołać, że art. 2 KPON odnosi się do „komunikacji” i do jej zakresu zalicza m.in. wyświetlania tekstu, alfabetu Braille'a, komunikacji przez dotyk, dużej czcionki (dużego druku), środków, sposobów i form komunikowania się na piśmie, przy pomocy słuchu, form wspomagających (augmentatywnych i alternatywnych), języka uproszczonego, lektora oraz dostępnej technologii informacyjno-komunikacyjnej jako środków przekazywania treści osobom niepełnosprawnym³⁷⁶. Dla zapewnienia dostępności nie wyklucza się zatem zastosowania wszystkich możliwych do wykorzystania środków, zwłaszcza, że zasadniczym celem Konwencji jest promowanie i uznanie praw wszystkich osób niepełnosprawnych.

Aktualnie w literaturze przedmiotu przyjmuje się, że dostępne formaty obejmują m.in. wymienione wyżej narzędzia³⁷⁷, ale katalog ten stanowczo nie ma charakteru zamkniętego z uwagi na postępujący rozwój technologii wspomagających osoby niepełnosprawne³⁷⁸.

4.6.1.4 Pojęcie „przepisów chroniących prawa własności intelektualnej”

4.6.1.4.A Wprowadzenie i zakres pojęcia „prawa własności intelektualnej w rozumieniu Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych”

Wskazując na okoliczność, iż w niniejszej rozprawie znajdują się wielokrotne odniesienia do treści art. 30 ust. 3 KPON należy podkreślić, że w polskim tłumaczeniu Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych pojęcie „prawa własności intelektualnej” zostało błędnie przetłumaczone. W art. 30 ust. 3 KPON polski ustawodawca z nieznanymi przyczynami używa bowiem sformułowania „prawo autorskie”, podczas gdy oryginalny tekst Konwencji wskazuje na zakres szerszy - „prawa własności intelektualnej”. Omawianą wadę prezentuje poniższa tabela³⁷⁹:

³⁷⁶ Art. 2 KPON.

³⁷⁷ I. Bantekas, P. Chow, S. Karapapa, E. Polymenopoulou, *The UN Convention ...*, s. 897.

³⁷⁸ J. McCutcheon, *International Perspectives on Disability Exceptions in Copyright Law and the Visual Arts. Feeling art*, [red.] J. McCutcheon, A. Ramalho, Routledge Taylor & Francis Group, London 2021, s. 246-250.

³⁷⁹ A. Bober-Kotarbińska, *The Infringement of the Author's Moral Rights in the Perspective of Making Spatial Copies of Works In Formats Accessible to People with Disabilities*, *Prawo i Więzy* nr 39(1)/2022, s. 151–152.

Traktatowa treść art. 30 ust. 3 KPON	Polskie tłumaczenie treści art. 30 ust. 3 KPON
States Parties shall take all appropriate steps, in accordance with international law, to ensure <u>that laws protecting intellectual property rights</u> do not constitute an unreasonable or discriminatory barrier to access by persons with disabilities to cultural materials ³⁸⁰ .	Państwa Strony podejmą odpowiednie środki, zgodne z prawem międzynarodowym, w celu zapewnienia, że <u>przepisy chroniące prawa autorskie</u> nie będą stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminacyjnej bariery dla osób niepełnosprawnych w dostępie do materiałów w dziedzinie kultury ³⁸¹ .

Tabela nr 6: tekst: art. 30 ust 3 CRPD i KPON.

Niewątpliwie użycie pojęcia „prawa własności intelektualnej” bardzo wyraźnie określa zakres stosowania normy zarówno wobec prawa autorskiego, jak i innych gałęzi prawa własności intelektualnej. Wybór odpowiedniego desygnatu pojęciowego zapewnia, że określone wyjątki i ograniczenia na korzyść osób niepełnosprawnych będą miały zastosowanie do wszystkich obszarów prawa własności intelektualnej – pomimo faktu, że prawo autorskie jest prawdopodobnie najbardziej odpowiednim obszarem ochrony własności intelektualnej w kontekście dostępu do materiałów kulturalnych, biorąc pod uwagę, że jest bardzo niewiele sytuacji, w których wystąpiłby konflikt między dostępem osób niepełnosprawnych do materiałów kulturalnych a kategoriami własności intelektualnej innymi niż prawa autorskie. Przedmiotowe zagadnienie było zresztą tematem debaty podczas prac nad treścią Konwencji podczas siódmej sesji Grupy Roboczej Komitetu Ad Hoc³⁸². W wyniku wielowątkowej dyskusji uznano przyjęcie szerszego zakresu, obejmującego „prawo własności intelektualnej”. Należy ponadto zauważyć, że Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych sporządzona została w języku: angielskim, arabskim, chińskim, francuskim, hiszpańskim i rosyjskim³⁸³. Z przeprowadzonej analizy językowej wynika, że we wszystkich wymienionych wersjach art. 30 ust. 3 traktuje o „prawie własności intelektualnej”³⁸⁴. Stosując zatem *a contrario* art. 33 ust. 2

³⁸⁰ CRPD <http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>. [dostęp: 29.06.2022 r.].

³⁸¹ KPON <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20120001169>. [dostęp: 29.06.2022 r.].

³⁸² Daily summary of discussion at the seventh session 27 January 2006, UN Convention on the Human Rights of People with Disabilities Ad Hoc Committee, <https://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahc7sum27jan.htm> [dostęp: 25.01.2023 r.].

³⁸³ Art. 50 KPON.

³⁸⁴ W wersji francuskiej Konwencja wskazuje na „*les droits de propriété intellectuelle*”, a w wersji hiszpańskiej na „*los derechos de propiedad intelectual*”. Wersja chińska, arabska i rosyjska – odpowiednio do wglądu: <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-a.pdf>, [dostęp: 29.06.2022 r.] <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-r.pdf>, [dostęp: 29.06.2022 r.] <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-c.pdf>, [dostęp: 6.05.2022 r.].

Konwencji wiedeńskiej³⁸⁵, za właściwe należy przyjąć to tłumaczenie, które koresponduje z oryginalnym tekstem Konwencji, a więc odnoszące się do całego zakresu prawa własności intelektualnej.

4.6.1.4.B Istota pojęcia „przepisów chroniących prawa własności intelektualnej”

Chociaż w kontekście „przeszkód do równego dostępu” w Konwencji wspomina się częściej o barierach fizycznych, społecznych i komunikacyjnych, to w art. 30 ust 3 KPON za barierę zostały uznane również ograniczenia wynikające z praw własności intelektualnej³⁸⁶. Intencją towarzyszącą art. 30 ust 3 KPON, którą Komitet KPON podkreślał zarówno w uwagach końcowych do Konwencji, jak i komentarzu ogólnym nr 2, było podkreślenie konieczności zmiany tych przepisów prawa własności intelektualnej, które stoją na przeszkodzie przekształceniu utworu do dostępnego formatu. Zgodnie z przyjętą koncepcją unormowania te miały zostać poddane zmianie, polegającej na wprowadzeniu wyjątków dostosowanych do specyficznych praw osób niepełnosprawnych. Założenie to korespondowało z celami Konwencji, a przede wszystkim z zasadą niedyskryminacji, zapewnienia pełnego i efektywnego uczestnictwa oraz inkluzyjności osób niepełnosprawnych w społeczeństwie oraz równości szans (art. 3³⁸⁷). Mając powyższe na uwadze, aby umocnić zobowiązanie z art. 30 ust. 1 lit. a) i b) państwa-strony zostały zobowiązane do podjęcia odpowiednich, zgodnych z prawem międzynarodowym środków, w celu zapewnienia, że przepisy chroniące prawa

³⁸⁵ Konwencja wiedeńska o prawie traktatów sporządzona w Wiedniu z dnia 23 maja 1969 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1969.html> [dostęp: 11.01.2023 r.].

³⁸⁶ Podczas prac nad treścią Konwencji wyłonił się spór na tle określenia zakresu ograniczeń wywołanych przez prawo własności intelektualnej. Chociaż przedstawiciele państw stron koncentrowali się na procesach facylitacyjnych, nie udało się uzyskać porozumienia w tej kwestii. Dyskusja w tym zakresie przybrała na sile zwłaszcza podczas szóstej sesji Grupy Roboczej w dniu 12.08.2005, podczas której propozycje moderatora wobec treści art. 30 (1) oraz art. 30 (3) („Państwa Strony podejmą wszelkie właściwe kroki w celu zapewnienia, aby przepisy chroniące prawa własności intelektualnej [prawa autorskie] nie stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminującej bariery w dostępie osób niepełnosprawnych do materiałów kulturowych [przy poszanowaniu prawa międzynarodowego] nie spotkały się z aprobatą pozostałych członków zespołu roboczego. W konsekwencji powyższego moderator dyskusji polecił wykonać dalsze badania, biorąc pod uwagę najlepszy interes osób prywatnych. Podczas siódmej sesji prac nad Konwencją przedstawiciele Unii Europejskiej wyrazili stanowisko, w którym zgodzili się na brzmienie postanowienia art. 30 (3) w obecnej formie, co stanowiło wyraz przeważającego stanowiska w sprawie, popartego m.in. przez przedstawicieli organizacji azjatyckich i Australii, choć przedstawiciele organizacji pozarządowych proponowali usunięcie całego punktu art. 30 (3) i przeniesienie go do art. 9 (Dostępność). Źródła: <https://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahcstata30sevscomments.htm>, [dostęp: 17.03.2022 r.],

<https://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahcstata30ssfacilitator.htm> [dostęp: 17.03.2022 r.].

³⁸⁷ F. Coomas, *Education and Work* [w:] D. Moeckli, S. Shah, S. Sivakumaran, *International human rights law*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 95.

własności intelektualnej nie będą stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminacyjnej bariery dla osób niepełnosprawnych w dostępie do materiałów w dziedzinie kultury (art. 30 ust. 3).

Wspomniana norma nie precyzuje jednak, do których przepisów chroniących prawa własności intelektualnej się odnosi – dlatego powszechnie uznano, że odnosi się zarówno do przepisów krajowych, jak i postanowień prawa międzynarodowego³⁸⁸. Interpretacja ta wynika z faktu, że w czasie opracowywania Konwencji część państw i systemów regionalnych posiadało wyjątki i ograniczenia prawa autorskiego zezwalające na wykonywanie kopii w dostępnych formatach na rzecz osób niepełnosprawnych. Przed uchwaleniem Konwencji uniwersalne normy prawa własności intelektualnej były raczej zorientowane na zapobieganie nieautoryzowanemu użyciu i modyfikacji treści utworów niż ustanawianiu wyjątków na rzecz osób niepełnosprawnych. Na poziomie prawa regionalnego wyjątek, który zezwalał na kopiowanie utworów i udostępnianie ich w formatach dostępnych dla osób niepełnosprawnych, był dozwolony dla państw członkowskich UE na mocy art. 5 ust. 3 lit. b) Dyrektywy 2001/29/WE o społeczeństwie informacyjnym z 2001 r.³⁸⁹ Na poziomie krajowym takie wyjątki posiadały prawodawstwa m.in. Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (wyjątek z § 121 The Copyright Act (Chafee Amendment), Polska z art. 33 z ust. 1 PrAut, Niemiecka Republika Federalna art. 45a Copyright Act of 9 September 1965³⁹⁰ lub art. 31a-31f brytyjskiej ustawy Copyright, Design and Patents Act 1988³⁹¹. W systemie powszechnego prawa międzynarodowego nie istniała jednak jakakolwiek deklaracja, rezolucja czy konwencja, która odnosiłaby się wprost do zakresu uprawnień osób niepełnosprawnych w dostępie do utworów w odpowiednich formatach oraz zobowiązująca umawiające się państwa do zapewnienia dostępu do tych form. Wymienione wyżej wyjątki stanowiły zatem pewien ewenement, funkcjonujący na zasadzie ograniczonego dozwolonego użytku. O ile jednak posiadanie przez np. USA odpowiedniego ustawodawstwa wynikało z decyzji wewnątrz krajowych, o tyle dla wielu innych państw było wynikiem zobowiązań pochodzących z przynależności do określonych organizacji regionalnych. Dodatkowo, wyjątki ustanawiane na poziomie krajowym różniły się od siebie.

³⁸⁸ P. Chow, *Culture as collective...*, s. 611–646.

³⁸⁹ Artykuł ten brzmi: „Państwa członkowskie przewidują wyjątki lub ograniczenia praw przewidzianych w art. 2 i 3 w następujących przypadkach: (b) korzysta na rzecz osób niepełnosprawnych, które są bezpośrednio związane z niepełnosprawnością i mają charakter niekomercyjny, zakres wymagany przez konkretną niepełnosprawność”.

³⁹⁰ Niemiecka ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte z dnia 9 września 1965 r. (BGBl. 1S. 1273 ze zm.).

³⁹¹ Wszystkie wymienione zostały znowelizowane po wejściu w życie Traktatu z Marrakeszu.

4.7 Rola Konwencji w zakresie zapewnienia dostępu i realizowania praw osób niepełnosprawnych

Konwencja miała stanowić odpowiedź społeczności międzynarodowej na długą historię dyskryminacji, wykluczenia i odmawiania praw człowieka osobom niepełnosprawnym. Odchodząc tym samym od dawnych dyskryminujących praktyk, podkreśla się w niej, że osoby niepełnosprawne mają taką samą zdolność do wnoszenia znaczącego wkładu w rozwój społeczeństwa, a dla realizowania powyższego jest niezbędne zapewnienie traktowania na takich samych warunkach jak osób bez niepełnosprawności. Z tych powodów zasadniczym celem Konwencji jest promowanie praw i wolność grupy ludzi, którzy wyłącznie z powodu uszkodzenia organizmu i spowodowanych tym utrudnień zostali ograniczeni w niektórych życiowych aktywnościach. Stanowisko to znajduje odzwierciedlenie już w preambule Konwencji, która wskazuje, że osoby niepełnosprawne mają prawo do korzystania z tych samych zasobów dóbr, które są bezwarunkowo dostępne dla wszystkich osób w pełni sprawnych³⁹².

Twórcy Konwencji uznali, że stan ten można uzyskać drogą znoszenia barier dostępu i wprowadzeniem przystosowań, które będą odpowiednie do potrzeb osób z różnego rodzaju niepełnosprawnościami oraz usług wspierających w sytuacjach, gdy osoba niepełnosprawna nie jest w stanie własnymi siłami przezwyciężyć barier fizycznych, intelektualnych i społecznych. Realizacja tego założenia została oparta na stworzeniu normatywnego instrumentu, gwarantującego pełne uczestnictwo we wszystkich sferach życia.³⁹³ Z tej przyczyny, w odniesieniu do dostępności utworów, w Konwencji podkreślono rolę, jaką pełni prawo własności intelektualnej w procesie ograniczenia dostępności tych dóbr osobom niepełnosprawnym. Zaakcentowane zostały prawa osób niepełnosprawnych do biernego i czynnego uczestnictwa w życiu kulturalnym, przyjmując tym samym nowy paradygmat relacji pomiędzy prawami własności intelektualnej a prawami człowieka.³⁹⁴ Dzięki jego przyjęciu możliwe było przyjęcie unormowania art. 30 KPON, tj. dotyczącego relacji pomiędzy prawami własności intelektualnej a prawami człowieka – a ściślej rzecz ujmując ich węższym ujęciem jako praw osób niepełnosprawnych w kontekście dostępu do kultury czy działalności

³⁹² Preambuła Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych.

³⁹³ R. Brown, J. Lord, *The Role of Reasonable Accommodation in Securing Substantive Equality For Persons with Disabilities: The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, [w:] M. Rioux, L. Basser, M. Jones, *Critical Perspectives on Human Rights and Disability Law*, Brill 2011, s. 40-45.

³⁹⁴ P. Harpur, N. Suzor, *The paradigm shift in realizing the right to read: how e-book libraries are enabling the university sector*, *Disability and Society* nr 29(1)/ 2014, s. 1658.

kulturalnej. Koncentrując się na wymienieniu dostępnych środowisk (społecznych, gospodarczych, kulturowych), podkreślono, że zapewnienie dostępu do korzystania z tych zasobów umożliwia osobom niepełnosprawnym pełną realizację praw człowieka. Jednocześnie, sankcjonując prawo osób niepełnosprawnych do uczestnictwa w życiu kulturalnym, norma art. 30 KPON zobowiązała państwa-strony do zapewnienia odpowiedniego systemu przepisów prawa krajowego, nie stojącego w opozycji do praw uznanych na mocy Konwencji.

Należy ponadto zauważyć, że zobowiązanie do zapewnienia dostępności na zasadach równości wiąże się zarówno z wdrożeniem obowiązków o charakterze pozytywnym, jak i negatywnym. Obowiązek o charakterze pozytywnym powinien być rozważany w perspektywie konieczności poszanowania i wypełniania praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych, zgodnie z rozumieniem Światowego Programu Działania na rzecz Osób Niepełnosprawnych z 1982 r., które przewidywało zapewnienie równych szans jako systematycznie wdrażanego i ulepszanego procesu. Obowiązek ten wymaga ponadto stanowienia prawa w zakresie zwalczania praktyk dyskryminacyjnych oraz inwestowania sił i środków w ułatwienie osobom niepełnosprawnym pełnego udziału w życiu kulturalnym. Obowiązek o charakterze negatywnym wymaga powstrzymania się od praktyk dyskryminacyjnych, które przyczyniłyby się do odizolowania osób niepełnosprawnych w sferze kulturowej – czego wyraz znajduje się w art. 30 ust. 3, zobowiązującym do podjęcia odpowiednich środków prawnych w celu wyeliminowania potencjalnie dyskryminacyjnych barier ze strony prawa własności intelektualnej³⁹⁵.

Z tych przyczyn państwa członkowskie Konwencji zostały zobowiązane do podjęcia odpowiednich, zgodnych z prawem międzynarodowym środków, w celu zapewnienia, że przepisy chroniące prawa własności intelektualnej nie będą stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminacyjnej bariery dla osób niepełnosprawnych w dostępie do materiałów w dziedzinie kultury (art. 30 ust. 3), a zarazem do podjęcia wszelkich odpowiednich środków w celu zapewnienia, że osoby niepełnosprawne będą miały dostęp do materiałów w dziedzinie kultury w dostępnych dla nich formach (art. 30 ust. 1 lit. a). Z uwagi na rewolucyjność i unikatowość powyższych zobowiązań Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych została uznana za zmieniającą dotychczasowy paradygmat w podejściu do niepełnosprawności i praw człowieka³⁹⁶, z uwagi na priorytetowe traktowanie grupy odbiorców materiałów kulturalnych

³⁹⁵ I. Bantekas, P. Chow, S. Karapapa, E. Polymenopoulou, *The UN Convention...*, s. 881.

³⁹⁶ A. Kanter, *The Development of Disability Rights Under International Law: From Charity to Human Rights*, Routledge 2015, s. 120, A. Lawson, *Disability equality, reasonable accommodation and the avoidance of ill-*

– względem posiadaczy praw autorskich. Zobowiązanie z art. 30 KPON wskazuje bowiem na odejście od przyjęcia prawa dostępu do materiałów kulturalnych przez osoby niepełnosprawne jako wyjątku prawnego, na rzecz ograniczenia praw przyznanych przez prawo własności intelektualnej³⁹⁷.

Mimo, że Konwencja wyeksplikowała obowiązek zapewnienia równości praw osób niepełnosprawnych, to okazało się to – zwłaszcza na podstawie postanowień samej Konwencji – bardzo trudne. Wspomniana trudność wiązała się przede wszystkim z tym, że Konwencja nie precyzowała w jaki sposób uniknąć potencjalnie nieuzasadnionej bądź dyskryminującej bariery legislacyjnej. Jednocześnie, zobowiązanie z art. 30 KPON wskazuje na odejście od przyjęcia prawa dostępu do materiałów kulturalnych przez osoby niepełnosprawne jako wyjątku prawnego, na rzecz ograniczenia praw własności intelektualnej³⁹⁸. Paradygmat wyjątków prawa autorskiego wyznacza bowiem minimalne standardy ochrony praw autorskich, podczas gdy paradygmat praw człowieka określił je na poziomie maksymalnym i nałożył na państwa członkowskie obowiązek zapewnienia osobom niepełnosprawnym dostępu do utworów na równych zasadach – w tym do zapewnienia dostępności odpowiednich formatów utworów. Problemem pozostało zatem zapewnienie odpowiedniego instrumentu prawnego, który zapewniłby możliwość realizacji zobowiązań i uprawnień wynikających z art. 30 KPON. Rzecznicy praw osób niepełnosprawnych wykorzystali zatem Konwencję do uzasadnienia zmiany norm międzynarodowego prawa autorskiego w celu zwiększenia dostępu osób z wadami wzroku do utworów drukowanych³⁹⁹, czego wynikiem było przyjęcie Traktatu z Marrakeszu, który wprowadził obowiązkowe wyłączenia ochrony praw autorskich.

Niestety, do roku 2023 r. jest to jedyna umowa międzynarodowa o powszechnym zasięgu oddziaływania odnosząca się do zapewnienia dostępności utworów w przystępnych formatach, wobec czego nie zrealizowano w pełni potencjału art. 30 KPON.

treatment in places of detention: the role of supranational monitoring and inspection bodies, Taylor & Francis, Disability studies, 2012, s. 845-860, R. Kayess, P. French, *Out of Darkness...?*, s. 34.

³⁹⁷ H. Grosse Ruse-Khan, *Time for...*, s. 56-62, P. Harpur, *Embracing...*, s. 145. L. Moriarity, K. Dew, *The United Nations Convention on the rights of persons with disabilities and participation in Aotearoa New Zealand*, Taylor & Francis, Disability & Society, t. 26/2011, s. 686-687.

³⁹⁸ H. Grosse Ruse-Khan, *Time for...*, s. 56-62.

³⁹⁹ P. Harpur, N. Suzor, *Copyright protection and disability rights: turning the page to a new international paradigm*, University of New South Wales Law Journal, 2013, 36 (3), s. 745.

5. Uwagi podsumowujące - system praw człowieka wobec ułatwienia osobom niepełnosprawnym dostępu do utworów chronionych prawem własności intelektualnej

W 2003 r. A. Kanter opisała proces globalizacji prawa chroniącego uprawnienia osób niepełnosprawnych⁴⁰⁰, podkreślając nie tylko koncepcyjną zmianę postrzegania praw i sytuacji osób niepełnosprawnych, ale również istotne zmiany i modyfikacje aktów prawa międzynarodowego. Wskazała, że powstałe we wcześniejszych latach regulacje poruszały kwestie dotyczące praw osób niepełnosprawnych jedynie w zakresie rehabilitacji zawodowej, leczenia w ramach opieki społecznej lub innym aspekcie wynikającym z medycznego modelu postrzegania niepełnosprawności. Wraz z koncepcyjną zmianą postrzegania niepełnosprawności przez pryzmat modelu społecznego, system prawa był uzupełniany o kolejne akty prawne, odnoszące się do zobowiązań antydyskryminacyjnych dotyczących osób niepełnosprawnych. Mimo to, poza postanowieniami PDPC, MPPSiG oraz Standardowych Zasad Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych, międzynarodowy system praw człowieka nie zawierał rozwiązań w zakresie zapewnienia osobom niepełnosprawnym równych szans w dostępie do utworów chronionych prawem autorskim.

Takiego waloru nie posiadały również akty regionalnych systemów praw człowieka, gdyż o ile proponowane w nich rozwiązania realizowały uniwersalne idee systemu praw człowieka, to jednak żaden nie odnosił się bezpośrednio do kwestii zapewnienia dostępności w odpowiednim formacie. W systemie prawa europejskiego położenie akcentu na wprowadzanie nowych norm dotyczących niepełnosprawności przysłużyło się stopniowemu rozszerzeniu prawa wtórne dotyczące praw osób niepełnosprawnych. Z kolei w systemie prawa interamerykańskiego choć za cel CIADDIS obrano „zapobieganie i eliminowanie wszelkich form dyskryminacji osób niepełnosprawnych oraz promowanie ich pełnej integracji ze społeczeństwem”, to jednak akt ten nie odnosi się bezpośrednio ani do kulturalnych potrzeb osób niepełnosprawnych, ani do mechanizmów integracji w tym zakresie. Na polu dostępności do utworów chronionych prawem autorskim do roku 2006 system afrykański, arabski ani azjatycki nie proponował jakichkolwiek rozwiązań.

Wobec powyższych braków ONZ podjęło działania na rzecz stworzenia aktu, który w sposób uniwersalny i kompleksowy odpowiadałby potrzebom osób niepełnosprawnych. Zgodnie z tą intencją prawa chronione konwencją ujęte zostały w sposób, który odzwierciedla

⁴⁰⁰ A. Kanter, *The Globalization of Disability Rights Law*, Syracuse Journal of International Law and Commerce, Vol. 30/2003, s. 241.

generacje praw człowieka⁴⁰¹, a same osoby niepełnosprawne zostały potraktowane przez prawo międzynarodowe jako równoprawni obywatele.⁴⁰² Oprócz wyeksponowania potrzeb osób niepełnosprawnych Konwencja zawiera również zobowiązania państw-stron do przedsięwzięcia odpowiednich kroków w celu harmonizacji prawa krajowego z jej postanowieniami, czego celem ma być wyeliminowanie dyskryminacji i zapewnienie równości traktowania osób niepełnosprawnych.

Jako jedna z przeszkód w osiągnięciu takiej równości została zidentyfikowana bariera w postaci konfliktu na poziomie prawa własności intelektualnej i praw osób niepełnosprawnych w dostępie do materiałów kulturalnych w dostępnych formatach. Odnoszący się do zagadnienia art. 30 KPON zobowiązuje strony Konwencji do wprowadzenia środków ukierunkowanych na zapewnienie dostępu do materiałów kulturalnych, programów telewizyjnych, filmów, teatru i innej działalności kulturalnej w przystępnych formatach oraz fizycznie do infrastruktur kulturalnych. W art. 30 ust. 3 KPON po raz pierwszy w międzynarodowym traktacie dotyczącym praw człowieka przepisy prawa własności intelektualnej zostały zidentyfikowane jako przeszkoda w pełnym korzystaniu z praw kulturalnych. Ograniczenia wynikające z praw własności intelektualnej zostały bowiem uznane za niekorzystne do tego stopnia, że państwa powinny zapewnić, aby w zgodzie z prawem międzynarodowym krajowe przepisy dotyczące własności intelektualnej „nie stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminującej przeszkody w dostępie osób niepełnosprawnych do materiałów z dziedziny kultury”. Ten nowy paradygmat postrzegania prawnoczułwieczych uprawnień osób niepełnosprawnych miał kluczowe znaczenie dla przyszłego wprowadzenia w systemie prawa autorskiego wyjątków i ograniczeń na rzecz wspomnianych osób. Identyfikując przepisy prawa jako potencjalne instrumenty dyskryminacji w dostępie do utworów, jako jedyne granice wykonywania zobowiązań konwencyjnych określono działania zgodne z normami prawa międzynarodowego. Tym samym, zobowiązując państwa strony do podjęcia określonej kategorii działań, Konwencja nie ustaliła konkretnego kierunku dla wprowadzanych zmian, pozostawiając swobodę jego uznania państwom. Silny nacisk położony został jednak na wynikające z art. 30 ust 1 zobowiązanie do zapewnienia dostępu do utworów w dostępnych formatach. Przyjmując szeroką interpretację wyrażen takich jak: bariery, materiały w dziedzinie kultury oraz dostępne formaty, Konwencja podkreśla różnorodność potrzeb osób niepełnosprawnych oraz przeszkód wynikających z ich

⁴⁰¹ J. Stavert, *United Nations Convention on the rights of persons with disabilities: possible implications for Scotland for persons with mental disorder*, Sweet and Maxwell 2009, s. 49; J. Lord, D. Raja, P. Blanck, *Law and people with disabilities*, International Encyclopedia of social and behavioral sciences, Elsevier 2015, s. 497.

⁴⁰² M. Waterson, *The significance of the United Nations Treaty on the Rights of Persons with Disabilities*, Loyola International and Comparative Law Review 2010, s. 1–2.

indywidualnych właściwości. Wyrażając się w ten sposób, Konwencja umożliwiła jednocześnie przedsięwzięcie szerokiego zakresu działań na rzecz osób niepełnosprawnych.

Tym samym znaczenie KPON jako instrumentu prawnego wprowadzającego nowy paradygmat postrzegania praw osób niepełnosprawnych miało niewątpliwie wpływ na osadzenie tego nowego modelu praw człowieka w systemie prawa autorskiego.

Rozdział II. Prawa osób niepełnosprawnych w systemie prawa autorskiego

1. Wprowadzenie - pojęcie „wyjątków i ograniczeń” prawa autorskiego

Ograniczenia podmiotowych praw autorskich są opisywane w literaturze najczęściej zbiorczo jako „wyjątki i ograniczenia” (ang. *limitations and exceptions*). Zjawisko to dotyczy nie tylko przedstawicieli piśmiennictwa europejskiego, ale również północnoamerykańskiego czy brytyjskiego - pomimo tego, że np. w Stanach Zjednoczonych obowiązuje instytucja *fair use*, a na gruncie prawa brytyjskiego *fair dealing*. Prawodawca unijny dla tej kategorii wyłączeń używa z kolei wyrażen „ograniczenia i „wyjątki”, choć czyni to w sposób zamienny. Dla przykładu, w Dyrektywie InfoSoc⁴⁰³, Dyrektywie o dziełach osieroconych⁴⁰⁴ czy w Dyrektywie marrakeszańskiej⁴⁰⁵ prawodawca unijny posługuje się łącznym wyrażeniem „wyjątki i ograniczenia”. Tymczasem we wcześniejszych aktach, takich jak np. Dyrektywa o bazach danych⁴⁰⁶, posłużono się wyrażeniami „ograniczenia” i „wyjątki”, zarówno rozłącznie jak i zamiennie.⁴⁰⁷ Terminologia stosowana w umowach międzynarodowych również nie jest jednolita, gdyż np. w treści konwencji berneńskiej⁴⁰⁸ w ogóle nie znajdują się jak słowa takie „wyjątek” czy „ograniczenie”, podczas gdy w konwencji rzymskiej⁴⁰⁹, Traktatach WIPO⁴¹⁰, TRIPS⁴¹¹ czy Traktacie z Marrakeszu używane są oba te pojęcia⁴¹².

Według przedstawicieli piśmiennictwa stosowanie różnorodnej terminologii dla opisania instrumentów ograniczających ochronę autorów wynika z przyjętej koncepcji i konstrukcji. Z

⁴⁰³ Dyrektywa 2001/29/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2001 r., w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym.

⁴⁰⁴ Dyrektywa 2012/28/UE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 25 października 2012 r. w sprawie niektórych dozwolonych sposobów korzystania z utworów osieroconych.

⁴⁰⁵ Dyrektywa 2017/1564 Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie niektórych dozwolonych sposobów korzystania z określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim i prawami pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem oraz w sprawie zmiany dyrektywy 2001/29/WE w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym.

⁴⁰⁶ Dyrektywa 96/9/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 marca 1996 r. w sprawie ochrony prawnej baz danych.

⁴⁰⁷ W Dyrektywie o bazach danych o „wyjątkach” wspomina: motyw 35, 50, 52 Preambuły, art. 6, art. 6 ust 2 lit d, art. 9, a o „ograniczeniach”: Motyw 32 Preambuły, art. 2, art. 6 ust 2.

⁴⁰⁸ W konwencji berneńskiej użyte zostały wyrażenia: „zezwałać” (art. 9 ust 2) i „dozwolone” (art. 10 ust 1)

⁴⁰⁹ Art. 15 konwencji rzymskiej.

⁴¹⁰ Art. 10 WCT, art. 16 WPPT.

⁴¹¹ Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (dalej: TRIPS) Art. 13 TRIPS.

⁴¹² Art. 4 Traktatu z Marrakeszu.

tej przyczyny część komentatorów⁴¹³ prezentuje pogląd, że jako „wyjątki” zostały określone normy opisujące sposoby korzystania niewymagające zezwolenia, a „ograniczenia” odpowiadają sytuacjom, w których zwolnienie od zezwolenia jest rekompensowane roszczeniem o odszkodowanie należne uprawnionemu. Tym samym, określenie „wyjątki” odnosi się do sytuacji, w których korzystanie z utworu jest całkowicie bezpłatne, a więc nie wymagające ani zezwolenia, ani wypłaty odszkodowania, a „ograniczenia” miały się odnosić do licencji, w których prawo wyłączne jest zastępowane przez wyjątek i rekompensatę. W taki sposób wypowiadał się m.in. S. Ricketson, wskazując w raporcie WIPO z 2003 r. na różnicę stanowiącą podstawę dla tworzenia wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego. Zdaniem S. Ricketson’a, istota „ograniczeń” oparta jest „na założeniu, że istnieją wyraźne względy porządku publicznego przemawiające za tym, by ochrona praw autorskich nie powinna istnieć w odniesieniu do danych utworów”, a dla „wyjątków” taką podstawą jest „bardziej ograniczone ustępstwo, w którym należy zezwolić na określone rodzaje korzystania z utworów, które są w inny sposób chronione”⁴¹⁴. Pogląd ten powielono w wielu innych publikacjach, w tym m.in. raporcie z 2017 r. sporządzonym przez European Audiovisual Observatory⁴¹⁵, działającej przy Radzie Europy. Analizując treść konwencji berneńskiej wskazano, że „(...) ograniczenia i wyjątki od prawa autorskiego wynikające z Konwencji berneńskiej o ochronie dzieł literackich i artystycznych⁴¹⁶ (dalej: Konwencja berneńska)⁴¹⁷ można pogrupować na następujące kategorie:

- „Ograniczenia” w ochronie, w tym sensie, że ochrona nie jest wymagana dla danego rodzaju przedmiotu. Ograniczenia te opierają się zasadniczo na założeniu, że wprost z podstaw porządku publicznego wynika, że ochrona praw autorskich nie powinna istnieć dla danych utworów (np. w interesie publicznym). Ograniczenia te dotyczą oficjalnych tekstów o charakterze ustawodawczym, administracyjnym (art. 2 ust 4), wiadomości (art. 2 ust 8)

⁴¹³ C. Caron, *Les exceptions au regard du fondement du droit d’auteur en droit français*, [w:] L. André, P. Sirinelli, A. Bensamoun, *Les Exceptions au Droit d’Auteur: État des lieux et perspectives dans l’Union européenne*, Dalloz 2012, s. 322, M. Ficsor, *Short paper on the three-step test for the application of exceptions and limitations in the field of copyright*, 2012, www.copyrightseesaw.net [dostęp: 23.12.2022 r.], D. Gervais, *Fair Use, Fair Dealing, Fair Principles: Efforts to Conceptualize Exceptions and Limitations to Copyright*, *Journal of the Copyright Society of the USA*, nr 57/2010, s. 499.

⁴¹⁴ S. Ricketson, *WIPO Study on Limitations and Exceptions of Copyright and Related Rights in the Digital Environment*, 2003, https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=16805 [dostęp: 29.12.2022 r.].

⁴¹⁵ <https://www.obs.coe.int/en/web/observatoire/> [dostęp: 3.05.2023 r.].

⁴¹⁶ M. Barczewski, *Uniwersalny system ochrony praw autorskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2020, s. 22.

⁴¹⁷ Konwencja berneńska o ochronie dzieł literackich i artystycznych – Akt Paryski Konwencji Bernieńskiej o Ochronie Dzieł Literackich i Artystycznych sporządzony w Paryżu dnia 24 lipca 1971 r. (Dz. U. z 1990 r. Nr 82, poz. 474).

- „Wyjątki” od ochrony dla niektórych dozwolonych zastosowań, w tym sensie, że zezwalają na używanie utworu chronionego bez zgody autora”. Podstawa dla takich wyjątków oparta jest na założeniu, że pewne typy wykorzystania utworów chronionych powinny być dozwolone, jeżeli istnieje publiczny interes, który uzasadnia nadrzędność wobec prywatnych praw autorów do ich utworów, w tych szczególnych okolicznościach”⁴¹⁸.

Odmienne od powyższych, część przedstawicieli piśmiennictwa postuluje, że pojęcia te mogą być stosowane zamiennie, choć istnieją między nimi subtelne różnice (w ten sposób np. P. Samuelson, D. Mendis⁴¹⁹), podczas gdy np. P. Gautier czy T. Dreier uważają, że stosowana terminologia jest w dużej mierze nieistotna.⁴²⁰

Stanowiska te należy uznać za kontrowersyjne i nie zasługujące na uznanie, czemu wyraz dał m.in. T. Rendas. Odmienne bowiem od wszystkich powyższych T. Rendas⁴²¹ wywodzi, że terminologia przyjęta w aktach prawnych ma kluczowe znaczenie dla praw autorów, a zarazem dla potencjalnych roszczeń uprawnionych podmiotów. Wskazuje ponadto, że powszechne używanie wyrażenia „wyjątki i ograniczenia” przez prawodawcę europejskiego stosowane jest bezrefleksyjnie i przypadkowo, na czego okoliczność powołuje sprzeczne ze sobą w tym zakresie orzecznictwo TSUE⁴²² oraz pogłębioną analizę postanowień dyrektywy InfoSoc. W rozprawie doktorskiej poświęconej przedmiotowemu zagadnieniu T. Rendas⁴²³ analizuje szczegółowo istotę, znaczenie oraz potencjalne środki i roszczenia przysługujące również podmiotom prawa autorskiego, w zależności od tego czy wobec ich praw stosowane będą pojęcia „ograniczenia” lub „wyjątki”. W swoich wnioskach T. Rendas postuluje, że normy opisujące dozwolone sposoby korzystania z utworów objętych prawami autorskimi powinny

⁴¹⁸ *Exceptions and limitations to copyright*, European Audiovisual Observatory, Strasbourg, 2017, s. 10 <https://www.obs.coe.int/en/web/observatoire/-/exceptions-and-limitations-to-copyright> [dostęp: 3.5.2023 r.].

⁴¹⁹ D. Mendis, *The Historical Development of Exceptions to Copyright and Its Application to Copyright Law in the Twenty-first Century*, vol 7.5 *Electronic Journal of Comparative Law*, 2003, https://web.archive.org/translate.google/web/20190426154738/https://www.ejcl.org//75/art758.html_x_tr_sl=en&x_tr_tl=pl&x_tr_hl=pl&x_tr_pto=wapp#N_12_ [dostęp: 27.12.2022 r.], P. Samuelson, *Justifications for Copyright Limitations & Exceptions*, w: R. Okediji [red.], *Copyright Law in an Age of Limitations and Exceptions*, Cambridge University Press, 2017, https://www.law.berkeley.edu/files/Justifications_for_Copyright_Limitations_and_Exceptions_-_Pamuela_Samuelson.pdf [dostęp: 27.12.2022 r.].

⁴²⁰ T. Dreier, *Balancing Proprietary and Public Domain Interests: Inside or Outside of Proprietary Rights?* [w:] R. Dreyfuss, D. Zimmerman, H. First, *Expanding the Boundaries of Intellectual Property: Innovation Policy for the Knowledge Society*, Oxford University Press 2001, s. 295-316.

⁴²¹ T. Rendas, *Are Copyright-Permitted Uses 'Exceptions', 'Limitations' or 'User Rights'? The Special Case of Article 17 CDSM Directive*, *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, 2021, s. 1-22.

⁴²² Sprawy: C-435/12 ACI Adam BV i inni przeciwko Stichting de ThuisKopie i Stichting Onderhandeligen ThuisKopie vergoeding oraz C-265/16 VCAST Limited przeciwko RTI SpA.

⁴²³ T. Rendas, *Are...?*, s. 13 oraz T. Rendas, *Exceptions in EU Copyright Law: In Search of a Balance Between Flexibility and Legal Certainty*, Kluwer Law International 2021.

być kwalifikowane jako „wyjątki”, a nie „ograniczenia”, a uprawnienia z nich wynikające powinny być nazywane „przywilejami” lub „wolnościami” zamiast „prawami”. Ma przemawiać za tym okoliczność, iż ograniczenia ze swojej istoty są nieodłącznymi wymogami stosowanego prawa i niekiedy jego definicji, tak jak np. przesłanka publiczności w ramach prawa publicznego udostępniania. Wyjątki natomiast ze swojej natury nie stanowią elementu danego uprawnienia, a zatem odejmują część prawa z zasięgu *prima facie*. T. Rendas kwestionuje przy tym zasadę ścisłej interpretacji wyjątków, na rzecz interpretacji całościowej, zależnej od kontekstu i celu, na który wskazują⁴²⁴.

Mimo, że zasadniczo poglądy T. Rendas’a należy uznać za słuszne⁴²⁵, to w niniejszej rozprawie dla opisanego instrumentów prawnych wspomagających osoby niepełnosprawne w dostępie do utworów chronionych prawem autorskim stosuje się pojęcie „wyjątki i ograniczenia”. Stanowisko to wynika z potrzeby zachowania jednolitej terminologii i dla scharakteryzowania ograniczeń podmiotowych praw autorskich. Nadto, mając na uwadze okoliczność, że kluczowy akt międzynarodowego systemu prawa autorskiego dotyczący analizowanej w niniejszej pracy problematyki (tj. Traktat z Marrakeszu) posługuje się przedmiotowym pojęciem w sposób łączny, celowe jest posługiwanie się desygnatem pojęciowym uznawanym przez WIPO.

⁴²⁴ T. Rendas, *Are...?* s. 8 oraz przywołana tam literatura, m.in P. Hugenholtz, *Fierce Creatures, Copyright Exemptions: Towards Extinction?* 1997, IFLA/IMPRIMATUR Conference on Rights, Limitations and Expectations: Striking a Proper Balance s. 5, T. Hoeren, *Access Right as a Postmodern Symbol of Copyright Deconstruction?*, 2000 VI Direito da Sociedade de Informação, s. 9 i inni.

⁴²⁵ Abstrahując od poglądów T. Rendas’a w przedmiocie zasadności zmiany przyjętej nomenklatury, należy potwierdzić, że stosowanie poprawnej terminologii prawniczej ma kluczowe znaczenie dla właściwego realizowania ochrony prawnej. Dozwolone sposoby używania utworów to takie, które mieszczą się w zakresie praw wyłącznych, ale zarazem mogą być wykonywane zgodnie z prawem bez zgody właściciela praw wyłącznych. Z tego powodu nie można pozwolić na ujednoczenie stosowanej terminologii, zwłaszcza, że nawet pobieżna analiza językowa wyrażen „wyjątki” i „ograniczenia” prowadzi do wniosku, że nie są wyrazami o tożsamym znaczeniu.

2. Test trójstopniowy w Traktatach prawa własności intelektualnej

2.1 Konwencja berneńska o ochronie dzieł literackich i artystycznych

Najwcześniejszym aktem inicjującym umiędzynarodowienie ochrony prawnoautorskiej w wymiarze powszechnym była podpisana w Bernie 9 września 1886 r.⁴²⁶, Konwencja dotycząca utworzenia Międzynarodowego Związku Ochrony Dzieł Literackich i Artystycznych, zwana później Konwencją berneńską o ochronie dzieł literackich i artystycznych⁴²⁷ (dalej: Konwencja berneńska). Jej normy koncentrowały się przede wszystkim na zagadnieniach związanych z przedmiotowym zakresem ochrony dzieł oraz podmiotową ochroną autorstwa,⁴²⁸ a w zakresie regulacji odnoszącej się do wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego znalazły się w niej jedynie postanowienia dotyczące przedruku prasowego oraz prawa cytatu.

W wyniku rewizji Konwencji berneńskiej podczas konferencji sztokholmskiej w 1967 r. po raz pierwszy w art. 9 ust 1 zagwarantowano autorom dzieł literackich i artystycznych wyłączne prawo do zwielokrotniania dzieła. Jednocześnie, w trakcie konferencji sztokholmskiej dostrzeżono, że członkowie Konwencji berneńskiej, choć w różnym zakresie, dopuszczają w systemach prawa krajowego wprowadzanie ograniczeń wyłącznego prawa do zwielokrotniania utworu. Ograniczenia te wynikały z dążenia do zapewnienia swobody reprodukcji chronionych utworów dla celów edukacyjnych lub informacyjnych⁴²⁹. Kompromisowym rozwiązaniem, godzącym interesy obu stron stało się zatem wprowadzenie art. 9 ust. 2., ustanawiającego wyłom od autorskiego monopolu decydowania o zwielokrotnianiu utworu⁴³⁰, tj. prawa zezwalającego na reprodukcję dzieła pod warunkiem zastosowania tzw. testu trójstopniowego (ang. *three-step-test*). W wersji przyjętej w trakcie konferencji sztokholmskiej wspomniany artykuł stanowił: „Ustawodawstwu państw

⁴²⁶ Później: uzupełniona w Paryżu 4 maja 1896 r., zrewidowana w Berlinie 13 listopada 1908 r., uzupełniona w Berlinie 20 marca 1914 r., zrewidowana w Rzymie 2 czerwca 1928 r., następnie w 1948 r. w Brukseli, 1967 r. w Sztokholmie i wreszcie w 1971 r. w Paryżu.

⁴²⁷ M. Barczewski, *Uniwersalny...*, s. 22.

⁴²⁸ S. Ricketson, *The Boundaries of Copyright: Its Proper Limitations and Exceptions: International Conventions and Treaties*, Intellectual Property Quarterly 1999, s. 56, S. Ricketson, *WIPO Study on Limitations and Exceptions of Copyright and Related Rights. Rights in the Digital Environment*, WIPO 1999, L. Guibault, *Contracts and Copyright Exemptions* [w:] P. Hugenholtz, K. Koelman, *Copyright and Electronic Commerce – Legal Aspects of Electronic Copyright Management*, The Hague/London/Boston: Kluwer s. 295., M. Senftleben *Copyright, Limitations and the Three-Step Test: An Analysis of the Three-Step Test in International and EC Copyright Law*, 2004, s. 283-293.

⁴²⁹ S. Ricketson, J. Ginsburg, *International Copyright and Neighbouring Rights. The Berne Convention and Beyond*, Oxford 2005, s. 759.

⁴³⁰ C. Geiger, D. Gervais, M. Senftleben, *The Three-Step Test revisited: How to Use the Test's Flexibility in National Copyright Law*, American University International Law Review, vol. 3/2014 s. 4-5.

należących do Związku zastrzega się możliwość zezwolenia na reprodukcje tych dzieł w pewnych szczególnych wypadkach, pod warunkiem, że reprodukcja ta nie wyrządzi szkody normalnemu korzystaniu z dzieła, ani nie przyniesie nieuzasadnionego uszczerbku prawowitym interesom autora”. Jego intencją była zatem potrzeba wyznaczenia swego rodzaju standardu przesłanek dla wyjątków i ograniczeń praw autorskich w prawodawstwach krajowych. Dzięki temu wprowadzanie innych postaci dozwolonego użytku i korzystanie z istniejących przepisów miało być łatwiejsze⁴³¹, a interesy użytkowników i podmiotów uprawnionych do utworów miały zostać odpowiednio wyważone⁴³².

Skorzystanie z testu trójstopniowego uzależniono od łącznego spełnienia trzech przesłanek:

- po pierwsze, dozwolona reprodukcja mogła wystąpić tylko w wyjątkowych przypadkach, przewidzianych wyraźnie w prawie danego kraju;
- po drugie, nie mogła przeciwstawiać się normalnemu sposobowi korzystania z utworu;
- po trzecie, nie mogła przynieść nieuzasadnionego uszczerbku interesom autora dzieła.

2.1.1 Perspektywa stosowania testu trójstopniowego konwencji berneńskiej wobec potrzeb osób niepełnosprawnych

Przenosząc powyższe uwagi na obszar stosowania testu trójstopniowego do potrzeb przekształcenia utworu na potrzeby osób niepełnosprawnych należy podkreślić pewne okoliczności. Przy interpretacji pierwszej przesłanki testu trójstopniowego wskazuje się bowiem, że ograniczenia lub wyłączenia powinny być określone w sposób precyzyjny, a ich zakres stosowania powinien być wąski⁴³³. S. Ricketson podkreśla, że ograniczenia mają mieć charakter szczególny, a zatem być uzasadnione przez wzgląd na ochronę interesu publicznego, np. ochronę wartości fundamentalnych.⁴³⁴ Przy interpretacji drugiego z kryteriów – tj. konfliktu z normalnym korzystaniem z utworu wskazuje się na konieczność interpretacji przymiotnika „normalny”. Zdaniem M. Ficsor’a określony przypadek dozwolonego użytku narusza „normalne korzystanie z utworu”, jeżeli obejmuje on taką formę korzystania, która ma lub może

⁴³¹ J. Marcinkowska, *Dozwolony użytek w prawie autorskim: podstawowe zagadnienia*, Prace Instytutu Prawa Własności Intelektualnej UJ, Kraków 2004, s. 21.

⁴³² K. Gienas, *Dozwolony użytek chronionych utworów* [w:] E. Ferenc-Szydełko, J. Szyjewska-Bagińska, A. Drzewiecki, K. Gienas, S. Tomczyk, *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Komentarz*, wyd. 2, C.H. Beck, Warszawa 2014, s. 202-204.

⁴³³ S. Ricketson, J. Ginsburg, *International ...*, s. 763.

⁴³⁴ Ibidem.

mieć takie znaczenie, że zacznie konkurować z wykonywaniem innych majątkowych praw do dzieła⁴³⁵. Dalej M. Ficsor wywodzi, że uprawniony interes autora to interes, jaki autor ma w korzystaniu z uprawnienia do zwielokrotniania utworu w zakresie możliwie najszerszym. Zasadniczo każdy przypadek ograniczenia tak szeroko zakreślonego prawa wyłącznego stanowi uszczerbek, ale istotne jest, aby ten uszczerbek nie wykraczał poza poziom, który da się uzasadnić mając na uwadze interes publiczny, którego ochronie służy wprowadzenie danego ograniczenia⁴³⁶. Tym samym, druga i trzecia przesłanka wymagały weryfikacji kolizji potencjalnego zastosowania z normalnym sposobu korzystania z dzieła a zarazem ryzyka nieuzasadnionego uszczerbku dla interesów autora. Kluczowe dla tych procesów były pojęcie „nieuzasadnionego uszczerbku dla interesów”, którego ocenę miał obejmować test proporcjonalności⁴³⁷.

W odniesieniu do przywołanych interpretacji należy uznać, że pierwsza z analizowanych przesłanek pozwalała na stosowanie testu trójstopniowego wobec potrzeb osób niepełnosprawnych. Nie ulega wątpliwości, że realizowanie interesów tej grupy społecznej ma znaczenie fundamentalne i stanowi wyraz ochrony interesu publicznego. Niemniej jednak, mając na uwadze konieczność każdorazowego analizowania poszczególnego przypadku według kategorii opisanych w przesłance drugiej i trzeciej, potencjał zastosowania testu trójstopniowego jako wyjątku pozwalającego na powielanie utworów na rzecz osób niepełnosprawnych nie mógł zostać zrealizowany – czego dowodem według S. Ricketson'a oraz J. Ginsburg⁴³⁸ było występowanie zjawiska *book famine*⁴³⁹.

⁴³⁵ M. Ficsor, *The Law of Copyright and the Internet*, Oxford: Oxford University, s. 285.

⁴³⁶ Ibidem, s. 287.

⁴³⁷ S. Ricketson, J. Ginsburg, *International ...*, s. 754.

⁴³⁸ Ibidem, s. 755.

⁴³⁹ Prześledzenie historycznego kontekstu używania wyrażenia „*book famine*” wskazuje, że po II Wojnie Światowej było ono używane zarówno dla zwrócenia uwagi na rolę rozwoju czytelnictwa, zjawisk społecznych i przepisów prawa, które towarzyszył niewystarczającej ilości książek oraz braków występowania utworów w dostępnych formatach. W książce *The Book Hunger* R. Barker i R. Escarpit, posługując się pojęciem „*book hunger*” opisują zjawisko „dotkliwego niedoboru książek”, występujące w latach 70. XX wieku w państwach rozwijających się. Zjawisko to było zdaniem R. Barker i R. Escarpit identyfikowane jako efekt ekonomiczny, będący pochodną „niskiej produkcji, nieodpowiednich kanałów dystrybucji i wysokiego kosztu importu wystarczającej liczby książek – co łącznie pozbawia społeczeństwo materiałów do czytania”. Zbliżone pojęcie „*book hunger*” zostało użyte również przez J. Garrard i C. Garrard do opisanie problemu „*Soviet Book Hunger*” dla problemu występującego na obszarze byłego Związku Radzieckiego. Problem zdefiniowano wówczas nie tylko jako fizyczny brak książek czy ich znikomą różnorodność, co przede wszystkim nieproporcjonalnie dużą produkcję utworów o treściach propagandowych, zgodnych z ówczesnym ustrojem politycznym. Zdaniem ww., ich przewaga była znacząca zwłaszcza w stosunku do niedoboru materiałów kulturalnych, edukacyjnych i rozrywkowych pochodzących z krajów zachodnich i ograniczenia dostępności zwykłych książek. Jeszcze inne spojrzenie na zagadnienie *hunger book* w swoich publikacjach prezentuje L. Shaver, wskazując na dyskryminacyjne bariery językowe mniejszości etnicznych i obywateli USA. Powołując się na badania z 2011 r., Shaver zaznacza, że ponad 60 mln mieszkańców USA posługuje się językiem innym niż angielski, zaś biblioteki nie posiadają bogatego zaplecza literatury hiszpańskojęzycznej, nie wspominając już o pozycjach literackich sporządzonych w językach rdzennych mieszkańców USA – co ma przyczyniać się do rosnącego głodu książek,

2.2 Porozumienie w sprawie handlowych aspektów praw własności intelektualnej (porozumienie TRIPS)

W przyjętym w 1994 r. Porozumieniu w sprawie handlowych aspektów praw własności intelektualnej w art. 13 wprowadzono jednolity standard wyjątków i ograniczeń praw autorskich, właściwy dla stosowania testu trójstopniowego, tj.: „Członkowie zawężą

zwłaszcza wśród dzieci. Z czasem pojęcie „*book hunger*” zostało zastąpione pojęciem „*book famine*”, którego interpretacja wskazuje raczej na bariery, które prawo autorskie stawia osobom niepełnosprawnym wobec dostępu do utworów chronionych, niż na inne okoliczności towarzyszące zjawisku „braku książek”. Podkreślenia wymaga, że nawet leksykalne brzmienie i tłumaczenie terminu „*book famine*” lepiej niż „*book hunger*” oddaje współczesną społeczną potrzebę zapoznania się z treścią książek – o ile bowiem głód (*hunger*) wywołuje fizyczny niedobór danej materii, o tyle łaknienie (*famine*) wynika z duchowych i indywidualnych właściwości danej osoby i stanowi wyraz potrzeby duchowej, a nie fizycznej. Termin ten został zresztą z początkiem XXI w. rozpowszechniony i wykorzystany przez brytyjski Królewski Narodowy Instytut Osób Niewidomych (*Royal National Institute of Blind People*, RNIB) poprzez użycie frazy „*globalnego głodu książek*” (ang. *global book famine*), w ramach kampanii *Right to Read*. Według tego ujęcia, przez *book famine* rozumie się niewystarczającą liczbę dostępnych książek i innych materiałów chronionych prawem autorskim, względem zapotrzebowania osób niewidomych, niedowidzących i innych osób, które z powodu swoich właściwości i warunków osobistych nie mogą realizować swoich potrzeb czytelniczych. W tym samym kontekście zwolennicy ruchu *Right to Read* podkreślali dyskryminacyjny charakter zjawiska *book famine* wobec osób niepełnosprawnych i jego negatywny wpływ na realizację ich praw człowieka. W 2008 r. WBU proklamowało udostępnienie osobom niedowidzącym „tej samej książki, w tym samym czasie, w tej samej cenie”, powołując się na zasady wyrażone w art. 19 oraz 27 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka – zwłaszcza, że jak opisano w rozdziale drugim niniejszej rozprawy, zasada niedyskryminacji zawarta w szeregu aktów prawa międzynarodowego wymaga, aby wszystkie osoby w równym stopniu korzystały z praw człowieka, do których są uprawnione. Jak wynika z powyższego, najczęściej wymienianymi przyczynami niedoborów książek w dostępnych formatach były przyczyny polityczne, ekonomiczne oraz prawne. Różnica w identyfikacji polega na tym, w jaki sposób te przyczyny są połączone i czy są postrzegane jako wewnętrzne czy zewnętrzne. W zakresie zbadania przyczyn prawnych, których skutkiem jest występowanie zjawiska *book famine*, bardzo trafnie do problemu odnosi się L. Shaver oraz C. Klein-Hess. L. Shaver w swoich badaniach na temat wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego, których zasadność rozpatrywana jest przez pryzmat globalnych wysiłków na rzecz alfabetyzacji dzieci z krajów rozwijających się, wskazuje, że oprócz kwestii wysokich progów finansowych, które rzeczywiście reglamentują dostępność do utworów w dostępnych formatach, to właśnie transgraniczne zasady udostępniania utworów i prawa autorskie twórców i wydawców stanowiły rzeczywistą przeszkodę w dostępie do utworów. Zdaniem C. Klein-Hess deficytu książek w dostępnych formatach nie można tłumaczyć trudnościami technicznymi, ale raczej ograniczeniami wynikającymi z norm międzynarodowego i krajowego prawa autorskiego. Źródła: R. Barker, R. Escarpit, *The Book Hunger*, Paris UNESCO Harrap London, 1973 r. https://cerlalc.org/wp-content/uploads/2019/10/4-The-Book-hunger_Barker-Escarpit.pdf, [dostęp 26.08.2021 r.], s. 6, J. Garrard, C. Garrard *Soviet Book Hunger*, *Problems of Communism* t. 34, nr 5/1985, s. 72–81, <https://heinonline.org/HOL/License>. [dostęp: 23.04.2022 r.] L. Shaver, *Copyright and Inequality*, 92 *Washington University Law Review*, t. 92/2014, <https://journals.library.wustl.edu/lawreview/article/5108/galley/21941/view/>. C. Ryan, *Language Use in the United States*: 2011., United States Census Bureau, raport nr 22/2013, <https://www.census.gov/library/publications/2013/acs/acs-22.html>, S. Fitzpatrick, *Setting Its Sights on the Marrakesh Treaty: The U.S. Role in Alleviating the Book Famine for Persons with Print Disabilities*, *Coston College International and Comparative Law review* vol. 37 2014, s. 139-172, A. Scheinwald, *Note, Who Could Possibly Be Against a Treaty for the Blind?*, 22 *Fordham Intellectual Property Media & Entertainment Law Journals*, vol. 22 2012, s. 448–449; D. Mann, *The same book at the same time at the same price: Turning rights into reality*, *International Congress Series*, Volume 1282, 2005, s. 886-889, L. Helfer, M. Land, R. Okediji, J.Reichman, *The World Blind Union Guide to the Marrakesh Treaty Facilitating Access to Books for Print-Disabled Individuals*, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 34., L. Shaver, *Ending book hunger: access to print across barriers of class and culture*, New Haven, Connecticut; London: Yale University Press, 2020, s. 15., C. Hess-Klein, *The book famine: International copyright rules as barriers to knowledge for impoverished persons with disabilities* [w:] K. Nadakavukaren Schefer [red.], *Poverty and the International Economic Legal System: Duties to the Worlds' Poor*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 367.

ograniczenia lub wyjątki od praw wyłącznych do określonych przypadków specjalnych, które nie będą stały w sprzeczności z normalnym wykorzystaniem dzieła i nie spowodują bezzasadnej szkody prawomocnym interesom posiadacza prawa własności dzieła.”⁴⁴⁰ Pomimo pewnych podobieństw⁴⁴¹ zauważalne jest, że trzecia przesłanka testu trójstopniowego wymaga, aby wyjątki lub ograniczenia nie powodowały nieuzasadnionego naruszenia uzasadnionych interesów posiadaczy praw. Sformułowanie to różni się od unormowań Konwencji berneńskiej, która mówiła o interesach autora. Trójstopniowy test z TRIPS ma ponadto szerszy zakres zastosowania, gdyż odnosi się do każdego z praw wyłącznych związanych z prawem autorskim. Po wtóre, art. 9 ust 2 odnosi się wyłącznie do ograniczeń w stosunku do prawa zwielokrotniania, podczas gdy art. 13 znajduje zastosowanie w szerszym zakresie, tj. ograniczeń wszelkich praw autorskich (w tym prawa do zwielokrotniania). Po trzecie, art. 9 ust 2 Konwencji berneńskiej sformułowany jest jako uprawnienie do wprowadzenia ograniczeń, podczas gdy brzmienie art. 13 podkreśla zobowiązanie ciążące na Państwach Członkowskich WTO dotyczące wprowadzania ograniczeń w stosunku do praw autorskich.

Oprócz tak określonego zobowiązania skierowanego do posiadaczy praw, w TRIPS zadbano również o ochronę interesów korzystających z utworów.⁴⁴² Chronił je art. 8 ust. 2 TRIPS, który zezwalał na stosowanie środków zapobiegających nadużyciu praw własności intelektualnej: „Dla zapobieżenia nadużycia praw własności intelektualnej przez ich posiadaczy, podejmowaniu praktyk bezzasadnie ograniczających handel lub szkodliwie wpływających na międzynarodowy transfer technologii, mogą być potrzebne odpowiednie środki, pod warunkiem, że są one zgodne z postanowieniami niniejszego Porozumienia.”⁴⁴³

2.3 Traktat WIPO o prawie autorskim

Test trójstopniowy pojawia się również w postanowieniach Traktatu WIPO o prawie autorskim z 1996 r.⁴⁴⁴ (ang. *The WIPO Copyright Treaty*; dalej: WCT)⁴⁴⁵. Rozwój techniki

⁴⁴⁰ Art. 13 TRIPS.

⁴⁴¹ Porozumienie TRIPS zawiera postanowienia dotyczące praw autorskich i pokrewnych w części II sekcja 1. Problematyka prawa autorskiego uregulowana została w art. 9-13. W art. 9 ust 1 Porozumienia TRIPS znajduje się odesłanie do postanowień 1-21 Konwencji berneńskiej w brzmieniu z 1971 r. Wskazane postanowienia, z wyjątkiem art. 6bis Konwencji berneńskiej zostały inkorporowane do porozumienia TRIPS.

⁴⁴² L. Helfer, *Adjudicating Copyright Claims Under the TRIPs Agreement: The Case for a European Human Rights Analogy*, Harvard International Law Journal nr 399/1998, s. 357.

⁴⁴³ Art. 8 ust. 2 TRIPS.

⁴⁴⁴ P. Goldstein, *International Copyright Principles, Law and Practice*, Oxford University Press, New York 2001, s. 32.

⁴⁴⁵ Traktat Światowej Organizacji Własności Intelektualnej o prawie autorskim, sporządzony w Genewie dnia 20.12.1996 r.

sprawili, że prawo autorskie stało się wówczas przed obowiązkiem sprostania nowym wymaganiom, związanym z eksploatacją utworów w sieci internetowej⁴⁴⁶. Z tego powodu zasadniczym założeniem traktatu WIPO o prawie autorskim było dostosowanie standardów Konwencji berneńskiej do uwarunkowań technologii komunikacyjnych i rozwoju sieci Internet.⁴⁴⁷ W WCT pokładano nadzieje na rozwiązanie problemów pojawiających się w wyniku postępu technicznego – głównie poprzez zapewnienie dodatkowej ochrony praw autorskich.⁴⁴⁸

W preambule WCT podkreślona została „potrzeba utrzymania równowagi między prawami autorów i ogólnym interesem publicznym, zwłaszcza w dziedzinie nauczania, badań naukowych i dostępu do informacji, jak temu dano wyraz w Konwencji berneńskiej”⁴⁴⁹. Pomimo pokładanych nadziei „zrewolucjonizowania zasady, na których jest oparty dozwolony użytek”⁴⁵⁰, w WCT nie opracowano szczególnych nowych rozwiązań, ani nie uregulowano w szczególności sposobu form dozwolonego użytku. Normy traktatu rozszerzyły jedynie stosowanie trójstopniowego testu z prawa reprodukcji do wszystkich form eksploatacji utworów⁴⁵¹. Jego regulacje zasadniczo powielają zaś wcześniejsze unormowania dotyczące wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego:

Art. 10 WCT	<p>1. Umawiające się Strony mogą w pewnych szczególnych przypadkach wprowadzić w swoich ustawodawstwach wprowadzenie ograniczeń i wyjątków od praw przyznanych autorom utworów literackich i artystycznych na mocy niniejszego Traktatu, nienaruszających normalnego korzystania z utworu i nieprzynoszących nieuzasadnionego uszczerbku prawowitym interesom autora.</p> <p>2. Stosując Konwencję Berneńską, Umawiające się Strony zawężą wszystkie ograniczenia i wyjątki od praw przez nią przyznanych do określonych przypadków</p>
-------------	---

⁴⁴⁶ M. Barczewski, *Prawo autorskie a nowe technologie. Aktualne wyzwania i kierunki rozwoju* [w:] red. M. Barczewski, Zbiory fotograficzne i filmowe w Internecie. Aspekty prawne i technologiczne, Europejskie Centrum Solidarności, Gdańsk 2010, s. 9.

⁴⁴⁷ M. Barczewski, *Traktatowa ochrona praw autorskich i praw pokrewnych*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007, s. 99-101, A. Kur, *Of Oceans, Islands and Inland Water – How Much Room for Exceptions and Limitations under the Three Step-Test?*, Max Planck Institute for Intellectual Property, Competition and Tax Law Research Paper, Series No. 08-04 2009, s. 46., M. Czajkowska-Dąbrowska, *Traktat WIPO o prawie autorskim* [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 13, red. J. Barta, Warszawa 2017, s. 1212-1213.

⁴⁴⁸ M. Ficsor, *The Law...*, s. 285., M. Ficsor, *How Much of What? The Three-Step Test and Its Application in Two Recent WTO Dispute Settlement Cases*, *Revue Internationale du Droit d'Auteur*, vol. 192 2002, s.111, M. Ficsor, *'The Spring 1997 Horace S. Manges Lecture - Copyright for the Digital Era: The WIPO 'Internet' Treaties'*, Columbia University School of Law and Volunteer Lawyers for the Arts 21, 1997, s 197, J. Ginsburg, *Toward Supranational Copyright Law? The WTO Panel Decision and the "Three-Step Test" for Copyright Exceptions*, *Revue Internationale du Droit d'Auteur*, 2009, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1476968 [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁴⁴⁹ Preambuła WCT.

⁴⁵⁰ W. Machała, *Dozwolony użytek prywatny w polskim prawie autorskim*, Liber, Warszawa 2003, s. 30-39.

⁴⁵¹ Ibidem.

	szczególnych, które nie naruszają normalnego korzystania z utworu i nie przynoszą nieuzasadnionego uszczerbku prawowitym interesom autora” ⁴⁵² .
--	---

Tabela nr 7: art. 10 WCT.

Jak wynika z powyższego, podobnie jak w konwencji berneńskiej, WCT zawęża zakres podmiotowy wskazując na „autorów”, a nie „posiadaczy praw”. Podobnie jednak jak w art. 13 TRIPS, unormowanie WCT nie ogranicza się do powielania, ale dotyczy także praw do rozpowszechniania i adaptacji. Co istotne jednak, to według uzgodnionego oświadczenia dotyczącego art. 10 WCT wskazano, że „postanowienia artykułu 10 pozwalają Umawiającym się Stronom na przeniesienie i odpowiednie rozszerzenie na środowisko cyfrowe ograniczeń i wyjątków w ich prawie krajowym, które zostały uznane za dopuszczalne na podstawie Konwencji berneńskiej. Podobnie należy rozumieć, że postanowienia te zezwalają Umawiającym się Stronom na tworzenie nowych wyjątków i ograniczeń, które są kompatybilne ze działaniami podejmowanymi w środowisku cyfrowym. Przyjmuje się również, że artykuł 10 ust. 2 nie ogranicza ani nie rozszerza zakresu stosowania ograniczeń i wyjątków dopuszczonych przez Konwencję berneńską”⁴⁵³, a jedynie przyjmuje bardziej elastyczne ramy, bez istotnej ingerencji w jego istotę.⁴⁵⁴

2.4 Podsumowanie

Powyższa analiza wskazuje, że test trójstopniowy pełnił różne funkcje w zależności od charakteru aktu, w którym się znajdował. Choć stanowił istotne ograniczenie autonomii państw przy określaniu zakresu dozwolonego użytku, to bezpośrednią konsekwencją powyższego było umożliwienie wprowadzenia do porządku krajowego środka wspierającego interpretację zakresu takiego dopuszczalnego korzystania⁴⁵⁵. Choć test trójstopniowy został pierwszy raz wprowadzony w Konwencji berneńskiej z 1967 r., to kolejne międzynarodowe akty prawa autorskiego go modyfikowały. Mimo, że dążenie do właściwego wyważenia interesu podmiotów uprawnionych i użytkowników zostało wyrażone np. w art. 7 TRIPS czy preambule do Traktatu WIPO, gdzie podkreślano potrzebę ustalenia stanu równowagi pomiędzy

⁴⁵² Art. 10 WCT.

⁴⁵³ Agreed Statements concerning the WIPO Copyright Treaty, <https://wipolex.wipo.int/en/text/295456> [dostęp: 9.05.2022 r.].

⁴⁵⁴ C. Geiger, D. Gervais, M. Senftleben, *Understanding the "three-step test"* [w:] C. Geiger (red.), *Research Handbook on Human Rights and Intellectual Property*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham–Northampton 2015, s. 167-189.

⁴⁵⁵ *Declaration. A Balanced Interpretation of the "Three step test" in copyright law*, https://www.ip.mpg.de/fileadmin/ipmpg/content/forschung_aktuell/01_balanced/declaration_three_step_test_final_english1.pdf [dostęp: 23.01.2023 r.].

interesami uprawnionych a użytkowników, w szczególności w obszarach takich jak edukacja, badania naukowe czy zapewnienie dostępu do informacji, test trójstopniowy nie mógł stanowić wystarczającego narzędzia wspomagającego osoby niepełnosprawne. Choć każdorazowa redakcja traktatowa nanosiła w nim odpowiednie zmiany, to jednak nadrzędnym celem testu trójstopniowego pozostawało zapobieganie nadmiernym ograniczeniom praw autora⁴⁵⁶, skutkiem czego nie znalazł on zastosowania wobec tworzenia kopii utworów w dostępnych formatach.

3. Działania WIPO i organizacji pozarządowych podejmowane do 2006 r.

Jak wskazano w rozdziale I niniejszej rozprawy⁴⁵⁷, w 1981 r. organy zarządzające WIPO i UNESCO zgodziły się utworzyć Grupę WIPO. Dnia 3 stycznia 1983 r. przedstawiono sprawozdanie Grupy Roboczej, która zebrała się w dniach 25–27 października 1982 r. Po analizie sprawozdania w grudniu 1983 r. Komitet Wykonawczy Związku Berneńskiego i Międzyrządowy Komitet Powszechnej Konwencji o Prawie Autorskim postanowiły, każdy we własnym imieniu, zwrócić się do państw o przedstawienie uwag na temat „Wzorcowych przepisów dotyczących dostępu osób niepełnosprawnych do dzieł chronionych przez prawo autorskie”, sporządzonych przez Grupę Roboczą z października 1982 r., zwołaną wspólnie przez UNESCO i WIPO.

3.1 Raport Wandy Noel

W 1985 r. Komitet Wykonawczy Konwencji Berneńskiej i Międzyrządowy Komitet Powszechnej Konwencji Praw Autorskich opublikowały raport Wandy Noel na temat „Problemów doświadczanych przez osoby niepełnosprawne w uzyskaniu dostępu do chronionych utworów”⁴⁵⁸ (dalej: Raport W. Noel), stanowiący załącznik do sprawozdania dotyczącego „Problemów dotyczących praw autorskich spowodowanych dostępem osób niepełnosprawnych do chronionych dzieł”⁴⁵⁹. Oprócz wyeksplikowania dotychczasowych działań ukierunkowanych na ustanowienie odpowiedniego wyjątku prawa autorskiego, W. Noel podkreśliła w raporcie niezwykły charakter rozwiązań wprowadzonych przez Stany

⁴⁵⁶ M. Senftleben, *Copyright...* s. 5, M. Bimhack, *Acknowledging the Conflict between Copyright Law and Freedom of Expression under the Human Rights Act*, Entertainment Law Review 2003.

⁴⁵⁷ Szersze omówienie działań Grupy WIPO znajdują się w rozdziale I. niniejszej rozprawy.

⁴⁵⁸ W. Noel, *Copyright problems raised by the access by handicapped persons to protected works*, Paryż 1985 https://www.keionline.org/wp-content/uploads/noel_wipo_unesco_85_readable.pdf [dostęp: 19.03.2022 r.].

⁴⁵⁹ Ibidem.

Zjednoczone Ameryki Północnej – wskazując jednak zarazem, że (wówczas) nawet amerykańskie ustawodawstwo nie znajdowało rozwiązań, które umożliwiłyby legalną produkcję i transgraniczną dystrybucję kopii utworów w dostępnych formatach. Z tej przyczyny, w podsumowaniu raportu W. Noel zalecała (utworzenie) „całkowicie nowego międzynarodowego instrumentu, który umożliwiłby produkcję specjalnych materiałów i usług medialnych w państwach członkowskich, a także nieograniczoną dystrybucję tych materiałów i usług między państwami członkowskimi”⁴⁶⁰.

3.2 Raport Davida Mann’a

W 2000 r., współpracująca z WIPO organizacja Światowa Organizacja Osób Niewidomych (ang. The World Blind Union, dalej: WBU) uchwaliła rezolucję w sprawie praw autorskich. W przedmiotowej rezolucji podkreślono rolę prawa autorskiego jako przeszkody w równym dostępie do informacji. W sierpniu 2001 r., w ramach 67. Rady i Konferencji Generalnej IFLA, D. Mann z WBU opublikował raport: „WIPO: Postępujący dostęp do informacji dla osób niepełnosprawnych wobec druku”⁴⁶¹ (dalej: raport D. Mann’a). Raport D. Mann’a zawiera analizę działań WIPO i innych organizacji międzynarodowych, w tym prezentował poglądy i orzecznictwo WBU. W podsumowaniu potwierdził wyrażoną przez W. Noel potrzebę ustanowienia „traktatów międzynarodowych i zharmonizowanego ustawodawstwa krajowego, które upoważni państwa członkowskie do zobowiązania posiadaczy praw do udostępnienia osobom niewidomym i niedowidzącym oraz agencjom działającym w ich imieniu dostępnych wersji materiałów zwykle prezentowanych społeczeństwu”⁴⁶².

3.3 Raport Sama Ricketsona

W 2003 r. S. Ricketson przeprowadził dla WIPO badanie z zakresu ograniczeń i wyjątków prawa autorskiego w środowisku cyfrowym.⁴⁶³ Choć jego raport ma charakter ogólny, to S. Ricketson rozważa w nim przede wszystkim zastosowanie trójstopniowego testu do określonych obszarów - w tym pomocy osobom z niepełnosprawnością wzroku i słuchu.

⁴⁶⁰ Ibidem.

⁴⁶¹ D. Mann, *WIPO – Advancing Access to Information for Print Disabled People, 2001* https://www.keionline.org/sites/default/files/david_manon_wipo.pdf [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁴⁶² Ibidem.

⁴⁶³ S. Ricketson, *WIPO Study on Limitations and Exceptions of Copyright and Related Rights in the Digital Environment 2003*, https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=16805 [dostęp: 25.05.2022 r.].

Badanie to oparł przede wszystkim na analizie wyjątku z art. 5 ust. 3 lit. b) Dyrektywy 2001/29/PE w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i praw pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym⁴⁶⁴, powszechnie zwaną Dyrektywą InfoSoc. Przedmiotowy wyjątek zezwala Państwom członkowskim na umieszczenie w przepisach prawa krajowego wyjątków i ograniczeń określonych w art. 2 i 3 Dyrektywy InfoSoc w przypadku korzystania z nich dla dobra osób niepełnosprawnych, jeżeli korzystanie odnosi się bezpośrednio do upośledzenia i nie ma handlowego charakteru, a nadto przewidziane jest w rozmiarze, który wynika z tego upośledzenia⁴⁶⁵.

S. Ricketson podkreślał konieczność starannego rozważenia wszystkich elementów powyższego wyjątku i poddał go szerokiej krytyce jako niespełniający wymogów testu trójstopniowego oraz godzący w interesy autorów. Wskazywał, że choć zakres podmiotowy dotyczy jedynie pewnej grupy użytkowników, to zakres przedmiotowy jest bardzo szeroki. Z tego powodu wyjątek art. 5 ust 3 lit b) nie reguluje w istocie korzystania w „przypadkach szczególnych”, czym naruszał pierwszy wymóg testu trójstopniowego. Przywołując przepisy australijskiego prawa krajowego S. Ricketson podkreślał, że rozważenia wymaga również kwestia zbilansowania różnicy między rzeczywistymi potrzebami niepełnosprawnych użytkowników, a majątkowymi interesami autorów eksploatowanych utworów⁴⁶⁶. Podkreślił również, że zastosowania opisane w art. 5 ust 3 lit b) koncentrują się głównie na użytkowniku i pomijają interes podmiotów praw autorskich. Nie uwzględnia się w nim ewentualnego przekroczenia normalnego korzystania z utworu i naruszenia autorskich praw osobistych, zwłaszcza jeśli użycie zniekształcałoby dzieło lub nie pozwalało na identyfikację autora⁴⁶⁷.

Zdaniem S. Ricketsona analiza art. 5 ust. 3 lit b) prowadzi do wniosku, że w przypadku korzystania z utworów na zasadzie wyjątku celowym byłoby ustalenie konieczności przyznania godziwej rekompensaty⁴⁶⁸. Ustalenie takiego rodzaju licencji ustawowej spełniałoby wymogi trzeciego etapu testu trójstopniowego⁴⁶⁹. Choć S. Ricketson podkreślił, że państwa członkowskie są każdorazowo zobowiązane do analizy wyjątku dla osób niepełnosprawnych na zasadzie art. 5 ust 5 Dyrektywy InfoSoc, to art. 5 ust 3 lit b) nie spełnia wymogów testu trzystopniowego. Z tej przyczyny zdaniem S. Ricketsona może on stanowić jedynie punkt wyjścia dla dalszych rozważań na temat wyjątków dla osób niepełnosprawnych.

⁴⁶⁴ Dyrektywa 2001/29/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2001 r. w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym.

⁴⁶⁵ Art. 5 ust. 3 lit b) Dyrektywy InfoSoc.

⁴⁶⁶ S. Ricketson, *WIPO Study...* s. 76-77.

⁴⁶⁷ Ibidem, s. 77.

⁴⁶⁸ Ibidem, s. 72, 76-77.

⁴⁶⁹ Ibidem, s. 77.

3.4 Raport Nica Garnetta

Przedstawiony na forum WIPO w 2006 r. raport N. Garnetta⁴⁷⁰ koncentrował się głównie na analizie konsekwencji stosowania technicznych środków zabezpieczeń utworów chronionych prawem autorskim oraz zarządzania prawami autorskimi. N. Garnett skupił się na dwóch głównych obszarach zainteresowania: dostępu do dzieł chronionych prawem autorskim przez osoby z niepełnosprawnościami wobec druku oraz korzystaniem z utworów chronionych w wirtualnych środowiskach edukacyjnych. Analizę wspomnianego zagadnienia oparł na założeniu, że największe zmiany w realizacji praw osób w powyższych obszarach są determinowane stosowaniem nowych technologii oraz odpowiednim dostosowaniem wyjątków prawa autorskiego do możliwości oferowanych przez instrumenty techniczne. Choć dla obu analizowanych obszarów wyodrębnił różne technologie wspomagające, to podkreślił, że w obu tych grupach wspomniane technologie odgrywają kluczową rolę w realizacji dostępu do materiałów chronionych prawem autorskim, a korzystanie z nich staje się bardziej powszechne. W swoim raporcie wielokrotnie podkreślał znaczenie wykorzystania techniki jako instrumentu włączającego osoby niepełnosprawne do życia społecznego, i z tego powodu zdaniem N. Garnetta koncepcja projektowania uniwersalnego⁴⁷¹ była kluczowym punktem odniesienia w tych obszarach, a ograniczenia prawne nie powinny stanowić dla niej bariery. N. Garnett postrzegał prawo autorskie, wzmocnione przez zastosowanie technicznych środków ochrony, jako wykluczające i niespełniające założeń dostępności. Wskazywał, że „wyjątki prawa autorskiego, ustalone w interesie publicznym, obszyte z jednej strony zastosowaniem tzw. testu trójstopniowego, a z drugiej objęte blokadami cyfrowymi, znajdują się w coraz większym niebezpieczeństwie”.⁴⁷² Wnioski przedmiotowego raportu prowadzą do konkluzji, że wyjątki i ograniczenia prawa autorskiego nie powinny być ustanawiane w charakterze liniowym, ale wielowymiarowym – „być może obejmującym nawet kombinację wyjątków i przecinających się różnych wyłączeń prawa”.⁴⁷³ Konsekwencją powyższego powinno być, zdaniem N. Garnett’a, uwzględnienie znaczenia techniki i technologii dla rozwoju i treści prawa autorskiego.

⁴⁷⁰ N. Garnett, *Automated Rights Management Systems and Copyright Limitations and Exceptions*, 2006 r. https://www.wipo.int/edocs/mdocs/copyright/en/sccr_14/sccr_14_5.pdf [dostęp: 23.03.2023 r.].

⁴⁷¹ Szerokie omówienie koncepcji projektowania uniwersalnego oraz pojęcia „technologii wspomagających” zostało omówione w rozdziale III. niniejszej rozprawy.

⁴⁷² N. Garnett, s. *Automated ...*, s. 40-90.

⁴⁷³ *Ibidem*, s. 95.

3.5 Raport Judith Sullivan

Najczęściej cytowany w literaturze przedmiotu, kompleksowy raport J. Sullivan z 2006 r., wskazywał, że choć dalsze debaty nad wprowadzeniem wyjątków i ograniczeń w systemie prawa własności intelektualnej są istotne w perspektywie długoterminowej, to umowy międzynarodowe dotyczące praw osób niepełnosprawnych wymagają bieżącego uwzględnienia potrzeb osób niepełnosprawnych w kontekście praw autorskich⁴⁷⁴. Odnosząc się krytycznie do dotychczasowych traktatów zawieranych pod auspicjami WIPO, J. Sullivan wskazała, że „Międzynarodowe traktaty i konwencje dotyczące praw autorskich zapewniają ramy, które są złożone i mylące dla tych, którzy ustalają wyjątki od praw na rzecz osób niedowidzących, ale nie zobowiązują państw do wprowadzania jakichkolwiek postanowień.”⁴⁷⁵ W swoim raporcie J. Sullivan wykazała całkowity brak wyjątków w państwach rozwijających się oraz fragmentaryczną mozaikę wyjątków w 57 systemach prawa krajowego, które podsumowała jako „nierozwiązujące problemu”⁴⁷⁶. Badanie J. Sullivan, wraz ze sformułowaniem konkretnych propozycji rozwiązania najistotniejszych i najpilniejszych problemów z dostępnością, zasugerowało WIPO potrzebę rewizji projektu norm modelowych.

4. Działania WIPO i organizacji pozarządowych podejmowane po 2006 r.

Rozwój międzynarodowego prawa autorskiego, który mógł przynieść korzyści osobom niepełnosprawnym, następował równoległe z rozwojem międzynarodowego systemu praw człowieka. W 2005 r. rząd Chile wystąpił z wnioskiem o włączenie wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego na rzecz poprawy dostępu osób niepełnosprawnych do porządku obrad Stałego Komitetu WIPO ds. Praw Autorskich i Praw Pokrewnych (dalej: SCCR⁴⁷⁷). Następnie, na sesjach WIPO w 2007 r. przeanalizowany został raport J. Sullivan, wskazujący na niski standard międzynarodowych i krajowych wyjątków prawa autorskiego oraz ich znaczący wpływ na zjawisko *book famine*. W porównaniu z poprzednimi raportami WIPO, badanie J. Sullivan zostało dodatkowo oparte na analizie standardu dostępności oferowanego przez akty

⁴⁷⁴ J. Sullivan, *WIPO Study on Copyright Limitations and Exceptions for the Visually Impaired* https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=75696 s. 11 [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁴⁷⁵ J. Sullivan, *WIPO Study...*, s. 110-134.

⁴⁷⁶ Ibidem, s. 134.

⁴⁷⁷ Standing Committee on Copyright and Related Rights Proposal by Chile on the Analysis of Exceptions and Limitations https://www.wipo.int/edocs/mdocs/copyright/en/sccr_13/sccr_13_5.pdf [dostęp: 20.08.2023 r.].

praw człowieka. Odwoływała się w nim do traktatów ONZ oraz podkreślała prawo osób z niepełnosprawnościami wzroku do równego udziału w życiu kulturalnym⁴⁷⁸.

W dniach 3 listopada 2008 r. do 7 listopada 2008 r. odbyły się sesje informacyjne WIPO dotyczące ograniczeń i wyjątków oraz wykonania audiowizualnego⁴⁷⁹. W ślad za ustanowieniem Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych na znaczeniu przybrały również działania podejmowane przez organizacje pozarządowe. W dniach 24–25 lipca 2008 r. WBU zwołało spotkanie ekspertów w celu rozważenia ewentualnego traktatu WIPO o poprawie dostępu dla osób niewidomych, niedowidzących i innych osób z niepełnosprawnością czytania⁴⁸⁰. 4 listopada 2008 r. WBU i KEI zorganizowały konferencje dotyczącą poszerzenia możliwości czytania przez osoby z niepełnosprawnościami wzroku⁴⁸¹. Ostatecznie, w 2009 r. Brazylia, Ekwador i Paragwaj wraz z WBU przedstawiły pierwszą propozycję traktatu ułatwiającego osobom z niepełnosprawnościami wzroku dostęp do utworów chronionych prawem autorskim. W jej następstwie, po niemal czterech latach negocjacji, państwa członkowskie WIPO przyjęły Traktat Marrakeszański.

5. Podsumowanie działań WIPO dedykowanych ustanowieniu wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego na rzecz osób niepełnosprawnych

Jak wynika z powyższego, choć potrzeba stworzenia traktatu rozszerzającego prawa osób niepełnosprawnych w dostępie do dzieł chronionych prawem autorskim została zidentyfikowana już w latach 80. XX w., to żaden z międzynarodowych traktatów prawa autorskiego nie skoncentrował się na kwestii rozszerzenia wyjątków i ograniczeń o zindywidualizowane potrzeby osób niepełnosprawnych. W systemie uniwersalnego prawa międzynarodowego nie istniała jednak jakakolwiek deklaracja, rezolucja czy konwencja, która odnosiłaby się wprost do zakresu uprawnień osób niepełnosprawnych w dostępie do utworów w odpowiednich formatach oraz zobowiązująca umawiające się państwa do zapewnienia dostępu do tych form. Problem ten został dostrzeżony i zidentyfikowany z początkiem lat 80. XX w., a ustaleniem propozycji rozwiązań zajęły się zarówno WIPO, jak i organizacje pozarządowe⁴⁸². Przedstawione raporty oraz analizy wskazywały na problemy w dostępie do

⁴⁷⁸ J. Sullivan, *WIPO Study...*, s. 134-137.

⁴⁷⁹ Informative Sessions on Limitations and Exceptions and on Audiovisual Performances - Provisional Program https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=111112 [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁴⁸⁰ <https://worldblindunion.org/wp-content/uploads/2021/01/Resolutions-2008.doc> [dostęp: 25.05.2022 r.]

⁴⁸¹ A. Rekas, *Tracking...*, s. 45-70.

⁴⁸² *The Role of Authorized Entities before and after Marrakesh Treaty implementation*, https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=390934 [dostęp: 25.05.2022 r.].

utworów różnych grup osób niepełnosprawnych, identyfikując źródło problemów w przepisach prawa autorskiego⁴⁸³. Wskazywano na niezrozumiałą treść postanowień traktatowych, brak wyodrębnienia potrzeb osób niepełnosprawnych oraz wtórną potrzebę zapewnienia możliwości dystrybucji i obrotu kopiami, które zostałyby sporządzone w dostępnych formatach.

Za szczególnie istotny dla powyżej problematyki należy uznać raport W. Noel, która jako pierwsza zaakcentowała potrzebę wprowadzenia szerokiego – odnoszącego się do wszystkich form niepełnosprawności – wyjątku. Podkreśliła również potrzebę ustanowienia nowego – niezależnego od dotychczasowych traktatów WIPO – międzynarodowego instrumentu, który umożliwiłby produkcję i dystrybucję materiałów w dostępnych formatach między państwami członkowskimi. Za przykład do obserwacji wskazała regulację amerykańską, która jako jedna z nielicznych na świecie posiadała szeroki wyjątek dla osób niepełnosprawnych. Na poziomie krajowym takie wyjątki posiadały ustawodawstwa m.in. Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (wyjątek z § 121 The Copyright Act (Chafee Amendment), akt o prawie autorskim Niemieckiej Republiki Federalnej w art. 45a⁴⁸⁴ oraz art. 31a-31f brytyjskiej ustawy Copyright, Design and Patents Act 1988⁴⁸⁵. Wymienione przykłady stanowiły jednak pewien wyjątek, funkcjonujący na zasadzie ograniczonego, krajowego dozwolonego użytku – gdyż w uniwersalnym systemie prawa autorskiego nie istniało zobowiązanie do ustanowienia takich wyjątków. Wraz z upływem lat na poziomie regionalnym wyjątek, który zezwalał na kopiowanie utworów i udostępnianie ich w formatach dostępnych dla osób niepełnosprawnych, był dozwolony na mocy art. 5 ust. 3 lit. b) Dyrektywy 2001/29/WE o społeczeństwie informacyjnym z 2001 r.⁴⁸⁶

Jak wspomniano wzorcowym przykładem kraju, który wyraźnie dostrzegał zagrożenia w wykluczeniu osób niepełnosprawnych w dostępie do utworów prawa autorskiego były Stany Zjednoczone Ameryki Północnej. W czasie, w którym Traktaty WIPO wprowadzały wyjątki i

⁴⁸³ J. Roos, *Copyright protection as access barrier for people who read differently: the case for an international approach*, IFLA Journal 31, nr. 1 2005, s. 52-67, S. King, *Copyright: How can barriers to access be removed? An action plan for the removal of some copyright barriers that prevent equitable access to information by people with print disabilities*, https://archive.ifla.org/IV/ifla70/papers/173e-King_Mann.htm [dostęp: 23.08.2023 r.], V. Owen, *Towards the ideal: steps to improved access* <https://origin-archive.ifla.org/IV/ifla70/papers/121e-Owen.pdf> [dostęp: 25.05.2022 r.], G. Lung, *Copyright exceptions for the visually impaired: international perspective* <https://origin-archive.ifla.org/IV/ifla70/papers/177e-Lung.htm> [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁴⁸⁴ Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte. zur Gesamtausgabe der Norm im https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_urhg/englisch_urhg.html [dostęp: 14.02.2022 r.].

⁴⁸⁵ Copyright, Design and Patents Act 1988 <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/48/contents> [dostęp: 23.08.2023 r.].

⁴⁸⁶ Artykuł ten brzmi: „Państwa członkowskie mogą przewidują wyjątki lub ograniczenia praw przewidzianych w art. 2 i 3 w następujących przypadkach: (b) korzysta na rzecz osób niepełnosprawnych, które są bezpośrednio związane z niepełnosprawnością i mają charakter niekomercyjny, zakres wymagany przez konkretną niepełnosprawność”.

ograniczenia prawa autorskiego o charakterze ogólnym, w USA – jak zostanie to przeanalizowane w dalszej części pracy – już w 1996 r. wprowadzono jeden z najbardziej nowoczesnych wyjątków prawa autorskiego na rzecz osób niepełnosprawnych.

6. Wyjątki i ograniczenia prawa autorskiego ustanowione na rzecz osób niepełnosprawnych na przykładzie systemu prawa krajowego Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej

6.1 Uwagi wstępne

Do roku 1787 r. działania normatywne na rzecz stanowienia prawa autorskiego w Stanach Zjednoczonych miały miejsce raczej na poziomie stanowym niż krajowym⁴⁸⁷. Umieszczenie ich w jednym akcie prawnym zostało dokonane po raz pierwszy przez Kongres Stanów Zjednoczonych (ang. *United States Congress*; dalej: Kongres) w The Copyright Act z 31 maja 1790 r.⁴⁸⁸. Podstawę działania Kongresu stanowiła sekcja 8 artykułu 1. Konstytucji Stanów Zjednoczonych, według której: „[Kongres Stanów Zjednoczonych ma prawo] promować postęp nauki i użytecznych sztuk, zapewniając na ograniczony czas autorom i wynalazcom wyłączne prawo do ich odkryć”⁴⁸⁹. To krótkie stwierdzenie eksplikuje jednak co najmniej cztery ważne zasady, istotne dla zrozumienia funkcjonowania amerykańskiego systemu prawa autorskiego:

- 1) prawo autorskie było uznawane za prawo zwyczajowe;
- 2) uznano zasadność przyznawania autorom praw wyłącznych jako zachęty do tworzenia;
- 3) wskazano, że dla swojej skuteczności prawo autorskie powinno mieć charakter federalny;
- 4) podkreślono, że interes publiczny w dostępie do utworów w pełni pokrywa się z interesem autorów posiadających wyłączne prawa osobiste⁴⁹⁰.

⁴⁸⁷ Więcej: M. Buinicki, *Walt Whitman and the Question of Copyright*, *American Literary History*, 15/2003, Oxford University Press, 2003, s. 248-275. R. Robinson, *Confederate copyright entries*, *The William and Mary Quarterly*, 16/1936, s. 248–266, G. Magavero, *History and Background of American Copyright Law: An Overview*, *Intellectual Journal Law Library*, 151/1978, s. 1, U.S. Copyright Office website <https://www.copyright.gov/history/> [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁴⁸⁸ Copyright Law of the United States and Related Laws Contained in Title 17 of the United States Code <https://copyright.gov/about/1790-copyright-act.html> [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁴⁸⁹ Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript> [dostęp: 23.08.2023 r.].

⁴⁹⁰ W. Patry, *Copyright Law and Practice*, The Bureau of National Affairs, Inc., 2000, s. 23-25.

Wobec powyższego nie ulega żadnej wątpliwości, że w procesie stanowienia prawa prawodawca amerykański od początku uznawał za priorytetowe realizowanie potrzeb interesu publicznego.

6.2 The Copyright Act: instytucja dozwolonego użytku (fair use)

W XX wieku zasadniczym aktem regulującym autorskie prawo krajowe była The Copyright Act z 1909 r., która na poziomie federalnym przyznawała ochronę wszystkim dziełom twórcy.⁴⁹¹ Zunifikowany system prawa autorskiego wprowadzono dopiero nowelizacją z 1976 r., ustanawiając na terenie USA jednolity system prawa autorskiego. Obejmował on ochroną dzieła już od momentu ich stworzenia.⁴⁹² W tej samej nowelizacji wprowadzono wyjątek prawa autorskiego nazywany *Fair Use*. Ponieważ w kontekście realizacji praw osób niepełnosprawnych doktryna dozwolonego użytku (ang. *fair use*, dalej: *fair use*) stanowiła przez wiele lat jedyne normatywne ograniczenie wyłączności praw autorskich, celowym jest zarysowanie jej przedmiotowych założeń.

6.2.1 Fair Use przed 1976 r.

Do roku 1976 r. instytucja *fair use* była stosowana w sposób uznaniowy.⁴⁹³ Po podniesieniu zarzutu procesowego o skorzystaniu z utworu w ramach dozwolonego użytku *fair use* przeprowadzano każdorazowo test, podczas którego badano:

- 1) jaka część utworu została wykorzystana;
- 2) czy praca zawierająca utwór spełnia przesłanki dzieła;
- 3) czy nieuprawnione użycie zaszkodzi lub zmniejszy potencjalny rynek lub wartości chronione prawem autorskim⁴⁹⁴.

Po tak przeprowadzonej analizie, sądownictwo zasadniczo skłaniało się do przyznania uprawnień uzasadniających wykorzystanie *fair use* w ramach użycia utworu:

⁴⁹¹ S. O'Connor, *Copyright Law from an American Perspective*, New Series Irish Jurist, 37/2002, s.16-22.

⁴⁹² *Ibidem*, s. 19.

⁴⁹³ S. O'Connor, *Copyright...*, s. 16., G. Magavero, *History...*, s. 1, L. Patterson, S. Lindberg. *The Nature of Copyright: A Law of Users' Rights*. Athens: University of Georgia Press, 1991. s. 24-50, J. Ginsburg, *A Tale of Two Copyrights: Literary Property in Revolutionary France and America*, Tulane Law Review, vol 64/1990, s. 991-1031.

⁴⁹⁴ G. Magavero, *History...*, s. 3.

- 1) jako ilustracji w recenzji lub pracy naukowej;
- 2) do celów non-profit lub celów rządowych;
- 3) do celów dydaktycznych;
- 4) do celu użytku osobistego lub prywatnego;
- 5) do celów wyceny;
- 6) do celów parodii⁴⁹⁵.

Jedynym powszechnie uznanym użyciem utworu w ramach *fair use* było wykonanie fotokopii egzemplarza utworu, który został udostępniony przez bibliotekę jej czytelnikom. W 1935 r. komisja Amerykańska Rada Naukowych Towarzystw, Badań Nauk Społecznych i Krajowe Stowarzyszenie Wydawców Książek wypracowały „dżentelmeńską umowę”, na mocy której biblioteki, archiwa i podobne instytucje mogły sporządzić jedną kopię fotograficzną egzemplarza książki, zamiast wypożyczenia książki⁴⁹⁶. Warunkiem skorzystania z ww. wyjątku było powielanie dzieła wyłącznie do celów badawczych i niekomercyjnych – w ten sposób, by biblioteki uniwersyteckie udostępniały egzemplarz artykułów naukowych pracownikom naukowym. Rozwiązanie to niewątpliwie nawiązywało do rozwijającego się równolegle w USA prawodawstwa na rzecz osób niepełnosprawnych.

Pierwsze udokumentowane treści⁴⁹⁷ wskazują, że w USA rozwój działań państwa na rzecz udzielania pomocy osobom niepełnosprawnym w dostępie do utworów chronionych prawem autorskim pokrywał się z rozwojem usług⁴⁹⁸ serwisu bibliotek publicznych⁴⁹⁹ oraz

⁴⁹⁵ Ibidem.

⁴⁹⁶ Ibidem.

⁴⁹⁷ B. Reams, *Education of the Handicapped: Laws, Legislative Histories, and Administrative Documents*, Buffalo NY. W.S. Hein 1982, s. 2-40, B. Reams, P. McGovern, J. Schultz, *Disability law in the United States: a legislative history of the Americans with Disabilities Act of 1990*, Public Law 101-336, W.E. Hein Buffalo N.Y.1992, s. 340-370.

⁴⁹⁸ W 1868 r. Bostońska Biblioteka Publiczna, po otrzymaniu ośmiu tomów książek zapisanych wypukłym tekstem alfabetu Braille’a, utworzyła dział dedykowany dla osób niewidomych. W 1882 roku w Filadelfii założono Pennsylvania Home Teaching Society i Free Circulating Library, zaś 1899 połączono je z Wolną Biblioteką Filadelfii. Nowojorska Wolna Obiegowa Biblioteka dla Niewidomych została otwarta w 1895 roku przez niewidomego mężczyznę, który posiadał prywatną kolekcję książek tłoczonych, a w 1903 roku zbiór ten stał się załącznikiem Biblioteki Publicznej Nowego Jorku dla osób niewidomych. Biblioteka Publiczna w Detroit w 1896 r. umieściła na półkach 110 tomów możliwych do odczytania przez osoby niewidome i w tym samym roku Nowy Jork jako pierwszy stan utworzył dział dla niewidomych w bibliotece stanowej. Wkrótce za przykładem Nowego Jorku podążyły inne biblioteki stanowe.

⁴⁹⁹ Więcej: A. Mayerson, *Americans with Disabilities Act annotated: legislation & commentary*, Clark Boardman Callaghan 1994 r., A. Mayerson, *Testimony on behalf of the disability rights education & defense fund* 1989, University of Kansas https://dolearchivecollections.ku.edu/collections/ada/files/s-leg_752_004_all.pdf [dostęp: 25.05.2022 r.].

rozwojem programów rehabilitacyjno-zawodowych. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że niewiele osób niewidomych było na tyle zamożnych, aby posiadać osobiste księgozbiory zapisane w alfabecie Braille'a. Dla większości niewidomych czytelników ceny takich książek, wynikające m.in. z kosztów produkcji i niskich nakładów wydawniczych⁵⁰⁰, wymuszały korzystanie z bibliotek publicznych⁵⁰¹. Sama koncepcja publicznej, narodowej biblioteki dla osób niewidomych została opracowana w 1897 r. przez J. R. Young'a⁵⁰², ówczesnego bibliotekarza Kongresu. Tego samego roku w Kongresie otwarto czytelnię dla osób niewidomych. W jej zasobach znalazło się około 500 książek oraz pozycji muzycznych, z którymi mogły zapoznać się osoby niewidome⁵⁰³. W 1913 r. Kongres zdecydował o konieczności posiadania w depozycie Biblioteki Kongresu, przynajmniej jednego egzemplarza każdej wydanej książki w formacie możliwym do odczytania przez osoby niewidome⁵⁰⁴.

6.3 The Pratt-Smoot Act

Dostrzegając zgłaszane potrzeby realizacji praw osób niepełnosprawnych w 1930 r. przedstawiono, a następnie w 1931 r. uchwalono The Pratt-Smoot Act, znaną jako Ustawa o dostarczaniu książek dla dorosłych niewidomych (ang. *An Act to Provide Books for the Adult Blind*)⁵⁰⁵. Jej uchwalenie było niezwykle istotne dla rozwoju systemu pomocy osobom

⁵⁰⁰ Na przełomie XIX w. i XX w. koszty produkcji pojedynczego egzemplarza książki dotykowej były wyższe około 15-20 razy w stosunku do egzemplarza książki odbitej atramentowo. Źródło: F. Koestler, *The Unseen Minority: A Social History of Blindness in the United States*, American Foundation for the Blind, 2004, s. 128.

⁵⁰¹ Taka sytuacja skłoniła Amerykańskie Stowarzyszenie Pracowników dla Niewidomych do przyjęcia rezolucji wzywającej Fundację do połączenia sił z Amerykańskim Stowarzyszeniem Bibliotek w badaniu warunków bibliotecznych „w celu rozwoju kompleksowy plan obsługi niewidomych czytelników w kraju” (na zjeździe w 1927 r.). Książek nie tylko brakowało, ale przede wszystkim niewiele z posiadanych pozycji miało charakter inny niż edukacyjny. Jak wyjaśnił R. Irwin, przemawiając na spotkaniu American Library Association w maju 1929 roku: „Większość koncernów drukarskich dla niewidomych w Stanach Zjednoczonych jest wspierana przez agencje zainteresowane przede wszystkim edukacją niewidomych dzieci. ... W efekcie prawie wszystkie książki wydawane w tym kraju są dobierane pod kątem ich aspektu edukacyjnego ... wybrane, ponieważ stanowią część literatury, którą powinni czytać osoby niewidome. ... Gdyby nasze publiczne biblioteki do zwiedzania były ograniczone tylko do tytułów, które można znaleźć w naszych bibliotekach brajlowskich, wielu naszych bibliotekarzy szukałoby innych miejsc pracy.” Fundacja rozpoczęła już rozmowy z Biblioteką Kongresu, aby zbadać możliwości działania, za pomocą których rząd federalny w rzeczywistości finansowałby publikację książek dla niewidomych dorosłych. Jesienią 1929 r. R. Irwin w porozumieniu z władzami Biblioteki Kongresu sporządził projekt ustawy o dostarczaniu książek dla niewidomych dorosłych. Projekt przekazano senatorowi R. Smooth, który w porozumieniu z R. Pratt, członkinią Komisji Domowej ds. Bibliotek rozpoczął działania prawodawcze dla stworzenia ustawy The Pratt-Smoot Act. W konsekwencji powyższego Senat rozpoczął obrady nad uchwaleniem The Pratt-Smoot Act. (Źródło, tłumaczenie własne: F. Koestler, *The Unseen ...*, s. 129-130).

⁵⁰² F. Koestler, *The Unseen...*, s. 129-130.

⁵⁰³ National Library Service for the blind and print disabled. Library of Congress, Law and regulations. <https://www.loc.gov/nls/about/organization/laws-regulations/> [dostęp: 25.05.2022 r.]

⁵⁰⁴ F. Koestler, *The Unseen...*, s. 129-130.

⁵⁰⁵ Tekst ustawy stanowił: “Be it enacted by the Senate and House of Representatives of the United States of America in Congress assembled, That there is hereby authorized to be appropriated annually to the Library of Congress, in addition to appropriations otherwise made to said Library, the sum of \$100,000, which sum shall be

niewidomym, gdyż ustanawiała odrębny wyjątek dotyczący m.in. Niewidomych Biblioteki Kongresu (ang. *National Library Service for the Blind and Print Disabled*; dalej: NLS⁵⁰⁶). Przede wszystkim jednak na jej mocy na terenie Stanów Zjednoczonych wybrano dziewiętnaście bibliotek, które udostępniały 157 książek wytłoczonych w alfabecie Braille'a, stworzonych w ramach programu *Books for the Blind* (ówcześnie: *Books for the Adult Blind*)⁵⁰⁷.

Wraz z rozwojem świadczonej pomocy stawało się jednak coraz bardziej widoczne, że o ile rozwiązania przewidziane w The Pratt-Smoot Act pomagały zaspokoić niektóre z potrzeb osób niewidomych, o tyle nie odpowiadała ona na potrzeby wszystkich osób niepełnosprawnych. Należy bowiem zauważyć, że niepełnosprawność wzroku była – i nadal pozostaje – tylko jedną z katalogu niepełnosprawności, które uniemożliwiają czytanie. Osoby, które np. straciły zdolność posługiwania się jedną bądź obiema rękoma bądź osoby, których niepełnosprawność wzroku nie spełniała przesłanek definicji ślepoty opisanej w regulaminie biblioteki Kongresu, czy też wreszcie dzieci i osoby małoletnie nie kwalifikowały się do korzystania z programu Books for Blind⁵⁰⁸. Powyższe ograniczenia doprowadziły do wniosku, że o ile wobec osób niewidomych wspomniany program spełniał swoje zadanie i był należycie realizowany, to jednak jego procedury dyskryminowały osoby z niepełnosprawnościami innymi niż ślepotą.⁵⁰⁹ Wobec zgłaszanych problemów ustawa The Pratt-Smoot Act z 1931 r. była na przestrzeni lat wielokrotnie nowelizowana⁵¹⁰ i uzupełniana o elementy, których celem

expended under the direction of the Librarian of Congress to provide books for the use of the adult blind residents of the United States, including the several States, Territories, insular possessions, and the District of Columbia. Sec. 2. The Librarian of Congress may arrange with such libraries as he may judge appropriate to serve as local or regional centers for the circulation of such books, under such conditions and regulations as he may prescribe. In the lending of such books preference shall at all times be given to the needs of blind persons who have been honorably discharged from the United States military or naval service. Approved, March 3, 1931. Chap. 400. Sec. 1,46, Stat. 1487, 71st Congress.” Źródło: https://web.archive.org/web/20090802120853/http://www.cast.org/publications/ncac/ncac_policy.html#fn15 [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁵⁰⁶ National Library Service for the blind and print disabled. Library of Congress, Law and regulations. <https://www.loc.gov/nls/about/organization/laws-regulations/> [dostęp: 25.05.2022 r.]

⁵⁰⁷ Ibidem.

⁵⁰⁸ W myśl lakonicznego postanowienia z regulaminu z 1931 r., opartego na treści The Pratt-Smoot Act, „własność Biblioteki Kongresu może być wypożyczana „niewidomym i innym niepełnosprawnym fizycznie czytelnikom, co do których właściwe organa orzekły, że nie są w stanie czytać normalnych materiałów drukowanych w wyniku ograniczeń fizycznych, zgodnie z przepisami określonymi przez bibliotekarza Kongresu dla tej usługi”, Źródło: National Library Service for the blind and print Disabled. Library of Congress, Law and regulations. <https://www.loc.gov/nls/about/organization/laws-regulations/> [dostęp: 25.05.2022 r.]

⁵⁰⁹ W. Manz, *Federal Copyright Law: The Legislative Histories of the Major Enactments of the 105th Congress*, vol. 1, W.S. Hein & Co Inc., Buffalo, New York, 1999, s. 1745-1800.

⁵¹⁰ Poprawką z dnia 3 lipca 1952 r. z ustawy usunięto słowo „dorosły”, otwierając tym samym możliwość skorzystania ze zgromadzonych zasobów również dzieciom. Kolejną poprawką z 1962 r. rozszerzono program o partytury muzyczne i teksty instruktażowe dotyczące muzyki w formie brajla i nagranej dźwiękowo. Umożliwiło to Bibliotece Kongresu, konsolidując zbiory różnych bibliotek regionalnych i pozyskując dodatkowe materiały ze wszystkich części świata, stworzenie narodowego księgozbioru dla niewidomych muzyków i studentów. Pod koniec 1966 r. Kongres uchwalił ustawę 89-522, która upoważniała Bibliotekę do świadczenia usług książkowych dla wszystkich osób nie potrafiących czytać z powodu jakiegokolwiek niepełnosprawności wzrokowej lub fizycznej. Źródło: F. Koestler, *The Unseen* 150-169.

było zrealizowanie planu minimalizacji wykluczenia osób niepełnosprawnych z dostępu do utworów literackich. Dzięki wprowadzonym zmianom program Books for Blind dotarł również szerszego spektrum bibliotek państwowych, jak np. te mieszczące się w szpitalach i szkołach dla osób niepełnosprawnych⁵¹¹.

6.3.1 The Talking Book i nowe formy dostępnych formatów

Co istotne, wraz z rozwojem technologii i potrzeb społecznych⁵¹² zmianom ulegały również rozwiązania techniczne i format zapisywania egzemplarzy książek na dyskach⁵¹³. W ślad za postęпами we wdrażaniu alfabetu Braille'a do powszechnego stosowania⁵¹⁴ rozpoczęto eksperymenty z opracowaniem nagrań dźwiękowych dla programu Biblioteki Kongresu tzw. Książki Mówionej dla osób niewidomych (ang. *The Talking Book*)⁵¹⁵.

Książka mówiona została objęta ustawą The Pratt-Smoot z 1933 r., zgodnie z którą nagrania sporządzone w tym systemie nie naruszały praw autorskich autorów i wydawców⁵¹⁶.

⁵¹¹ F. Koestler, *The Unseen...*, s. 129-130.

⁵¹² Statystyki Biblioteki Kongresu USA z roku 1972 wskazywały, że spośród 300.000 zapisanych do Programu czytelników tylko 18.000 znało dotykowy język Braille'a.

⁵¹³ Początkowo, od roku 1937 źródłem treści książkowych był jedynie alfabet Braille'a. Kiedy jednak *The Talking Book* okazała się być sukcesem, nagrania dostarczane do Biblioteki Kongresu były zapisywane na formatach maszynowych poprzez stosowanie procesów platerowania i tłoczenia. Wraz z upływem lat Biblioteka Kongresu rozpoczęła zamówienia książek nagrane na 10-cio calowych płytach z różnym stopniem prędkości nagrania. Wolniejsze dyski zapewniały możliwość dłuższego nagrania treści na każdej ze stron płyty. Generowało to również oszczędność środków, które przeznaczano na zakup większej ilości egzemplarzy książek i czasopism. Dzięki temu, że nagrania na takich płytach można było produkować szybko i niskim kosztem Biblioteka mogła nie tylko terminowo zaspokoić zapotrzebowanie na popularne tytuły, ale również produkować je w większych ilościach. Po przeanalizowaniu wpływu przesunięcia produkcji z elastycznego dysku na kasetę, NLS rozpoczęło stopniowe wycofywanie produkcji magazynów z elastycznych płyt na format kasety i na płyty. Proces przejścia na format kasetowy zakończył się w 2001, kiedy wszystkie audiobooki, czasopisma i materiały programowe NLS zostały wyprodukowane wyłącznie na kasecie.

⁵¹⁴ W 1917 r. obowiązującym alfabetem pisanim dla osób niewidomych został system alfabetu Braille'a, zaś w 1933 r. został ustanowiony jednolity system alfabetu Braille'a dla wszystkich państw anglojęzycznych. Źródło: M. Czerwińska, *Alfabet Braille'a* [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*. T. 1. [red.] T. Pilch, Wydaw. Akademickie „Żak”, Warszawa 2003, s. 80–87, M. Czerwińska, *System Braille'a – rewolucja medialna czy inkluzja społeczna osób z niepełnosprawnością wzroku?* Przegląd Biblioteczny 2015, s. 365–381.

⁵¹⁵ Do roku 1934 zostały skończone prace nad opracowaniem *Talking book*, a wynik udzielenia reprodukowanych książek do rąk czytelników uzasadniał wykorzystanie części środków Kongresu na zakup płyt. Wśród tytułów wybranych do pierwszych zamówień książek mówionych była Deklaracja Niepodległości; Konstytucja Stanów Zjednoczonych; *Kupiec wenecki* i *Hamlet* Szekspira. Środki Biblioteki początkowo nie obejmowały przeznaczeniem wydatków na urządzenia służące odtworzeniu nagrań; musiały być kupowane po cenie od trzydziestu pięciu do sześćdziesięciu dolarów albo przez osobę niewidomą, która chciała wypożyczyć nagrane książki, albo w jego imieniu przez organizacje filantropijne. Źródło: F. Koestler, *The Unseen ...*, s. 178.

⁵¹⁶ Zagadnienia związane z ochroną interesów podmiotów praw autorskich były przedmiotem rocznego cyklu negocjacji prowadzonych przez AFB najpierw z Author's Guild, a następnie z Ogólnopolskim Stowarzyszeniem Wydawców Książek. Ostatecznie uzgodniono formułę, że w celu ochrony prawa autorskiego zostanie zapłacona symboliczna opłata w wysokości 25 dolarów za książkę; że każda płyta *Talking Book* będzie oznaczona etykietą „wyłącznie do użytku niewidomych” i będzie potwierdzać zgodę właściciela praw autorskich oraz że *Talking Books* nigdy nie będą sprzedawane osobom widzącym, nigdy nie będą używane na publicznych zebraniach ani

W 1960 r. do katalogu utworów udostępnianych przez Bibliotekę Kongresu, oprócz książek mówionych i sporządzanych w alfabecie Braille’a, dodano również taśmy magnetyczne. W 1968 r. rozpoczęto sporządzanie na elastycznych dyskach, zaś od 1968 r. utwory były nagrywane już na kasetach magnetofonowych⁵¹⁷. Dzięki wdrażanym zmianom, użytkownikami Talking Books mogły zostać z czasem również osoby cierpiące na fizyczne ograniczenia, spowodowane takimi chorobami jak m.in. stwardnienie rozsiane, porażenie mózgowie, paraliż, ale także tysiące osób dorosłych i dzieci⁵¹⁸ z niepełnosprawnością wzroku, które wcześniej nie kwalifikowały się do programu z powodu wąskiego ujęcia definicji ślepoty. W 1974 r. Biblioteka Kongresu wydała ponadto regulamin normujący status osób kwalifikujących się do korzystania z programu bibliotecznego. Na jego mocy ustanowiono cztery kategorie niepełnosprawności, określone jako: „*legally blind*”, „*visually handicapped*” i „*physically handicapped*” oraz osoby „*umocowane na zasadzie sekcji art. 674(e)(3)(C) IDEA (ang. The Individuals with Disabilities Education Act)*”⁵¹⁹⁵²⁰.

6.3.2 Ograniczenia The Pratt-Smoot Act

Oprócz tego, że ustawa The Pratt-Smoot Act reglamentowała dostęp do utworów przez kryterium posiadanych niepełnosprawności, to jej istotną wadą był również ograniczony zasięg działania. Regulacje ustawy nie zawierały wyjątków bądź ograniczeń prawa autorskiego dedykowanego określonej grupie podmiotów, a jedynie umożliwiały osobom niepełnosprawnym uzyskanie dostępu do utworów po spełnieniu określonych warunków (m.in. poprzez zobowiązanie użytkownika do posiadania statusu osoby zapisanej do biblioteki). Co więcej, skuteczność programu The Books for Blind była zależna od współpracy autorów i wydawców, którzy udzielili NLS zgody na powielanie dzieł bez opłat licencyjnych. Powyższe

transmitowane w radiu. Umowy te, pierwotnie zawarte na okres próbny jednego roku z niewielkimi zmianami funkcjonowały do roku 1972 r. Źródło: F. Koestler, *The Unseen ...*, s. 198.

⁵¹⁷ National Library Service for the blind and print disabled. Library of Congress, Law and regulations. <https://www.loc.gov/nls/about/organization/laws-regulations/> [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁵¹⁸ Choć formalnie do 1952 roku niewidome dzieci nie kwalifikowały się do korzystania z książek typu Talking Books, to faktycznie mogły korzystać ze zgromadzonych nagrań już w roku 1936 roku, gdyż Amerykańska Drukarnia dla Niewidomych uzyskała orzeczenie zezwalające na rozszerzenie jej programu podręczników szkolnych dla dzieci niewidomych z tych samych powodów, dla których Ustawa Pratt-Smoot z 1933 r. rozszerzyła wydawanie książek dla niewidomych dorosłych: książki były książkami, czy to w wypukłym druku, czy w formie zapisanej dźwiękowo.

⁵¹⁹ Ustawa znana jako The Individuals with Disabilities Education Act (skrót: IDEA), znana następnie w latach 1975-1990 r. jako The Education for All Handicapped Children Act (EAHCA), a następnie ponownie jako IDEA jest amerykańską ustawą o edukacji osób niepełnosprawnych. Zapewnia się w niej bezpłatną, publiczną edukację specjalną na rzecz niepełnosprawnych dzieci.

⁵²⁰ F. Koestler, *The Unseen ...*, s. 210-220.

obserwacje zaowocowały rozpoczęciem prac nad aktem, którego charakter umożliwiłby uzyskanie szerszego dostępu do utworów.

6.4 The Copyright Act: Sekcja § 121 (Chafee Amendment)

Niezależnie od społecznego entuzjazmu wobec rozwiązań The Pratt-Smoot Act nie ulegało jednak wątpliwości, że w rozumieniu prawa była ona jedynie ustawą, która regulowała funkcjonowanie biblioteki dedykowanej dla ograniczonej grupy użytkowników. Co więcej, jej regulacje nie umożliwiały osobom niepełnosprawnym uzyskania dostępu do utworów w każdych okolicznościach (np. koniecznym było uzyskanie wpisu bibliotecznego) a ponadto skuteczność programu The Books for Blind była mimo wszystko zależna od współpracy autorów i wydawców, którzy udzielili NSL zgody na powielanie utworów bez uiszczania opłat licencyjnych. Wymóg ten powodował znaczące opóźnienia w dostarczaniu materiałów kwalifikujących się do objęcia programem.

Obserwacje ww. niedogodności zaowocowały rozpoczęciem wieloletnich prac legislacyjnych nad przepisem, którego charakter umożliwiłby uzyskanie osobom niepełnosprawnym szerszego, nieograniczonego czasowo dostępu do utworów. Zwieńczeniem tych działań było zaproponowanie w 1996 r. przez senatora J. Chafee poprawki opartej na szeregu uprzednio istniejących wyjątków prawnych na rzecz osób niepełnosprawnych. Zgodnie z ustawą Legislative Branch Appropriations Bill, HR 3754⁵²¹, w dniu 29 lipca 1996 r. Kongres zatwierdził środek zaproponowany przez senatora J. Chafee. Dnia 16 września 1996 r. ustawa została podpisana przez prezydenta Clintona i tzw. poprawka Chaffe (tzw. ang: *Chafee Amendment*, dalej: § 121 of The Copyright Act, poprawka Chafee) wprowadziła nowy model ograniczeń wyłącznych praw do dzieł chronionych prawami autorskimi. Środek ten przewidywał szereg odstępstw od dotychczasowych procedur NLS, a zarazem miał odpowiadać na problemy wynikające z ograniczeń ustawy The Pratt-Smoot Act. O ile bowiem ustawa The Pratt-Smoot była jedynie aktem ustanawiającym specjalną, przeznaczoną dla osób niewidomych bibliotekę oraz regulującym zasady jej funkcjonowania, o tyle poprawka Chafee Amendment z mocy jej powszechnego charakteru stała się fundamentalną, trwałą częścią amerykańskiego systemu prawa autorskiego, która wprowadziła szczególny wyjątek dotyczący reprodukcji dzieł dla osób niewidomych, uzupełniając stosowaną dotychczas w USA doktrynę

⁵²¹ H.R.3754 - Legislative Branch Appropriations Act, 1997 <https://www.congress.gov/bill/104th-congress/house-bill/3754> [dostęp: 25.05.2022 r.].

fair use. Do dziś stanowi ona wyraz przełomowego prawodawstwa promującego prawa osób niepełnosprawnych. Jej regulacja wprowadziła bowiem nie tylko pierwsze na świecie normy prawa krajowego, które w tak szerokim zakresie uprawniały osoby niepełnosprawne do dostępu do utworów chronionych prawem autorskim, ale przede wszystkim stanowiła wynik wewnętrznych działań prawodawczych, niewynikających z przynależności do organizacji międzynarodowych czy zobowiązań wynikających z traktatów międzynarodowych. Stanowiła tym samym wówczas realną i intencyjną odpowiedź państwa na potrzeby niepełnosprawnych obywateli.

Dla wygody i przejrzystości treści oryginalny tekst poprawki oraz jego tłumaczenie zostaną umieszczone w porównawczej tabeli.

Seksja § 121 The Copyright Act: Chafee Amendment, wersja z 1996 r.	Seksja § 121 The Copyright Act: Fair Use; <i>tłum. własne</i>
<p>§ 121. Limitations on exclusive rights reproduction for blind or other people with disabilities</p> <p>(a) Notwithstanding the provisions of section 106, it is not an infringement of copyright for an authorized entity to reproduce or to distribute in the United States copies or phonorecords of a previously published literary work or of a previously published musical work that has been fixed in the form of text or notation if such copies or phonorecords are reproduced or distributed in accessible formats exclusively for use by eligible persons.</p> <p>(b) (1) Copies or phonorecords to which this section applies shall—</p> <p>A) not be reproduced or distributed in the United States in a format other than an accessible format exclusively for use by eligible persons.</p> <p>B) bear a notice that any further reproduction or distribution in a format other than an accessible format is an infringement; and</p> <p>C) include a copyright notice identifying the copyright owner and the date of the original publication.</p> <p>(...)</p> <p>(c) Notwithstanding the provisions of section 106, it is not an infringement of copyright for a publisher of print instructional materials for use in elementary or secondary schools to create and distribute to the National Instructional Materials Access Center copies of the electronic files described in sections 612(a)(23)</p>	<p>§ 121. Ograniczenia wyłącznego prawa zwielokrotniania osób niewidomych lub innych osób niepełnosprawnych</p> <p>(a) Niezależnie od postanowień sekcji 106, nie stanowi naruszenia praw autorskich, gdy upoważniony podmiot powieliła lub rozpowszechnia w Stanach Zjednoczonych kopie lub zapisy dźwiękowe wcześniej opublikowanego utworu literackiego lub wcześniej opublikowanego utworu muzycznego, który został ustalony w formie tekstu lub zapisu, jeżeli takie kopie lub zapisy dźwiękowe są powielane lub rozpowszechniane w dostępnych formatach wyłącznie do użytku przez uprawnione osoby.</p> <p>(b) (1) Kopie lub zapisy fonograficzne, do których stosuje się niniejszy rozdział, powinny:</p> <p>A) nie być powielane ani rozpowszechniane w Stanach Zjednoczonych w formacie innym niż format dostępny wyłącznie do użytku przez uprawnione osoby;</p> <p>B) posiadać zamieszczoną informację, że dalsze powielanie lub rozpowszechnianie w formacie innym niż format dostępny stanowi naruszenie; oraz</p> <p>C) zawierać informację o prawach autorskich wskazującą właściciela praw autorskich oraz datę oryginalnej publikacji.</p> <p>(...)</p> <p>(c) Niezależnie od postanowień ust. 106, nie stanowi naruszenia praw autorskich dla wydawcy drukowanych materiałów instruktażowych do użytku w szkołach podstawowych lub średnich ani tworzenie i</p>

<p>(C), 613(a)(6), and section 674(e) of the Individuals with Disabilities Education Act that contain the contents of print instructional materials using the National Instructional Material Accessibility Standard (as defined in section 674(e)(3) of that Act), if—</p> <p>(1) the inclusion of the contents of such print instructional materials is required by any State educational agency or local educational agency.</p> <p>(2) the publisher had the right to publish such print instructional materials in print formats; and</p> <p>(3) such copies are used solely for reproduction or distribution of the contents of such print instructional materials in accessible formats.</p> <p>(d) For purposes of this section, the term—</p> <p>(1) “accessible format” means an alternative manner or form that gives an eligible person access to the work when the copy or phonorecord in the accessible format is used exclusively by the eligible person to permit him or her to have access as feasibly and comfortably as a person without such disability as described in paragraph (3).</p> <p>(2) “authorized entity” means a nonprofit organization or a governmental agency that has a primary mission to provide specialized services relating to training, education, or adaptive reading or information access needs of blind or other persons with disabilities.</p> <p>(3) “eligible person” means an individual who, regardless of any other disability—</p> <p>(A) is blind.</p> <p>(B) has a visual impairment or perceptual or reading disability that cannot be improved to give visual function substantially equivalent to that of a person who has no such impairment or disability and so is unable to read printed works to substantially the same degree as a person without an impairment or disability; or</p> <p>(C) is otherwise unable, through physical disability, to hold or manipulate a book or to focus or move the eyes to the extent that would be normally acceptable for reading; and</p> <p>(4) “print instructional materials” has the meaning given under section 674(e)(3)(C) of the Individuals with Disabilities Education Act.</p>	<p>rozpowszechnianie do Krajowego Centrum Dostępu do Materiałów Instruktażowych kopii plików elektronicznych opisanych w punktach 612(a)(23)</p> <p>(C), 613(a)(6) oraz paragraf 674(e) Ustawy o Edukacji Osób Niepełnosprawnych, które zawierają treść drukowanych materiałów instruktażowych przy użyciu Krajowego Standardu Dostępności Materiałów Instruktażowych (zgodnie z definicją w paragrafie 674(e)(3) tej ustawy), jeżeli:</p> <p>(1) włączenie treści takich drukowanych materiałów instruktażowych jest wymagane przez każdą państwową agencję edukacyjną lub lokalną agencję edukacyjną;</p> <p>(2) wydawca miał prawo do publikacji takich drukowanych materiałów instruktażowych w formatach drukowanych; oraz</p> <p>(3) takie kopie są wykorzystywane wyłącznie do powielania lub rozpowszechniania treści takich drukowanych materiałów instruktażowych w dostępnych formatach.</p> <p>(d) Do celów niniejszej sekcji termin –</p> <p>(1) „dostępny format” oznacza alternatywny sposób lub formę, która daje uprawnionej osobie dostęp do utworu, gdy kopia lub zapis dźwiękowy w dostępnym formacie jest używany wyłącznie przez uprawnioną osobę, aby umożliwić mu dostęp tak realnie i wygodnie, jak osobie bez niepełnosprawności opisanej w ust. (3);</p> <p>(2) „upoważniony podmiot” oznacza organizację non-profit lub agencję rządową, której podstawową misją jest świadczenie specjalistycznych usług związanych ze szkoleniami, edukacją lub potrzebami adaptacyjnego czytania lub dostępu do informacji dla osób niewidomych lub innych osób niepełnosprawnych;</p> <p>(3) „uprawniona osoba” oznacza osobę, która niezależnie od jakiegokolwiek innej niepełnosprawności:</p> <p>(A) jest niewidoma;</p> <p>(B) ma upośledzenie wzroku lub percepcję lub trudności w czytaniu, których nie można poprawić, aby nadać funkcji wzroku zasadniczo równoważnej z osobą, która nie ma takiego upośledzenia lub niepełnosprawności, a zatem nie jest w stanie czytać drukowanych prac w zasadniczo takim samym stopniu jak osoba bez niepełnosprawności lub niepełnosprawności; lub</p> <p>(C) z powodu fizycznej niepełnosprawności nie jest w stanie trzymać lub manipulować książką lub skupić lub poruszać oczami w stopniu,</p>
--	---

	który byłby normalnie akceptowalny do czytania; oraz (4) „drukowanie materiałów instruktażowych” ma znaczenie określone w art. 674(e)(3)(C) Ustawy o szkolnictwie osób niepełnosprawnych.
--	---

Tabela nr 8: Sekcja § 121 The Copyright Act.

Jak wynika z powyższego, sekcja § 121 wprowadziła wyjątek zezwalający upoważnionym podmiotom na powielanie i rozpowszechnianie egzemplarzy wcześniej opublikowanych, niedramatycznych dzieł literackich w wyspecjalizowanych formatach wyłącznie do użytku przez „niewidomych lub inne osób niepełnosprawne”, bez konieczności uprzedniego uzyskania zgody lub pozwolenia od właścicieli praw autorskich do takich utworów. Zgodnie z treścią sekcji § 121, działanie w ramach tych wyjątków nie przewidywało dodatkowego wynagrodzenia dla właściciela praw autorskich.

6.4.1 Terminologia Sekcji § 121 The Copyright Act

Kluczowe pojęcia zawarte w poprawce Chafee, które zdefiniowały postrzeganie ich znaczeń, to:

- a) dostępne formaty (ang.: *accessible formats*);
- b) upoważniony podmiot (ang.: *authorized entity*);
- c) uprawniona osoba (ang.: *eligible person*);

6.4.1.1 Pojęcie „dostępne formaty” według Sekcji § 121 The Copyright Act

Dostępny format w rozumieniu § 121 The Copyright Act oznacza alternatywną od oryginału formę lub sposób zapewnienia dostępu do utworu⁵²². Taka forma ujęcia sposobu odtworzenia utworu, zamiast określać typy formatów pliku, koncentrowała się na właściwościach samego użytkownika. Jej celem było zapewnienie dostępu do utworu w taki sposób, jaki miałyby sama osoba pozbawiona niepełnosprawności. Co więcej, sekcja § 121 umożliwiała osobom kwalifikującym się do korzystania z zasobów NLS uzyskanie materiałów drukowanych w alternatywnych formatach i tym samym miała na celu zapewnienie większej wydajności w produkcji dostępnych kopii takich utworów dla osób z trudnościami w druku.

⁵²² Sekcja § 121 The Copyright Act.

6.4.1.2 Pojęcie „upoważnione podmioty” według Sekcji § 121 The Copyright Act

Definicja pojęcia „upoważnionych podmiotów” w ramach sekcji § 121 obejmowała każdą „organizację non-profit lub agencję rządową, której podstawową misją jest świadczenie specjalistycznych usług związanych ze szkoleniami, edukacją lub adaptacyjnym czytaniem lub potrzebami dostępu do informacji niewidomych lub innych osób niepełnosprawnych⁵²³”. „Organizacja non-profit” oznacza organizację, której przyznano zwolnienie z podatku non-profit na podstawie sekcji § 501(c)(3) Kodeksu Podatkowego⁵²⁴ lub agencję rządową – których podstawową misją miało być świadczenie specjalistycznych usług związanych ze szkoleniami, edukacją, czytaniem adaptacyjnym lub udzielaniem dostępu do informacji wg potrzeb osób niewidomych. Wprowadzenie poprawki § 121 umożliwiało uprawnionym podmiotom powielanie lub rozpowszechnianie kopii lub zapisów fonograficznych, opublikowanych wcześniej niedramatycznych utworów literackich w wyspecjalizowanych formatach⁵²⁵ wyłącznie do użytku przez osoby niewidome lub niepełnosprawne.

6.4.1.3 Pojęcie „osoby uprawnione” według Sekcji § 121 The Copyright Act

Aby spełnić kryteria konieczne do uzyskania statusu „osoby uprawnionej” według sekcji § 121, korzystający musiał wykazać podstawy do bycia zakwalifikowanym do jednej z czterech kategorii niepełnosprawności ustanowionych w regulaminie NLS⁵²⁶, gdyż klasyfikacja ta

⁵²³ Sekcja § 121 The Copyright Act.

⁵²⁴ NLS stało na stanowisku, że to uprawnienie do wykonywania lub rozpowszechniania kopii może być delegowane na „wolontariuszy, nauczycieli szkół specjalnych i producentów komercyjnych.

⁵²⁵ Zakres pojęciowy określenia „specjalne formaty” został pierwotnie zdefiniowany jako alfabet Braille’a, dźwięk lub tekst cyfrowy, przeznaczony do korzystania dla osób niewidomych lub niepełnosprawnych. Po 2004 r. został rozszerzony również o duży druk wykorzystywany przy tworzeniu treści instruktażowych.

⁵²⁶ Nadal aktualne pozostawały kryteria określone w ustawie The Pratt-Smoot Act (1931 r.), które wskazywały na osoby:

- a) niewidome - których ostrość wzroku, określona przez kompetentną jednostkę, wynosi 20/200 lub mniej w lepszym oku z okularami korekcyjnymi, lub których średnica wzroku obejmuje odległość kątową nie większą niż 20 procent,
- b) z niepełnosprawnością wzroku - osoby, których niepełnosprawność wzroku, z korektą i niezależnie od pomiaru optycznego, jest certyfikowana przez właściwy organ jako uniemożliwiający czytanie standardowych materiałów drukowanych,
- c) ograniczone fizycznie - osoby certyfikowane przez właściwe władze jako nie potrafiące czytać lub nie mogące używać standardowych materiałów drukowanych z powodu ograniczeń fizycznych,
- d) upośledzone w umiejętności czytania z powodu dysfunkcji organicznych - osoby certyfikowane przez właściwy organ jako mające niepełnosprawność w czytaniu wynikającą z dysfunkcji organicznej i o stopniu wystarczającym, aby uniemożliwić im czytanie materiałów drukowanych w normalny sposób.

Dla pierwszych trzech kategorii postanowienia regulaminu NSL definiowały organ właściwy do wystawienia odpowiedniego zaświadczenia (lekarze medycyny, lekarze osteopatii, dyplomowane pielęgniarki, personel zawodowy szpitali, instytucje i agencje publiczne lub opiekuńcze, np. pracownicy socjalni, opiekunowie, doradcy, nauczyciele resocjalizacji i kuratorzy). W odniesieniu do tych trzech kategorii regulamin stanowił również, że „W przypadku braku którejkolwiek z tych [osób pełniących funkcję kompetentnego organu] poświadczenia mogą dokonać profesjonalni bibliotekarze lub dowolna osoba, której kompetencje w określonych okolicznościach są

została powtórzona w normie sekcji § 121. Weryfikację takich odbiorców oraz zapewnienie im dostępu do zbiorów miały prowadzić agencje non-profit.

6.4.2 Ograniczenia Sekcji § 121 The Copyright Act

6.4.2.1 Ograniczenia podmiotowe oraz przedmiotowe

Wraz z upływem czasu stawało się jasnym, że faktyczne ułatwienie dostępu do utworów i stosowanie poprawki Chafee wymaga wyeliminowania kolejnych niedookreślonych zwrotów oraz niejasności. Dotyczyły one przede wszystkim wątpliwości interpretacyjnych co do kryteriów określania:

- uprawnień osób niepełnosprawnych w oparciu o charakter stanu niepełnosprawności oraz samego rozumienia poszczególnych niepełnosprawności;
- liczby i rodzajów organizacji rządowych oraz organizacji non-profit umocowanych do powielania materiałów;
- różnorodności opcji formatów, takich jak szereg cyfrowo zapisanych tekstów i cyfrowo zapisanych formatów audio.

Sekcja § 121 nie pozwalała ponadto na powielanie dzieł literackich niedramatycznych ani reprodukcję materiałów poza kontekstem edukacyjnym, ani nie regulowała również kwestii reprodukcji i dystrybucji chronionych dzieł. Oznacza to, że dzieła, które nie spełniały kryteriów definicji „literackiej niedramatycznej”, nie zostały objęte poprawką Chafee i, dla celów NLS, były nadal traktowane w taki sam sposób, jak od 1931 r., tj. dla korzystania konieczne było kierowanie do podmiotów praw autorskich prośby o wyrażenie odpowiedniej zgody.

Wspomniana Sekcja nie wskazała ponadto rozwiązania, które uczyniłoby bardziej dostępnymi utwory audiowizualne dla osób, które o ile nie miały problemu z zapoznaniem się z utworami drukowanymi, o tyle jednak nadal pozostawały niepełnosprawne w stopniu uniemożliwiającym zapoznanie się z utworem (np. osoby niedosłyszające, które dla zrozumienia tekstu potrzebują nagrania wideo z napisami lub transkrypcją narracji). Nie zawierała również

akceptowane przez Bibliotekę Kongresu”. Natomiast w przypadku czwartej kategorii, „upośledzenie czytania wynikające z dysfunkcji organicznej”, „kompetentny autorytet” jest definiowane tylko jako „lekarze medycyny, którzy mogą konsultować się ze specjalistami z pokrewnych dyscyplin”. Źródło: National Library Service for the blind and print disabled. Library of Congress, Law and regulations. <https://www.loc.gov/nls/about/organization/laws-regulations/> [dostęp: 25.05.2022 r.].

odniesień do utworów możliwych do odtworzenia w sposób cyfrowy. Dla takich użytkowników, pomimo wdrożenia poprawki Chafee, nadal jedyną dostępną alternatywą było korzystanie z instytucji dozwolonego użytku (*fair use*) uregulowanego sekcji § 107 The Copyright Act. Tym samym możliwość zapoznania się z utworami w dostępnym dla siebie formacie zapewniona była jedynie przez stosunkowo wąski wyjątek od prawa autorskiego, a nie ogólną zasadę prawną. Co więcej, w ramach Sekcji § 121 z ochrony przewidzianej dla tworzenia alternatywnych kopii utworów nie mógł korzystać każdy podmiot i każda osoba fizyczna, a jedynie „upoważniony podmiot”. Taki podmiot musiał być „organizacją non-profit lub agencją rządową”. Zasadniczą misją działania musiało być świadczenie specjalistycznych usług osobom niewidomym lub innym osobom niepełnosprawnym, zaś usługi te musiały „odnosić się do szkoleń, edukacji lub adaptacji, potrzeby czytania lub dostępu do informacji”⁵²⁷. O ile NLS bezsprzecznie spełniała taką przesłankę, o tyle inne instytucje edukacyjne, takie jak zwykłe biblioteki publiczne, które nie zajmowały się dotychczas wyspecjalizowaną obsługą osób niepełnosprawnych, nie były uprawnione do korzystania z sekcji § 121.

Zdaniem A. Lingane i J. Fruchterman powyższe ograniczenia wynikały z próby pogodzenia sprzecznych interesów stron. A. Lingane i J. Fruchterman wskazali, że „istotą negocjacji społecznych między wydawcami a społecznością osób niepełnosprawnych było zapewnienie łatwiejszego dostępu osobom niepełnosprawnym przy jednoczesnej ochronie interesów ekonomicznych wydawców. Zakres poprawki Chafee został ujęty możliwie wąsko, aby przypieczętować tę umowę. Zawężono w niej określenie podmiotu, który może wykonywać kopie alternatywnie dostępne, rodzaj utworu, który może być kopiowany, formatu, w jakim kopia może być rozpowszechniana oraz oczywiście i zawsze odbiorców, którzy mogą z kopii korzystać wyłącznie – „niewidomi lub inne osoby niepełnosprawne”⁵²⁸.

Zakreślenie granic tej ochrony, a w szczególności kwalifikacja „podmiotu upoważnionego”, wywołały kontrowersje między podmiotami praw autorskich, w których interesie była ochrona dystrybucji i wartości rynkowej utworu, a organizacjami edukacyjnymi i ochrony dziedzictwa kulturowego. W tym obszarze przełomowa okazała się być decyzja w sprawie *HathiTrust vs. Authors Guild*, omówiona w dalszej części niniejszej pracy, w której

⁵²⁷ Sekcja § 121 The Copyright Act.

⁵²⁸ J. Fruchterman, A. Lingane, *The Chafee Amendment: Improving Access to Information*, Information Technology and Disabilities, e-journal vol. IX 1/2003, <http://itd.athenapro.org/volume9/number1/lingane.html> [dostęp: 12.12.2021 r.].

orzekający sędzia Bear orzekł, że „ADA (ang. Americans with Disabilities Act⁵²⁹, dalej: ADA, tł. Własne: *Ustawa o niepełnosprawnych Amerykanach*) wymaga, aby biblioteki i instytucje edukacyjne spełniały podstawową misję powielania i rozpowszechniania swoich zbiorów wśród osób niepełnosprawnych, co czyni każdą bibliotekę potencjalnie „upoważnionym podmiotem” oraz doszedł do wniosku, że „Uniwersytet ma podstawową misję zapewnienia dostępu osobom niepełnosprawnym, i w konsekwencji jest podmiotem upoważnionym na mocy poprawki Chafee”⁵³⁰.

Tym samym, pomimo wprowadzenia rozwiązań, które umożliwiły osobom niepełnosprawnym dostęp do utworów chronionych prawem autorskim, niespełnione pozostały nadzieje dotyczące poprawki Chafee – przede wszystkim w zakresie wyeliminowania opóźnień związanych z procesem przekształcania utworów do dostępnych formatów oraz zapewnienia dostępu do szerokiego spektrum utworów⁵³¹.

6.4.2.2 Ograniczenia wynikające z prawa międzynarodowego

Istotnym zagadnieniem, wynikającym ze zobowiązań traktatowych Konwencji Berneńskiej była kwestia stosowania wyjątków poprawki Chafee wobec utworów chronionych na mocy prawa międzynarodowego. Biorąc bowiem pod uwagę wyjątki wskazane w amerykańskim prawie autorskim, dzieła te mogą być również przekształcane na użytek osób niepełnosprawnych zgodnie z poprawką Chafee i *fair use*. Jednak w przypadku użytkownika i biblioteki w innym państwie wykorzystanie (konwersja) dzieła będzie zależać od praw autorskich oraz wyjątków i ograniczeń obowiązujących w danym kraju. Mimo, że dostęp do utworów w poszczególnych państwach był coraz łatwiejszy, to specyficzne dla danego kraju prawa nie pozwalały zatem na międzynarodową dystrybucję materiałów dla osób z kwalifikującą się niepełnosprawnością. Jak wskazano już wcześniej, WBU lobbowało w WIPO, aby usprawnić proces umożliwienia osobom niepełnosprawnym dostępu do materiałów państw obrotu transgranicznym⁵³², uznając, że dla takich zmian konieczne są porozumienia na poziomie międzynarodowym.

⁵²⁹ Art. 42 U.S. Code § 12110.

⁵³⁰ Sprawa - Authors Guild, Inc. v. HathiTrust, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014)

⁵³¹ P. Samuelson, *The Google Book Settlement as Copyright Reform*, Wisconsin Law Review, 2011 s. 23., J. Band, *The Impact of Substantial Compliance with Copyright Exceptions on Fair Use*, Journal Copyright Society U.S.A, 2012, s. 461-462.

⁵³² 67th IFLA Council and General Conference August 16-25, 2001, <https://archive.ifla.org/IV/ifla67/papers/078-144e.pdf> [dostęp: 25.03.2022 r.].

6.4.2.3 Ograniczenia odtwarzania zdigitalizowanych utworów

Kolejnym ograniczeniem stosowania sekcji § 121 stały się przepisy wprowadzone ustawą The Digital Millennium Copyright Act (dalej: DMCA)⁵³³, implementujące dwa traktaty WIPO⁵³⁴ z 1996 r. ustanawiające wspólne podstawy ochrony systemów DRM⁵³⁵ (ang: *digital rights management*, dalej: DRM). Należy bowiem zauważyć, że zasadniczym celem DMCA była penalizacja produkcji i rozpowszechniania technologii, urządzeń lub usług mających na celu obejście środków kontroli dostępu do dzieł chronionych prawem autorskim. Jej przepisy zakazywały nieautoryzowanej produkcji lub handlu jakąkolwiek technologią wykorzystywaną do obchodzenia ochrony praw autorskich. Tego rodzaju narzędzia znajdowały bowiem faktyczne zastosowanie, gdyż rozwój techniki umożliwił przekształcanie klasycznych utworów (takich jak książki i czasopisma) do formy cyfrowej.⁵³⁶ Skutkiem powyższego, oprócz korzystania z utworów przekształconych np. na alfabet Braille’a, niepełnosprawni użytkownicy mogli korzystać z urządzeń, które umożliwiały indywidualne dostosowanie treści cyfrowych do formatu odpowiadającego ich niepełnosprawności⁵³⁷. O ile zatem z perspektywy niepełnosprawnego użytkownika taka digitalizacja utworów stała się przełomowym usprawnieniem w dostępie, o tyle rynek rozrywkowy i wydawniczy widział w nich wiele zagrożeń. Wydawcy i autorzy zaczęli na masową skalę monitorować producentów oprogramowania o zastosowanie w urządzeniach elektronicznych technologicznych środków ochronnych, takich jak szyfrowanie, hasła, czy chronione przez DMCA instrumenty zarządzania prawami cyfrowymi. Mimo, że oficjalna argumentacja odnosiła się do obaw związanych z nieautoryzowanym kopiowaniem i ryzykiem rozpowszechniania utworów poza

⁵³³ The Digital Millennium Copyright Act, <https://www.copyright.gov/legislation/dmca.pdf> [dostęp: 19.04.2022 r.].

⁵³⁴ Traktat WIPO o prawie autorskim (WCT) oraz Traktat WIPO o artystycznych wykonaniach i fonogramach (WPPT).

⁵³⁵ M. Barczewski, *International Legal Framework for Legal Protection of Digital Rights Management Systems*, *European Intellectual Property Review*, Vol. 5, 2005, s. 165.

⁵³⁶ *Electronic Frontier Found., Submission to the United States Copyright Office and the United States Patent and Trademark Office on the Topic of Facilitating Access to Copyrighted Works for the Blind or Persons with Other Disabilities* (2009), <http://www.copyright.gov/docs/sccr/comments/2009/katz.pdf>. [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁵³⁷ M. Peters, *Recommendation of the Register of Copyrights in RM 2002-4; Rulemaking on Exemptions from Prohibition on Circumvention of Copyright Protection Systems for Access Control Technologies (Memorandum 2003)* <https://cdn.loc.gov/copyright/1201/docs/register-recommendation.pdf> [dostęp: 25.05.2022 r.].

uprawniony krąg użytkowników⁵³⁸, to faktycznie wielu wydawców stało na stanowisku, że adaptacja tekstu na mowę stanowi po prostu inną postać oryginalnego utworu literackiego⁵³⁹.

Spopularyzowany przez DMCA akronim „DRM” odnosił się do technologicznych środków kontroli dostępu do utworów w formie cyfrowej. Środki te mogły być wykorzystywane zarówno w celu zapobiegania nieautoryzowanemu dostępowi i kopiowaniu, jak również w celu zarządzania i identyfikacji utworów⁵⁴⁰. Najpopularniejsze zastosowanie DRM polegało na uniemożliwieniu kopiowania utworu bądź ograniczeniem odtwarzalności do wybranych formatów. Jako, że stosowanie DRM miało charakter uznaniowy⁵⁴¹ i nie opierało się na powszechnie przyjętych standardach, niektórzy producenci oprogramowania zareagowali na apele wydawców, dodając do czytników ebook’ów możliwość wyłączenia dostępu do technologii typu *text-to-speech* w procesie wydawniczym. W praktyce takie rozwiązanie uzależniło możliwość stosowania TTS lub wygłoszenia książki od woli danego wydawnictwa. Jak słusznie wskazują A. Lingane i J. Fruchterman⁵⁴² przyjęcie takich rozwiązań skutkowało zablokowaniem możliwości odtworzenia zakupionego e-booka w dostępnym formacie, a tym samym naruszeniem usankcjonowanego w sekcji § 121 prawa do adaptacji utworu do dostępnego formatu.

Zestawienie rozwiązań oferowanych sekcją § 121 – zezwalającej na powielanie utworów w dostępnych formatach, takich jak zamiana tekstu na mowę, z ochroną elektronicznych systemów zarządzania prawami autorskimi wynikającą z DMCA, która zabraniała stosowania technologii do tworzenia przystępnych formatów, skutkowało zwiększeniem niepewności prawnej. Na mocy normy sekcji § 121 organizacje non-profit lub agencje rządowe, których podstawowa misją było świadczenie usług adaptacyjnych, mogły przekształcać niektóre dzieła w tekst cyfrowy bez uzyskania pozwolenia ze strony podmiotów praw autorskich. Tymczasem, DMCA w istotny sposób ograniczyła możliwość skorzystania z technologii wspomagających na rzecz osób niepełnosprawnych i ograniczyła użytkownikom możliwość stosowania różnych form dozwolonego użytku osobistego. Z powodu tych i wielu

⁵³⁸ J. Lipton, *The Law of Unintended Consequences: The Digital Millennium Copyright Act and Interoperability*. Washington and Lee Law Review, 62/2005, s. 489-526, T. Loos, *Fair Use and the Digital Millennium Copyright Act*, Michigan Telecommunication & Technic aw. Review, vol. 601/2007 s. 67, M. Cooper, *Time for recording industry to face the music: The political, social and economic benefits of peer-to-peer communications networks*, Stanford Law School Center for Internet and Society, 2005, s. 1-66.

⁵³⁹ E. Kramer, *Digital rights management: pitfalls and possibilities for people with disabilities*, The journal of electronic publishing, volume 10, issue 1, 2007 <https://doi.org/10.3998/3336451.0010.106> [dostęp: 1.02.2023 r.]

⁵⁴⁰ M. Barczewski, *Legal impediments to the dissemination of digital rights management technologies*, [w:] R. Warner, M. Barczewski, M. Miłosz, *Selected papers on high technology law*, Chicago – Gdańsk 2006, s. 13.

⁵⁴¹ Ibidem, s. 18

⁵⁴² J. Fruchterman, A. Lingane, *The Chafee Amendment...*, s. 11.

innych ograniczeń⁵⁴³ stosowanie technologii DRM napotkało zmasowaną falę krytyki organizacji zajmujących się ochroną praw konsumentów i praw osób niepełnosprawnych. Wśród ostatniej grupy wskazywano na rażące ograniczanie praw użytkownika do chronionych treści, mimo gwarantowania ich przez katalogi wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego⁵⁴⁴ oraz na dyskryminujące traktowanie osób niepełnosprawnych⁵⁴⁵. Tym samym, stosowanie DRM zostało poddane krytyce ze strony organizacji chroniących prawa osób niepełnosprawnych, jako utrudniające korzystanie z ograniczeń prawa autorskiego⁵⁴⁶ i sprzeczne z rozwiązaniami przyjętymi w sekcji § 121.

6.5 Koncepcja funkcjonowania i orzecznictwo dotyczące Sekcji § 107 The Copyright Act (fair use)

6.5.1 Uwagi wstępne

Zasada dozwolonego użytku (ang. *fair use*) została uregulowana w § 107 Copyright Act z 1976 r., którego treść, dla wygody czytającego, przywołuje się w formie tabeli:

Sekcja § 107 The Copyright Act: Limitations on exclusive rights: Fair use	Sekcja § 107 The Copyright Act: Ograniczenia praw wyłącznych: dozwolony użytek
<p>Notwithstanding the provisions of sections 106 and 106A, the fair use of a copyrighted work, including such use by reproduction in copies or phonorecords or by any other means specified by that section, for purposes such as criticism, comment, news reporting, teaching (including multiple copies for classroom use), scholarship, or research, is not an infringement of copyright. In determining whether the use made of a work in any particular case is a fair use the factors to be considered shall include-</p> <p>(1) the purpose and character of the use, including whether such use is of a commercial nature or is for nonprofit educational purposes.</p> <p>(2) the nature of the copyrighted work.</p>	<p>Niezależnie od postanowień sekcji 106 i 106A, dozwolony użytek dzieła chronionego prawem autorskim, w tym takie wykorzystanie poprzez powielanie w kopiach lub zapisach fonograficznych lub w jakikolwiek inny sposób określony w tej sekcji, do celów takich jak krytyka, komentarz, przekazywanie wiadomości, nauczanie (w tym wiele kopii do użytku w klasie), stypendium lub badania nie stanowi naruszenia praw autorskich. Przy ustalaniu, czy korzystanie z utworu w jakimkolwiek konkretnym przypadku stanowi dozwolony użytek, czynniki, które należy wziąć pod uwagę, obejmują:</p> <p>(1) cel i charakter użycia, w tym czy takie użycie ma charakter komercyjny, czy służy do celów edukacyjnych non-profit;</p>

⁵⁴³ Więcej o ograniczeniach DRM wobec kwestii opłat autorskich: M. Barczewski, *Legal...*, s. 16-18.

⁵⁴⁴ M. Barczewski, *Legal...*, s. 14-16 oraz przywołana tam literatura.

⁵⁴⁵ R. Tushnet, *My Library: Copyright and the Role of Institutions in a Peer-to-Peer World*, Washington College of Law Journals & Law Review, Vol. 53/2006, s. 989-1010.

⁵⁴⁶ N. Scharf, *Digital Rights Management and Fair Use*, European Journal of Law and Technology, Vol 1., Issue 2, 2010, s. 2-10.

<p>(3) the amount and substantiality of the portion used in relation to the copyrighted work as a whole; and</p> <p>(4) the effect of the use upon the potential market for or value of the copyrighted work.</p>	<p>(2) charakter dzieła chronionego prawem autorskim;</p> <p>(3) ilość i istotność wykorzystanej części w odniesieniu do dzieła chronionego prawem autorskim jako całości; oraz</p> <p>(4) wpływ wykorzystania na potencjalny rynek lub wartość dzieła chronionego prawem autorskim.</p>
---	--

Tabela nr 9: Sekcja § 107 The Copyright Act.

Tym samym, aby użytkownik mógł skutecznie powoływać się na korzystanie z utworu na zasadzie *fair use*, muszą zostać spełnione następujące kryteria:

- 1) cel i charakter użytku, z uwzględnieniem okoliczności, czy ma on charakter komercyjny czy też jest wykorzystywany do celów edukacyjnych nie przynoszących dochodów;
- 2) charakter utworu;
- 3) ilość i rozmiar użytego fragmentu w odniesieniu do utworu jako całości;
- 4) wpływ użytku na potencjalny rynek lub wartość utworu.⁵⁴⁷

W amerykańskim systemie prawa autorskiego instytucja *fair use* została zakreślona w postaci dość ogólnych reguł. Powoduje to konieczność każdorazowego rozpatrywania konkretnych przypadków przez procedujący sąd, ale zarazem pozwala na uwzględnienie np. nowych rozwiązań technicznych lub nowych okoliczności faktycznych danej sytuacji społecznej bądź ekonomicznej.⁵⁴⁸ Dzięki temu teoretycznie interesy grup osób niepełnosprawnych mogły również zostać wzięte pod uwagę jako okoliczność uzasadniająca skorzystanie z sekcji § 107 Copyright Act.

Jako punkt wyjścia dla przyjęcia takiego stanowiska należy ponownie odnieść się do historii stanowienia prawa w USA. Jak już wskazano, intencją Kongresu we wprowadzaniu wyjątków od prawa autorskiego było zarówno ukonstytuowanie ochrony przed nieuprawnionym powielaniem, ale też realizowanie interesu publicznego poprzez umożliwienie społeczeństwu pozyskania dostępu do utworów. W XX w. stanowisko to znalazło wyraz m.in. w raporcie Komisji Izby Reprezentantów, w którym podkreślono w nim, że udostępnianie kopii

⁵⁴⁷ Sekcja §107 The Copyright Act <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/17/107> [dostęp: 01.02.2023 r.], <https://copyright.columbia.edu/basics/fair-use.html> [dostęp: 01.02.2023 r.].

⁵⁴⁸ Więcej: W. Patry, *The Fair Use Privilege in Copyrighting Law*, Bureau of National Affairs, 1985, P. Samuelson, *Unbundling Fair Uses*, 77 *Fordham Law Review*, 2009, s. 2539-2615, M. Sag, *Predicting fair use*, Loyola University Chicago, Law eCommons, Ohio State Law Journal nr. 74, 2012. s. 48-90.

„na użytek osób niewidomych” stanowi „szczególny przykład ilustrujący stosowanie doktryny dozwolonego użytku”⁵⁴⁹. Chociaż stanowisko to zostało wyrażone w kontekście adaptacji książki, to jako zasada zostało powtórzone w sprawie *Sony Corporation of America vs. Universal City Studios Inc*⁵⁵⁰ – tzw. sprawie *Betamax*.

6.5.2 Sprawa *Betamax*

Przedmiotowe postępowanie dotyczyło utworów audiowizualnych: „wykonanie kopii dzieła chronionego prawem autorskim dla wygody osoby niewidomej jest wyraźnie wskazane w sprawozdaniu Komisji Izby Reprezentantów jako przykład dozwolonego użytku, bez sugestii, że cokolwiek poza celem rozrywki lub informowania musi motywować do kopiowania”⁵⁵¹. W uzasadnieniu wyroku w sprawie *Betamax* sąd orzekający potwierdził, że zasada *fair use* pozwala na tworzenie i rozpowszechnianie dostępnych formatów dzieła na własny użytek przez każdą osobę – w tym na rzecz osób z niepełnosprawnością wzroku.

Ponieważ w stanie faktycznym sprawy *Betamax* sąd odwoływał się do dozwolonego użytku dotyczącego kopiowania pojedynczych programów na własny użytek domowy, dla szerszego zobrazowania istoty sprawy celowym jest przywołanie sprawy *The Author’s Guild v. HathiTrust* oraz zbliżonej przedmiotowo sprawy *The Author’s Guild vs. Google Inc (Google Books)*, w aspekcie których pojawiły się również nowe pytania prawne dotyczące korzystania z utworów chronionych przepisami prawa autorskiego w związku z postępem techniki.

6.5.3 Sprawa *The Author’s Guild vs. HathiTrust*

Sprawa *The Author’s Guild vs. HathiTrust*⁵⁵² dotyczyła pozwu wniesionego przez Author’s Guild Inc. (ang.: Gildia Autorów, dalej: Authors Guild) przeciwko instytutowi badawczemu HathiTrust⁵⁵³, w którym pozwanemu zarzucono masowe naruszenie praw autorskich. Należy zauważyć, że inicjatywa HathiTrust wywodzi się ze wspólnych, wieloletnich starań i porozumienia uniwersytetów należących do *Committee on Institution Cooperation*, zawiązanemu by gromadzić, przechowywać i udostępniać zasoby zgromadzonej

⁵⁴⁹ Raport Komisji Izby Reprezentantów 1976 r. https://www.copyright.gov/history/law/clrev_94-1476.pdf [dostęp: 22.03.2022 r.].

⁵⁵⁰ Sprawa : *Sony Corporation of America vs. Universal City Studios Inc*, 464 US 417, 455, n 40 (1984).

⁵⁵¹ Sprawa *Sony Corporation of America vs. Universal City Studios Inc*, 464 US 417, 455, n 40 (1984).

⁵⁵² Sprawa: *Authors Guild, Inc. v. HathiTrust*, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014).

⁵⁵³ Sprawa: *Authors Guild, Inc. v. HathiTrust*, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014).

wiedzy. W 2004 r. HathiTrust m.in. we współpracy z Google rozpoczął prace nad digitalizacją zgromadzonych utworów. Zasadniczym celem było stworzenie wspólnego repozytorium cyfrowego, przeznaczonego do przechowywania i udostępniania zgromadzonych zbiorów oraz zapewnienie dostępu do zasobów edukacyjnych, ze stałym dostępem i możliwością swobodnego przeszukiwania elektronicznych baz danych. Efektem działania było stworzenie biblioteki cyfrowej, zawierającej elektroniczne skany książek uniwersyteckich – dostarczane przez Google w ramach projektu Google Books. Author's Guild zakwestionowała legalność rozwiązań stosowanych w projekcie,⁵⁵⁴ a w szczególności: pełnotekstową bazę danych, długoterminowe archiwum do przechowywania książek oraz usługę udostępniania tekstu w formatach dostępnych dla osób z niepełnosprawnościami względem druku. Zdaniem Author's Guild używanie przez HathiTrust zarówno serwera i dwóch kopii zapasowych w celu przechowywania kopii stanowiło nadużycie praw autorskich uprawnionych podmiotów. W pozwie wskazano również na utracone korzyści z niezrealizowanej sprzedaży. Zdaniem powoda, umieszczeni w bazie autorzy powinni udzielić pozwanemu odpłatnych licencji, podczas gdy zostali ogólnie włączeni do bazy utworów.

Żaden z wymienionych zarzutów nie został uwzględniony i w 2012 oraz 2014 r. roszczenia Author's Guild zostały oddalone. Wnioski płynące z uzasadnienia odzwierciedlały poglądy sądu w zakresie uznania, że prawo autorskie powinno stać się narzędziem do promowania postępu nauki i sztuki, a nie jedynie narzędziem regulującym uprawnienia posiadaczy praw. W zasadniczych motywach rozstrzygnięcia podkreślono, że „stworzenie pełnotekstowej bazy danych z możliwością przeszukiwania jest typowym zastosowaniem transformacyjnym”⁵⁵⁵, ponieważ pełni „nową i inną funkcję” oraz, że „autorzy piszą po to, by ich czytać, a nie by ich wyszukać” – z czym trudno się nie zgodzić. W dalszej kolejności wskazano, że charakter dzieła chronionego prawem autorskim jest nieistotny dla zasadności przekształcenia do dostępnego formatu. W odniesieniu do zarzutów dotyczących digitalizowania pełno tekstowych baz danych sędzia H. Baer Jr stwierdził, że pomimo, iż sporządzono kopie całego utworu, to „nie sposób wyobrazić sobie definicji dozwolonego użytku, która nie obejmowałaby sobą transformacyjnych zastosowań (technologii) MDP (ang.: *Mass Digitisation Project*) pozwanych i wymagałaby zakończenia tego nieocenionego wkładu w postępowanie nauki, który jednocześnie popiera ideały wyrażane przez ADA.”⁵⁵⁶ Zdaniem sądu okoliczność, że HathiTrust stworzyło cztery kopie każdej książki, stanowiła odpowiednie

⁵⁵⁴ Sprawa: Authors Guild, Inc. v. HathiTrust, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014).

⁵⁵⁵ Sprawa: Authors Guild, Inc. v. HathiTrust, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014).

⁵⁵⁶ Sprawa: Authors Guild, Inc. v. HathiTrust, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014).

środki zabezpieczające przed awariami sieci internetowej i ewentualnymi klęskami żywiołowymi. W zakresie dotyczącym utraconych korzyści z nieudzielonych licencji sąd wskazał, że „skorzystanie z wyszukiwania pełno tekstowego nie wyrządza szkody żadnemu istniejącemu lub potencjalnemu tradycyjnemu rynkowi. Recenzje książek nie zastępują sprzedaży książki, nawet jeśli przekonują czytelników, by jej nie kupowali; nie można więc mówić o utraconych licencjach, ponieważ wyszukiwanie pełno tekstowe nie stanowi przede wszystkim substytutu książek. I chociaż Author’s Guild twierdzi, że istnieje ryzyko naruszenia bezpieczeństwa, nie oznacza to, że tak jest: szkoda spowodowana hipotetycznym naruszeniem jest czystą spekulacją.”⁵⁵⁷

Co najważniejsze, mimo iż w zakresie zarzutów dotyczących nadmiernej ingerencji w sferę utworu sąd zasadniczo podzielił argumentację Author’s Guild, to powołując się na historię legislacyjną The Copyright Act (w tym w szczególności na genezę oraz treść poprawki Chafee) oraz ustaw dotyczących innych praw osób niepełnosprawnych, zważył, że cel udostępnienia tekstu pozostaje niezmienny w swojej istocie, a zatem nie można uznać zawinienia HathiTrust i ich działanie nadal mieści się w zakresie dozwolonego użytku⁵⁵⁸. Sąd uznał również znaczenie pracy, jaką środowiska biblioteczne wykonywały dla zachowania dorobku naukowego, dostarczania informacji oraz świadczenia usług dla społeczności osób niepełnosprawnych. W sprawie The Author’s Guild v. HathiTrust zdefiniowano po raz pierwszy zresztą termin „*print-disabled*” (polskie tłumaczenie: niepełnosprawność wobec druku)⁵⁵⁹ jako „każdą niepełnosprawność, która uniemożliwia efektywne czytanie materiałów drukowanych. Jednym z przykładów jest ślepotą, ale niepełnosprawności związane z drukiem obejmują również te, które uniemożliwiają danej osobie fizyczne trzymanie książki lub przewracanie stron”⁵⁶⁰. Co więcej, sąd zwrócił uwagę na różnorodność upośledzeń wzroku wszystkich osób określanych jako „*persons with print disabilities*” (polskie tłumaczenie: osoby z niepełnosprawnościami wobec druku) oraz znaczenie jakie niesie za sobą możliwość przekształcenia utworów do dostępnych formatów. Podkreślono, że np. zeskanowane obrazy są bardzo przydatne dla takich użytkowników, gdyż niektóre czytniki treści mają ograniczone możliwości drukowania, ponieważ potrzebują innego formatu powiększenia treści lub silniejszego kontrastowania kolorów niż jest w stanie zapewnić papier bądź uniemożliwiają przewracanie stron.

⁵⁵⁷ Sprawa: Authors Guild, Inc. v. HathiTrust, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014).

⁵⁵⁸ Sprawa: Authors Guild, Inc. v. HathiTrust, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014).

⁵⁵⁹ Tłumaczenie własne.

⁵⁶⁰ Sprawa: Authors Guild, Inc. v. HathiTrust, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014): „Any disability that prevents a person from effectively reading printed material. Blindness is one example, but print disabilities also include those that prevent a person from physically holding a book or turning pages.”.

Zeskanowane obrazy kompensują te utrudnienia, zwłaszcza, że pewne katalogi obrazów zawierają informacje takie jak wykresy, diagramy lub takie układy tekstu, których konwersja na mowę jest niemożliwa⁵⁶¹.

W uzasadnieniu sprawy nawiązano zresztą do sprawy *Bridgeman Art Library, Ltd. v. Corel Corporation*⁵⁶². W sprawie tej powód zarzucił naruszenie praw autorskich przez Corel Corporation – mające polegać na rozpowszechnianiu płyt CD-ROM firmy Corel zatytułowanych „Corel Professional Photos CD-ROM Masters I-VII”, zawierających siedemset cyfrowych reprodukcji obrazów znanych artystów europejskich, których dzieła znajdują się w Bridgeman Museum. Powód twierdził, że posiadał wyłączne prawo do przeźroczy fotograficznych, na których utrwalono dzieła, a tym samym do dzieł znajdujących się w produktach Corel na płytach CD-ROM. Sąd uwzględnił jednak wniosek Corel o wydanie uproszczonego wyroku oddalającego roszczenie, wskazując, że rzekomo naruszone prawa do dzieł (tj. kolorowych przeźroczy obrazów, które znajdowały się w domenie publicznej) nie nosiły cech oryginalności i nie mogą być objęte ochroną prawa autorskiego. Bridgeman wniosło o ponowne rozpoznanie sprawy, wskazując na błędne rozumowanie sądu w zakresie oryginalności utworu i – na poparcie swoich tez – przedstawiło opinię prof. W. Patry’ego⁵⁶³, w której ww. argumentował, że sąd popełnił błąd w stosowaniu prawa. Sprawa została przekazana do ponownego rozpoznania, z określeniem kwestii wymagających zbadania, a mianowicie: czy kolorowe przeźrocza utrwalające obrazy malarskie, które same znajdują się w domenie publicznej, są na tyle oryginalne, by otrzymać indywidualną ochronę prawnautorską. Po ponownym rozpoznaniu sprawy uwzględniono wniosek pozwanego o wydanie wyroku uproszczonego oddalającego powództwo. Sąd stanął na stanowisku, że ochrona praw autorskich nie przysługuje fotografiom (w tym konkretnym przypadku: fotografiom dzieł sztuki) nie noszącym znamion oryginalności, a jedynie utrwalonych w niezmienny sposób i odtwarzanych na innym nośniku. W rozumieniu amerykańskiego prawa autorskiego, od czasów sprawy *Burrow-Giles Lithographic Co. v. Sarony*⁵⁶⁴ ochroną prawnautorską są objęte również fotografie, uprzednio przeanalizowane pod kątem kryterium kreatywnej pracy fotografa⁵⁶⁵. Na

⁵⁶¹ Sprawa: *Authors Guild, Inc. v. HathiTrust*, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014).

⁵⁶² Sprawa: *Bridgeman Art Library, Ltd. v. Corel Corp.*, 36 F. Supp. 2d 191 (S.D.N.Y. 1999).

⁵⁶³ M. Wojcik, *The Antithesis of Originality: Bridgeman, Image Licensors, and the Public Domain*, 30 *Hastings Communications and Entertainment Law Journal*, 257/2008, s. 257-285. W. Landes, *Copyright, Borrowed Images and Appropriation Art: An Economic Approach*, Chicago John M. Olin Law & Economic Working Paper no. 113.2000, s. 2-17.

⁵⁶⁴ Sprawa: *Burrow-Giles Lithographic Co. v. Sarony* 111 U.S. 53 (1884).

⁵⁶⁵ W przedmiotowym orzeczeniu przyjęto również, że dla przyznania dziełu fotograficznemu waloru oryginalności bierze się pod uwagę takie kwestie jak: poza modela, rozmieszczenia akcesoriów na zdjęciu, oświetlenia, kątów padania światła bądź ujęcia, doboru kliszy, aparatu i ekspresji wywołanej przez fotografa.

tle sprawy *Bridgeman v. Corel Corp.* sąd orzekł zatem, że reprodukcja dzieła zostanie uznana za oryginalną tylko wtedy, gdy jest w sposób wyraźny odmienna i ta odmienność wynika z kwestii będących poza obszarem umiejętności technicznych, a w konsekwencji dla powoda oznaczało to, że swoim działaniem nie spełnił wymogu oryginalności – gdyż prace na przeźroczach były w całości skopiowane z istniejących już dzieł, bez jakichkolwiek znaczących zmian, przekształceń lub połączenia z innym materiałem⁵⁶⁶. Zwykła zmiana medium (nośnika) nie oznaczała rozróżnialnej zmienności, zatem samodzielna zmiana nośnika nie może zapewnić wymagalnej dawki oryginalności dla przyjęcia ochrony prawnoautorskiej. Kopia zdjęcia na nowym nośniku kwalifikuje się do objęcia ochroną prawnoautorską tylko wówczas, gdy kopiujący wnosi do zdjęcia możliwy do zidentyfikowania, indywidualny wkład. Ponieważ powód wyprodukował reprodukcje dzieł sztuki należące do domeny publicznej i to w celu jak najwierniejszego odtworzenia obrazów, nie nosiły one znamion oryginalności, a w konsekwencji nie przysługiwały mu prawa autorskie właściwe dla twórcy.

Znaczenie wspomnianego orzeczenia było doniosłe, bo gdyby faktycznie *a contrario* przyjąć tok rozumowania powoda i sądy nie wymagałyby wykazania rzeczywistej różnicy pomiędzy oryginałem dzieła a jego kopią, to wówczas poszczególne jednostki mogłyby zmonopolizować dzieła sztuki należące do domeny publicznej – a taka ochrona naruszałaby leżący u podstaw prawa autorskiego interes w promowaniu sztuki i dóbr kultury. Inne zdanie prowadziłoby zresztą do zaburzenia postrzegania instrumentów prawa autorskiego, wśród repertuaru których nie istnieją prawa autorskie do wiernych kopii dzieł, które przeszły do domeny publicznej. Sprawa *Bridgeman*'a stanowiła jeden z wielu przykładów utrwalającej się linii orzeczniczej⁵⁶⁷, na której bazował sąd przy wydaniu orzeczenia w sprawie *Author's Guild v. HathiTrust*.

Należy zauważyć, że przy rozpoznawaniu sprawy istotna była kwestia zmiany medium (nośnika), na którym utrwalono dzieło dla sytuacji prawnej utworu i jego kopii – na przykład zmiany z rzeźby na obraz, zmiany rozmiaru dzieła oraz wymagalnego stopnia oryginalności i kreatywności dla kopii, które uprawniałoby jej twórcę do skorzystania z ochrony prawnoautorskiej. Te zagadnienia przeanalizowano w sprawie *Author's Guild v. Hathi Trust*. Sędzia H. Bear Jr przy orzekaniu niewątpliwie inspirował się zarówno orzeczeniem w sprawie *Bridgeman v. Corel Corp.* oraz *Feist Publications Inc. przeciwko Rural Telephone Service*

⁵⁶⁶ Źródło: http://www.law.harvard.edu/faculty/martin/art_law/bridgeman1.pdf, s. 426 [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁵⁶⁷ M. Wojcik, *The Antithesis...*, s. 11-14, C. Buxton, *Bridgemen Art Library, Ltd. v. Corel Corporation Revisited: Authors Guild v. HathiTrust and the New Frontier of Fair Use*, Oklahoma Journal of Law and Technology: Vol. 11, 2005. s. 1-21.

*Company*⁵⁶⁸. Zasadniczym motywem rozstrzygnięcia w sprawie HathiTrust było podkreślenie pozytywnego wpływu udostępniania treści przekształconych cyfrowo (ang. *transformative use*) na rzecz społeczeństwa. Zapoznanie się z utworami w zakresie dozwolonego użytku zachęcało czytelników do zgłębiania treści książek w celach edukacyjnych i kulturalnych, a w konsekwencji promowało zarówno sam dostęp do informacji, jak i autorów dzieł.

Mając na względzie postępujący rozwój technologii cyfrowych, sąd rozszerzył możliwość stosowania dozwolonego użytku z sekcji § 107 również na ingerencję w formę utworu, wskazując, że zapewnienie dostępu do treści edukacyjnych i kulturalnych musi być dostosowane do społeczeństwa oraz do współczesnych możliwości, które oferuje technika. Co więcej, sąd uznał, że ocena przesłanek dozwolonego użytku z sekcji § 107 prowadzi do wniosku, że celom prawa autorskiego zdecydowanie lepiej przysłuży się uprawnienie do digitalizacji (przekształcenia cyfrowego) utworów niż jego zakaz. Od czasu orzekania w sprawach *Campbell*⁵⁶⁹ oraz *Perfect 10 Inc v. Amazon.com Inc Harper Rowe*⁵⁷⁰, dla oceny sprawy sądy przywiązywały dużą wagę do tego, czy wykorzystany utwór był użyty w formie oryginalnej, czy właśnie w formie *transformative use*⁵⁷¹. W orzecznictwie⁵⁷² podkreślano – również istotne dla oceny wyroku HathiTrust – znaczenie celu cyfrowego wykorzystania przeformatowanych utworów. Dzięki modyfikacjom możliwe staje się rozpowszechnianie dzieła w celu promowania celów kulturalnych i edukacyjnych, które w innym przypadku mogłyby być niedostępne. Ponadto nie stanowi przeszkody dla ochrony praw autorskich zapoznanie się z utworem, którego treść została utrwalona w formie cyfrowej, bo jest ono wyłącznie uproszczoną formą obcowania z przesłaniem, jakie niesie za sobą utwór. Fizyczne doświadczenie obcowania z kulturą w formie, która jest właściwie przypisana dla danego rodzaju dzieł, stanowi kompleksowe doznanie estetyczne i jest niemożliwe do pełnego zrealizowania, nawet poprzez zapewnienie dostępu do treści cyfrowych. Tym samym

⁵⁶⁸ Sprawa: *Feist Publishers, Inc. v. Rural Tel. Service. Co.*, 499 U.S. 340–41 (1991).

⁵⁶⁹ Sprawa: *Campbell v. Acuff-Rose Music* (92-1292) 510 U.S. 569 (1994).

⁵⁷⁰ Sprawa: *Perfect 10, Inc. v. Amazon.com, Inc.* United States Court of Appeals for the Ninth Circuit 487 F.3d 701 (9th Cir. 2007).

⁵⁷¹ W sprawie *Leibovitz vs. Paramount Pictures Corp.* (*Leibovitz v. Paramount Pictures Corp.*, 137 F.3d 109, 114 (2d Cir. 1998) stwierdzono, że pomimo motywacji osiągnięcia zysku wynikającej z wtórnego wykorzystania utworu, jego transformacyjny cel i charakter jest wystarczające, aby rozważyć okoliczności przemawiające za zastosowaniem instytucji dozwolonego użytku.

⁵⁷² Sprawy: *Warner Bros. Entertainment, Inc. v. RDR Books*, 575 F. Supp. 2d 513 (S.D.N.Y. 2008)., *Warren Publishing Co. v. Spurlock d/b/a Vanguard Productions*, 645 F. Supp. 2d 402, (E.D.P.A., 2009)., *SOFA Entertainment, Inc. v. Dodger Productions, Inc.*, No. 2:08-cv-02616 (9th Cir. Mar. 11, 2013)., *Cariou v. Prince*, 714 F.3d 694 (2d Cir. 2013)., *Righthaven LL v. Jama*, No 2:2010-cv-01322, 2011 WL 1541613 (D. Nev. April. 22, 2011)., *Leibovitz v. Paramount Pictures Corp.*, 137 F.3d 109 (2d Cir. 1998)., *Dr. Seuss Enterprises, L.P. v. Penguin Books USA, Inc.*, 109 F.3d 1394 (9th Cir. 1997).

zapoznanie się z materiałami edukacyjnymi i kulturalnymi w formie cyfrowej ma zdecydowanie inny charakter niż jego odpowiednik o charakterze *non-virtual*⁵⁷³.

6.5.4 Sprawa *The Author's Guild vs. Google Inc*

Orzeczenie zapadłe w sprawie *The Author's Guild vs. Google Inc*⁵⁷⁴ (*Google Books*) stanowiło kontynuację tez wyroku w sprawie *HathiTrust*. W przypadku tego postępowania, po toczącym się przez 11 lat procesie, sąd uznał sporządzoną przez Google digitalizację utworów wraz z utworzeniem funkcji wyszukiwania i wyświetlaniem fragmentów tych utworów – bez jednoczesnej autoryzacji ze strony autorów – za działanie nienaruszające prawa i zgodne z przesłankami przewidzianymi dla instytucji dozwolonego użytku.

Jak zauważył rozpoznający sprawę sędzia D. Chin, choć na pierwszy rzut oka mogłoby się wydawać, że doszło do naruszenia praw autorskich, to jednak forma korzystania z utworów mieści się w zakresie *fair use*, a ponadto Google spełniło wszystkie cztery kryteria wymienione w § 107 Copyright Act⁵⁷⁵. W pierwszej kolejności sędzia D. Chin wskazał, że swoim działaniem Google Books spełniło jednocześnie szereg ważnych celów edukacyjnych. Przede wszystkim zwiększyło efektywność rezultatów poszukiwania⁵⁷⁶ w bazie oraz sposobność odkrywania nowych książek oraz umożliwiło eksplorację tekstu na masową skalę, gdyż dokonując cyfrowej obróbki książek i przekształcając tekst w obszerny indeks, pomaga czytelnikom, badaczom, naukowcom i innym zainteresowanym w znajdowaniu książek⁵⁷⁷. Podkreślono, że działania Google nie polegały na sprzedaży zdigitalizowanych wersji tych utworów. Ekonomiczna korzyść działania polegała na tym, że użytkownicy korzystali z wyszukiwarki Google, by znajdować książki.

Nawet przy założeniu, że zasadniczym motywem Google miał być zysk, to nie można było pominąć faktu, że Google Books spełnia ważne cele edukacyjne. Sąd zważył, że Google Books daje możliwość pełnotekstowych poszukiwań milionów książek, zwłaszcza wyczerpanych nakładów czy książek już niepublikowanych, czym zapewnia możliwość dotarcia do unikatowych źródeł. Nie bez znaczenia pozostawał również charakter

⁵⁷³ Ibidem.

⁵⁷⁴ *Sprawa Authors Guild v. Google, Inc.*, No. 13-4829 (2d Cir. 2015).

⁵⁷⁵ *Sprawa Authors Guild v. Google, Inc.*, No. 13-4829 (2d Cir. 2015).

⁵⁷⁶ "Google Books provides a new and efficient way for readers and researchers to find books... [it] has become an essential research tool." Źródło: <https://h2o.law.harvard.edu/cases/4297> [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁵⁷⁷ "Google Books permits humanities scholars to analyze massive amounts of data—the literary record created by a collection of tens of millions of books." Źródło: <https://h2o.law.harvard.edu/cases/4297> [dostęp: 25.05.2022 r.].

udostępnionych utworów – wśród których przeważała literatura faktu – co odnosiło się również do pierwszej przesłanki sekcji § 107 The Copyright Act (charakteru edukacyjnego). W konsekwencji - jak podkreślił sędzia – na działaniach tych skorzystało całe społeczeństwo⁵⁷⁸.

W zakresie trzeciej przesłanki dotyczącej ilości i rozmiaru użytego fragmentu w odniesieniu do utworu jako całości sąd wskazał, że choć Google faktycznie zeskanowało pełny tekst książek, to ograniczony został zakres tekstu, który wyświetlał się w ramach odpowiedzi na wpisane w wyszukiwarce zapytanie⁵⁷⁹.

Analizując spełnienie ostatniej, czwartej przesłanki sędzia D. Chin miał na uwadze, że Google nie sprzedaje zeskanowanych utworów, a udostępnione cyfrowe wersje nie zastępują książek – i z tych przyczyn nie stanowią zamienników rynkowych dla książek. Zdaniem sądu takie działanie Google Books wpływało w istocie na zwiększenie sprzedaży książek i prowadziło do tego, że dzięki cyfrowemu udostępnieniu wiele książek zostanie zauważonych, co przynosi korzyść podmiotom autorsko-uprawnionym⁵⁸⁰.

Niezależnie od spełnienia przesłanek kwalifikujących działanie Google Inc. w zakresie dozwolonego użytku (*fair use*), sędzia D. Chin podkreślił najistotniejszą z perspektywy niniejszej rozprawy kwestię, a mianowicie faktycznego ułatwienia przez Google dostępu do utworów. W opinii sądu Google Books swoim działaniem zapewnił osobom niepełnosprawnym względem druku oraz grupom narażonym na wykluczenie możliwość wyszukiwania książek i ich czytania w formacie zgodnym z oprogramowaniem do powiększania tekstu, oprogramowaniem do zamiany tekstu na mowę oraz urządzeniami do alfabetu Braille’a oraz ułatwia identyfikację.⁵⁸¹ Google rozszerzył tym samym możliwość zapoznania się z treścią utworu w dostępnym formacie, co zostało dostrzeżone i wyrażone w również listownej deklaracji Prezesa Narodowej Federacji Osób Niewidomych⁵⁸². Sąd wskazał, że nawet gdyby uznać, że działanie Google’a stanowiło naruszenie praw autorskich poprzez wgrywanie

⁵⁷⁸ Ibidem.

⁵⁷⁹ Ibidem.

⁵⁸⁰ Sprawa: Authors Guild v. Google, Inc., No. 134829 (2d Cir. 2015), źródło: <https://h2o.law.harvard.edu/cases/4297> [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁵⁸¹ „Google Books expands access to books. In particular, traditionally underserved populations will benefit as they gain knowledge of and access to far more books. Google Books provides print-disabled individuals with the potential to search for books and read them in a format that is compatible with text enlargement software, text-to-speech screen access software, and Braille devices. Digitization facilitates the conversion of books to audio and tactile formats, increasing access for individuals with disabilities. (Letter from Marc Maurer, President of the National Federation for the Blind, to J. Michael McMahon, Office of the Clerk (Jan. 19, 2010) (Doc. No. 858)). Google Books facilitates the identification and access of materials for remote and underfunded libraries that need to make efficient decisions as to which resources to procure for their own collections or through interlibrary loans.” Źródło: <https://h2o.law.harvard.edu/cases/4297> [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁵⁸² Letter from National Federation of the Blind (Jan. 28, 2010) <https://www.clearinghouse.net/chDocs/public/DR-NY-0006-0011.pdf> [dostęp: 25.05.2022 r.].

nieautoryzowanych kopii do bibliotek, to celem kopii bibliotecznych jest wspieranie możliwości – zgodnego z prawem – użytkownika zdigitalizowanych książek przez biblioteki. Takie biblioteki modyfikują bowiem cyfrowe kopie w sposób umożliwiający ich przeszukiwanie i zachowywanie przez osoby niepełnosprawne względem druku, co stanowi nieocenione i bezprecedensowe działanie⁵⁸³. Wspomniane stanowisko znalazło uznanie zarówno w sądzie drugiej instancji⁵⁸⁴, jak i w orzeczeniu Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych, który odmówił ponownego rozpoznania sprawy⁵⁸⁵, pozostawiając w mocy decyzję sądu niższej instancji.

Tym samym, zdaniem zwolenników wyroku utrzymane zostały w mocy zasady zapewnienia równości szans, pełnego uczestnictwa w życiu kulturalnym oraz niezależności ekonomicznej – które to założenia leżały już u podstaw kształtowania praw osób niepełnosprawnych oraz były zgodne z intencjami poprawki Chafee.

6.6 Wzajemna relacja sekcji § 121 oraz sekcji § 107 The Copyright Act

Wobec podobieństwa wspomnianych grup wyjątków oraz kaskadowego powoływania się na nie, jak np. w przypadku wyroku *HathiTrust*, celowym jest sporządzenie ich krótkiego porównania. Choć sekcja § 121 obejmuje stosunkowo szeroki zakres podmiotowy i przedmiotowy, to mimo wszystko regulacja sekcji § 107 znajduje szersze zastosowanie. Dzieje się tak nie tylko dzięki czterostopniowemu katalogowi przesłanek uzasadniających jej wykorzystanie, ale przede wszystkim dlatego, że odnosi się do szerszego spektrum użytkowników oraz otwartej klasy utworów – w tym także do tych wyłączonych z sekcji § 121 (a w kolejnych latach również sekcji § 121a).

⁵⁸³ “Similarly, Google is entitled to summary judgment with respect to plaintiffs' claims based on the copies of scanned books made available to libraries. Even assuming plaintiffs have demonstrated a prima facie case of copyright infringement, Google's actions constitute fair use here as well. Google provides the libraries with the technological means to make digital copies of books that they already own. The purpose of the library copies is to advance the libraries' lawful uses of the digitized books consistent with the copyright law. The libraries then use these digital copies in transformative ways. They create their own full-text searchable indices of books, maintain copies for purposes of preservation, and make copies available to print-disabled individuals, expanding access for them in unprecedented ways” - <https://h2o.law.harvard.edu/cases/4297> [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁵⁸⁴ Sprawa: *Authors Guild v. Google, Inc.*, No. 13-4829 (2d Cir. 2015).

⁵⁸⁵ Sprawa: *Authors Guild v. Google, Inc.*, No. 13-4829 (2d Cir. 2015).

6.7 Podsumowanie amerykańskiego systemu wyjątków i ograniczeń ułatwiających osobom niepełnosprawnym dostęp do utworów chronionych prawem autorskim

System prawny Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej był wewnętrznie sprzeczny w zakresie ułatwienia dostępu do utworów chronionych prawem autorskim osobom z wadami wzroku. Z jednej strony bowiem, w swoim orzecznictwie i prawie stanowionym zawierał postępowe i jasne wyjątki oraz ograniczenia mające na celu zapewnienie osobom z niepełnosprawnościami wzroku dostępu do utworów literackich. Z drugiej strony jednak nie zawierał prawie żadnych wyjątków dla utworów innych niż utwory literackie. Adaptacje utworów innych niż literatura musiały w związku z tym być objęte bardziej uogólnionym ograniczeniem praw autorów – takim jak ramy dozwolonego użytku (*fair use*).

W 1996 r. amerykańskie prawo autorskie zostało zmienione poprawką senatora Chafee, ustanawiającą sekcję § 121 The Copyright Act. Jej wprowadzenie miało umożliwić uprawnionym podmiotom powielanie lub rozpowszechnianie kopii wcześniej opublikowanych niedramatycznych dzieł literackich, jeśli kopie były powielane lub rozpowszechniane w specjalnych formatach wyłącznie do użytku przez osoby niewidome lub inne osoby niepełnosprawne. Zdaniem doktryny, celem sekcji § 121 było „[wyeliminowanie] konieczności zrekompensowania lub uzyskania zgody właściciela praw autorskich, a tym samym zaoszczędzenie zasobów i zapewnienie większej wydajności w procesie zwielokrotniania i rozpowszechniania niektórych utworów chronionych prawem autorskim w formatach dostępnych dla osób niewidomych lub w inny sposób mających trudności z przyswojeniem utworów stworzonych przy użyciu konwencjonalnych materiałów drukarskich”⁵⁸⁶. Przed wprowadzeniem sekcji § 121 występowały duże opóźnienia w przekształcaniu utworów do dostępnych formatów, wynikające z prób dostosowania procesu kopiowania do podstawy normatywnej wynikającej z coraz bardziej nieprzystających do stanu techniki ustaw. Między innymi z tych przyczyn celem poprawki Chafee było ułatwienie tworzenia dostępnych formatów materiałów drukowanych z korzyścią dla osób z niepełnosprawnością wzroku. Jej celem było również złagodzenie i zrjonalizowanie zbyt monopolistycznego charakteru amerykańskiego prawa autorskiego. Tendencja ta była coraz bardziej zauważalna od roku 1996 r., co obrazowało zdanie wyrażone w sprawie *Princeton University Press vs Michigan Document Services, Inc*⁵⁸⁷ - dotyczącej komercyjnego kserowania materiałów edukacyjnych

⁵⁸⁶ W. Patry, *Copyright...*, s. 263.

⁵⁸⁷ Sprawa: *Princeton Univ. Press v. Mich. Document Servs., Inc.*, 99 F.3d 1381 (6th Cir. 1996).

dla studentów. Choć wówczas działanie pozwanych nie zostało zakwalifikowane jako mieszczące się w zakresie dozwolonego użytku, sędzia B. Martin Jr przywołując sprawę *Feist Publications, Inc. Vs. Rural Telephone Service Company, Inc.*, wyraził pogląd, iż „Ochrona praw autorskich (...) służy jako ochrona przewidziana zarówno twórcy, jak i dla odbiorcy opublikowanych dzieł. Chociaż prawo przyznaje jednostkom ograniczoną kontrolę nad ich oryginalnymi dziełami, to zostało stworzone, aby stymulować produkcję oryginalnych dzieł z korzyścią dla całego narodu. (...) Ochrona praw autorskich (...) ma służyć jako usługa publiczna zarówno dla twórcy, jak i odbiorcy opublikowanych dzieł”⁵⁸⁸. Podkreślił również, że opinia publiczna ma prawo do korzystania z utworu bez zwracania się o zgodę lub bez uiszczania jakiegokolwiek opłaty właścicielowi praw autorskich, ponieważ podstawowym celem amerykańskiej klauzuli praw autorskich nie jest wzbogacanie autorów i wynalazców, ale właśnie zachęcanie do postępu naukowego i tworzenia dzieł dla dobra publicznego. Zabronione zostało jedynie nieuczciwe wykorzystanie materiałów chronionych prawem autorskim, jednak dozwolony użytek (*fair use*) miał być gwarancją oferowaną całemu społeczeństwu.⁵⁸⁹

Niestety, zakres zastosowania sekcji § 121 okazał się być niewystarczający. Poprawka wprowadziła wyjątki i ograniczenia odnoszące się wyłącznie do wcześniej opublikowanych, niedramatycznych dzieł literackich. Kolejne obostrzenie odnosiło się do kwestii pozostałych niepełnosprawności i ograniczeń na tle innych utworów chronionych prawem autorskim. Poprawka Chafee nie wprowadziła ponadto rozwiązania, które uczyniłoby bardziej dostępnymi utwory audiowizualne. Stanowiło to okoliczność dyskryminującą względem tych osób, które o ile nie miały problemu z zapoznaniem się z utworami drukowanymi, o tyle nadal pozostawały niepełnosprawne w stopniu uniemożliwiającym zapoznanie się z innymi utworami (np. osoby niedosłyszące, które dla zrozumienia tekstu potrzebują nagrania wideo z napisami lub transkrypcją narracji). Poprawka Chafee nie zawierała również odniesień do utworów możliwych do odtworzenia w sposób cyfrowy.

Z tych powodów, pomimo uchwalenia wspomnianej poprawki, uzyskanie szerszego dostępu do utworów było możliwe jedynie dzięki korzystaniu z instytucji dozwolonego użytku (*fair use*) opisanej w sekcji § 107 The Copyright Act. Sądy w Stanach Zjednoczonych potwierdziły, że klauzula dozwolonego użytku w sekcji § 107 The Copyright Act zezwala na wykonywanie kopii w formacie dostępnym dla osób z niepełnosprawnością wzroku – tak m.in.

⁵⁸⁸ Sprawa: *Feist Publishers, Inc. v. Rural Tel. Service. Co*, 499 U.S. 340-41 (1991).

⁵⁸⁹ D. Ouchi, *Princeton University Press v. Michigan Document Services, Inc.* 99 F.3d 1381, 7, DePaul Journal of Art, Technology & Intellectual Property Law, vol. 7 1997, s. 376-383.

w sprawie *Sony vs. Universal City Studios*. Inne orzeczenia, dotyczące dozwolonego użytku w sekcji § 107, wskazywały, że wyjątki te umożliwiają tworzenie kopii w dostępnym formacie (*Authors Guild v. HathiTrust, Authors Guild vs. GoogleBooks.*). Dzięki teom wspomnianych wyroków możliwe było przyjęcie linii orzeczniczej, w której wskazywano na zasadność poszerzenia katalogu praw i wyjątków prawa autorskiego. Dostrzeżona została również perspektywa i potencjał rozwoju technologicznego, dzięki któremu rozpowszechnianie przeformatowanych utworów było szybsze i prostsze. Zezwolenie na dokonywanie modyfikacji utworów do dostępnych formatów przy wykorzystaniu nowoczesnych narzędzi technologicznych znacznie lepiej realizuje bowiem cele prawa autorskiego niż ustanawianie kolejnych zakazów.

7. Wyjątki i ograniczenia prawa autorskiego ustanowione na rzecz osób niepełnosprawnych w systemie prawa Unii Europejskiej do roku 2013 r.

Miejsce prawa własności intelektualnej w systemie prawa Unii Europejskiej jest regulowane zarówno przy pomocy rozwiązań traktatowych, jak i dyrektyw. Nie istnieje bowiem wspólne prawo własności intelektualnej UE⁵⁹⁰, co wynika z przynależności UE i państw członkowskich do różnych konwencji i traktatów⁵⁹¹. Pomimo tego, w celu dążenia do harmonizacji i dostosowania prawa państw członkowskich do uniwersalnego systemu prawa autorskiego, działania UE zorientowano na wprowadzenie takich wyjątków i ograniczeń, które mogły być ustanawiane w kolejnych dyrektywach europejskich.

W konsekwencji, omawiany wcześniej test trójstopniowy został umieszczony w Dyrektywach wydawanych w latach 1990–2001.

Dyrektywa 91/250/WE (Dyrektywa w sprawie ochrony prawnej programów komputerowych)	Art. 6 ust. 3 – „Zgodnie z przepisami Konwencji Berneńskiej w o ochronie dzieł literackich i artystycznych niniejszy artykuł nie może być interpretowany tak, aby możliwe było jego stosowanie w sposób, który bez uzasadnienia narusza słusne interesy uprawnionego lub pozostaje w sprzeczności z normalnym korzystaniem z programu komputerowego” ⁵⁹² .
--	---

⁵⁹⁰ J. Sieńczyło-Chlabicz, M. Rutkowska-Sowa, Z. Zawadzka, M. Nowikowska, *Prawo własności intelektualnej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2018, s. 43.

⁵⁹¹ A. Auleytner, *Ochrona własności intelektualnej w stosunkach z państwami trzecimi w prawie Unii Europejskiej*, [w:] C. Mik, Ł. Kułaga (red.), *Zewnętrzne stosunki gospodarcze Unii Europejskiej*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa. Stowarzyszenie Wyższej Użyteczności "Dom Organizatora", Toruń 2010, s. 372.

⁵⁹² Dyrektywa Rady z dnia 14 maja 1991 r. w sprawie ochrony prawnej programów komputerowych.

Dyrektywa 96/9/WE (Dyrektywa w sprawie ochrony prawnej baz danych)	Art. 6 ust. 3 – „Zgodnie z Konwencją Berneńską o ochronie dzieł literackich i artystycznych niniejszy artykuł nie może być interpretowany tak, aby możliwe było jego stosowanie w sposób, który bez uzasadnienia narusza słusne interesy uprawnionego lub pozostaje w sprzeczności z normalnym korzystaniem z bazy danych” ⁵⁹³ .
Dyrektywa 2001/29/WE (Dyrektywa w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym)	Art. 5 ust. 5 – „Wyjątki i ograniczenia przewidziane w ust. 1, 2, 3 i 4 powinny być stosowane tylko w niektórych szczególnych przypadkach, które nie naruszają normalnego wykorzystania dzieła lub innego przedmiotu objętego ochroną ani nie powodują nieuzasadnionej szkody dla uzasadnionych interesów podmiotów praw autorskich” ⁵⁹⁴ .
Dyrektywa 2006/115/WE (Dyrektywa w sprawie prawa najmu i użyczenia oraz niektórych praw pokrewnych prawu autorskiemu w zakresie własności intelektualnej)	Art. 10 ust 3 – „Ograniczenia określone w ust. 1 i 2 mogą być zastosowane jedynie w niektórych szczególnych przypadkach, które nie szkodzą normalnemu wykorzystaniu przedmiotu objętego ochroną ani nie naruszają w sposób nadmierny uzasadnionych interesów podmiotu prawa.” ⁵⁹⁵
Dyrektywa 2009/24/WE (Dyrektywa w sprawie ochrony prawnej programów komputerowych) ⁵⁹⁶	Art. 6 ust. 3 – „Zgodnie z przepisami konwencji berneńskiej o ochronie dzieł literackich i artystycznych, niniejszy artykuł nie może być interpretowany tak, aby możliwe było jego stosowanie w sposób, który bez uzasadnienia narusza słusne interesy uprawnionego lub pozostaje w sprzeczności z normalnym korzystaniem z programu komputerowego”. ⁵⁹⁷

Jeszcze przed wprowadzeniem rozwiązań o charakterze uniwersalnym w systemie prawa autorskiego UE można było odnaleźć pierwszy ślad świadomości potencjalnie negatywnych skutków prawa autorskiego, związanych z dostępem osób niepełnosprawnych do materiałów kulturalnych. Odpowiednie postanowienia w tym zakresie zostały umieszczone w Dyrektywie 2001/29/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2001 r. w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym, zwaną również Dyrektywą InfoSoc (dalej: Dyrektywa InfoSoc).

⁵⁹³ Dyrektywa 96/9/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 marca 1996 r. w sprawie ochrony prawnej baz danych.

⁵⁹⁴ Dyrektywa 2001/29/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2001 r. w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i praw pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym.

⁵⁹⁵ Dyrektywa 2006/115/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 12 grudnia 2006 r. w sprawie prawa najmu i użyczenia oraz niektórych praw pokrewnych prawu autorskiemu w zakresie własności intelektualnej.

⁵⁹⁶ Jak słusznie przywołuje A. Nowicka, Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2009/24/WE z dnia 23 kwietnia 2009 r. jest ujednoliconą wersją dyrektywy Rady 91/250/EWG z dnia 14 maja 1991 r., a ich teksty są niemal identyczne. Źródło: A. Nowicka, *Prawnoautorska ochrona programów komputerowych – regulacja polska i jej unijny wzorzec w świetle orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2/2015, s. 107.

⁵⁹⁷ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2009/24/WE z dnia 23 kwietnia 2009 r. w sprawie ochrony prawnej programów komputerowych.

7.1 Dyrektywa 2001/29/WE InfoSoc

Dyrektywa 2001/29/PE w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i praw pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym, powszechnie zwana Dyrektywą InfoSoc weszła w życie 22 czerwca 2001 r. Cel jej wprowadzenia był dwójaki: po pierwsze, miała dostosować prawodawstwo dotyczące praw autorskich i praw pokrewnych do postępu technologicznego, a w szczególności do potrzeb społeczeństwa informacyjnego, a po drugie dokonać transpozycji do prawa wspólnotowego zobowiązań międzynarodowych wynikających z dwóch traktatów o prawie autorskim i prawa pokrewnych przyjętych w ramach WIPO w 1996 r. Tym samym, zgodnie z zamiarami wyrażonymi w motywach 1, 4, 6, 7, 9, 23 i 31 Dyrektywa InfoSoc miała również zharmonizować kluczowe prawa przyznane autorom, a zarazem ujednolicić wyjątki i ograniczenia od tych praw.

W odniesieniu do praw osób niepełnosprawnych dyrektywa InfoSoc ustanowiła w art. 5 ust. 3 lit b) szeroki, fakultatywny wyjątek, którego analiza wymaga przywołania dodatkowych postanowień. Poprzedzony został motywem 34, wskazującym, że państwa członkowskie powinny mieć możliwość uwzględniania pewnych wyjątków i ograniczeń na użytek osób niepełnosprawnych. W motywie 43 podkreślono zaś potrzebę przyjęcia przez państwa członkowskie wszelkich niezbędnych środków w celu ułatwienia osobom niepełnosprawnym dostępu do utworów chronionych oraz zwrócenia szczególnej uwagi na dostępne formaty. Jedną z form realizacji tego celu było wprowadzenie postanowienia art. 5 ust. 3 lit. b).⁵⁹⁸ Ustanowiono w nim fakultatywny wyjątek dla korzystania z utworów na rzecz osób niepełnosprawnych⁵⁹⁹ – uzasadniony w sytuacji, gdy korzystanie odnosi się bezpośrednio do upośledzenia (niepełnosprawności) i ma charakter niekomercyjny. Wyjątek ten stanowił jedną z form z wymienionych w art. 6 ust. 4, który wskazuje, że w przypadku braku dobrowolnych środków podjętych przez posiadaczy praw, państwa członkowskie powinny podjąć odpowiednie środki w celu zapewnienia, aby przepisy prawa krajowego nie uniemożliwiały ich wykonywania. Zgodnie z art. 5 ust. 5 Dyrektywy InfoSoc wyjątek na rzecz osób niepełnosprawnych był również poddawany testowi trójstopniowemu, gdyż: „wyjątki i ograniczenia przewidziane w ust. 1, 2, 3 i 4 powinny być stosowane tylko w niektórych szczególnych przypadkach, które nie naruszają normalnego wykorzystania dzieła lub innego

⁵⁹⁸ W art. 5 ust. 1-4 Dyrektywy InfoSoc znajdują się postanowienia o formach dozwolonego użytku, w ust. 5 został natomiast wyrażony test trójstopniowy.

⁵⁹⁹ Jak słusznie wskazuje M. Barczewski, spośród dwudziestu jeden wyjątków ustanowionych Dyrektywą InfoSoc, tylko jeden – dotyczący reprodukcji – ma charakter obligatoryjny. Pozostałe mają charakter fakultatywny. Więcej: M. Barczewski, *Legal...*, s. 15 i przywołana tam literatura.

przedmiotu objętego ochroną ani nie powodują nieuzasadnionej szkody dla uzasadnionych interesów podmiotów praw autorskich”.⁶⁰⁰

Tym samym, chcąc zapewnić możliwe jak najszersze stosowanie wyjątku dla dobra osób niepełnosprawnych, prawodawca europejski zaproponował wyjątek o bardzo szerokim charakterze. Państwa członkowskie posiadały możliwość ukształtowania go w przepisach prawa krajowego w sposób niemal dowolny – o ile taki przepis w ostatecznej wersji spełniał wymagania testu trójstopniowego, wskazywał na niekomercyjny charakter korzystania oraz zaznaczał bezpośredni związek z niepełnosprawnością. Taką koncepcję działań unijnego prawodawcy należy ocenić z całą pewnością pozytywnie.⁶⁰¹

Niestety, to właśnie otwarty charakter art. 5 ust. 3 lit. b) spowodował, że zamiast zharmonizowania międzynarodowych ram prawnych państwa członkowskie stworzyły niejednorodną mieszankę zróżnicowanych rozwiązań krajowych. Różnorodność tę sygnalizowała zarówno definicja niepełnosprawności, wobec której przepisy państw członkowskich wahają się od ogólnego wskazania niepełnosprawności (np. Austria, Belgia, Chorwacja, Czechy, Niemcy, Węgry, Irlandia, Włochy, Luksemburg, Malta, Holandia, Polska, Portugalia, Słowacja, Słowenia, Szwecja⁶⁰²) do ograniczenia do osób z niepełnosprawnością wzroku rozumianą jako ślepota (Wielka Brytania, Bułgaria, Estonia, Hiszpania⁶⁰³) lub niewidomych i niesłyszących (Grecja, Łotwa) bądź z różnymi kombinacjami upośledzeń, które negatywnie wpływają na umiejętność czytania (Dania, Finlandia, Francja, Litwa, Wielka Brytania).⁶⁰⁴ W przedmiocie praw objętych ochroną, niektóre kraje ograniczyły wyjątek do powielania utworów (Bułgaria, Chorwacja, Grecja, Litwa, Hiszpania⁶⁰⁵), podczas gdy inne objęły nim również dystrybucję (Austria, Czechy, Estonia, Niemcy, Węgry, Irlandia, Łotwa, Holandia, Słowenia, Zjednoczone Królestwo⁶⁰⁶). W jeszcze innych przypadkach prawa te zostały połączone poprzez umieszczenie zwielokrotniania z jednym lub kilkoma prawami do

⁶⁰⁰ Test trójstopniowy umieszczony w art. 5 ust 5 Dyrektywy InfoSoc – jeśli chodzi o zakres jego zastosowania – jest najbardziej zbliżony do art. 13 TRIPS, gdyż znajduje zastosowanie do oceny ograniczeń i wyjątków odnoszących się do któregośkolwiek z autorskich praw majątkowych. Więcej: L. Guibault, G. Westkamp, T. Riber-Mohn, B. Hughenoltz, M. van Echoud, N. Helberger, L. Steijger, M. Rossini, N. Dufft, P. Bohn, *Study on the Implementation and Effect in Member States Laws of Directive 2001/29/EC on the Harmonisation of Certain Aspects of Copyright and Related Rights in the Information Society. Final report*, Institute for Information Law, University of Amsterdam, The Netherlands, 2007, s. 52.

⁶⁰¹ Ibidem.

⁶⁰² Zielona Księga – Prawo autorskie w gospodarce opartej na wiedzy, Komisja Wspólnot Europejskich 16.07.2008 r. s. 13-15 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A52008DC0466> [dostęp: 02.02.2023 r.].

⁶⁰³ Ibidem.

⁶⁰⁴ Ibidem.

⁶⁰⁵ Ibidem.

⁶⁰⁶ Ibidem.

publicznego udostępniania, użyczenia lub publicznego wykonywania (Belgia, Dania, Finlandia, Francja, Włochy, Luksemburg, Malta, Polska, Portugalia, Słowacja, Szwecja⁶⁰⁷). Co więcej, choć postanowienia Dyrektywy InfoSoc pozwoliły państwom członkowskim na umieszczenie w przepisach prawa krajowego „dzieł artystycznych”, tylko kilka krajów wyraźnie uwzględniło je w zakresie swoich wyjątków. Konstrukcja tych przepisów różniła się zatem znacznie w całej UE⁶⁰⁸.

Kolejną wadą wspomnianego postanowienia według C. Geiger'a był brak sprecyzowania obowiązku ponoszenia odpowiedniej opłaty na rzecz podmiotów praw autorskich. Dyrektywa nie wskazywała jednoznacznie na wykluczenie z obowiązku ponoszenia takiej opłaty, a zarazem podkreślała zakaz naruszania uzasadnionych interesów autora powołując się na test trójstopniowy. Nadto, motywy 36 i 35 Dyrektywy wskazywały, że takie ewentualne wynagrodzenie powinno być uzależnione od wysokości poniesionej szkody. Tym samym, gdyby autorzy byli faktycznie w stanie wskazać istotną stratę z tytułu objęcia ich utworów przedmiotowym wyjątkiem, najprawdopodobniej stałby się on sprzeczny z testem trójstopniowym⁶⁰⁹. Dalsze istotne wady wynikały z istoty samej Dyrektywy InfoSoc. Jej postanowienia nie zobowiązywały państw członkowskich do zachowania technologicznej jednolitości, skutkiem czego nie można było również określić ujednoczonej wersji krajowych przepisów o dostępności utworów objętych wyjątkiem. Co więcej, wyjątek ten nie ma skutku transgranicznego i utrudniał osobom niepełnosprawnym dostęp do specjalnych formatów w innych państwach członkowskich. Sytuacja normatywna była ponadto bardzo skomplikowana w zakresie norm importowych i eksportowych, gdzie – według raportu J. Sullivan z 2006 r. – często niejasna definicja dozwolonych środków dystrybucji, brak harmonizacji praw objętych wyjątkami czy obecność przepisów krajowych nakładających ograniczenia na import bardzo utrudniała ustalenie czy rozpowszechnianie do i od organizacji lub beneficjentów znajdujących się w innych krajach było dozwolone, lub czy stanowiłoby naruszenie praw autorskich⁶¹⁰.

Jak wynika z powyższego, choć intencje towarzyszące wprowadzeniu wyjątku z art. 5 ust. 3 lit b) Dyrektywy InfoSoc były pozytywne, to jednak jego ramy prawne zostały skonstruowane wadliwie. Wszystkie jego mankamenty uwypuklił m.in. raport dotyczący

⁶⁰⁷ Ibidem.

⁶⁰⁸ Ibidem.

⁶⁰⁹ C. Geiger, S. Carre, F. Macrez, A. Bouvel, T. Hassler, J. Schmidt-Szalewski, *What limitations to Copyright in the Information Society? A Commentary on the European Commission's Green Paper "Copyright in the Knowledge Economy"*, *International Review of Intellectual Property and Competition Law*, v. 40/2009 s. 424-425.

⁶¹⁰ J. Sullivan, *WIPO Study...*, s. 134-137.

implementacji postanowień Dyrektywy InfoSoc z 2007 r.⁶¹¹, potwierdzony i uzupełniony w 2012 r.⁶¹², w którym podkreślono, że to właśnie ze względu na niejasność pojęć użytych w art. 5 ust. 3 lit. b) w przepisach prawa krajowego zostały wprowadzone niejednolite normy, stojące na przeszkodzie harmonizacji systemu prawa. Analiza przepisów prawa krajowego wskazywała także na to, że państwa członkowskie nie tylko określały różne warunki stosowania wyjątku, ale także adresowały je do różnych grup podmiotów. Dla przykładu, w przypadku brytyjskiego prawa autorskiego zdecydowano się na wprowadzenie definicji osoby niepełnosprawnej, podczas gdy np. polskie przepisy prawa autorskiego jej nie definiują.⁶¹³ Podobne różnice występowały na gruncie niekiedy kazuistycznego wskazywania rodzajów wykorzystywanych utworów, a także celu stosowania samego wyjątku.

Te wszystkie różnice, powstałe na gruncie odmiennego brzmienia wyjątku w wewnętrznych porządkach prawnych państw członkowskich, wpłynęły w konsekwencji negatywnie na możliwość wprowadzania modeli dystrybucji zdigitalizowanych materiałów na rzecz osób niepełnosprawnych. Skutkiem powyższego, w doktrynie słusznie uznano, że wyjątek ustanowiony Dyrektywą InfoSoc zamiast harmonizować przepisy państw członkowskich, wprowadził w istocie niepewność prawną.⁶¹⁴ W rekomendacjach i wnioskach analitycznych postulowano, aby przedmiotowy wyjątek:

- a) uczynić obligatoryjnym
- b) uzupełnić o dokładniejsze zdefiniowane pojęcia „niepełnosprawności”
- c) uzupełnić o zastosowanie do wszystkich kategorii utworów
- d) uzupełnić o autoryzację adaptacji w formacie zdigitalizowanym, pod warunkiem zabezpieczenia plików przez TPM⁶¹⁵.

⁶¹¹ L. Guibault, G. Westkamp, T. Riber-Mohn, B. Hugenholtz, M. van Eechoud, N. Helberger, L. Steijger, M. Rossini, N. Dufft, P. Bohn. *Study on the Implementation...*, s. 52.

⁶¹² L. Guibault, G. Westkamp, T. Rieber-Mohn, *Study on the Implementation and Effect in Member State's Laws of Directive 2001/29/EC on the Harmonisation of Certain Aspects of Copyright and Related Rights in the Information Society: Final Report*, Amsterdam Law School Research Paper No 2012-28, Institute for Information Law Research Paper, 2012, s. 8-165.

⁶¹³ Polska doktryna i komentatorzy art. 33 z ust. 1 PrAut wskazują co do zasady na szerokie rozumienie pojęcia osoby niepełnosprawnej (m.in. J. Ożegalska-Trybalska, S. Stanisławska-Kloc, *Prawo autorskie w kontekście realizacji prawa do nauki przez osoby niepełnosprawne*, [w:] *Studenci niewidomi i słabowidzący – poradnik dla wyższych uczelni. Prawo Autorskie – dozwolony użytek utworów*, red. A. Waszkiewicz, A. Przednowek, Kraków 2007, s. 15, A. Urbański [w:] W. Machała, R. Sarbiński, *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, Wolters Kluwer Warszawa 2019 s. 725-730), przyjmując, że intencją art. 33 ust 1 PrAut jest wyrównywanie szans w dostępie do dóbr niematerialnych z uwagi na jakiegokolwiek ograniczenia i niedogodności.

⁶¹⁴ L. Guibault, G. Westkamp, T. Riber-Mohn, B. Hugenholtz, M. van Eechoud, N. Helberger, L. Steijger, M. Rossini, N. Dufft, P. Bohn, *Study...*, s. 64.

⁶¹⁵ C. Geiger, *What limitations...*, s. 426.

8. Traktat z Marrakeszu (2013 r.)

8.1 Antecedencje

Jak już wspomniano, proces ustanawiania wyjątków i ograniczeń prawa własności intelektualnej na rzecz osób niepełnosprawnych był stymulowany rozwojem działań na arenie międzynarodowych praw człowieka. Zainteresowanie ONZ prawami własności intelektualnej wzrosło bowiem w odpowiedzi na porozumienie TRIPS⁶¹⁶, gdyż wdrożenie standardów określonych przez TRIPS dla ochrony praw własności intelektualnej wywoływało trudności w zachowaniu elastyczności w zakresie realizowania praw osób niepełnosprawnych. Organizacja Narodów Zjednoczonych zgłaszała rosnące obawy wobec możliwości zwiększania ochrony własności intelektualnej w ramach art. 1 ust. 1 porozumienia TRIPS, zobowiązując państwa członkowskie do złożenia zapewnienia, że podejmują i osiągają pełnię realizacji praw człowieka, zwłaszcza wobec swoich obowiązków wobec grup znajdujących się w niekorzystnej sytuacji. Przedmiotowe obawy znalazły odzwierciedlenie w treści art. 30 ust. 3 KPON i to z ich powodu Konwencja stała się pierwszym traktatem międzynarodowym, który wyraźnie wspominał o tym, że prawa własności intelektualnej, w szczególności prawa autorskie, nie mogą działać na niekorzyść osób niepełnosprawnych jako nieuzasadniona lub dyskryminująca bariera w dostępie do materiałów kulturalnych⁶¹⁷.

Troska o zachowanie praw osób niepełnosprawnych została wyrażona również w sporządzonym dla WIPO raporcie J. Sullivan⁶¹⁸, w którym szczegółowo opisano niejednorodny charakter ograniczeń i wyjątków prawa autorskiego dla osób z niepełnosprawnością wzroku. Podkreślono w nim, że w państwach rozwijających się nie wprowadzono postulowanych wyjątków, a przepisy prawa krajowego pozostałych państw stanowią niejednorodną mozaikę rozwiązań prawnych, która nie gwarantuje pewności i harmonizacji prawa. Wnioski raportu antycypowały, że zobowiązanie nałożone w art. 30 ust. 3 KPON nie zostało zrealizowane, gdyż wyjątki prawa własności intelektualnej nie zostały ani bezpośrednio zaadresowane, ani wdrożone⁶¹⁹ w systemach prawa krajowego. Raport J. Sullivan, wraz ze sformułowaniem

⁶¹⁶ L. Helfer, *Regime Shifting: The TRIPs Agreement and New Dynamics of Intellectual Property Lawmaking*, 29 Yale Journal International Law 1, 2019, s. 49.

⁶¹⁷ P. Harpur, N. Suzor, *Copyright Protections and Disability Rights: Turning the Page to a New International Paradigm*, University of New South Wales Law Journal, Vol. 36, No. 3, 2013, University of Queensland TC Beirne School of Law Research Paper No. 13-07, s. 745-760.

⁶¹⁸ J. Sullivan, *WIPO Study...*, s. 43.

⁶¹⁹ D. Nicholson, *Accommodating Persons with Sensory Disabilities in South African Copyright Law*, Masters dissertation, University of the Witwatersrand, Johannesburg, 2013 r. <http://wiredspace.wits.ac.za/handle/10539/12525> [dostęp: 13.05.2022 r.], L. Ayoubi, *Human Rights Principles in the WIPO Marrakesh Treaty: Driving Change in Copyright Law from Within*, Queen Mary Journal of Intellectual Property, 2019, s. 36.

konkretnych propozycji rozwiązania najistotniejszych i najpilniejszych problemów związanych z dostępnością, wskazywał na potrzebę ponownego rozważenia podjęcia działań na rzecz stworzenia projektu traktatu o mocy wiążącej. Według założeń nowy traktat, wyposażony w odpowiedni zestaw wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego, mógłby stanowić odpowiedź na zgłoszone wadliwości i braki wyjątków prawa własności intelektualnej na rzecz osób z niepełnosprawnościami wzroku, a zarazem umożliwiłyby transgraniczną wymianę kopii utworów przekształconych do dostępnych formatów⁶²⁰. Sugerowano również, że osoby upoważnione mogłyby korzystać z wyjątków i ograniczeń do takich celów jak edukacja, badania lub użytek prywatny⁶²¹.

Propozycje zgłoszone w raporcie J. Sullivan spotykały się jednak z dużym oporem – zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym. Przeciwnicy uelastycznienia prawa na potrzeby społeczne podkreślali, że takie działanie będzie godziło w sferę uzasadnionego interesu twórców. Podkreślano, że wyważenie praw własności intelektualnej w kierunku zwiększonej ochrony posiadaczy praw wspomagało rozwój gospodarki i stymuluje napływ zagranicznych inwestycji⁶²². Przeciwnie stanowisko prezentowały podmioty wspierające działania mające na celu dostosowanie prawa własności intelektualnej do potrzeb osób niepełnosprawnych, tj. ruch A2K (ang. *Access to Knowledge*; dalej: A2K) oraz WIPO Development Agenda (dalej: WDA)⁶²³, które współpracując z WBU znacząco przyczyniły się do uchwalenia Traktatu z Marrakeszu⁶²⁴. Wspólnym dążeniem powyższych organizacji było „stworzenie międzynarodowej umowy, która pozwoliłaby na swobodny transfer materiałów stworzonych na rzecz osób niewidomych w jednym kraju (...) dla osób z innego kraju⁶²⁵”. W 2009 r. WBU zdołało przekonać grupę krajów latynoamerykańskich do złożenia projektu traktatu, nazywanego wówczas „Propozycją Brazylii, Ekwadoru i Paragwaju dotyczącą

⁶²⁰ W. Noel, *Copyright problems...*, s. 25-26.

⁶²¹ J. Sullivan, *WIPO Study...*, s. 43.

⁶²² E. Hassan. Y. Ohid, S. Diepeveen, *Intellectual property and developing countries: a review of the literature*, RAND, n. 1920/2010 r., http://www.rand.org/pubs/technical_reports/2010/RAND_TR804.pdf, [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁶²³ S. Williams *Closing in on the Light at WIPO: Movement Towards a Copyright Treaty for Visually Impaired Persons and Intellectual Property Movements*, University of Pennsylvania Journal of International Law, 33/2011-2012, s. 1046-1047.

⁶²⁴ G. Krikorian, *Access to Knowledge as a Field of Activism* [w:] G. Krikorian, A. Kapczynski (red.) *Access to Knowledge in the Age of Intellectual Property*, Zone Books New York 2010 s. 70-71, S. Williams, *Closing...*, s. 1046-1047, 2007.

⁶²⁵ World Blind Union (WBU) and Knowledge Ecology International (KEI) Meeting on a WIPO Treaty for Blind, Visually Impaired and Other Reading Disabled Persons, July 24-25, 2008, <http://keionline.org/content/view/206> [dostęp: 25.06.2022 r.].

ograniczeń i wyjątków; Traktat WBU” podczas 18. Sesji Stałego Komitetu WIPO ds. praw autorskich i praw pokrewnych.⁶²⁶

8.2 Propozycje treści Traktatu

8.2.1 Propozycja latynoamerykańska

Pierwsza propozycja traktatu z 2009 r. stanowiła efekt współpracy WBU oraz Brazylii, Ekwadoru i Paragwaju (ang.: *Proposal by Brazil, Ecuador and Paraguay, Relating Limitations and Exceptions: Treaty Proposed by the World Blind Union (WBU)*), dalej: propozycja latynoamerykańska). W przedmiocie formy aktu postulowano o ustanowienie w formie traktatu. W założeniach przyjęto, że traktat ma ułatwiać dostęp do wszystkich utworów w ramach katalogu wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego, a także by zobowiązywał wydawców do publikowania dzieł w dostępnych formatach (art. 1). Wskazano ponadto, że przedmiotowy traktat zastąpiłby wszystkie inne umowy ograniczające gwarantowany w nim wyjątek, skutkiem czego nabrałby on obligatoryjnego charakteru (art. 7).

Przedmiotowy wyjątek miał być skierowany nie tylko wobec prywatnych beneficjentów, ale również wobec bibliotek, archiwów, na potrzeby działalności edukacyjnej i dla innowacji technologicznych. W propozycji latynoamerykańskiej określono również cztery warunki udostępniania utworu w kopii w dostępnym formacie:

- „(i) Pierwsza kopia musi zostać uzyskana legalnie i może
- (ii) być renderowana tylko w dostępnym formacie oraz
- (iii) wyłącznie dostarczana beneficjentom
- (iv) na zasadzie non-profit.”⁶²⁷

Propozycja przedstawiała również szeroką definicję beneficjenta traktatu, identyfikując go jako „osobę niewidomą lub [...] mającą wadę wzroku, której nie można poprawić przez zastosowanie soczewek korekcyjnych, aby znacząco nadać funkcji wizualnej równoważny z osobą, która nie ma wad wzroku, a więc nie jest w stanie uzyskać dostępu jakiegokolwiek dzieła chronione prawami autorskimi w zasadniczo takim samym stopniu jak osoba bez takiej

⁶²⁶ Proposal by Brazil, Ecuador and Paraguay, Relating to Limitations and Exceptions: Treaty Proposed by the World Blind Union, http://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=122732 [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁶²⁷ Warunek opisany w pkt IV dotyczył organizacji non-profit, które miały umożliwić wypożyczanie kopii w formacie umożliwiającym dostęp osobom niepełnosprawnym.

niepełnosprawności” (art. 15 a). Co zasługuje na podkreślenie, propozycja latynoamerykańska przewidywała rozszerzenie zakresu podmiotowego, wskazując, że: „Umawiające się Strony rozszerzą postanowienia niniejszego Traktatu na osoby z jakimikolwiek innymi niepełnosprawnościami, które ze względu na tę niepełnosprawność potrzebują dostępnego formatu” (art. 15b). Taka koncepcja przedstawiała otwartą i szeroką definicję końcowego beneficjenta, nieobciążoną ścisłymi odniesieniami technicznymi oraz podobnie neutralną definicję dostępnego formatu, obejmującą wszelkie środki gwarantujące dostępność bez modyfikowania tekstu w stopniu większym, niż jest to konieczne do osiągnięcia celu. Proponowana definicja wymiany transgranicznej była również bardzo szeroka. Zezwalano w niej na import i eksport, jeśli był skierowany na zasadach non-profit do beneficjentów, a także otworzyła możliwość wprowadzenia przez państwa ograniczonego wyjątku dla podmiotu nastawionego na zysk – pod warunkiem, że wykorzystanie utworu miałyby charakter non-profit (art. 4a).⁶²⁸ Wyjątek stosowany w przypadku zastosowań niekomercyjnych nie wymagał zgłoszenia ani wynagrodzenia (*a contrario* art. 11 (a) w zw. Z art. 4(c3), mógł być umownie wyłączony, a techniczne środki zabezpieczeń utworów nie mogły ograniczać jego wykonywania (art. 6).

Choć przedmiotowa propozycja traktatowa zyskała uznanie wśród organizacji ochrony praw człowieka, to jej rozwiązania były na tyle kontrowersyjne⁶²⁹ dla przedstawicieli Państw tzw. Grupy B⁶³⁰, że złożono wobec niej alternatywne propozycje ze strony USA oraz Unii Europejskiej. Z kolei przedstawiciele tzw. Grupy Afrykańskiej przedłożyli swój projekt traktatu w sprawie wyjątków i ograniczeń dla osób niepełnosprawnych, instytucji edukacyjnych i naukowych, bibliotek i ośrodków archiwalnych (tzw. propozycja afrykańska).⁶³¹

⁶²⁸ Jak wskazuje A. Rekas, przykładem powyższego mogłaby być np. spółka Amazon wykorzystująca w swoich produktach oprogramowanie służące do konwertowania tekstu na mowę. W ten sposób Amazon (jako podmiot nastawiony na zysk) mógłby zapewniać dostęp do konwertowanego utworu na zasadzie non-profit. Źródło: A. Rekas, *Tracking the Progress of an International...*, s. 22.

⁶²⁹ A. Rekas, *Tracking the Progress of an International...*, s. 45-70.

⁶³⁰ W trakcie negocjacji do państw Grupy B zaliczono kraje rozwinięte (państwa członkowskie UE, USA, Japonia, Australia, Nowa Zelandia, Norwegia, Watykan i Kanada).

⁶³¹ Draft WIPO Treaty on Exceptions and Limitations for the Disabled, Educational and Research Institution https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=134392 [dostęp: 22.02.2023 r.]

8.2.2 Propozycja afrykańska

Propozycja Traktatu złożona przez tzw. grupę państw afrykańskich (określanych również jako: Grupa A⁶³² (ang: *Draft WIPO Treaty on Exceptions and Limitations for the Persons with Disabilities, Educational and Research Institutions, Libraries and Archives Proposal by the African Group*, dalej: propozycja afrykańska) przewidywała szeroko zakrojoną reformę prawa autorskiego.⁶³³ Podkreślono w niej znaczenie interesu publicznego w zapewnieniu dostępu do utworów oraz potencjał wykorzystania postanowień traktatu dla edukacji beneficjentów. Z tego powodu proponowana definicja beneficjenta była jeszcze szersza niż zawarta w propozycji latynoamerykańskiej, gdyż: mogła być nim każda osoba posiadająca upośledzenie wzroku lub inną niepełnosprawność fizyczną, umysłową, sensoryczną lub poznawczą, która wymagała dostosowania utworu do dostępnego formatu (art. 1). Definicja ta objęła zatem nie tylko niepełnosprawności fizyczne, ale również inne właściwości osobiste użytkownika, np. takie jak analfabetyzm. Co więcej, zobligowano w niej państwa członkowskie do rozszerzenia „postanowień niniejszego traktatu również wobec osób dotkniętych jakkolwiek inną niepełnosprawności, które z powodu tej niepełnosprawności potrzebują dostępnego formatu możliwego do wykonania na zasadach art. 4 (art. 3). Zgodnie z art. 5 zezwolono na udostępnianie utworów w dostępnych formatach bez zezwolenia autora, w tym poprzez niekomercyjne użyczenie lub komunikacji elektronicznej. Podkreślono, że konwersja utworu może obejmować wszelkie środki potrzebne do zapoznania się z nim, ale nie powinna wprowadzać zmian innych niż niezbędne do udostępnienia go osobie niepełnosprawnej (art. 5 lit b).

Propozycja afrykańska proponowała również wprowadzenie innych, licznych wyjątków m.in. wobec utworów osieroconych (art. 21), do użytku prywatnego (art. 6) i badawczego i dla bibliotek (art. 12, 13, 14, 15), programów komputerowych (art. 16), niektórych przedstawień wizualnych i dźwiękowych. Zezwaliała również na obchodzenie przez beneficjentów technicznych środków zabezpieczania utworów (art. 18) i podkreślała, że ograniczenia i wyjątki objęte traktatem stosowane byłyby *mutatis mutandis* do praw pokrewnych (art.17).

⁶³² Ibidem.

⁶³³ S. Williams, *Closing...*, s. 1046-1047, G Krikorian *Access to Knowledge as a Field of Activism*, [w:] G. Krikorian, A. Kapczynski, *Access to Knowledge in the Age of Intellectual Property*, Zone Books, New York 2010, s. 70-71. P. Lanteri, *Marrakesh Treaty to Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled*, Copyright Division WIPO, Culture and Creative Industries Sector, Singapore, 28.4.2015 r. https://www.wipo.int/edocs/mdocs/mdocs/en/wipo_reg_cr_sin_15/wipo_reg_cr_sin_15_t_8.pdf [dostęp: 25.05.2022 r.].

Przedstawiona przez grupę Państw afrykańskich propozycja spotkała się krytyką ze strony państw Grupy B oraz niektórych przedstawicieli piśmiennictwa, jako stawiająca interesy grupy beneficjentów ponad prawami autorów.⁶³⁴

8.2.3 Propozycja Unii Europejskiej

W odpowiedzi na powyższe projekty Unia Europejska złożyła własną propozycję⁶³⁵, w której zaproponowała w pierwszej kolejności, aby przedmiotowy akt przyjął formę rekomendacji⁶³⁶ (ang.: *Proposal for joint recommendation*⁶³⁷, dalej: propozycja Unii Europejskiej). Zgodnie z przyjętymi założeniami nie tworzyłaby wiążących zobowiązań dla stron, a jedynie umożliwiała wprowadzenie przez państwa odpowiednich rozwiązań do systemów prawa krajowego.

Propozycja UE zawierała znacznie węższą definicję beneficjentów, ograniczoną do osób z niepełnosprawnościami wobec druku tj. osób niewidomych (art. 1 lit a), z upośledzeniami funkcji wzroku niemożliwych do skorygowania przy pomocy soczewek korekcyjnych (art. 1 lit b), ale zarazem obejmującą osoby z dysleksją (art. 1 lit c) i fizyczną niezdolnością do operowania książką lub poruszania oczami do czytania (art. 1 lit d i e).

Wyjątek ustanowiony na rzecz beneficjentów był zdefiniowany jako powinność państwa członkowskiego (art. 2) do ustanowienia w systemie prawa krajowego wyjątku od prawa zwielokrotniania, rozpowszechniania i publicznego udostępniania utworu zgodnie z definicją zawartą w artykule dotyczącym niepełnosprawności (art. 1). Wyjątek ten miał obejmować zastosowania bezpośrednio związane z wadami wzroku wobec utworów drukowanych. Zgodnie z propozycją UE, przewidziane wyjątki podlegały uzgodnieniu z podmiotami praw autorskich, które w każdej chwili mogły zgłosić sprzeciw wobec działań na utworach. Wspomniane działania miały być poddawane testowi trójstopniowemu, zgodnie z którym wyjątki od praw autorskich „mogą być stosowane tylko w niektórych szczególnych

⁶³⁴ A. Rekas, *Tracking the Progress of an International...*, s. 26.

⁶³⁵ Draft Joint Recommendation Concerning the Improved Access to Works Protected by Copyright for Persons with a Print Disability *Proposal by the Delegation of the European Union* https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?docid=134412 [dostęp: 25.05.2022 r.].

⁶³⁶ Ibidem.

⁶³⁷ P. Lanteri, *Marrakesh Treaty to Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled*, Copyright Division WIPO, Culture and Creative Industries Sector, Singapore, 2015 r. https://www.wipo.int/edocs/mdocs/mdocs/en/wipo_reg_cr_sin_15/wipo_reg_cr_sin_15_t_8.pdf [dostęp: 25.05.2022 r.].

przypadkach, które nie są sprzeczne z normalną eksploatacją utworu i nie naruszają w nieuzasadniony sposób uzasadnionych interesów posiadaczy praw”.⁶³⁸

Konstrukcja dystrybucji utworów przekształconych do dostępnych formatów opierała się na wykorzystaniu sieci zaufanych pośredników, uprawnionych do tworzenia dostępnych utworów i rozpowszechniania ich poza granicami państwa. Zgodnie z założeniami, aby stać się częścią sieci, podmiot powinien być organizacją non-profit, której głównym celem było zaspokojenie potrzeb szkoleniowych i edukacyjnych osób z niepełnosprawnościami, prowadzenie bazy danych zarejestrowanych beneficjentów oraz egzekwowanie procedur umożliwiających weryfikację zasad kwalifikowania beneficjentów oraz poszanowanie prawa autorskiego (art. 1 ust IV).

W odróżnieniu od propozycji afrykańskiej i latynoamerykańskiej, Unia Europejska podkreślała znaczenie technologii wspomagających i ich wpływu na pomoc w dostępie do utworów (art. 8). W zgłoszonej propozycji zawarto zobowiązanie do ich promowania, a zarazem podnoszenia świadomości sektora publicznego i prywatnego wobec wyzwań i możliwości stworzenia technologicznego dostępu do utworów (art. 8 i 9). Przedmiotowy fragment propozycji spotkał się z międzynarodowym uznaniem, gdyż jako jedyny uznawał wagę i znaczenie narzędzi technologicznych wspierających osoby niepełnosprawne.

8.2.4 Propozycja amerykańska

W początkowej fazie USA zdecydowanie opowiadały się przeciwko przyjęciu w jakiegokolwiek formie traktatu, wskazując na brak potrzeby ustanawiania aktu normatywnego. Redefiniując wielokrotnie swoje stanowisko w latach 2008-2009⁶³⁹, ostatecznie w 2010 r. przedstawiciele USA opowiedzieli się ostatecznie za zgłoszeniem propozycji aktu zbliżonego do postulatu Unii Europejskiej (ang.: *Proposal for Consensus Instrument*⁶⁴⁰, dalej: propozycja USA). Zważywszy na to, że wiele państw ustanowiło wyjątki i ograniczenia dotyczące praw autorskich w propozycji USA zalecono, aby „każde państwo członkowskie przyjęło i wdrożyło przyjęte przepisy (...) jako przepisy dotyczące prawa autorskiego w odniesieniu do potrzeb

⁶³⁸ Draft Joint Recommendation Concerning the Improved Access to Works Protected by Copyright for Persons with a Print Disability Proposal by the Delegation of the European Union https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=134412 [dostęp: 23.08.2023 r.].

⁶³⁹ J. Love, *KEI Statement Senate Ratification of Marrakesh Treaty for Blind* <https://www.keionline.org/28242> [dostęp: 13.02.2023 r.].

⁶⁴⁰ Draft Consensus Instrument Proposed by the Delegation of the United States of America https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=133815 [dostęp: 23.02.2023 r.].

osób z niepełnosprawnością druku”.⁶⁴¹ Charakter tego zdania wyraźnie wskazywał na zamiar stworzenia aktu o charakterze niewiążącym i pozwalającym na dalsze stosowanie istniejących wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego.

Dokument zawierający postulaty USA był stosunkowo krótki. Zawarto w nim definicję „osoby niepełnosprawnej wobec druku”, „rozsądnej ceny” i „wersji utworu w dostępnym formacie”, jednak jego zasadnicza treść odnosiła się do kwestii importu i eksportu utworów przekształconych do dostępnych formatów oraz do wymogów prawnych stawianych sieci zaufanych pośredników dystrybucyjnych. Intencją USA było bowiem stworzenie instrumentu prawnego, który umożliwiłby międzynarodową dystrybucję prac dostępnych w alfabecie Braille’a – bez systemu zaufanych pośredników – o ile przedmiotowe dzieła zostałyby wyprodukowane legalnie w kraju swojego pochodzenia. Z kolei zgodnie z założeniem propozycji USA system zaufanych pośredników miał być wykorzystywany dla dzieł przekształconych do formatów innych niż alfabet Braille’a, a ich dystrybucję uzależniano również od legalnej produkcji w kraju pochodzenia - bez względu na to, czy w kraj docelowy posiadał system wyjątków dedykowany osobom niepełnosprawnym. Do sieci zaufanych przewodników zaliczać się miały wyłącznie agencje rządowe oraz organizacje non-profit, których podstawową działalnością było niesienie pomocy osobom z niepełnosprawnościami wobec druku poprzez świadczenie usług związanych z edukacją, szkoleniami, czytaniem adaptacyjnym lub dostępem do informacji (art. 1).

Podobnie jak propozycja UE, projekt amerykański spotkał się z krytyką. Podkreślano, że propozycje w nim ujęte są wyłącznie iluzorycznie pomocne⁶⁴² i niemożliwe do zrealizowania przez państwa rozwijające się.⁶⁴³

8.2.5 Kontrowersje i zarzuty wobec Traktatu

Choć zdaniem M. Ficsor’a, tematyka Traktatu z Marrakeszu czyniła go atrakcyjniejszym niż dotychczasowe traktaty z zakresu praw własności intelektualnej,⁶⁴⁴ to jednak proces jego powstania obfitował w zgłaszane sprzeciwy i kontrowersje.⁶⁴⁵ Protesty przeciwko zawarciu

⁶⁴¹ Ibidem.

⁶⁴² J. Love, *KEI Statement Senate Ratification of Marrakesh Treaty for Blind* <https://www.keionline.org/28242> [dostęp: 13.02.2023 r.].

⁶⁴³ A. Rekas, *Tracking...*, s. 26, S. Williams *Closing...*, s. 1046-1047.

⁶⁴⁴ M. Ficsor, *Commentary to the Marrakesh Treaty on Accessible Format Copies for the Visually Impaired*, s. 1, http://www.copyrightseesaw.net/archive/?sw_10_item=50 [dostęp: 15.02.2023 r.].

⁶⁴⁵ R. Hilty, K. Koklu, A. Kur, S. Nerisson, J. Drexler, S. von Lewinski, *Position paper of the Max Planck Institute for Innovation and Competition concerning the implementation of the WIPO Marrakesh Treaty to Facilitate*

traktatu koncentrowały się zasadniczo na zakresie podstaw do zawarcia traktatu oraz kręgu dzieł i beneficjentów rozwiązań traktatowych. Kierowane były głównie ze strony państw tzw. Grupy B. Oprócz reprezentantów państw w negocjacjach traktatowych czynny udział brały również organizacje zrzeszające wydawców i innych podmiotów prawa autorskiego.

Przedstawiciele państw grupy B, wspierani przez przedstawicieli organizacji zrzeszających wydawców i twórców podnosili, że nie zachodzi potrzeba wprowadzania jakichkolwiek wiążących norm prawa międzynarodowego⁶⁴⁶, tym bardziej w formie traktatu. Zdaniem organizacji zrzeszających twórców zjawisko *book famine* miało charakter na tyle marginalny, że nie wymagało ustanowienia jakichkolwiek regulacji międzynarodowych⁶⁴⁷, a ponadto w krajowych i regionalnych systemach prawnych istniały już odpowiednie wyjątki i ograniczenia prawa autorskiego (np. *fair use*, *Chafee Amendment* czy wyjątek ustanowiony w dyrektywie InfoSoc). Podnoszono, że proponowane rozszerzenie uprawnień i kręgu beneficjentów miało stanowić nadużycie wobec uprawnień prawnoautorskich i w rezultacie pokrzywdzić twórców. Argumentując przeciwko ustanowieniu wyjątku obejmującego szerokie spektrum niepełnosprawności wywodzono, że realizacja postanowień traktatowych obejmie w rezultacie zbyt duży zakres twórczości. Należy przy tym zauważyć, że wspomniane obawy wynikały nie tylko z potencjalnej treści traktatu, ale również z wcześniejszych działań i deklaracji berlińskiej ruchu Open Access⁶⁴⁸ oraz przedstawionej przez A2K w 2005 r. propozycji traktatu o dostępie do wiedzy i poszerzeniu programu prac WIPO nad

Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print-Disabled, International Review of Intellectual Property and Competition Law 2015, s. 709.

⁶⁴⁶ Spór ten ostatecznie rozwiązano, wskazując podczas spotkań WIPO na konieczność usankcjonowania międzynarodowej ochrony praw i wyjątków oraz transgranicznej wymiany udostępnionych treści – choć zasadniczy wpływ na ostateczną formę aktu miała petycja ogłoszona w 2011 r. pochodząca od Europejskiej Unii Niewidomych (ang: *European Blind Union*, dalej: EBU) oraz Królewskiego Narodowego Instytutu Niewidomych (ang: *Royal National Institute of Blind*, dalej: RNIB) zgłoszona do Parlamentu Europejskiego z prośbą o dopilnowanie zawarcia wiążącego traktatu, a nie przyjęcia propozycji zwykłej rekomendacji - Petition 0924/2011, autor: D. Pescod w imieniu EBU/RIBP, źródło: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-7-2012-0062_EN.html [dostęp: 8.05.2023 r.].

⁶⁴⁷ P. Harpur, *Discrimination, Copyright and Equality: Opening the e-Book for the Print-Disabled*, Cambridge Disability Law and Policy Series, Cambridge University Press, 2017, s. 88.

⁶⁴⁸ Open Access jest pozarządową inicjatywą stworzoną przez naukowców w celu jak najszerszego udostępnienia zasobów nauki, szczególnie w Internecie. Inicjatywy składające się na jej zakres tworzą: Free Software Movement, dotyczący programów komputerowych, Open Access Movement — ruch otwartego dostępu do nauki — dotyczący materiałów, publikacji będących wynikiem badań, Open Source Movement dotyczący programów komputerowych, Open Educational Resources Movement dotyczący materiałów edukacyjnych oraz Free Culture Movement dotyczący muzyki, sztuki, beletrystyki i filmów. Wśród wielu międzynarodowych deklaracji ruchu Open Access do najistotniejszych należy Deklaracja z Berlina z 2003 r. (ang.: *Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in Sciences and Humanities*), powstawała w wyniku promowania Internetu jako instrumentu będącego podstawą dla udostępniania ogólnie pojętej wiedzy oraz deklaracja amsterdamska z 2016 r. (ang.: *Amsterdam Call for Action on Open Science*), popierająca ruch Open Access i opowiadająca się za otwartym dostępem do wszystkich publikacji naukowych.

ograniczeniami i wyjątkami od praw autorskich⁶⁴⁹, który miał rozszerzać katalog wyjątków i ograniczeń również o patenty i metody działania służące dostarczaniu wiedzy.

W dalszej kolejności kwestionowano również proponowany zakres beneficjentów, dozwolone formy korzystania oraz podmiotów uprawnionych do tworzenia kopii w dostępnych formatach.⁶⁵⁰ Szczególnie stanowcze stanowisko w tym zakresie zajęła organizacja Author's Guild, która nie tylko zgłaszała formalne sprzeciwy wobec zawarcia traktatu⁶⁵¹, ale podejmowała działania uniemożliwiające poszerzenie możliwości odtwarzania utworów przy użyciu nowoczesnych technologii cyfrowych.⁶⁵² Podobne głosy kierowane były również ze strony branży rozrywkowej⁶⁵³ oraz przedstawiciele branży technologii informatycznych, którzy podnosili, że szeroki wyjątek ustanowiony w traktacie zniechęci twórców do dalszej twórczości⁶⁵⁴ i wprowadzi do systemów prawa krajowego rozwiązania wykraczające daleko poza to, co jest dopuszczalne w innych przepisach prawa własności intelektualnej⁶⁵⁵. Nadto,

⁶⁴⁹ W 2004 r. Brazylia i Argentyna, wspierane działaniami ruchu A2K, zaproponowały w ramach Agencji Rozwoju WIPO rozważenie przyjęcia traktatu o dostępie do wiedzy. Modele ewentualnego traktatu obejmowały propozycję z 2004 r. złożoną przez S. Bartona oraz tekst stworzony we współpracy z ponad 80 negocjatorami, ekspertami akademickimi, organizacjami pozarządowymi i firmami technologicznymi. Propozycja traktatu o dostępie do wiedzy z 2005 r. była bardzo obszerna i zawierała objęcie wyjątkami i ograniczeniami prawa autorskiego również patenty i modele działań służących dostarczaniu wiedzy. W uzasadnieniu wskazywano, że przedmiotowe rozwiązania służą interesowi publicznemu i jako takie nie powinny podlegać ograniczeniom praw własności intelektualnej. Źródło: *Treaty on Access to Knowledge* http://www.cptech.org/a2k/a2k_treaty_may9.pdf [dostęp: 12.02.2023 r.], P. Drahos *Access to Knowledge: Time for a Treaty? Bridges*, Australian National University Research Publications, vol. 9/2005, s. 15-17. <http://hdl.handle.net/1885/85578> [dostęp: 12.02.2023 r.].

⁶⁵⁰ P. Harpur, *Discrimination...* s. 88.

⁶⁵¹ Podczas sesji WIPO w listopadzie 2008 r. wydawcy przedstawili wspólne oświadczenie wyrażające sprzeciw wobec traktatu lub jakiegokolwiek podobnego aktu WIPO ustanawiającego ograniczenia i wyjątki. Oświadczenie to zostało zmienione w grudniu 2009 r. wskazując na poparcie dla uelastycznienia prawa i podpisane przez 26 organizacji zrzeszających twórców.

⁶⁵² Dla przykładu warto wspomnieć, że w 2009 r. to Author's Guild zgłosiła sprzeciw wobec wprowadzenia nowej funkcjonalności do urządzeń Kindle2 i umożliwienia przez Amazon Inc. odczytania treści e-booków na zasadzie TTS. Argumentacja Author's Guild wskazywała na naruszenie ekonomicznie uzasadnionych interesów wydawców ebooków oraz audiobooków. Wobec sprzeciwu i groźby pozwu ze strony Gildii Autorów korporacja Amazon usunęła powyższą funkcjonalność z takiego urządzenia, tylko po to, aby później przywrócić ją w urządzeniach przeznaczonych dla osób niewidomych bądź z niepełnosprawnością wzroku. Źródło: D. Frye, *Fighting for the Right to Read a Campaign to Preserve Unlimited Access to the Text-to-Speech Feature of the Kindle 2*, 2009 <https://nfb.org/sites/default/files/images/nfb/publications/bm/bm09/bm0906/bm090603.htm> [dostęp: 1.03.2022 r.].

⁶⁵³ M.in. Amerykańskiego Stowarzyszenia Filmowego (*Motion Picture Association of America*; dalej: MPAA), Stowarzyszenia Wydawców Amerykańskich (*Association of American Publishers*; dalej: AAP), Niezależnego Stowarzyszenia Filmu i Telewizji (*Independent Film and Television Alliance*; dalej: IFTA), Narodowego Stowarzyszenia Wydawców Muzycznych (*National Music Publishers' Association*; dalej: NMPA) i Amerykańskiego Stowarzyszenia Przemysłu Nagraniowego (*Recording Industry Association of America*; dalej: RIAA).

⁶⁵⁴ W ten sposób: L. Ruby, J. Sigall w rozmowie z M. Pallante, *Register for Policy & Int'l Affairs, U.S. Copyright Office, regarding Notice of Inquiry and Request for Comments on the Topic of Facilitating Access to Copyrighted Works for the Blind or Other Persons with Disabilities* <https://www.copyright.gov/docs/cccr/comments/2009/comments-2/jule-sigall-microsoft-corporation.pdf> [dostęp 24.08.2021 r.].

⁶⁵⁵ J. Love, *Disney, Viacom and Other MPAA Members Join Book Publishers to Weaken a Treaty for the Blind*, Huffington Post, http://www.huffingtonpost.com/jameslove/disney-viacom-and-other-m_b_3137653.html, dostęp: 24.08.2021 r.

wprowadzony wyjątek mógłby stanowić „niebezpieczny precedens dla innych grup dzieł chronionych prawem autorskim”⁶⁵⁶ i z tego powodu nawet przedstawiciele branż wyłączonych spod zakresu traktatu prowadzili lobbing antytraktatowy - pomimo, że oferowane przez nich kategorie dzieł były wyłączone spod proponowanego zakresu traktatu⁶⁵⁷. Przeciwno szerokiemu desygnatowi zakresu grupy beneficjentów traktatu oponowali również przedstawiciele państw Grupy B, co w przestrzeni publicystycznej zostało zinterpretowane jako wyraz wsparcia i reprezentowania interesów grup wydawców⁶⁵⁸.

Wszystkie scharakteryzowane powyżej kategorie sprzeciwów znalazły swoje odzwierciedlenie w treści Traktatu z Marrakeszu.

8.2.6 Rezultat prac nad treścią Traktatu

Ostateczny projekt traktatu zaprezentowano w 2012 r. podczas 24 sesji posiedzenia WIPO⁶⁵⁹. Mimo zgłaszanych sprzeciwów, projekt ostatecznie uzyskał formę traktatu. W uzasadnieniu przedmiotowej decyzji podkreślono, że zjawisko book famine nadal istnieje, w związku z czym zapewnienie dostępu do utworów wymaga podjęcia natychmiastowych działań⁶⁶⁰. Co więcej, oprócz ustanowienia wyjątków dotyczących prawa autorskiego, traktat miał odnosić się do „potrzeb wykluczonych członków społeczeństwa jakimi są osoby niedowidzące⁶⁶¹” i tym samym realizować postulaty ochrony praw człowieka osób niepełnosprawnych. W konsekwencji, w 2013 r. pod auspicjami WIPO uchwalono **Traktat z Marrakeszu o ułatwieniu dostępu do opublikowanych dzieł osobom niewidomym, niedowidzącym lub osobom z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi im zapoznanie się z drukiem (niepełnosprawnych wobec druku)**. Traktat ten został podpisany w 28 czerwca 2013 roku i wszedł w życie 30 września 2016 r., trzy miesiące po osiągnięciu wymaganej minimalnej liczby stron traktatu, które złożyły dokumenty ratyfikacyjne lub akcesyjne (art. 18).

⁶⁵⁶ List kierowany ze strony przedstawicieli AAP, IFTA, MPAA, NMPA i RIAA <https://www.copyright.gov/doc/sccr/comments/2009/comments-2/steven-j-metalitz-aap-ifta-mpaa-nmpa-riaa.pdf> [dostęp 24.08.2021 r.].

⁶⁵⁷ J. Love, *Disney, Viacom and Other MPAA Members Join Book Publishers to Weaken a Treaty for the Blind*, Huffington Post, 2013, http://www.huffingtonpost.com/jameslove/disney-viacom-and-other-m_b_3137653.html, [dostęp: 22.04.2022 r.].

⁶⁵⁸ K. Kindy, *Filmmaker's group tries to reshape treaty that would benefit the blind*, The Washington Post 22.06.2013, https://www.washingtonpost.com/politics/filmmakers-group-tries-to-reshape-treaty-that-would-benefit-the-blind/2013/06/22/f98e6130-d761-11e2-9df4-895344c13c30_story.html [dostęp: 15.02.2023 r.].

⁶⁵⁹ Standing Committee on Copyright and Related Rights Twenty-Fourth Session https://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting_id=25014 [dostęp: 15.02.2023 r.].

⁶⁶⁰ Standing Committee on Copyright and Related Rights Twenty-Fifth Session https://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting_id=25014; https://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting_id=25024 [dostęp: 15.02.2023 r.].

⁶⁶¹ M. Kaminski, S. Yanisky-Ravid, *The Marrakesh Treaty For Visually Impaired Persons: Why Treaty was Preferable to soft law?*, University of Pittsburgh Law Review, vol. 75, 2017, s. 281.

8.3 Treści normatywne Traktatu

8.3.1 Uwagi wstępne. Umiejscowienie Traktatu w systemie ochrony praw człowieka i w systemie prawa autorskiego

Choć w traktacie uznano znaczenie znalezienia równowagi pomiędzy prawami autorów i beneficjentów w celu zapewnienia⁶⁶² dostępu do utworów, to podkreślono zarazem, że brak dostępu do utworów dla osób niedowidzących jest sprzeczny z zasadami niedyskryminacji, równych szans, dostępności oraz zasadami zapewnienia pełnego i skutecznego uczestnictwa oraz integracji w społeczeństwie. Tym samym, z uwagi na przedmiot regulacji, Traktat z Marrakeszu określany jest zarówno jako traktat prawa autorskiego oraz praw człowieka⁶⁶³. Za powyższym przemawiają dwie grupy argumentów.

Poglądy umiejscawiające traktat marrakeszański w systemie praw człowieka znajdują podstawę w analizie preambuły traktatu. Podkreślono w niej, że podstawą praw człowieka są prawa do wolności wypowiedzi, edukacji oraz do udziału w życiu kulturalnym, nawiązując tym samym zarówno do negocjacji traktatowych, a zarazem do zjawiska *book famine*⁶⁶⁴. W tym sensie Traktat niewątpliwie kontynuuje i uzupełnia wartości wyrażone w dotychczasowych aktach praw człowieka.

Preambuła zawiera odwołania do ochrony praw człowieka wyrażonych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Karcie Praw Podstawowych i Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych⁶⁶⁵ i powtarza wyrażone w nich zasady niedyskryminacji, dostępności, równych szans i skutecznego uczestnictwa w społeczeństwie.⁶⁶⁶ Akcentując zarazem znaczenie roli państw w procesie zapewnienia dostępności utworów, Traktat potwierdza, że w ślad za Konwencją o prawach osób niepełnosprawnych przyjmuje prawnoczułowiecze rozumienie

⁶⁶² Preambuła Traktatu z Marrakeszu: „Uznając potrzebę utrzymania równowagi między skuteczną ochroną praw autorów a szerszym interesem publicznym, w szczególności w zakresie edukacji, badań i dostępu do informacji, oraz uznając, że taka równowaga musi ułatwiać skuteczny i szybki dostęp do utworów z korzyścią dla osób słabowidzących i osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem”.

⁶⁶³ L. Ayoubi, *Rights Perspectives...* s. 2-29, L. Helfer, M. Land, R. Okediji, J. Reichman, *The World Blind Union Guide...*, s. 33, M. Ficsor, *Commentary...*, s. 3, J. Band, P. Jaszi, *Model Statute for Implementation of the Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons who are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled*, 2013, <http://infojustice.org/archives/30778> [dostęp: 15.02.2023 r.], s. 1-8.

⁶⁶⁴ L. Helfer, M. Land, R. Okediji, J. Reichman, *The World Blind Union Guide...*, s. 31, M. Ficsor, *Commentary...* s. 15, J. Band, P. Jaszi, *Model Statute...* s. 1-8. V. Franz, *The Miracle in Marrakesh: Copyright Reform to End the “Book Famine”*, <https://www.opensocietyfoundations.org/voices/miracle-marrakesh-copyright-reform-end-book-famine> [dostęp: 5.05.2022 r.].

⁶⁶⁵ „Przywołując zasady niedyskryminacji, równych szans, dostępności oraz pełnego i efektywnego uczestnictwa w życiu społecznym i integracji społecznej proklamowane w Powszechnej deklaracji praw człowieka i w Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawach osób niepełnosprawnych” – Preambuła Traktatu z Marrakeszu.

⁶⁶⁶ L. Helfer, M. Land, R. Okediji, J. Reichman, *The World Blind Union Guide...*, s. 58.

modelu niepełnosprawności i przenosi na państwa członkowskie obowiązek zapewnienia osobom niepełnosprawnym równych szans i dostępu do utworów. Zobowiązując do zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami wzroku równości szans i dostępności, przyjmuje również zobowiązanie wyrażone w art. 30 ust. 3 KPON.⁶⁶⁷ Przywołując powyższe zasady podkreśla zarazem, że jego celem nie jest wyłącznie uregulowanie ograniczeń i wyjątków praw autorskich, ale zapewnienie osobom niepełnosprawnym poprawy dostępu do utworów, a ustanowienie takiego specjalnego wyjątku przyczyni się do pełniejszej realizacji praw człowieka, które zostały w pewien sposób naruszone przez normy prawa autorskiego.

Mając zarazem na względzie wnioski płynące z raportów sporządzonych dla WIPO przez W. Noel i J. Sullivan, w Traktacie ustanowiono międzynarodowe ramy normatywne autorskiego wyjątku dedykowanego osobom z niepełnosprawnościami wobec druku. Wyjątek ten niewątpliwie przyczynia się do integracji osób niepełnosprawnych w społeczeństwie oraz zapewnienia równej realizacji praw człowieka, czym stanowi wyraz normatywnego wsparcia działań podejmowanych w ramach realizacji pomocy osobom niepełnosprawnym⁶⁶⁸.

Niezależnie od tego, cel traktatu marrakeszańskiego jest taki sam, jak innych traktatów WIPO, a mianowicie: unormowanie kształtu ochrony podmiotów prawa autorskiego. Z tego powodu przewidziano w nim ograniczenia i wyjątki w tych obszarach, w których mają zapewnić uprawnionym użytkownikom dostęp do treści utworów.⁶⁶⁹ Aby zaspokoić interesy użytkowników i podmiotów praw autorskich, Traktat kompleksowo określa ramy tych wyjątków i ograniczeń, które zezwalają na określone wykorzystanie konkretnych utworów przez osoby niewidome, osoby niedowidzące i wyłączone z korzystania z utworów drukowanych. Mimo, że treść Traktatu wskazuje na zmianę ukierunkowania procesów prawotwórczych z celów wyłącznie gospodarczych, na te związane z prawami człowieka, to jednocześnie podkreśla ekonomiczne znaczenie praw autorskich. Szczególnie silny akcent położony został na uzasadniony interes autora – gdyż Traktat łączy w sobie zasady dotyczące ograniczeń i wyjątków prawa autorskiego, z kryteriami testu trójstopniowego, znanego z art. 9 ust. 2 Konwencji berneńskiej, art. 13 TRIPS oraz art. 10 WCT. Co więcej, podkreślając znaczenie roli twórców utworów, w Preambule umiejscowiono kompromisowe postanowienie

⁶⁶⁷ B. Reid, *Copyright...*, s. 2173-2225.

⁶⁶⁸ L. Ayoubi, *Human Rights Perspectives...* s. 36, A. Benedict, *Public Citizen welcomes the Marrakesh Treaty for the Blind*. 2013, <http://www.citizenvox.org/2013/07/08/public-citizen-welcomes-the-marrakesh-treaty-for-the-blind>. [dostęp: 15.02.2023 r.].

⁶⁶⁹ M. Ficsor, *Commentary...*, s. 1,

w zakresie przyznania praw i wyjątków, odnoszące się do sytuacji, w której rynek „nie jest w stanie zapewnić takiego dostępu⁶⁷⁰”.

Tym samym, Traktat z Marrakeszu przyjmuje założenie koegzystencji prawa autorskiego względem praw człowieka, które ma na celu dostosowanie praw własności intelektualnej do norm praw człowieka w sposób, który pozwala na ochronę twórczości, przy jednoczesnym zapewnieniu do niej dostępu⁶⁷¹. Choć normy Traktatu określają standardy i konieczność stosowania wyjątku na rzecz realizowania praw osób niepełnosprawnych, to zarazem potwierdzają znaczenie samych praw autorskich.

8.3.2 Przegląd i komentarz do wybranych postanowień Traktatowych

8.3.2.1 Utwory opublikowane

Jak wskazano w antecedencjach, zjawisko określane jako *book famine* zostało wykorzystane dla zobrazowania braku dostatecznego dostępu do książek dla osób z dysfunkcją wzroku. Z tego powodu m.in. ruch Right to Read początkowo koncentrował swoje działania na dążeniu do poprawienia sytuacji osób niepełnosprawnych, związanej z niezadowalającą ilością książek w dostępnych formatach. Wraz z upływem czasu działania tej i wielu innych organizacji pozarządowych poszerzono o starania o włączenie w zakres przedmiotowy traktatu również innych kategorii utworów. Emanacją powyższego była między innymi propozycja traktatowa WBU z 2009 r. skierowana do WIPO, która stała się podstawą prac nad wyjątkiem marrakeszańskim. Jej zakres przedmiotowy odnosił się do umożliwienia przekształcania i dystrybucji przedmiotów określonych jako „dzieła chronione prawem autorskim”.

Kompromis przedmiotowy co do treści możliwych do przekształcenia i transgranicznej wymiany oparto na ograniczeniu do: utworów literackich, z wyłączeniem filmów i programów telewizyjnych, a ponadto obowiązkowy wyjątek ograniczono do utworów opublikowanych, które nie były jeszcze dostępne na rynku w dostępnym formacie. Uwzględniając argumentację, według której elastyczne podejście Traktatu mogłoby szkodliwie rozszerzyć się na całe międzynarodowe prawo autorskie, propozycje rozszerzenia zakresu Traktatu o inne kategorie utworów odrzucono. Wobec wspomnianych już sprzeciwów ze strony lobby wydawniczo-

⁶⁷⁰ „Uznając zarówno istotną rolę podmiotów uprawnionych w udostępnianiu ich utworów osobom słabowidzącym lub osobom z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem oraz wagę odpowiednich ograniczeń i wyjątków w udostępnianiu utworów tym osobom, w szczególności, gdy nie można zapewnić takiego dostępu w ramach rynku” – Preambuła Traktatu z Marrakeszu.

⁶⁷¹ L. Helfer, M. Land, R. Okediji, J. Reichman, *The World Blind Union Guide...*, s. 31.

filmowego, twórcy Traktatu zdecydowali się na użycie względem utworów chronionych prawem autorskim pojęcia „utworów opublikowanych”. Katalog tych utworów został zarazem ograniczony do „dzieł literackich i artystycznych w rozumieniu art. 2 ust. 1 Konwencji berneńskiej o ochronie dzieł literackich i artystycznych, w formie tekstu, notacji i/lub powiązanych ilustracji, opublikowanych lub w inny sposób publicznie dostępnych we wszelkich mediach”⁶⁷². Traktat nie ma zatem zastosowania do innych rodzajów dzieł zdefiniowanych w art. 2 ust. 1 konwencji berneńskiej, w którym ujęto między innymi „dzieła rysunku, malarstwa, architektury, rzeźby, ryciny prace, wzmacniacze, plany i szkice”. Tym samym Traktat zwiększa dostęp osób z upośledzeniem wzroku do szerszego katalogu utworów wizualnych tylko wtedy, gdy utwory te stanowią ilustracje w opublikowanych utworach literackich.

8.3.2.2 Beneficjenci

Artykuł 3 definiuje beneficjenta jako osobę:

- a) która „jest niewidoma;
- b) z niepełnosprawnością wzroku lub ograniczoną zdolnością postrzegania lub czytania niepoddającą się korekcji w takim stopniu, aby funkcja wzroku tej osoby stała się zasadniczo równoważna z funkcją wzroku osoby bez takiej niepełnosprawności lub takiego ograniczenia i która w związku z tym nie jest w stanie czytać utworów drukowanych w zasadniczo takim samym stopniu jak osoba bez niepełnosprawności lub ograniczenia; lub
- c) która ze względu na inną niepełnosprawność fizyczną nie jest w stanie trzymać książki lub posługiwać się nią lub też skupić wzroku lub poruszać oczami w stopniu umożliwiającym normalne czytanie, niezależnie od wszelkich innych niepełnosprawności.”⁶⁷³

W przypisie 3 do art. 3 wyjaśniono, że wyrażenie „upośledzenie lub niepełnosprawność wzroku (...) których nie można poprawić” w art. 3 lit. b) nie wymaga „stosowania wszystkich możliwych medycznych procedur diagnostycznych i leczenia”. Z powyższego wynika, że każde upośledzenie wzroku, którego nie można poprawić za pomocą soczewek korekcyjnych, należy uznać za kwalifikujące do miana beneficjenta traktatu. Choć powyższa interpretacja

⁶⁷² Art. 2 lit. a Traktatu z Marrakeszu.

⁶⁷³ Art. 3 Traktatu z Marrakeszu.

pozwała na poszerzenie kręgu beneficjentów na osoby z różnymi wadami wzroku, to katalog ten jest ograniczony do niepełnosprawności uniemożliwiających czytanie.

Podkreślenia wymaga, że pierwsze zgłaszane propozycje traktatowe zawierały postanowienia uwzględniające szerokie spektrum niepełnosprawności. Należał do takich w szczególności art. 15 zaproponowany przez przedstawicieli Brazylii, Ekwadoru i Paragwaju (tzw. propozycja latynoamerykańska), zgodnie z którym:

„(a) Do celów niniejszego traktatu osoba „niedowidząca” to:

- osoba niewidoma; lub
- osoba, która ma wadę wzroku, której nie można poprawić przez zastosowanie soczewek korekcyjnych, aby zapewnić funkcje wzrokowe zasadniczo równoważne funkcjom wzrokowym osoby, która nie ma wady wzroku, i która w związku z tym nie może uzyskać dostępu do żadnego utworu chronionego prawem autorskim w zasadniczo takim samym stopniu, jak osoba bez niepełnosprawności.

(b) Umawiające się Strony rozszerzą postanowienia niniejszego Traktatu na osoby z jakąkolwiek inną niepełnosprawnością, które z powodu tej niepełnosprawności potrzebują dostępnego formatu, takiego, który mógłby być sporządzony na podstawie artykułu 4, aby mieć dostęp do utworu chronionego prawem autorskim w zasadniczo takim samym stopniu jak osoba bez niepełnosprawności”⁶⁷⁴.

Niestety, w związku ze zgłaszanymi sprzeciwami Grupy B artykuł 15 lit. b) propozycji latynoamerykańskiej nie został uwzględniony w ostatecznej treści Traktatu. Do dnia złożenia niniejszej rozprawy uniwersalny system aktów prawa międzynarodowego nie zawiera zatem wiążących ram normatywnych dla osób z innymi niepełnosprawnościami oraz dla osób z niepełnosprawnością wzroku w odniesieniu do innych rodzajów utworów.

8.3.2.3 Kopia utworu w dostępnym formacie

Kopię w dostępnym formacie zdefiniowano jako: „kopię utworu wykonaną w inny sposób lub w innej formie, co zapewnia beneficjentowi dostęp do utworu, w tym również

⁶⁷⁴ Vide: Proposal by Brazil, Ecuador and Paraguay, Relating to Limitations and Exceptions: Treaty Proposed by the World Blind Union.

pozwała tej osobie na dostęp równie skuteczny i wygodny jak ten, z którego korzystają osoby niebędące osobami słabowidzącymi lub osobami z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem. Z kopii utworów w dostępnych formatach korzystają wyłącznie beneficjenci i nie mogą one naruszać integralności oryginalnego utworu, przy jednoczesnym należytym uwzględnieniu zmian niezbędnych do udostępnienia utworu w innym formacie oraz potrzeb beneficjentów w zakresie dostępności⁶⁷⁵. Powyższe sformułowanie oznacza, że Traktat pozwala ograniczyć dozwolone rozpowszechnianie tylko do osób korzystających oraz zabrania edycji lub skracania utworu w sposób wykraczający poza to, czego wymaga proces tworzenia kopii w dostępnym formacie⁶⁷⁶.

8.3.2.4 Podmioty uprawnione

Podmiot uprawniony jest zdefiniowany w art. 2 lit. c) jako: podmiot upoważniony lub uznany przez rząd do zapewniania edukacji, szkoleń instruktażowych, adaptacyjnego czytania lub dostępu do informacji beneficjentom na zasadach non-profit. Definicja obejmuje również instytucję rządową lub organizację non-profit, która świadczy beneficjentom usługi wynikające z jej podstawowej działalności bądź określone w jej obowiązkach instytucjonalnych. te same usługi beneficjentom. Z tego powodu interpretacja podmiotu upoważnionego może być ujęta szeroko, np. „instytucji edukacyjnej, biblioteki, organizacji opieki zdrowotnej, grupy społeczeństwa obywatelskiego i innych organizacji rządowych lub non-profit” - pod warunkiem, że działanie na rzecz uprawnionych jest jej statutową misją.⁶⁷⁷

8.3.2.5 Ograniczenia i wyjątki

W art. 4 Traktat przewiduje obowiązkowe wyjątki i ograniczenia konieczne do wprowadzenia w przepisach krajowych. Takie przepisy powinny stanowić „ograniczenie lub wyjątek od prawa do zwielokrotniania, prawa do rozpowszechniania i prawa do publicznego udostępniania zgodnie z Traktatem WIPO o prawie autorskim (WCT), w celu ułatwienia dostępności utworów w kopiach w dostępnym formacie dla beneficjentów⁶⁷⁸. Oprócz spełnienia tego obowiązku, przepisy krajowe mogą obejmować „prawo do publicznego wykonywania w celu ułatwienia dostępu do utworów dla beneficjenta⁶⁷⁹”.

⁶⁷⁵ Art. 2 b Traktatu z Marrakeszu.

⁶⁷⁶ J. Band, *A User Guide to the Marrakesh Treaty*, s. 11, <https://www.llrx.com/2013/08/a-user-guide-to-the-marrakesh-treaty/> [dostęp: 23.08.2023 r.].

⁶⁷⁷ L. Helfer, M. Land, R. Okediji, J. Reichman, *The World Blind Union Guide...*, s. 28.

⁶⁷⁸ Art. 4 ust. 1 lit. A Traktatu z Marrakeszu.

⁶⁷⁹ Art. 4 ust. 1 lit. B Traktatu z Marrakeszu.

Art. 4 ust. 2 określa sposób wprowadzenia wyjątku traktatowego. Na jego mocy upoważnione podmioty powinny mieć możliwość sporządzania kopii utworu w dostępnym formacie, uzyskiwania kopii takich utworów od innego uprawnionego podmiotu oraz rozpowszechniania tych kopii wśród beneficjentów i upoważnionych podmiotów w innych krajach, pod warunkiem spełnienia czterech warunków⁶⁸⁰. Warunki te są następujące:

- a) wszelkie działania powinny opierać się na legalnym dostępie do tego utworu lub kopii tego utworu;
- b) remediacja utworu (zmiana oryginalnej formy utworu na kopię) w dostępnym formacie „nie wprowadza zmian innych niż te, które są niezbędne do udostępnienia utworu beneficjentowi”;
- c) powstałe kopie w dostępnym formacie są przeznaczone do wyłącznego użytku beneficjentów; oraz
- d) „działalność jest prowadzona na zasadach non-profit”.

Jeżeli państwo będące stroną Traktatu nie zdecyduje się na przyjęcie zaproponowanych w ten sposób wyjątków i ograniczeń, może stworzyć ich własne wersje, na przykład „powołując się na istniejące ustawowe wyjątki od praw autorskich, w tym doktryny takie jak dozwolony użytek lub uczciwe postępowanie” (art. 4 ust. 3)⁶⁸¹. Korzystając z tej możliwości musi jednak zapewnić, że zastosowane wyjątki i ograniczenia prawa krajowego w swojej treści są zgodne z art. 10 i 11, a w szczególności w wymogami testu trójstopniowego, określonego w art. 11, zgodnie z którym wyjątek lub ograniczenie „nie narusza normalnego korzystania z utworu i nie powoduje nieuzasadnionej szkody dla uzasadnionych interesów podmiotu uprawnionego”. Zdaniem L. Helfer’a, zaproponowane modelowe przepisy implementacyjne z art. 4 ust. 2 spełniają wymogi testu trójstopniowego⁶⁸².

Art. 4 ust. 4 stanowi, że przepisy krajowe mogą ograniczać katalog wyjątków i ograniczeń „do utworów, których kopie w określonym dostępnym formacie nie są dostępne dla beneficjentów na zasadach komercyjnych i na rozsądnych warunkach na tym rynku”. Warto zwrócić uwagę na kilka aspektów tego postanowienia. Po pierwsze, wymóg dostępności komercyjnej jest fakultatywny, a nie obowiązkowy. Zapewnia to niezobowiązującą swobodę decydowania, czy zezwolić na wykonywanie i dystrybucję kopii w dostępnym formacie do użytku krajowego w sytuacjach, w których kopia w dostępnym formacie nie jest już dostępna

⁶⁸⁰ L. Helfer, M. Land, R. Okediji, J.Reichman, *The World Blind Union Guide...*, s. 44–45.

⁶⁸¹ Ibidem, s. 46.

⁶⁸² Ibidem, s. 46.

na rynku. Po drugie, standard dostępności może być stosowany w prawie krajowym wyłącznie w zależności od formatu, a nie w sposób ogólny: tym samym, jeżeli beneficjent poszukuje dostępnej kopii w określonym formacie, to fakt, że kopia jest dostępna w innym dostępnym formacie pozostaje bez znaczenia. Tak więc, jeśli odpowiedni (i odpowiednio wyceniony) tekst utworu byłby dostępny, Umawiająca się Strona, która wybierze to ograniczenie dotyczące wyjątku dotyczącego dostępności, może nadal być zobowiązana do uzyskania zezwolenia na powielanie i rozpowszechnianie np. w formacie Braille'a. A jeśli Umawiająca się Strona przyjęła wymóg dostępności handlowej szerszy niż opisuje Artykuł 4(4), takie działanie byłoby niezgodne z obowiązkiem Umawiającej się Strony na podstawie Artykułu 4(1)⁶⁸³.

8.3.2.6 Wynagrodzenie za korzystanie z utworu

Mocą traktatu marrakeszańskiego decyzję w zakresie ewentualnego wynagrodzenia za korzystanie z utworów w ramach ograniczeń lub wyjątków z art. 4 pozostawia się do decyzji państwa (art. 4 ust. 5). Jak wskazuje L. Helfer, treść tego postanowienia jest wynikiem spostrzeżenia, że przyjęcie wymogu koniecznego wynagrodzenia wiązałoby się z obciążeniem trudnościami i ryzykiem beneficjentów oraz uprawnionych podmiotów, obciążeniem finansowym niekorzystnym dla państw rozwijających się i najsłabiej rozwiniętych oraz niesłusznym obciążeniem osób ubogich mieszkających w bogatszych krajach.⁶⁸⁴ Realizując cele Traktatu należało zatem wyeliminować zagrożenia dla jego realizacji i z tego powodu decyzję w zakresie ewentualnego wynagrodzenia za korzystanie z utworów pozostawiono do uznania państw, bo to właśnie one są w stanie najlepiej ocenić własną zasobność oraz specyficzne warunki lokalne⁶⁸⁵.

8.3.2.7 Wymiana transgraniczna

Traktat zawiera również postanowienia ułatwiające międzynarodową wymianę kopii utworów w dostępnych formatach. Nakazuje państwom zapewnienie, że przepisy krajowe dotyczące obchodzenia technicznych środków ochrony nie będą stanowiły przeszkody dla beneficjentów w korzystaniu z wyjątków i ograniczeń przewidzianych w Traktacie⁶⁸⁶ oraz zobowiązuje do wzajemnej współpracy „w celu wspierania transgranicznej wymiany kopii w

⁶⁸³ J. Band, *A User Guide...*, s. 12.

⁶⁸⁴ L. Helfer, M. Land, R. Okediji, J. Reichman, *The World Blind Union Guide...*, s. 50.

⁶⁸⁵ *Ibidem*, s. 50.

⁶⁸⁶ Art. 5, 6, 7 i 9 Traktatu z Marrakeszu

dostępnym formacie” poprzez wymianę informacji z pomocą Biura Międzynarodowego WIPO (art. 9).

Warto w tym miejscu powtórzyć, że zasadniczym celem Traktatu było zwiększenie dostępu do książek poprzez ograniczenie dotychczasowego restrykcyjnego działania praw autorskich.⁶⁸⁷ Uprzedzając jednak zarzuty podmiotów praw autorskich Traktat zapewnia, że nowy system wymiany nie naraża opublikowanych utworów na nadużycia prawne lub rozpowszechnianie ich poza kręgiem beneficjentów. Z tego powodu w Traktacie znajduje się wymóg, aby transgraniczne udostępnianie utworów stworzonych na podstawie ograniczeń i wyjątków było ograniczone do pewnych szczególnych przypadków, które nie są sprzeczne z normalną eksploatacją utworu i nie naruszają uzasadnionych interesów podmiotu praw autorskich.

Z tego powodu eksport jest dozwolony wyłącznie wobec beneficjenta lub upoważnionego podmiotu w państwie będącym stroną Traktatu z Marrakeszu (art. 5 ust. 1), a import kopii jest dozwolony na takich samych warunkach, jakie określono w art. 4. Art. 5 ust. 2 zawiera zaś wzorcową klauzulę wykonawczą, która wymaga, aby wywóz podlegał jedynie warunkom dystrybucji lub udostępniania do wyłącznego użytku beneficjentów oraz „pod warunkiem że przed dystrybucją lub udostępnieniem pierwotny upoważniony podmiot nie wiedział lub nie miał uzasadnionych podstaw, by wiedzieć, że kopie w dostępnych formatach będą wykorzystywane przez osoby inne niż beneficjenci”. Państwa-strony mają swobodę tworzenia własnych eksportowych wyjątków i ograniczeń pod warunkiem, że spełniają one wymagania art. 10 i 11, a także art. 5 ust. 4, który nakłada pewne obowiązki na państwo przyjmujące. Wskazuje bowiem, że jeśli to państwo nie jest ono związane trójstopniowym testem z Konwencji Berneńskiej, to kopie w dostępnym formacie mogą być przeznaczone do użytku osób korzystających wyłącznie w tym kraju. Jeżeli państwo będące stroną przyjmującą jest również członkiem WCT, to wówczas kopie w dostępnym formacie można wyeksportować do innego państwa będącego stroną Traktatu z Marrakeszu⁶⁸⁸.

8.3.2.8 Test trójstopniowy

Poddawany krytyce, marrakeszański test trójstopniowy wyraźnie poprawił efektywność wcześniejszych instrumentów z katalogu testu trójstopniowego – chociażby z uwagi na fakt, że

⁶⁸⁷ L. Jingy, *Reconciling the Enforcement of Copyright with the upholding of human rights; a consideration of the Marrakesh Treaty to facilitate access to published works for the blind, visually impaired and print disabled*, *European Intellectual Property Review* 2014, s. 653.

⁶⁸⁸ *Ibidem*, s. 59.

ich dotychczasowe wykorzystanie zmuszało instytucje pozarządowe do kopiowania własnych dostępnych kopii utworów⁶⁸⁹. Tymczasem, dzięki marrakeszańskiemu zezwoleniu na transgraniczny import i eksport przeformatowanych utworów udało się wprowadzić rozwiązanie nakierowane na pomoc regionom świata, których zasoby kulturalne były bardziej ograniczone⁶⁹⁰.

Jak wskazano uprzednio, Traktat uznaje znaczenie potrzeby znalezienia równowagi między prawami autorów i prawami beneficjentów. Emanacją powyższego jest art. 11 lit. a-d), który powołując się na art. 9 ust. 2 Konwencji berneńskiej, art. 13 Porozumienia TRIPS oraz art. 10 ust 1 i 2 Traktatu WIPO o prawie autorskim wyjaśnia, że prawa autorskie wynikające z wdrożenia Traktatu muszą być ograniczone do pewnych szczególnych przypadków, które nie mogą stać w sprzeczności z normalną eksploatacją utworu i nie mogą przynosić nieuzasadnionej szkody interesom autora lub posiadacza praw autorskich.

8.3.2.9 Inne ograniczenia i wyjątki

Zgodnie z art. 12 ust 1. Traktatu „Umawiające się Strony uznają, że Umawiająca się Strona może wprowadzić do swojego prawa krajowego ograniczenia i wyjątki w zakresie prawa autorskiego z korzyścią dla beneficjentów inne niż te przewidziane w niniejszym Traktacie, mając na uwadze sytuację gospodarczą tej Umawiającej się Strony oraz jej potrzeby społeczne i kulturowe, zgodnie z międzynarodowymi prawami i zobowiązaniami tej Umawiającej się Strony, a w przypadku krajów najslabiej rozwiniętych – mając na uwadze ich szczególne potrzeby, szczególne prawa i zobowiązania międzynarodowe oraz stopień ich elastyczności”.⁶⁹¹ W ust. 2 art. 12 wskazuje się, że „Niniejszy Traktat pozostaje bez uszczerbku dla innych przewidzianych w prawie krajowym ograniczeń i wyjątków dla osób z niepełnosprawnościami.”⁶⁹²

Ustęp pierwszy art. 12 stanowi tym samym swoiste podsumowanie dotychczasowych postanowień Traktatu (art. 4 ust. 3 i art. 5 ust. 3), które odnoszą się do możliwości stosowania wyjątków i ograniczeń na rzecz beneficjentów. Podkreślono w nim jednak, że Strony mogą uwzględnić swoje szczególne potrzeby, stosując wyjątki o szerszym zakresie w taki sposób,

⁶⁸⁹ S. Vezzoso, *The Marrakesh Spirit...*, s. 769, J. Sullivan, *WIPO Study...* s. 43, P. Harpur, N. Suzor, *Copyright...* s. 745-760.

⁶⁹⁰ M. Land, *The Marrakesh Treaty as "Bottom Up" Lawmaking: Supporting Local Human Rights Action on IP Policies*, 8 U.C. Irvine L. Rev. 513 2018 <https://scholarship.law.uci.edu/ucilr/vol18/iss3/5> [dostęp: 16.01.2022 r.].

⁶⁹¹ Art. 12 ust. 1 Traktatu z Marrakeszu.

⁶⁹² Art. 12 ust. 2 Traktatu z Marrakeszu.

aby przepisy prawa krajowego były zgodne ze wszystkimi zobowiązaniami prawa międzynarodowego. Ustęp ten zobowiązuje zarazem i podkreśla obowiązek Stron spełnienia warunków testu trójstopniowego,⁶⁹³ ale zarazem zezwala na to, aby przedmiotowe wyjątki i ograniczenia odnosiły się do szerszego spektrum przekształcanych utworów. Jak wskazuje K. Ying, art. 12 Traktatu miał być ustępstwem na rzecz państw rozwijających się, pozwalającym na ustanowienie innych ograniczeń i wyjątków zgodnie z ich wewnętrznymi uwarunkowaniami.⁶⁹⁴ Uznano, że przyjęcie szerszej definicji utworu może być uzasadnione m.in. zmaksymalizowaniem wewnętrznych interesów państw w przyjęciu Traktatu oraz ich wewnętrznych właściwości. Niestety, dotychczas jedynym przykładem państwa, które przyjęło szeroką definicję utworów są Chiny. Wprowadzoną w 2020 r. do systemu prawa krajowego poprawką zakres przedmiotowy przekształcanych dzieł na użytek osób z niepełnosprawnościami wobec druku został opisany jako „utwory” (art. 24 (12) CLPRC 2020⁶⁹⁵, ang: *Copyright Law of The People’s Republic of China Amendment 2020*, dalej: CLPRC),⁶⁹⁶ a nie jako „tekst, zapis lub związane z nimi ilustracje”, co zostało przewidziane w art. 2 Traktatu. Co więcej, tą samą poprawką chińskie prawo zezwoliło na obchodzenie technicznych środków zabezpieczających utwory na potrzeby dostarczania opublikowanych utworów w dostępnych formatach na rzecz osób z niepełnosprawnościami względem druku, w celach niezarobkowych oraz wtedy gdy takich utworów nie można nabyć zwykłymi środkami (art. 50 (2) CLPRC). Przedmiotowa poprawka rozszerzyła zatem chiński system prawa krajowego o możliwości przekształcania utworów do kopii w dostępnych w formatach (z dotychczasowych „wersji do czytania Braillem”) oraz zakres beneficjentów z art. 24 i 50 CLPRC o wszystkie osoby z niepełnosprawnościami względem druku (w miejsce dotychczasowych „niewidomych”).

⁶⁹³ M. Ficsor, *Commentary...*, s. 56

⁶⁹⁴ K. Ying, *A Critical Analysis of China’s Implementation of The Marrakesh Treaty*, SHS Web Conference 5th International Conference on Art, Design and Cultural Studies 2023, vol. 162, 2023, s. 2 https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2023/11/shsconf_adcs2023_01029.pdf [dostęp: 11.05.2023 r.]

⁶⁹⁵ Art. 24 (12) CLPRC “Using works in the following circumstances may be without the author's permission or payment of remuneration to them, but the authors' name or title, and the title of the work shall be indicated, and it must not impact the normal use of that work, and also must not unreasonably harm the rights holders lawful rights and interests: (12) Providing published works in an accessible fashion that can be perceived by people with print disabilities;”.

⁶⁹⁶ Copyright Law of the People’s Republic of China 2020 - <https://wilmap.stanford.edu/node/31101> za: http://www.gov.cn/xinwen/2020-11/11/content_5560583.htm [dostęp: 11.05.2023 r.]

8.3.3 Podsumowanie i uwagi krytyczne wobec Traktatu z Marrakeszu

Kluczową referencją w ramach procesu tworzenia Traktatu z Marrakeszu była Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 r. Zgodnie z jej zasadami, każda osoba niepełnosprawna miała prawo do równego i nieograniczonego uczestnictwa w społeczeństwie, a rolą państw Konwencji było zapewnienie dostępu do realizacji tych praw. Jako jedną z zasad wyszczególniono pozbawioną barier dostępność materiałów kulturalnych - a za taką barierę uznano normy prawa własności intelektualnej.

Mimo, że w czasie tworzenia ram normatywnych Traktatu prawo autorskie nie tworzyło żadnej bezpośredniej i istotnej przeszkody dla przyjęcia sugerowanego w Konwencji bardziej postępowego podejścia, to składane propozycje poszerzające znane katalogi wyjątków były krytykowane jako rewolucyjne i ustanawiające zbyt szeroki zakres ograniczeń praw autorskich, a w rezultacie krzywdzące twórców. Przeciwnicy przyjęcia Traktatu argumentowali, iż prawa wyłączne autorów są regułą, którą ograniczać powinna jedynie niewydolność rynku. Z kolei, grupy postulujące przyjęcie Traktatu wskazywały, że podstawą dla ustalenia ograniczeń praw wyłącznych jest szereg zgłaszanych potrzeb i postulatów zgłaszanych przez osoby niepełnosprawne i organizacje pozarządowe, których wyrazem normatywnym stało się zobowiązanie wyrażone w art. 30 ust. 3 KPON. Interpretowano je jako wyznaczające granice uprawnień autorskich w momencie kolizji praw autorskich z prawami osób niepełnosprawnych. Tym samym, opór wobec zawarcia Traktatu odzwierciedlał rozdźwięk między dominującym paradygmatem ochrony praw autorskich, a paradygmatem praw osób niepełnosprawnych wprowadzonym przez Konwencję z 2006 r.

Między innymi z tych powodów ostateczny tekst Traktatu stanowi wynik kompromisu między powyższymi przeciwstawnymi stanowiskami. Uwzględniając postulaty zgłaszane podczas procesu prawotwórczego, Traktat z Marrakeszu ostatecznie wymaga bowiem od Umawiających się Stron przyjęcia wyjątków od praw autorskich, które pozwalają, pod pewnymi warunkami na:

- a) sporządzanie kopii w dostępnym formacie;
- b) krajową dystrybucję kopii w formacie umożliwiającym dostęp osobom niepełnosprawnym;
- c) eksport kopii w dostępnym formacie; oraz
- d) import kopii w dostępnym formacie.

Traktat nie narzuca przy tym, w jaki sposób te cele mają zostać osiągnięte, pozwalając państwom na elastyczną realizację ich zobowiązań. Jak stanowi art. 10 ust. 3, „Umawiające się Strony mogą wypełniać swoje prawa i obowiązki wynikające z niniejszego traktatu poprzez ograniczenia lub wyjątki specjalnie na korzyść beneficjentów, inne ograniczenia lub wyjątki lub ich kombinacje (...)”. Artykuł 4 ust. 2 określa jedynie sposób, w jaki Umawiająca się Strona może spełnić swoje zobowiązanie wynikające z art. 4 ust. 1, tak by zezwolić na sporządzanie i rozpowszechnianie kopii w formacie umożliwiającym dostęp osobom niepełnosprawnym w kraju. Podobnie art. 5 ust. 2 określa sposób, w jaki Umawiająca się Strona może spełnić swoje zobowiązanie wynikające z art. 5 ust. 1, aby zezwolić na transgraniczną wymianę kopii w formacie umożliwiającym dostęp osobom niepełnosprawnym. Z tego powodu postanowienia Traktatu należy interpretować jako minimalny standard wyjątków, ograniczony testem trójstopniowym.⁶⁹⁷

Nie można zarazem odmówić Traktatowi marrakeszańskiemu wielu walorów, w tym przede wszystkim zharmonizowania norm dotyczących transgranicznej wymiany przekształconych utworów. Traktat z Marrakeszu jest faktycznie pierwszym traktatem, który uznając istnienie międzynarodowego systemu wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego dla osób niedowidzących, usystematyzował również regulacje ułatwiające transgraniczny przepływ kopii w dostępnych formatach.⁶⁹⁸ Choć ówczesne systemy prawa krajowego niektórych stron Traktatu zawierały już normy zezwalające konwertowanie utworów na rzecz osób niepełnosprawnych, to nie odnosiły się do kwestii ewentualnej międzypaństwowej wymiany skopiowanych utworów. Co więcej, istnienie tych przepisów było wynikiem indywidualnej polityki danego państwa wobec osób niepełnosprawnych bądź wypełnieniem zobowiązań międzynarodowych. W praktyce krajowe ograniczenia i wyjątki były zatem bardzo zróżnicowane – np. w wielu krajach kopiowanie na użytek prywatny bądź edukacyjny odbywało się bezpłatnie, ale tylko nieliczne robiły wyjątki dla np. nauczania na odległość. Zasadniczo jednak we wszystkich korzystanie na zasadzie dozwolonego użytku miało zastosowanie tylko na terytorium danego państwa. Taka niejednorodność treści nastroczała w praktyce wielu trudności przy wykorzystywaniu treści utworów, a przede wszystkim nie nadążała za postępującą digitalizacją.

⁶⁹⁷ J. Band, *A User Guide...*, s. 13.

⁶⁹⁸ P. Harpur, *Discrimination...*, s. 87.

Nie ulega zatem wątpliwości, że przyjęcie Traktatu było wynikiem stopniowego, stałego wzrostu uznania znaczenia potrzeby ochrony interesu społecznego w ramach ochrony prawa autorskiego, choć z poszanowaniem praw i interesów twórców⁶⁹⁹.

Należy jednakże zauważyć, że choć Traktat z Marrakeszu wniósł istotny wkład w poprawę dostępu do utworów drukowanych dla osób z niepełnosprawnościami wzroku oraz rozwinął katalog wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego, to nadal istnieją istotne ograniczenia dla stosowania jego podstawowych założeń. Do najbardziej znaczących ograniczeń należy to, że Traktat zapewnia jedynie stopniowy postęp rozwiązywania problemu dostępności wszystkich utworów dla wszystkich osób niepełnosprawnych. Jego ułomność przejawia się przede wszystkim w tym, że nie odpowiada na potrzebę zapewnienia dostępu dla osób doświadczających szerszego spektrum niepełnosprawności, koncentrując się jedynie na niepełnosprawnościach wzroku oraz niepełnosprawnościach fizycznych związanych z niemożnością utrzymania książki w sposób zdatny do odczytu. Jest to dyskryminujące ograniczenie kręgu beneficjentów, mimo że raport W. Noel odnosił się do problemów doświadczanych przez osoby z różnymi rodzajami niepełnosprawności.

Drugim znaczącym ograniczeniem jest zawężenie zakresu formatowanych utworów wyłącznie do opublikowanych utworów literackich i ilustracji z nimi związanych. Pomimo tego, że działania inicjujące powstanie traktatu koncentrowały się na zjawisku *book famine*, to część przedstawicieli organizacji pozarządowych i delegacji krajowych postulowała, aby wyjątkiem objąć również inne kategorie utworów. Niestety, wnioski te odrzucono i Traktat odnosi się wyłącznie do opublikowanych utworów w formie tekstu, notacji i/lub powiązanych ilustracji, nie mając zastosowania do innych rodzajów utworów, takich jak np. malarstwo, architektura, rzeźba czy fotografia. Skutkiem powyższego, Traktat zwiększa dostęp osób niepełnosprawnych wobec druku do szerszego katalogu utworów wizualnych tylko wtedy, gdy utwory te stanowią ilustracje w opublikowanych utworach literackich bądź w sytuacji, gdy któraś ze Stron Traktatu zastosuje fakultatywne zezwolenie z art. 12 Traktatu. Jak wykazano, norma ta zezwala pod pewnymi warunkami na wprowadzenie do systemów prawa krajowego szerszego wyjątku od praw autorskich. Mimo to, jej treść nadal ogranicza zakres podmiotowy

⁶⁹⁹ J. Braithwaite, P. Drahos, *Ratcheting Up and Driving Down Global Regulatory Standards*, (1999) 42(4) Development 109; <https://doi.org/10.1057/palgrave.development.1110096> dostęp: 25.05.2022 r., L. Helfer, G. Austin *Human Rights and Intellectual Property: Mapping the Global Interface*, Cambridge University Press, New York, 2011, s. 503-516, A. Kapczynski, *Harmonization and Its Discontents: A Case Study of TRIPS Implementation in India's Pharmaceutical Sector*, California Law Review, Vol. 97, s. 1571, 2009, UC Berkeley Public Law Research Paper, <https://ssrn.com/abstract=1557832> dostęp: 25.05.2022 r., P. Hugenholtz, *Copyright in Europe: Twenty Years Ago, Today and What the Future Holds*, Fordham Intellectual Property, Media and Entertainment Law Journal, 2013 nr 50, s. 521-524 <https://ir.lawnet.fordham.edu/iplj/vol23/iss2/4> [dostęp: 25.05.2022 r.].

do osób scharakteryzowanych jako beneficjenci traktatu – tj. osoby z niepełnosprawnościami wobec druku. Tym samym, choć pozornie zezwala się na poszerzenie katalogu wyjątków, to w praktyce rozciąga się go jedynie na inne utwory niemożliwe do odtworzenia przez osoby z niepełnosprawnościami wobec druku. Zdaniem Q. Wanga, pozwala to wyłącznie na rozważenie stosowania wyjątku np. wobec filmów i produkcji telewizyjnych.⁷⁰⁰

9. Podsumowanie aktualnego systemu wyjątków i ograniczeń międzynarodowego prawa autorskiego na rzecz osób niepełnosprawnych

Analiza przeprowadzona w niniejszym rozdziale prowadzi do wniosku, że o ile międzynarodowy system prawa autorskiego starał się odpowiedzieć na potrzeby osób niepełnosprawnych, o tyle procesy prawotwórcze skutecznie opierały się uelastycznieniu jego norm. Choć normy Konwencji berneńskiej, traktatu WCT i porozumienia TRIPS umożliwiały tworzenie kopii utworów, to w rzeczywistości ich faktycznym celem była ochrona praw autorskich.⁷⁰¹ Zważywszy również, że nie zostały wprost zadedykowane grupie osób niepełnosprawnych, a zarazem posiadały różne przesłanki stosowania, to nie znalazły uznania jako stałe i powszechnie uznane wyjątki dla tworzenia kopii utworów w dostępnych formatach na rzecz osób niepełnosprawnych.

Mimo to, obserwując zmiany prawa krajowego oraz regionalnego można było zaobserwować ewoluującą narrację wobec ustanawiania wyjątków na rzecz wspomnianych osób. Dyrektywa InfoSoc w swoich postanowieniach bezpośrednio nawiązywała do realizowania potrzeb osób niepełnosprawnych, a w jej motywach podkreślono celowość i umocowanie do ustanawiania przez państwa członkowskie wyjątków prawa autorskiego na rzecz osób niepełnosprawnych – rozwijając to umocowanie w treści art. 5 ust 3 lit b). Chcąc zapewnić możliwie jak najszersze zastosowanie wyjątku, prawodawca europejski nadał mu bardzo szeroki i zarazem fakultatywny charakter. Zgodnie z nim zezwalano na korzystanie z utworów przez osoby niepełnosprawne taki sposób, który będzie uwzględniał ograniczenia wynikające z danej niepełnosprawności. Państwa członkowskie mogły ukształtować go w przepisach prawa krajowego w sposób niemal dowolny – o ile taki przepis w ostatecznej wersji spełniał wymagania testu trójstopniowego, określał, że korzystanie będzie miało charakter niekomercyjny i miał wskazywać na bezpośredni związek korzystania z posiadaną przez

⁷⁰⁰ Q. Wang, *Revision of Copyright Law: Interpretation and Analysis of Key Clauses (Part 1)*, Intellectual Property, 2021, n. 20-35, s. 33.

⁷⁰¹ M. Senftleben, *Copyright...*, s. 283-293.

użytkownika niepełnosprawnością. Jak podkreślono, ustanowienie przedmiotowego wyjątku znacząco wpłynęło na politykę krajową państw członkowskich Unii Europejskiej i pomimo jego fakultatywnego charakteru niemal każde państwo członkowskie włączyło go do swojego systemu prawa krajowego. Niestety jednak, to właśnie otwarty charakter art. 5 ust. 3 lit. b) spowodował, że zamiast zharmonizowania międzynarodowych ram prawnych, państwa członkowskie w istocie stworzyły niejednorodną mieszankę zróżnicowanych rozwiązań krajowych. Wszystkie jego wady przedstawiał m.in. raport dotyczący implementacji postanowień Dyrektywy InfoSoc sporządzony w 2007 r.⁷⁰², w którym podkreślono, że ze względu na niejasność określeń użytych w art. 5 ust. 3 lit. b) w przepisach prawa krajowego zostały wprowadzone niejednolite normy, nie tylko stojące na przeszkodzie harmonizacji systemu prawa, ale wprowadzające stan niepewności prawnej. Rekomendowano, aby przedmiotowy wyjątek uczynić: obligatoryjnym, uzupełnionym o odpowiednie definicje, poszerzonym o zastosowanie do wszystkich kategorii utworów i obejmującym również adaptacje utworów w formie zdigitalizowanej. Zmianę relacji między prawami autorów a potrzebami osób niepełnosprawnych można było zauważyć również w systemie prawa krajowego Stanów Zjednoczonych Ameryki. Choć przepisy USA od początków XX wieku były wyposażone w klauzule na rzecz osób niepełnosprawnych oraz klauzule dozwolonego użytku (*fair use*), to amerykański prawodawca sukcesywnie je poszerzał. Dzięki tym działaniom stał się – zdaniem W. Noel – przykładem godnym prawotwórczego naśladowania na poziomie międzynarodowym. Teza ta znajduje potwierdzenie w linii orzeczniczej sądów amerykańskich, w której co do zasady wyraża się aprobatę dla szerokiego rozumienia zasad dozwolonego użytku jako podstawy zapewnienia osobom niepełnosprawnym dostępu do utworów chronionych prawem autorskim.

Mimo to, dyskusja towarzysząca zawarciu Traktatu z Marrakeszu, wykazała, że zmanifestowany w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych prawnocłowieczny model postrzegania niepełnosprawności nie jest zgodny z ówczesnym paradygmatem praw autorskich.⁷⁰³ Choć międzynarodowe prawo autorskie nie stworzyło żadnej bezpośredniej i

⁷⁰² L. Guibault, G. Westkamp, T. Riber-Mohn, B. Hugenholtz, M. van Eechoud, N. Helberger, L. Steijger, M. Rossini, N. Dufft, P. Bohn, *Study on the Implementation and Effect in Member States Laws of Directive 2001/29/EC on the Harmonisation of Certain Aspects of Copyright and Related Rights in the Information Society. Final report*, Institute for Information Law, University of Amsterdam, The Netherlands, 2007, s. 52 https://www.researchgate.net/publication/228149060_Study_on_the_Implementation_and_Effect_in_Member_States'_Laws_of_Directive_200129EC_on_the_Harmonisation_of_Certain_Aspects_of_Copyright_and_Related_Rights_in_the_Information_Society [dostęp: 02.02.2023 r.].

⁷⁰³ P. Harpur, N. Suzor, *Copyright Protections and Disability Rights: Turning the Page to a New International Paradigm*, University of New South Wales Law Journal, Vol. 13/2013, s. 745-760, P. Hugenholtz, R. Okediji, *Contours of an International Instrument on Limitations and Exceptions, Final Report*, Amsterdam Law School Legal Studies Research Paper No. 2012-43, 2008, s. 35-49.

istotnej przeszkody dla przyjęcia bardziej postępowego podejścia, proponowany Traktat podlegał intensywnej krytyce właśnie ze względu na swój pierwotnie zakładany szeroki zakres wyjątków. Ostatecznie, Traktat z Marrakeszu obliguje do ustanowienia w systemach prawa krajowego wyjątku prawa autorskiego pozwalającego na dostosowanie opublikowanych utworów literackich do potrzeb osób z niepełnosprawnościami wzroku. Tym samym, w pewnym zakresie Traktat faktycznie zwiększa dostęp do utworów, poprzez ograniczenie restrykcyjnego działania praw autorskich.⁷⁰⁴

Należy docenić, że Traktat zawiera również postanowienia ułatwiające międzynarodową wymianę publikacji w dostępnych formatach, wymagając od WIPO ustanowienia procedur wymiany informacji w celu wzmocnienia porozumienia między państwami członkowskimi oraz nakazuje państwom omijanie blokad cyfrowych umieszczanych w e-bookach i innych opublikowanych utworach⁷⁰⁵. Niezależnie od tego, postanowienia Traktatu zwiększyły efektywność możliwości wykorzystania testu trójstopniowego, który wymaga od instytucji w każdym kraju kopiowania własnych dostępnych kopii utworów⁷⁰⁶. Zmiana ta miała istotne znaczenie dla państw regionów, w których zasoby kulturalne są ograniczone⁷⁰⁷.

Trudno zarazem nie zauważyć, że wspomniany Traktat zawiera dwa istotne ograniczenia. Pierwszym z nich jest zawężenie zakresu przedmiotowego stosowania Traktatu do stosunkowo wąskiego zakresu materiałów podlegających wyjątkowi transformacyjnemu, tj. do utworów literackich i umieszczonych w nich ilustracji. Traktat nie ma zatem zastosowania do innych rodzajów dzieł literackich lub artystycznych zdefiniowanych w art. 2 ust. 1 konwencji berneńskiej, która obejmuje między innymi „dzieła rysunku, malarstwa, architektury, rzeźby, ryciny prace, wzmacniacze, plany i szkice”.

Drugim ograniczeniem, powiązanim z wyżej wymienionym ograniczeniem, jest dyskryminacja podmiotowa polegająca na zawężeniu zakresu podmiotowego beneficjentów Traktatu do osób z niepełnosprawnościami wobec druku oraz stosowanie wtórnej dyskryminacji wobec samych beneficjentów Traktatu. Choć jak wskazano, Traktat umożliwia zapoznanie się beneficjentom z przekształconymi utworami literackimi, to zarazem wyklucza możliwość dokonywania na ich rzecz przekształceń innych utworów. W kontekście problematyki dostępu nie należy pomijać prawa dostępu do utworów innych niż te wyrażone

⁷⁰⁴ L. Jingy, *Reconciling...*, s. 653.

⁷⁰⁵ Art. 5, 6, 7 i 9 Traktatu z Marrakeszu.

⁷⁰⁶ S. Vezzoso, *The Marrakesh Spirit...*, s. 769, J. Sullivan, *WIPO Study...*, s. 123, P. Harpur, N. Suzor, *Copyright...*s. 745-760.

⁷⁰⁷ J. Band, *A User Guide...*, s. 15.

literacko, tj. np. fotografii, dzieł sztuki wizualnej, filmów czy utworów architektonicznych. Mimo, że art. 12 Traktatu zezwala na przyjęcie w systemach prawa krajowego wyjątku przedmiotowo szerszego niż wyjątek marrakeszański, to zobowiązuje zarazem do ustanowienia go wyłącznie na rzecz beneficjentów Traktatu. Z powodu takich ograniczeń podmiotowych, utwory możliwe do przekształcenia na podstawie art. 12 zostały ograniczone wyłącznie do tych, które są niemożliwe do odtworzenia z powodu niepełnosprawności uniemożliwiających zapoznanie się z drukiem. Ogranicza to znacząco katalog utworów możliwych do przekształcenia, gdyż podstawowa przesłanka odsyła raczej do stosowania wyjątku w odniesieniu do utworów literackich, ewentualnie wobec treści napisów do filmów czy produkcji telewizyjnych.

Do drugiej grupy podmiotów dyskryminowanych należy zaliczyć wszystkie osoby, które z powodu niepełnosprawności innych niż zdefiniowane dla beneficjenta Traktatu marrakeszańskiego (np. osoby głuche, nieme, niepełnosprawne intelektualnie i poznawczo) nie mają możliwości zapoznania się z treścią utworów literackich objętych zakresem oddziaływania Traktatu. ani utworów innych niż wyrażone drukiem.

Podsumowując, należy wskazać, że choć w ślad za Konwencją o prawach osób niepełnosprawnych Traktat z Marrakeszu podkreśla, że osoby niepełnosprawne powinny być w stanie w pełni uczestniczyć w życiu kulturalnym, to faktycznie nie zapewnia szerokiego dostępu do materiałów chronionych prawem autorskim. Podczas gdy art. 30 Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych zobowiązuje do zagwarantowania osobom niepełnosprawnym pozbawionego dyskryminacji dostępu do wszystkich materiałów kulturalnych, to Traktat z Marrakeszu realizuje przedmiotowe zobowiązanie w sposób dyskryminujący. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że podstawą dla tworzenia regulacji odnoszących się do praw autorów i praw użytkowników jest również potrzeba nadążenia za szybkim rozwojem nowych technologii oraz zmian społecznych, kulturowych i ekonomicznych. W obliczu postępu technicznego istotne jest, aby wyjątki prawa autorskiego były do niego dostosowane i oferowały wystarczającą elastyczność, której zachowania wymaga również art. 30 ust. 3 KPON.

Rozdział III. Technologie wspomagające osoby niepełnosprawne oraz obowiązki zapewnienia dostępności cyfrowej

1. Uwagi wstępne

Z perspektywy historycznej, rozważania dotyczące stosowania wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego do przekształcania utworów o charakterze wizualnym lub performatywnym jeszcze w połowie XX wieku miały charakter teoretyczny. Jednak postępujący rozwój techniki pozwolił na upowszechnienie stosowania rozwiązań oferowanych przez instrumenty nowych technologii. Choć początkowo największe zastosowanie znalazła sieć Internet, to obecnie wiodącą rolę dla zapewnienia dostępności zaczynają przejmować instrumenty technologii SI (ang. *artificial intelligence*, sztuczna inteligencja, dalej: SI) oraz VR (ang. *virtual reality*, wirtualna rzeczywistość, dalej: VR). Znajdując zastosowanie w sferze prywatnej i publicznej, znacząco przyczyniły się one do zapewnienia osobom niepełnosprawnym szerszego dostępu do sztuki i kultury. Dla przykładu można wskazać, że wiele instytucji kulturalnych⁷⁰⁸ - takich jak np. muzea czy galerie sztuki - jest zaangażowanych w programy wspomagające dostęp do materiałów kulturalnych, wykorzystując zarazem nowe narzędzia wspomagające. Stosowane rozwiązania wykorzystują zarówno znane od dawna formy wspierające, takie jak odsłuchy audio czy alfabet Braille'a, ale wykorzystują również nowe technologie w postaci gogli VR czy drukarek 3D (ang. *3D printers*, dalej: drukarki 3D).

W sferze prywatnej, użytkownicy korzystają z coraz bardziej rozpowszechnionych urządzeń i aplikacji wspomagających⁷⁰⁹, których różnorodność pozwala na przekształcenie wielu utworów do dostępnych formatów. Różnorodność niepełnosprawności posiadanych przez użytkownika nie stanowi przy tym problemu, gdyż współczesny stan technologii wspomagających odnosi się już nie tylko do jednej, ale znacznie szerszego spektrum upośledzeń. Urządzenia te są zatem nie tylko przydatne użytkownikom z niepełnosprawnościami wzroku czy słuchu, ale również osobom z różnymi formami niepełnosprawności sensorycznych czy intelektualnych (np. związanych z chorobą Alzheimera). Tym samym, zapewnienie dostępu do odpowiednich materiałów wymaga zapewnienia dostępności odpowiednich narzędzi i urządzeń wyposażonych w technologie przekształcające.

⁷⁰⁸ Są to np. madryckie muzeum del Prado, kanadyjskie muzeum praw człowieka, muzea Uniwersytetu Oksfordzkiego, Belweder w Wiedniu, Instytut Sztuki w Chicago i wiele innych.

⁷⁰⁹ Są to np. aplikacje 3DPhotoWorks, Versus Art., The Unseen Art Project.

Problematyka zapewnienia dostępności i stosowania nowych technologii wspomagających została dostrzeżona w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych i oraz aktach prawnych Unii Europejskiej. Podkreślenia wymaga, że dla rozwoju rozwiązań prawnych służących zapewnieniu dostępności technologicznej nie bez znaczenia pozostawały prace nad zapewnieniem dostępności cyfrowej dla osób niepełnosprawnych. Prace nad ustanowieniem instrumentów zapewniających dostępność cyfrową, podejmowane na kilkanaście lat przed uchwaleniem Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, zostały bowiem zainicjowane stosunkowo zbliżonymi problemami: rozwojem i upowszechnieniem technologii (sieci Internet) oraz niedostatecznymi możliwościami zapoznania się przez osoby niepełnosprawne z zasobami dostępnymi cyfrowo.

2. Dostępność cyfrowa i wytyczne WCAG W3C

Jak wspomniano we wstępie, osoby niepełnosprawne podlegają wykluczeniu w zakresie równego dostępu do informacji, edukacji i kultury. Tymczasem Internet jako globalna sieć telekomunikacyjna, umożliwił współtworzenie, udostępnianie i czerpanie ze swoich zasobów ponad barierami geograficznymi. Co więcej, jego upowszechnienie przyspieszyło również szybki rozwój technologii cyfrowych oraz tzw. nowych technologii. Mimo to, problem dostępu do treści umieszczonych w zasobach cyfrowych bądź możliwych do odtworzenia przy użyciu nowych technologii nie został rozwiązany. Mimo, że sieć internetowa, ze względu na jej egalitarny i zdecentralizowany charakter⁷¹⁰ jest przestrzenią, w której wiodącą rolę odgrywają potrzeby indywidualnego użytkownika, to projektanci stron internetowych zdawali się pomijać konieczność dostosowania funkcjonalności stron internetowych do możliwości osób niepełnosprawnych. Wygenerowano zatem swoisty paradoks, gdyż sieć internetowa miała być narzędziem, której funkcjonalności miały niwelować bariery wynikające z niepełnosprawności w stopniu bardziej odczuwalnym, niż ma to miejsce w pokonywaniu typowych ograniczeń czasowo-przestrzennych osób sprawnych. Instrument ten miał również umożliwić osobom niepełnosprawnym aktywne włączenie się w życie społeczne. Tymczasem wykorzystanie jego potencjału zostało ograniczone tak prozaicznymi przyczynami, jak brak dostatecznego zaplanowania struktury serwisu internetowego – pomimo, że specjaliści zajmujący się tworzeniem stron internetowych swoje działania koncentrują na rozpoznawaniu

⁷¹⁰ J. Królewski, T. Masłyk, E. Migaczewska, M. Stojkow, D. Żuchowska, *Potencjał Internetu i jego (nie)wykorzystanie w kontekście potrzeb osób niepełnosprawnych*, [w:] B. Gąciarz, S. Rudnicki, Polacy niepełnosprawni, od kompleksowej diagnozy do nowego modelu polityki społecznej, wyd. Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie 2014, s. 335-374.

potrzeb osoby korzystającej z serwisu. Warto dodać, że problem ten nie dotyczył wyłącznie użytkowników z niepełnosprawnościami wzroku lub słuchu, ale również osób starszych, osób z niepełnosprawnościami funkcjonalnymi i poznawczymi. Skutkiem powyższego, choć sieć internetowa udostępnia wiele zasobów i treści, to ich odtworzenie było praktycznie niemożliwe z przyczyn leżących po stronie funkcjonalności strony, skutkując wygenerowaniem kolejnego podziału społecznego – tym razem w sferze cyfrowej⁷¹¹. Szczęśliwie, problem ten został dostrzeżony i znalazł swoją odpowiedź.

Na problemy wynikające ze wspomnianego zjawiska najszybciej zareagowało konsorcjum W3C (ang. *World Wide Web Consortium*, dalej: W3C). Wyprzedzając krajowych czy europejskich prawodawców⁷¹², W3C powołało do działania kilka różnych grup roboczych, wśród których najistotniejszą rolę odgrywało WAI (ang. *Web Accessibility Initiative*, dalej: WAI). Z perspektywy niepełnosprawnego użytkownika sieci Internet najistotniejszym działaniem podjętym przez WAI było stworzenie Wytycznych WCAG (ang. *Web Content Accessibility Guidelines*, dalej: Wytyczne WCAG bądź Wytyczne). Opublikowane po raz pierwszy w 1999 r., swoim zakresem obejmowały projektowanie dostępnych użytkownikowi stron www. Ich intencją było założenie zgodnie z którym dostępność stron internetowych oznaczała projektowanie w sposób przyjazny dla wszystkich internautów – czyli zarówno tych, którzy sprawnie posługiwali się komputerem, jak i tych mających ograniczone funkcje poznawcze bądź motoryczne. Słusznie wskazywano, że dostępność jest bardzo ważnym pojęciem w kontekście każdego użytkownika, a w przypadku osób niepełnosprawnych odgrywa szczególnie istotną rolę. Dostosowując wspomniane Wytyczne do możliwości technicznych oraz zgłaszanych potrzeb, w 2008 r.⁷¹³ opublikowano najbardziej rozpowszechnioną wersję specyfikacji WCAG 2.0, która w 2012 r. otrzymała status normy ISO (ISO/IEC 40500:2012).

Aktualnie, w związku z wielokrotnymi modyfikacjami Wytycznych, ich poszczególne wersje istotnie różnią się między sobą. Mimo to, ich wspólnym mianownikiem pozostaje utworzenie standardu dostępności cyfrowej, którego spełnienie uczyni treści internetowe

⁷¹¹ *Ibidem*, s. 344.

⁷¹² E. Fabian, H. Markiewicz-Hoyda, *Ochrona IP programów do audytu stron internetowych pod kątem zgodności z wymogami dostępności cyfrowej i zasadami WCAG 2.1*, Prawo Mediów Elektronicznych, nr. 4/2020, s. 18-20.

⁷¹³ Przed 2008 r. wymagania dostępności sieciowej zawierała Dyrektywa 2000/31/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 8 czerwca 2000 r. w sprawie niektórych aspektów prawnych usług społeczeństwa informacyjnego, w szczególności handlu elektronicznego w ramach rynku wewnętrznego (dyrektywa o handlu elektronicznym) w której wskazywano, że europejskie władze publiczne powinny zapewnić zgodność swoich witryn internetowych publikowanych lub aktualizowanych po 8 listopada 2002 r. ze standardem WCAG 1.0 poziom A.

dostępny dla wszystkich użytkowników, a przede wszystkim osób niepełnosprawnych. Weryfikację zapewnienia standardów dokonywane są na podstawie narzędzi badawczych, zwanych zasadami badawczymi (*ang. Principles*). Aktualnie obowiązująca wersja wytycznych – WCAG 2.1 - została opublikowana w 2018 r. i opiera się na czterech podstawowych zasadach badawczych:

Zasada	Objaśnienie
Postrzegalności (<i>ang. perceivable</i>)	Zasada dotycząca możliwości odbioru informacji przez każdego użytkownika, wskazująca na to, że informacje oraz komponenty interfejsu muszą być przedstawione dla użytkownika w sposób dostępny dla posiadanych przez niego zmysłów. (np. należy zapewnić tekstowy opis grafik, transkrypcję do multimedialnych, konwersję informacji na dostępny format);
Funkcjonalności (<i>ang. operable</i>)	Zasada dotycząca interakcji użytkownika z interfejsem; serwis powinien być maksymalnie funkcjonalny i zapewniać np. dostęp do całości z poziomu klawiatury, wystarczająco dużo czasu na zapoznanie się z treścią, umożliwić właściwą nawigację po stronie serwisu.
Zrozumiałości (<i>ang. understandable</i>)	Zasada ta dotyczy warstwy informacyjnej oraz funkcyjnej serwisu; strona WWW powinna posługiwać się językiem zrozumiałym dla odbiorcy, być zbudowana w sposób przewidywalny, zapewniać niezbędną pomoc przy wprowadzaniu danych i informować o błędach;
Solidności ⁷¹⁴ (<i>ang. robust</i>) ⁷¹⁵	Zgodnie z tą zasadą struktura strony powinna być solidna w rozumieniu rzetelności i neutralności technologicznej, a więc zgodna ze standardami technologicznymi, zbudowana w sposób umożliwiający kompatybilność np. z technologiami asystującymi (wspomagającymi) lub starszymi wersjami przeglądarek.

Tabela nr 10: Zasady Wytycznych WCAG 2.1.

Do powyższych czterech zasad odnosi się trzynaście wytycznych (*ang. guide-lines*) dotyczących zapewnienia dostępności, do których dopasowano tzw. kryteria sukcesu (*ang. success criteria*) stanowiące sposoby realizacji wytycznych. Do kryteriów sukcesu przyporządkowano trzy poziomy zgodności z wytycznymi (*ang. levels of conformance*) w skali od A (poziom niezbędny) do AAA⁷¹⁶ (poziom maksymalny):

⁷¹⁴ Przedmiotowa zasada bywa nazywana w różny sposób. W polskiej ustawie o dostępności cyfrowej (Dz. U. 2019 poz. 848 ze zm.) Ustawa z dnia 4 kwietnia 2019 r. o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych) określona została jako „zasada kompatybilności”, zaś w dyrektywie 2016/2102 zasadą „integralności” lub „rzetelności”.

⁷¹⁵ Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.1, <https://wcag21.lepszyweb.pl/#robust> [dostęp: 10.03.2023 r.].

⁷¹⁶ <https://wcag21.lepszyweb.pl/#robust> [dostęp: 10.03.2023 r.].

Poziom	Wyjaśnienie
Poziom A	Poziom A to minimalny poziom dostępności, który musi być spełniony dla zapewnienia zgodności z Wytycznymi
Poziom AA	Odnosi się do najczęstszych barier wejścia dla niektórych osób niepełnosprawnych.
Poziom AAA	Poziom AAA to najwyższy poziom zgodności, ale większość witryn go nie wymaga - ponieważ jest trudny do osiągnięcia.

Tabela nr 11: Kryteria sukcesu do Wytycznych WCAG 2.1.

Aktualnie, w fazie projektów i konsultacji znajduje się wersja zasad WCAG 2.2., opierająca się na WCAG 2.0 i WCAG 2.1⁷¹⁷ Według konspektu, zmiany Wytycznych na poziomie WCAG 2.2 są projektowane by zapewnić jeszcze większą dostępność dla użytkowników, w tym dla osób niewidomych i słabowidzących, głuchoniemych i niedosłyszących, z ograniczeniami ruchowymi, zaburzeniami mowy, nadwrażliwością na światło i ich kombinacjami, a także dla osób z trudnościami w uczeniu się i ograniczeniami poznawczymi⁷¹⁸. W fazie projektowej zmianom nie poddano dotychczasowych czterech zasad dostępności, natomiast planuje się poszerzenie Wytycznych o cele określające dostępność dla użytkowników z różnymi niepełnosprawnościami. Dla każdej wytycznej ustala się nowe testowe kryteria sukcesu, kompatybilne z coraz nowszymi technologiami programowania.⁷¹⁹

2.1 Charakter normatywny Wytycznych WCAG i ich wpływ na prawodawstwo regionalne oraz krajowe

Choć Wytyczne WCAG nie posiadają charakteru wiążącego, to faktycznie stanowią podstawę dla standaryzacji technicznej większości aktów prawnych dotyczących dostępności cyfrowej. Jak słusznie wskazuje P. Polański, stanowią jednak podstawę dla realizacji prawa do dostępności cyfrowej⁷²⁰ i stworzona w nich waga standardu technicznego stała się *de facto*

⁷¹⁷ WCAG 2.2 rozszerza wytyczne dotyczące dostępności treści WCAG 2.2, nie unieważnia ani nie zastępuje WCAG 2.0 lub WCAG 2.1. Podczas gdy WCAG 2.0 i WCAG 2.1 pozostają zaleceniami W3C, W3C zaleca stosowanie WCAG 2.2, aby zmaksymalizować przyszłe możliwości 2.1 [WCAG21], które zostały opublikowane jako zalecenie W3C w czerwcu 2018 r. Treść zgodna z WCAG 2.2 jest również zgodna z WCAG 2.0 i WCAG 2.1.

⁷¹⁸ <https://www.w3.org/TR/WCAG22/> [dostęp: 10.03.2023 r.].

⁷¹⁹ Techniki wystarczające i doradcze — dla każdej z wytycznych i kryteriów sukcesu zawartych w samym dokumencie WCAG 2.2 grupa robocza udokumentowała również szeroką gamę technik. Techniki mają charakter informacyjny i dzielą się na dwie kategorie: te, które są wystarczające do spełnienia kryteriów sukcesu i te, które mają charakter doradczy. Techniki doradcze wykraczają poza to, co jest wymagane przez poszczególne kryteria sukcesu i pozwalają autorom lepiej dostosować się do wytycznych. Niektóre techniki doradcze odnoszą się do barier dostępności, które nie są objęte testowanymi kryteriami sukcesu.

⁷²⁰ P. Polański, *Dwa oblicza dostępności cyfrowej*, Prawo mediów elektronicznych nr 4/2020, s. 9.

obowiązującym powszechnie standardem technicznym⁷²¹. Dla przykładu warto wskazać, że wymagania określone w WCAG 2.0 z 2016 r. stały się standardem wymaganym w świetle dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/2102 z 26.10.2016 r. w sprawie dostępności stron internetowych i mobilnych aplikacji organów sektora publicznego⁷²² (dalej: Dyrektywa o dostępności). Również Europejski akt w sprawie dostępności (EAA) wchodzący w życie w 2025 r. zobowiązuje państwa członkowskie UE do ustanowienia przepisów krajowych zapewniając ramy standardowych zasad dostępności dla rynku przewidywanych przez W3C. Choć norma EN 301 549⁷²³ dotycząca dyrektywy EEA nie określa wyraźnie przyjęcia wytycznych WCAG, to powtarza i zawiera w sobie wszystkie wymagania zawarte w Wytycznych.

Odnosząc się do Dyrektywy o dostępności trzeba podkreślić, że jej zasadniczym celem było zharmonizowanie regulacji państw członkowskich w zakresie dostępności stron internetowych i aplikacji mobilnych wszystkich organów z sektora publicznego. Normy przedmiotowej dyrektywy ujmują kwestie dostępności cyfrowej w sposób następujący: „ (...) dostępność należy rozumieć jako zasady i techniki, jakie powinno się stosować przy projektowaniu, tworzeniu, utrzymywaniu i aktualizowaniu stron internetowych oraz aplikacji mobilnych, tak by były one bardziej dostępne dla użytkowników, szczególnie dla osób niepełnosprawnych”⁷²⁴. Tym samym, na mocy dyrektywy dostępność cyfrowa została ograniczona do stron internetowych oraz aplikacji mobilnych organów sektora publicznego. Określając minimalne standardy ich funkcjonalności wspomniana dyrektywa zasadniczo powieliła zasady Wytycznych WCAG wskazując, że mają być: „bardziej postrzegalne, funkcjonalne, zrozumiałe i rzetelne”.⁷²⁵ Nadto, postanowienia dyrektywy o dostępności przewidują zwiększenie dostępności cyfrowej stron internetowych oraz aplikacji mobilnych dla osób z ograniczeniami funkcjonalnymi, tj. m.in. osób niewidomych, słabowidzących, głuchych, słabosłyszących mających trudności w komunikowaniu się z otoczeniem oraz osób starszych. Wejście w życie dyrektywy o dostępności wiązało się z koniecznością przyjęcia w porządkach

⁷²¹ Ibidem.

⁷²² Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/2102 z dnia 26 października 2016 r. w sprawie dostępności stron internetowych i mobilnych aplikacji organów sektora publicznego.

⁷²³ Zharmonizowany Standard Europejski EN 301549 V2.1.2 (2018-08), REN/HF-00 301549 - *Accessibility requirements for ICT products and services* zawiera pełną treść wytycznych WCAG 2.1 W3C z 2018 r.

⁷²⁴ Motyw 2 Dyrektywy o dostępności.

⁷²⁵ Art. 4 Dyrektywy o dostępności.

krajowych państw członkowskich UE aktów prawnych dotyczących dostępności cyfrowej albo znowelizowania istniejących przepisów.

Innym przykładem wyrazu uznania Wytycznych za międzynarodowy standard harmonizujący było uwzględnienie ich zaleceń przez Wielką Brytanię w Ustawie o równości z 2010 r. (ang. *Equality Act of 2010*⁷²⁶) oraz następującym po tzw. brexicie⁷²⁷ akcie standaryzującym wymagania wobec stron internetowych i aplikacji mobilnych organów sektora publicznego ⁷²⁸(ang. *The Public Sector Bodies (Websites and Mobile Applications) (No. 2) Accessibility Regulations (2018)*⁷²⁹). Również w Izraelu w 2014 r. usankcjonowano przepisy wymagające dostosowania stron internetowych z izraelską normą 5568, opartą na wytycznych WCAG 2.0⁷³⁰. W Kanadzie do zachowania standardu dostępności cyfrowej opartej na wytycznych WCAG zobowiązuje Ustawa o dostępności dla osób niepełnosprawnych w Ontario (ang. *The Accessibility for Ontarians with Disabilities Act*, dalej: AODA)⁷³¹ oraz rozwijające się orzecznictwo krajowe⁷³².

⁷²⁶ The Equality Act 2010 <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/15/contents> [dostęp: 07.04.2023 r.].

⁷²⁷ Po wystąpieniu przez Wielką Brytanię ze struktury Unii Europejskiej pod znakiem zapytania stanęły wszystkie usługi i inne działania świadczone na rzecz osób niepełnosprawnych, a wywodzące swój standard z Dyrektyw i Rozporządzeń Unii Europejskiej. Celem zminimalizowania tzw. próżni regulacyjnej, konieczne było wprowadzenie przez brytyjskiego prawodawcę aktów prawnych o zbliżonym charakterze. W odpowiedzi na tę potrzebę Umowa o wystąpieniu Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej z Unii Europejskiej zawiera postanowienia przekształcające istniejące zbiory obecnie bezpośrednio obowiązującego prawa UE w prawo krajowe Wielkiej Brytanii za pomocą instrumentów ustawowych. Dotyczy to głównie rozporządzeń UE, które w innym przypadku przestałyby obowiązywać po wyjściu Wielkiej Brytanii z UE, a także aktów ustawowych wdrażających dyrektywy UE, gdzie akty ustawowe zostały przyjęte zgodnie z Traktatem Akcesyjnym z 1972 r. - i w przeciwnym razie utraciłyby moc z chwilą uchylecia tego aktu. Więcej: A. Bober-Kotarbińska, *Realizacja praw osób niepełnosprawnych w zakresie dostępu do utworów chronionych prawem autorskim po wystąpieniu Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej*, w: Palestra. Pismo Adwokatury Polskiej, nr 7-8/2022, Wyd. Naczelna Rada Adwokacka, Warszawa 2022 r. s. 105-123.

⁷²⁸ We wrześniu 2018 r. weszły w życie przepisy dotyczące dostępności stron internetowych i aplikacji mobilnych dla sektora publicznego, zatytułowane Public Sector Bodies (Websites and Mobile Applications) Accessibility Regulations 2018, które obecnie stosują poziom WCAG 2.1 AA do witryn internetowych obsługiwanych przez sektor publiczny - co oznacza agencje rządowe lub organizacje finansowane przez rząd.

⁷²⁹ The Public Sector Bodies (Websites and Mobile Applications) (No. 2) Accessibility Regulations (2018) <https://www.legislation.gov.uk/uksi/2018/852/contents/made> [dostęp: 7.04.2023 r.].

⁷³⁰ Israel Technology Law Blog, <https://web.archive.org/web/20140928203000/http://israeltechnologylaw.wordpress.com/2014/03/05/website-accessibility-requirements/> [dostęp: 7.04.2023 r.].

⁷³¹ Kanadyjska ustawa o dostępności dla osób niepełnosprawnych w Ontario, <https://www.ontario.ca/page/about-accessibility-laws> [dostęp: 10.03.2023 r.].

⁷³² Sprawa, która wyznaczyła linię kanadyjskiego orzecznictwa ds. dostępności i praw osób niepełnosprawnych to sprawa Jodhan vs. Canada (2010 FC 1197). Powódka Donna Jodhan, niewidoma obywatelka Toronto, w następstwie kilku nieudanych prób uzyskania dostępu do usług rządowych świadczonych online pozwała Rząd kanadyjski zarzucając dyskryminację na tle dostępności do informacji obywatelskich. Przyjęta przez pozwanego linia obrony opierała się na zapewnieniu, że obywatele te same informacje mogą uzyskać innymi kanałami: osobiście, telefonicznie i pocztą. Rząd argumentował, że ma obowiązek zapewnić „skuteczny dostęp do informacji i usług rządowych przez jeden kanał w wielokanałowym systemie dostarczania”, a nie „równy dostęp do informacji i usług rządowych online”. Pozwany nie zgodził się z tym, aby pani Jodhan była dyskryminowana. W ostatecznym rozstrzygnięciu Sędzia odwoławczy nie zgodził się z pozwanym, stwierdzając, że przedstawiona

Również w USA Wytyczne zostały potraktowane jako „złoty standard” zapewniający najlepszą ścieżkę do zachowania zgodności z zasadami dostępności. Dla przykładu należy wskazać, że w USA dostępność cyfrowa na rzecz osób niepełnosprawnych jest gwarantowana zarówno na mocy sekcji § 508 Rehabilitation Act, ale też tytułu II ustawy ADA, a w niektórych stanach również przez przepisy stanowe.⁷³³ W 2010 r. Kongres USA znowelizował sekcję § 508 Rehabilitation Act tak, aby infrastruktura administracji federalnej uwzględniała w komunikacji technologię elektroniczną i informatyczną, zaś od 2018 r. zgodnie z sekcją § 508 wymaga się, aby wszystkie agencje federalne i ich kontrahenci zachowywali standardy przewidziane w WCAG 2.0 na poziomie A/AA. W konsekwencji powyższego wszystkie agencje federalne i współpracujące z nimi podmioty muszą zapewnić określoną Wytycznymi

oferta nie stanowiła „merytorycznie równego traktowania” i powołał się na wcześniejsze prawodawstwo, które zapewniało „grupom znajdującym się w niekorzystnej sytuacji możliwość równego korzystania z usług rządowych”. W uzasadnieniu przedmiotowej sprawy odniesiono się do spraw: Eaton (Eaton vs. Brant County Board of Education 246668), Eldridge (Eldridge vs. British Columbia 24896) czy VIA Rail (Council of Canadians with Disabilities vs. VIA Rail Canada Inc. 30909), dotyczących języka wspierającego osoby niepełnosprawne, wykorzystując m.in. następujący fragment orzeczenia w sprawie CIA Rail - „korzyści wynikające z prawa oferowanego osobom niepełnosprawnym muszą być jak najbardziej wszechstronne.” Decyzja w sprawie D. Jodhan spowodowała, że kanadyjski rząd federalny wymaga, aby wszystkie strony internetowe, dokumenty i filmy dostępne w Internecie, dostępne zewnątrz- i wewnątrz- stanowo, spełniały wymogi dostępności opisane przez Wytyczne WCAG 2.0. Źródło: L. Jacobs, R. Dhand, D. Ireland, R. Jochelson, F. Kodar, O. Bay, *Law and Disability in Canada: Cases and Materials*, LexisNexis Canada, 2021, s. 57-88.

⁷³³ Przykładem takiego prawa stanowego jest California Assembly Bill 434 (AB 434), zwana również *Web Accessibility Law*. W przedmiocie zapewnienia równych praw dla osób niepełnosprawnych stan Kalifornia jest jednym z najbardziej zaawansowanych w USA, gdyż kalifornijskie prawo stanowe uzupełnia prawa federalne o własne przepisy, w taki sposób, aby zapobiegać dyskryminacji osób niepełnosprawnych. Jeszcze przed wprowadzeniem ustawy California AB 434 kalifornijskie agencje i podmioty stanowe były zobowiązane do przestrzegania sekcji § 508 Rehabilitation Act – prawa federalnego mającego zastosowanie do wszystkich agencji otrzymujących pomoc finansową od rządu federalnego oraz przepisów tytułu II ADA. Tytuł II ADA ma zastosowanie do jednostek samorządu stanowego i lokalnego w całych Stanach Zjednoczonych, zakazując dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność we wszystkich usługach, programach i działaniach świadczonych na rzecz społeczeństwa. Podobnie jak California AB 434 i sekcja § 508, tytuł II ADA wykorzystuje zgodność z WCAG jako punkt odniesienia do pomiaru zgodności z wytycznymi. Od lipca 2019 r. na mocy California Assembly Bill 434 wymaga się, aby wszystkie strony internetowe agencji i podmiotów stanowych były dostępne dla użytkowników o różnych właściwościach osobistych. W szczególności strony internetowe muszą być zgodne (co najmniej) z poziomem AA wytycznych W3C WCAG 2.0. W przypadku przedsiębiorstw prywatnych odpowiednim aktem prawnym jest § 51 kalifornijskiego kodeksu cywilnego (*The Unruh Civil Rights Act*). Co ciekawe, tak ukształtowane przepisy prawa stanowego stanowiły przyczynek do rozwinięcia się orzecznictwa z zakresu obowiązywania jurysdykcji miejscowej. W sprawie *Thruston (Thruston v. Fairfield Collectibles of Georgia Case No. E072909)* powodowie byli mieszkańcami Kalifornii, kupującymi przedmioty od pozwanego Fairfield Collectibles of Georgia, spółki mającej siedzibę w stanie Georgia. Zakupów dokonywali za pośrednictwem strony internetowej pozwanego. Powódka stwierdziła, że strona internetowa Fairfield nie była w pełni dostępna dla osób niewidomych i niedowidzących, co miało stanowić naruszenie prawa kalifornijskiego. Sąd pierwszej instancji nie uwzględnił wniosku powodów, orzekając, że Kalifornia nie może uzyskać jurysdykcji osobistej nad Fairfield w Georgii, ponieważ Fairfield nie miał wystarczających kontaktów z Kalifornią. Sąd Apelacyjny orzekł odmiennie, stwierdzając, że dowody zgromadzone w sprawie wskazywały, że pozwany zarobił około ośmiu do dziesięciu procent swojej sprzedaży dzięki sprzedaży w Kalifornii i dlatego „jego strona internetowa jest odpowiedzialnikiem sklepu stacjonarnego w Kalifornii. Co więcej, ta sprawa wynika z działania tej witryny”. Sąd pierwszej instancji mógł zatem właściwie sprawować jurysdykcję osobistą nad Fairfield, orzekając odpowiednio. Źródło: <https://law.justia.com/cases/california/court-of-appeal/2020/e072909.html> [dostęp: 7.04.2023 r.].

dostępność cyfrową swoich stron internetowych niepełnosprawnym użytkownikom. Stanowi to stosunkowo rzadki przykład zobowiązania podmiotów prywatnych do obowiązkowego stosowania wytycznych dotyczących dostępności cyfrowej – gdyż np. Polski system prawa krajowego ogranicza obowiązywanie norm ustawy o dostępności cyfrowej⁷³⁴ oraz ustawy o zapewnieniu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami⁷³⁵ do zdefiniowanych w obu aktach podmiotów publicznych.

3. Technologie wspomagające⁷³⁶

3.1 Pojęcie technologii wspomagających

Instrumentami wspomagającymi przekształcanie utworów do dostępnych formatów mogą być tzw. technologie wspomagające (ang. *assistive technologies*).⁷³⁷ Pierwszym aktem prawa międzynarodowego, który wspominał o technologiach wspomagających w kontekście zapewnienia dostępu do informacji i edukacji, były Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych z 1993 r.⁷³⁸ (dalej: Standardowe Zasady), opracowane i przyjęte podczas 48 sesji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych w dniu 20 grudnia 1993 (Rezolucja 48/96). W ich treści zasugerowano Państwom rozwijanie strategii zapewnienia dostępu do informacji i publikacji poprzez zapewnienie narzędzi umożliwiających odczytanie lub odsłuchanie utworu⁷³⁹. Następnie, Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 r. wspomina o technologiach wspomagających w aż dziewięciu artykułach⁷⁴⁰, wskazując na zobowiązania Państw do odpowiedniego stosowania tych technologii względem norm wynikających z Konwencji. Żaden z powyższych aktów nie definiuje jednak pojęcia technologii wspomagającej, pomimo tego, że Konwencja określa technologie wspomagające jako jeden z dwóch kluczowych czynników umożliwiających uczestnictwo w życiu społecznym⁷⁴¹.

⁷³⁴ Dz. U. 2019 poz. 848 (z dalszymi zmianami) Ustawa z dnia 4 kwietnia 2019 r. o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych.

⁷³⁵ Dz. U. 2019 poz. 1696 (z dalszymi zmianami) Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami.

⁷³⁶ Niniejszy punkt stanowi rozwinięcie referatu przedstawionego przez A. Bober-Kotarbińską w dniu 17.11.2022 r. podczas VII Konferencji Naukowej Pomorskiej Izby Adwokackiej w Gdańsku pt. *Prawo nowych technologii*. Przedmiotem referatu było omówienie szerokiego spektrum wyzwań prawnych związanych z wykorzystaniem technologii wspomagających osoby niepełnosprawne.

⁷³⁷ W literaturze oraz raportach WHO i ONZ spotykać można się zarówno z pojęciem „assistive technology, assistive technologies” oraz „assistive products”.

⁷³⁸ Standardowe zasady wyrównywania szans osobom niepełnosprawnym.

⁷³⁹ Zasada 5 lit b) pkt 6 Standardowych zasad wyrównywania szans osobom niepełnosprawnym.

⁷⁴⁰ Są to: art. 2, 4, 9, 20, 21, 24, 26, 29 oraz art. 32 KPON.

⁷⁴¹ Jako drugi z tych czynników Konwencja wymienia dostępne środowiska.

Do roku 2022 r. przyjmowano różne działania mające na celu usystematyzowanie pojęcia technologii wspomagających. W roku 2014 r. WHO ustanowiło wyspecjalizowaną instytucję Globalnej Współpracy w zakresie technologii wspomagających (ang: *Global Cooperation on Assistive Technology*, dalej: GATE). W ramach inicjatywy GATE priorytetowo potraktowano prowadzenie badań i innowacji technologii wspomagających. W efekcie prowadzonych badań w 2016 r. WHO opracowało Listę Priorytetowych Produktów Pomocniczych (ang: *Priority Assistive Product List*, dalej: Lista), która obejmowała wykaz co najmniej 50 produktów (technologii wspomagających) wybranych na podstawie powszechnej potrzeby i wpływu na życie ludzi. Priorytetowe produkty technologii wspomagających zdefiniowano jako „te produkty, które są bardzo potrzebne, absolutnie konieczne do utrzymania lub poprawy funkcjonowania jednostki i które muszą być dostępne po cenie, na jaką może sobie pozwolić społeczność/państwo”.⁷⁴² Zadaniem tych produktów ma być m.in. kompensacja upośledzeń jednostki, pomoc w wykonywaniu codziennych czynności oraz odegranie roli w dostępie do edukacji i zachęcania do włączenia i uczestnictwa prowadzącego do godnego życia. Na Liście umieszczono m.in. odtwarzacze audio z obsługą programu DAISY,⁷⁴³ monitory brajlowskie, wyświetlacze napisów, tablice i oprogramowania komunikacyjne⁷⁴⁴. Następnie, w roku 2021 r., aby poprawić standaryzację znoszenia barier technicznych dla produktów z Listy, WHO stworzyło specyfikację dedykowaną produktom wspomagającym, opisująca minimalne wymagania jakościowe dla ich produkcji⁷⁴⁵.

W raporcie sporządzonym przez ONZ w 2017 r.⁷⁴⁶ technologie wspomagające zostały jedynie przykładowo wyliczone oraz skategoryzowane względem możliwych niepełnosprawności. Zaliczano do nich np. drukarki brajlowskie czy komputery dotykowe sterowane wszystkimi częściami ciała.

⁷⁴² Priority Assistive Product List, WHO 2016 r. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/207694/WHO_EMP_PHI_2016.01_eng.pdf;jsessionid=FB7D926616CA60ABAF189A5CEB9E395C?sequence=1 [dostęp: 11.01.2023 r.].

⁷⁴³ DAISY (ang: Digital accessible information system) to cyfrowy dostępny system informacyjny. Jest standardem stosowanym dla cyfrowych audiobooków, czasopism i tekstu komputerowego. Program DAISY jest specjalnie zaprojektowany do użytku przez osoby z „niepełnosprawnością względem druku”, w tym osób niewidomych, upośledzonych wzrokowo i osób z dysleksją. DAISY stara się zapewnić czytelnikowi książki mówionej taką samą elastyczność, jaką cieszą się czytelnicy standardowego druku: nawigacja po rozdziale, sekcji, podrozdziale i stronie. Czytelnicy mogą czytać lub pomijać przypisy, paski boczne lub informacje dodane specjalnie dla użytkowników wersji audio.
Źródło: G. Kearney, *DAISY. What I sit and why use it?* <https://nfb.org/sites/default/files/images/nfb/publications/bm/bm11/bm1102/bm110210.htm> [dostęp: 11.01.2023 r.].

⁷⁴⁴ Priority Assistive Product List, WHO 2016 r.

⁷⁴⁵ Assistive product specifications and how to use them; WHO Report 2021 r. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/339851/9789240020283-eng.pdf> 2021, [dostęp: 11.01.2023 r.].

⁷⁴⁶ Assistive Technology Devices report, UN Accessibility Centre, United Nations 2017, https://www.un.org/development/desa/disabilities/wp-content/uploads/sites/15/2019/03/Assistive-Technology-Devices-2017_Eng.pdf [dostęp: 15.01.2023 r.].

Według standaryzacji Międzynarodowej Organizacji Normalizacyjnej (ang.: *International Organization for Standardization*, dalej: ISO) z 2016 r. produkty (technologie) wspomagające to dowolne produkty (w tym urządzenia, sprzęty, oprogramowanie), specjalnie wyprodukowane lub ogólnodostępne, używane przez osoby niepełnosprawne lub na ich rzecz, w celu wspierania ich uczestnictwa w społeczeństwie⁷⁴⁷. Produkty technologii wspomagających są zdefiniowane przez ISO w 650 podklasach i 12 klasach międzynarodowego standardu klasyfikacji i terminologii produktów pomocniczych ISO 9999⁷⁴⁸. Usługi technologii wspomagających są zaś definiowane jako takie, które wspomagane przez czynnik ludzki, które wspierają dostarczenie i rozwój produktów technologii wspomagających⁷⁴⁹.

Sporządzony w 2022 r. raport WHO-UNICEF⁷⁵⁰ (dalej: raport WHO-UNICEF) rozwinął nie tylko wątpliwości związane z rozumieniem pojęcia technologii wspomagających, ale również poszerzył katalog z roku 2017. Przyjęto w nim, że technologie wspomagające to pojęcie ogólne, które swoim zakresem obejmuje produkty pomocnicze (ang.: *assistive products*) i związane z nimi systemy (ang. *assistive technology*) oraz usługi – gdyż technologie wspomagające składają się zespoły zorganizowanej wiedzy i umiejętności związanych z produktami (technologiami) i usługami⁷⁵¹. W raporcie WHO-UNICEF przyjęto, że produkt pomocniczy to „każdy produkt (w tym urządzenia, sprzęt, instrumenty i oprogramowanie), specjalnie zaprojektowany i wyprodukowany lub ogólnie dostępny, którego podstawowym celem jest utrzymanie lub poprawa funkcjonowania i niezależności jednostki, a tym samym promowanie jej dobrostanu”⁷⁵². Systemy technologii wspomagających odnoszą się natomiast do „rozwoju i zastosowania zorganizowanej wiedzy, umiejętności, procedur i zasad dotyczących dostarczania, wykorzystywania i oceny produktów wspomagających.”⁷⁵³ Nadrzędnym celem tych technologii i usług jest „umożliwienie i promowanie, włączanie w uczestnictwo osób niepełnosprawnych oraz utrzymanie lub poprawa funkcjonowania i niezależności jednostki, w celu ułatwienia jej uczestnictwa i poprawy ogólnego dobrostanu”⁷⁵⁴.

⁷⁴⁷ Technologie wspomagające według ISO (Assistive products for persons with disabilities – classification and terminology) <https://www.iso.org/standard/60547.html> dostęp: [11.01.2023 r.].

⁷⁴⁸ Ibidem.

⁷⁴⁹ M. Cook, J. Polgar, P. Encarnação, *Assistive technologies. Principles and practice*, Elsevier, 2019, s. 65.

⁷⁵⁰ United Nations International Children’s Emergency Fund, od 1953 United Nations Children’s Fund, dalej: UNICEF.

⁷⁵¹ Global report on assistive technology, WHO & UNICEF 2022 r. <https://www.unicef.org/reports/global-report-assistive-technology> [dostęp: 12.01.2023 r.].

⁷⁵² Ibidem.

⁷⁵³ Global report on assistive technology, WHO & UNICEF 2022 r.

⁷⁵⁴ Technologie wspomagające według WHO: Global report on assistive technology, WHO & UNICEF 2022 r. oraz <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/assistive-technology>. [dostęp: 29.06.2022 r.].

Tak zdefiniowane mogą obejmować zarówno wynalazki znane od stuleci – np. okulary korekcyjne czy wózki inwalidzkie, ale również te bardziej współczesne, jak specjalistyczne oprogramowanie lub niestandardowe urządzenia elektroniczne. W raporcie WHO 2022 r. podkreślono bowiem, że „(technologie wspomagające) mogą być produktami fizycznymi, takimi jak: wózki inwalidzkie, okulary, aparaty słuchowe, protezy, ortezy, urządzenia do chodzenia; albo mogą być cyfrowe i występować w postaci oprogramowania i aplikacji wspierających komunikację, zarządzanie czasem itp. Mogą to być również produkty adaptujące.”⁷⁵⁵

Zgodnie z amerykańską ustawą o technologiach wspomagających (ang. *Assistive technology Act*⁷⁵⁶) i ustawą o edukacji osób niepełnosprawnych (ang. *Individuals with Disabilities Education Improvement Act*⁷⁵⁷) technologie wspomagające to dowolne urządzenie, oprogramowanie lub usługa, używane przez osoby niepełnosprawne – które mogą utrzymać, zwiększyć lub poprawić ich możliwości funkcjonalne. Urządzenia, z których korzystają niepełnosprawno artyści są klasyfikowane w niej jako urządzenia o niskiej, średniej i zaawansowanej technologii, niezależnie od tego czy są nabywane jako gotowe do użycia lub dostosowane do indywidualnych potrzeb⁷⁵⁸. M. Coleman i E. Cramer wskazują, że przykładami urządzeń o niskim poziomie zaawansowania są np. uchwyty do ołówków, średnia technologia obejmuje np. urządzenia komunikacyjne zasilane bateryjnie i oprogramowania do komunikacji mową syntetyczną, zamiany mowy na tekst, systemy wzmacniania dźwięku i wiele innych⁷⁵⁹. Zaawansowane technicznie technologie wspomagające wymagają zaś przeszkolenia w obsłudze.

Jak wynika z powyższego, definicja technologii wspomagających odnosi się do bardzo szerokiej dziedziny obejmującej duży zakres produktów i ustawień świadczenia usług⁷⁶⁰, mających kluczowe znaczenie dla promowania uczestnictwa w życiu społecznym osób

⁷⁵⁵ Global report on assistive technology, WHO & UNICEF 2022 r.

⁷⁵⁶ H.R. 4278 Assistive technology act of 2004.

⁷⁵⁷ H.R.1350 Individuals with Disabilities Education Improvement Act of 2004.

⁷⁵⁸ I. Steenhout, *Mass media and the role of the public in a globalized, interconnected world*, Conference: Global Issues, Cultural Perspectives, 2018 s. 15, C. Gatchalian, *Assistive technologies*, Ontario Tech University, <https://pressbooks.pub/techandcurr2019/chapter/21st-century-assistive-tech/> [dostęp: 4.5.2023 r.].

⁷⁵⁹ M. Coleman. E. Cramer, *Creating Meaningful Art Experiences with Assistive Technology for Students with Physical, Visual, Severe and Multiple Disabilities*, Art Education 2015 s.7-11, [http://sonify.psych.gatech.edu/~walkerb/classes/assisttech/pdf/Coleman\(2015\).pdf](http://sonify.psych.gatech.edu/~walkerb/classes/assisttech/pdf/Coleman(2015).pdf) [dostęp: 10.01.2023 r.].

⁷⁶⁰ N. Layton, C. Murphy, D. Bell, *From individual innovation to global impact: the Global Cooperation on Assistive Technology (GATE) innovation snapshot as a method for sharing and scaling*, Taylor & Francis, Disability and rehabilitation: Assistive technology vol 13(5)/2018, s. 486-491.

niepełnosprawnych⁷⁶¹. Pojęcie „technologii wspomagającej” jako szersze, jest często używane jako ogólne i to właśnie nim posługuje się piśmiennictwo oraz literatura i jako takie zostało zaadaptowane na potrzeby niniejszej rozprawy.

3.2 Podstawy prawne zapewnienia dostępu do technologii wspomagających

Choć aktywność osób niepełnosprawnych w przestrzeni społecznej warunkowana jest wieloma czynnikami, to obecnie do najważniejszych z nich należy zaliczyć właściwości osobiste danej osoby oraz dostęp do technologii wspomagających. Obecnie niemal każda przestrzeń funkcjonująca w sferze rzeczywistej znajduje swoje uzupełnienie bądź odpowiednik umieszczony w sferze cyfrowej. Dotyczy to nie tylko miejsc użyteczności publicznej czy urzędów, ale również przestrzeni dedykowanych rozrywce, edukacji czy interakcjom społecznym. Dostrzegając kluczowe znaczenie technologii wspomagających dla zapewnienia uczestnictwa osób niepełnosprawnych w tak rozumianym życiu społecznym, WHO w 2014 r. podjęła inicjatywę GATE, której celem jest prowadzenie badań dotyczących wpływu technologii wspomagających na życie osób niepełnosprawnych oraz sporządzania propozycji rozwiązań poprawiających dostępność produktów wspomagających. Sporządzone przez GATE raporty, w tym m.in. raport WHO-UNICEF na temat technologii wspomagających, uznają ich kluczowe znaczenie dla realizacji praw osób niepełnosprawnych⁷⁶², nawołując do upowszechnienia stosowania i zapewnienia dostępności takich urządzeń. W podobny sposób wypowiedziało się WHA (ang. *World Health Assembly*, dalej: WHA), które uznając technologie wspomagające za mechanizm pozwalający na pełne włączenie osób niepełnosprawnych do przestrzeni społecznej w 2018 r. wydało rezolucję WHA71.8⁷⁶³, wzywającą do opracowania i wdrożenia na poziomach krajowych programów upowszechniania

⁷⁶¹ R. Smith, M. Scherer, R. Cooper, *Assistive technology products: a position paper from the first global research, innovation, and education on assistive technology (GREAT)*, Taylor & Francis, Disability and rehabilitation: Assistive technology vol. 13(5)/2018, 2018, s. 473–485.

⁷⁶² Global report on assistive technology 15.05.2022 r. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240049451> [dostęp: 3.03.2023 r.] jak również: D. Desmond, N. Layton, J. Bentley, *Assistive technology and people: a position paper from the first global research, innovation and education on assistive technology (GREAT) summit*, Disability Rehabilitation Assistive Technology, 2018, s. 437–444., R. Smith, M. Scherer, R. Cooper *Assistive technology...*, s. 473–485, E. Tebbutt, R. Brodmann, J. Borg, *Assistive products and the sustainable development goals (SDGs)*, Global Health, 2016, s. 79.

⁷⁶³ WHO Agenda item 12.5.26 May 2018 Improving access to assistive technology https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA71/A71_R8-en.pdf?ua=1 [dostęp: 3.03.2023 r.].

dostępności technologii wspomagających w ramach powszechnego ubezpieczenia zdrowotnego lub opieki społecznej.⁷⁶⁴

Zapewnienie wspomnianej dostępności stanowi również jedno ze zobowiązań Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych⁷⁶⁵. Mimo braku enumeratywnego wyliczenia, z analizy postanowień Konwencji wynika zobowiązanie do zapewnienia dostępu do technologii wspomagających, w tym wyposażonych w nowe technologie. W tym celu art. 2 określa, że przez „komunikację” rozumie się wszystkie rodzaje trybów, środków i formatów, w tym technologie informacyjne i komunikacyjne. W art. 4 ust. 1 lit. f-h doprecyzowano zobowiązania inicjowania i promowanie badań nad uniwersalnie zaprojektowanymi i dostępnymi urządzeniami, promowanie wśród osób niepełnosprawnych nowoczesnych technologii oraz zapewnianie do nich dostępu poprzez informowanie o ich istnieniu i pomoc w zakupie. Konwencja zaleca również projektowanie urządzeń wspomagających w sposób uniwersalny⁷⁶⁶, dzięki czemu będą powszechnie dostępne w tej samej cenie. W dalszych postanowieniach zobowiązuje do promowania dostępności technologicznej (art. 9 ust 2 KPON), gdyż brak dostępu do informacji i komunikacji uniemożliwia korzystanie ze swobody wypowiedzi oraz wielu innych podstawowych praw i wolności. Z tego powodu art. 9, ust. 2 (f) i (g) KPON wyszczególniają, że Państwa Strony powinny promować inne odpowiednie formy pomocy i wsparcia dla osób niepełnosprawnych w celu zapewnienia im dostępu do informacji oraz promować dostęp osób niepełnosprawnych do nowych technologii poprzez stosowanie obowiązkowych norm dostępności i standardów. Artykuł 9 ust. 2 (h), wzywa również do promowania projektowania, rozwoju, produkcji i dystrybucji dostępnych technologii, tak aby

⁷⁶⁴ W uzasadnieniu rozszerzania dostępności technologii wspomagających WHA przywołało badania traktujące o wysokim zwrocie z inwestycji w świadczenia technologii wspomagających. Jako wskaźniki wzrostu przyjęto: przyrost grup wyedukowanych i zatrudnionych, co w konsekwencji prowadziło do większego udziału w życiu gospodarczym, polepszeniu zdrowia oraz włączenia społecznego, co zmniejszało koszty opieki zdrowotnej oraz poprawiało jakość życia. Źródło: The case for investing in assistive technology, <https://atscalpartnership.org/investment-case> [dostęp: 3.03.2023 r.] Dowody dotyczące struktur, procesów i wyników związanych z zapewnieniem technologii wspomagających zostały również wykazane w Globalnym raporcie nt. technologii wspomagających z 2022 r. (raport WHO-UNICEF).

⁷⁶⁵ N. Layton, D. Bell, J. Borg, *Assistive technology as a pillar of universal health coverage: qualitative analysis of stakeholder responses to the world health assembly resolution on assistive technology*, Disability Rehabilitation Assistive Technology, vol. 15(7)/2020, s. 825–831.

⁷⁶⁶ Pojęcie „projektowania uniwersalnego” zostało użyte po raz pierwszy w 1985 r. w Stanach Zjednoczonych przez Rona Mace’a, który swoje rozważania oparł na założeniu, że intencją projektowania powinno być zbudowanie środowiska oraz stworzenie produktów i usług dostępnych dla możliwie największego grona odbiorców, niezależnie od cech różnicujących. (źródło: R. Mace, *Universal Design. Barrier-Free Environments for Everyone*, Designers West, n. 33, 1985, nr 1, s 149). Jak wskazuje G. Gawron, projektowanie uniwersalne oznacza tworzenie różnych środowisk fizycznych i kulturowych, które umożliwiają podejmowanie codziennych aktywności w poczuciu komfortu i bezpieczeństwa, bez barier i ograniczeń. (źródło: G. Gawron, *Universal Design – Projektowanie uniwersalne jako idea w dążeniu do osiągnięcia partycypacji społecznej osób niepełnosprawnych*, Roczniki Nauk Społecznych, Tom 7 (43), nr. 1, 2015 s. 133-134).

te technologie i systemy były dostępne dla wszystkich. Co również istotne, identyfikując powyższe obowiązki Konwencja określa zarazem, że odmowa wprowadzenia przez członków Konwencji przedmiotowych usprawnień nosi znamiona dyskryminacji⁷⁶⁷. Słusznie wskazuje zatem E. Smith, iż technologie wspomagające stanowią kluczowe narzędzia dla realizowania jej postanowień⁷⁶⁸. Oprócz ogólnej ochrony antydyskryminacyjnej wyrażonej w art. 2 KPON, Konwencja zobowiązuje bowiem do realizowania postanowień dotyczących wykorzystania, dostępności, rozwoju i przystępności cenowej technologii (art. 3 KPON). W niektórych przypadkach w Konwencji technologie wspomagające są wymienione wyraźnie jak np. w art. 20 KPON (mobilność) lub art. 32 KPON (współpraca międzynarodowa). W innych jednak nie zostały wymienione bezpośrednio, a mogą stanowić kluczowe znaczenie dla realizacji praw – jak np. w art. 25 (dostęp do usług zdrowotnych) czy w art. 30 KPON. Co więcej, niektóre z technologii wspomagających mogą pomóc w zupełnie innych kontekstach, np. technologie opracowane w celu pomocy osobom starszym mogą mieć zastosowanie również dla młodszych użytkowników z niepełnosprawnością intelektualną.⁷⁶⁹

Wśród systemów prawa krajowego jedynie kilka państw posiada instrumenty prawne, niezależne od przepisów zapewniających dostępność cyfrową, zobowiązujące do zapewnienia dostępu do technologii wspomagających. Przykładem, który zasługuje na szczególną uwagę są Stany Zjednoczone, w których federalną gwarancję dostępu do technologii wspomagających zapewnia *Assistive Technology Act* z 2004 r.⁷⁷⁰ (dalej: ATA). Zgodnie z ATA każdy stan Stanów Zjednoczonych otrzymuje fundusze federalne na wspieranie „wysiłków stanowych na rzecz poprawy dostarczania technologii asystujących osobom niepełnosprawnym w każdym

⁷⁶⁷ A. Bober-Kotarbińska, *Wyzwania prawne związane z wykorzystaniem technologii wspomagających osoby niepełnosprawne*, referat wygłoszony dnia 17.11.2022 r. podczas VII Konferencji Naukowej Pomorskiej Izby Adwokackiej w Gdańsku pt. *Prawo nowych technologii*.

⁷⁶⁸ E. Smith, S. Huff, H. Wescott, R. Daniel, I.D. Ebuenyi, J. O'Donnell, M. Maalim, W. Zhang, C. Khasnabis, M. MacLachlan, *Assistive technologies are central to the realization of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, Taylor & Francis Disability and Rehabilitation: Assistive Technology, s. 4-5, 2022 DOI: 10.1080/17483107.2022.2099987 dostęp [04.03.2023 r.].

⁷⁶⁹ I. Dratsiou, A. Varella, E. Romanopoulou, O. Villacanas, S. Cooper, P. Isaris, M. Serras, L. Unzueta, T. Silva, A. Zurkühlen, M. MacLachlan, P. Bamidis, *Assistive technologies for supporting the wellbeing of older adults. Technologies* 2022, s. 2-17, <https://www.mdpi.com/2227-7080/10/1/8> [dostęp: 23.08.2023 r.], A. Di Nuovo, D. Conti, G. Trubia, S. Di Nuovo, *Deep learning systems for estimating visual attention in robot-assisted therapy of children with autism and intellectual disability*. Robotics, vol. (2) 2018, s. 2-21, <https://www.mdpi.com/2218-6581/7/2/25> [dostęp: 23.08.2023 r.].

⁷⁷⁰ Ustawa z 2004 r. podkreśla znaczenie technologii wspomagających w życiu osób niepełnosprawnych. Została oparta na Ustawie o pomocy technicznej dla osób niepełnosprawnych z 1988 r., która była pierwszą ustawą uznającą wagę i rolę technologii w pomaganiu osobom niepełnosprawnym. Zezwolono w niej na dotację dla stanów, które ustanowiły krajową sieć programów państwowych technologii wspomagających. Na mocy poprawek z 1994 r. i 1998 r. programy uzyskały charakter stałych oraz rozszerzono dostęp do technologii wspomagających. Celem ustawy z 2004 r. jest jeszcze większa integracja i włączenie osób niepełnosprawnych w życie społeczne i z tej przyczyny zapewnienie dostępu do technologii wspomagających ma charakter normatywny.

wieku, poprzez kompleksowe ogólnostanowe programy pomocy związanej z technologią” (stat. 1709⁷⁷¹). Dzięki takiemu wsparciu stany obowiązane są do zapewnienia dostępności technologii wspomagających dla osób niepełnosprawnych w obiektach publicznych, zatrudnieniu, usługach państwowych i samorządowych, transporcie i komunikacji. To ogólnokrajowe rozwiązanie koresponduje jednocześnie ze zobowiązaniami wynikającymi z ustawy ADA z 2004 r. oraz przepisami sekcji § 508 Rehabilitation Act, określającymi zobowiązania i wymogi prawne dotyczące zapewnienia dostępności systemów teleinformatycznych (dostępności cyfrowej) na szczeblu federalnym (29 U.S.C. § 794 (d)).⁷⁷²

3.3 Przykłady technologii wspomagających osoby niepełnosprawne

W literaturze przyjmuje się, że historia technologii wspomagających jest bardzo długa i przechodzi własną ewolucję.⁷⁷³ Z tego powodu w siatce pojęciowej technologii wspomagających wyróżnić można odrębną kategorię urządzeń, które zostały uzbrojone w nowoczesne narzędzia technologiczne. Oprócz tradycyjnych i najbardziej znanych, takich jak aparaty słuchowe, alfabet Braille’a czy systemy TTS, współcześnie coraz częstsze zastosowanie znajdują urządzenia oferujące szersze możliwości adaptacji. Szeroka skala zastosowań tych narzędzi i ich coraz większa powszechność przyczyniły się zarazem do ich rozwoju, gdyż bazą dla powstawania nowych technologii wspomagających są rozwiązania już stosowane⁷⁷⁴. Dzięki temu, technologie wspomagające od wielu lat uzupełniane są o nowe narzędzia technologiczne, skutkiem czego znajdują zastosowanie dla zapewnienia dostępności w niemal wszystkich sferach życia.

W kontekście zapewnienia dostępności materiałów kulturalnych w przystępnych formatach, przykładami technologii wspomagających są:

- 1) Drukarki trójwymiarowe – drukowanie 3D polega na wytworzeniu trójwymiarowego obiektu z modelu CAD lub cyfrowego modelu 3D. Termin „druku trójwymiarowego” może odnosić się do różnych procesów, w których dwuwymiarowy materiał jest

⁷⁷¹ H.R. 4278 – Assistive Technology Act of 2004.

⁷⁷² Section 508 Rehabilitation Act – Surveys and Reports <https://www.justice.gov/crt/section-508-home-page-0> [dostęp: 9.03.2023 r.].

⁷⁷³ R. Lewis, *Assistive Technology and Learning Disabilities: Today’s Realities and Tomorrow’s Promises*, Journal of Learning Disabilities, vol. 31(1)/2018 r. s. 16–26.

⁷⁷⁴ N. Steenhout, *The Evolution of Assistive Technology into Everyday Products*, NZ ICT Innovation Conference, 2018 r., <https://incl.ca/the-evolution-of-assistive-technology-into-everyday-products/> [dostęp: 12.04.2023 r.].

przekształcany pod kontrolą komputera aby stworzyć trójwymiarowy obiekt.⁷⁷⁵ Wśród wielu praktycznych zastosowań, drukowanie 3D zwiększa dostępność utworów dla osób z niepełnosprawnością wzroku, czyniąc niematerialne koncepcje i dzieła dwuwymiarowe (np. fotografie i inne dzieła wizualne w formacie dwuwymiarowym) możliwymi do zobrazowania w formacie trójwymiarowym.

- 2) Słuchawki do przewodnictwa dźwięku za pomocą kości – przewodnictwo haptyczne (ang. *bone conduction headphones*) – wykorzystywane przy pomocy słuchawek haptycznych. W odróżnieniu od klasycznych słuchawek, słuchawki haptyczne nie wymagają umieszczenia w małżowinie usznej, gdyż umieszcza się na kościach policzkowych, dzięki czemu wibracje przechodzą przez kość szczękową – omijając bębienki uszne. Dźwięk jest przekazywany bezpośrednio przez kość, a nie za pomocą wibracji konwencjonalnej. Słuchawki te umożliwiają zarówno przeprowadzanie rozmów telefonicznych, ale również odtwarzanie utworów audio, co czyni je użytecznymi dla osób z niepełnosprawnością słuchu.
- 3) Technologia *smart glass* – tzw. inteligentne okulary to technologia oparta na optycznych wyświetlaczach HMD (ang. *Head Mounted Display*), które składają się z plastikowych przedmiotów umieszczonych na wysokości oczu, umożliwiających użytkownikowi oglądanie świata cyfrowego online, świata offline i świata fizycznego. Treść 3D jest prezentowana na dwóch odseparowanych wyświetlaczach, odpowiednio dla prawego i lewego oka. Smart Glass zazwyczaj są obsługiwane w technologii komunikacji bezprzewodowej, takiej jak Bluetooth i Wi-Fi, dzięki czemu mogą udostępniać użytkownikowi informacje w czasie rzeczywistym. Są szczególnie przydatne dla użytkowników z niepełnosprawnościami słuchu, bo dzięki nim audiodeskrypcje filmów i seriali są tłumaczone na język migowy⁷⁷⁶, choć umożliwiają również przekształcenia drobniejszych utworów, takich jak np. mijane po drodze reklamy. Jednocześnie, część inteligentnych okularów umożliwia przekształcenie języka mówionego w napisy wyświetlane na wewnętrznej stronie soczewki⁷⁷⁷ lub smartphonie⁷⁷⁸, co przypomina przekształcenie dźwięku do audiodeskrypcji znanej z

⁷⁷⁵ J. Excell, *The rise of additive manufacturing*, The Engineer, 2013 r. <https://www.theengineer.co.uk/content/in-depth/the-rise-of-additive-manufacturing> [dostęp: 5.05.2022 r.].

⁷⁷⁶ Alipay, *How to hear with eyes*, https://www.youtube.com/watch?v=U4VnZz_-z1U [dostęp: 7.03.2023 r.].

⁷⁷⁷ AI Powered Smart Glass XRAI Give Deaf People the Power of Speech, <https://www.youtube.com/watch?v=CJTora8neGw> [dostęp: 7.03.2023 r.].

⁷⁷⁸ Tech Talk: *Smart AI glasses to tackle hearing loss. Technology for the hearing impairment*, WION News <https://www.youtube.com/watch?v=5IFL7ajHM70> [dostęp: 7.03.2023 r.].

filmów i seriali. Najnowsze urządzenia technologii smart glass projektowane są również z myślą o użytkownikach z niepełnosprawnościami w uczeniu się.

- 4) Dotykowe systemy audio, składające się z kombinacji przetworników dotykowych, membran wibro-dotykowych, elektroniki i tekstyliów. Wykorzystuje się je np. jako przenośne plecaki (np. SubPac⁷⁷⁹), które dzięki wykorzystaniu technologii haptycznej, interocepcyjnej oraz przewodnictwa kostnego⁷⁸⁰ umożliwiają odbiór muzyki w mięśniach i skórze. Narzędzia wykorzystujące dotykowe systemy audio są przydatne dla osób z niepełnosprawnościami słuchu, wzroku oraz osób z zaburzeniami ze spektrum autyzmu.
- 5) Oprogramowanie wyposażone w sztuczną inteligencję – dzięki upowszechnieniu wykorzystywania głębokich sieci neuronowych od około 2010 r. w rozwoju technologii sztucznej inteligencji nastąpił prawdziwy przełom.⁷⁸¹ Skala możliwości oferowana przez SI porównywana jest obecnie do możliwości, które niosło za sobą wprowadzenie Internetu do prywatnych komputerów. Narzędzia takie jak Apple Siri, Amazon Echo czy Alexa zapewniają użytkownikowi możliwość uzyskania interakcji z programem za pomocą modeli dialogowych. Aktualnie ich funkcje poszerzono również o dostosowanie treści do indywidualnych potrzeb użytkownika, np. poprzez ograniczenia treści nadmiernie stymulujących stron internetowych, co znajduje zastosowanie wobec użytkowników z niepełnosprawnościami intelektualnymi oraz poznawczymi. Nowe aplikacje automatycznie wykorzystują sztuczną inteligencję by konfigurować treści w sposób ułatwiający użytkownikowi ich zrozumienie - na przykład aplikacja Polisa, która umożliwia tworzenie wizualizacji treści polityk prywatności.⁷⁸²
- 6) Technologie wirtualnej rzeczywistości (VR) – stanowiące połączenie rzeczywistości fizycznej z interaktywną przestrzenią 3D. VR jest sztucznym środowiskiem

⁷⁷⁹ Więcej: Urządzenie SubPac <https://subpac.com/what-is-the-subpac/> [dostęp: 6.03.2023 r.].

⁷⁸⁰ R. Patrick, T. Łętowski, M. McBride, *Outdoor Auditory Wearable Interfaces: Bone Conduction Communication*, Virginia Polytechnic Institute and State University, 2020 s. 245-259.

⁷⁸¹ Popularyzacja oprogramowania wyposażonego w sztuczną inteligencję nastąpiła szczególnie w ostatniej dekadzie XXI w. w której upowszechniono wdrażanie systemów sztucznej inteligencji opartej na tzw. głębokich sieciach neuronowych. Rozwój ten wynikał z co najmniej trzech czynników: po pierwsze, algorytmy głębokich sieci neuronowych, które obecnie sterują uczeniem maszynowym, zostały radykalnie ulepszone dzięki zastosowaniu wstecznej propagacji, generatywnych sieci przeciwników i konwolucji, co pozwoliło na ich wdrożenie w wielu różnych zestawach danych. Po drugie, koszt sprzętu obliczeniowego znacząco się obniżył, podczas gdy wielkoskalowe obiekty przetwarzania w chmurze i szeroko rozpowszechnione światłowody zapewniły powszechną dostępność. Po trzecie zaś, wiele dużych zbiorów danych zostało udostępnionych online, tak aby pomóc w trenowaniu sieci neuronowych, np. dla trenowania rozpoznawania języków naturalnych. Efekty ich wykorzystania były widoczne np. we wprowadzeniu funkcjonalności takich jak Alexa, Siri czy Google speaker, które pomagały w rozpoznawaniu mowy i przetwarzania języka naturalnego.

⁷⁸² *Artificial Intelligence reads privacy policies do you don't have to*, <https://nakedsecurity.sophos.com/2018/02/21/artificial-intelligence-reads-privacy-policies-so-you-dont-have-to/> [dostęp: 7.03.2023 r.].

trójwymiarowym, które umożliwia użytkownikowi symulacje i interakcje z obiektami i innymi postaciami. Takie środowisko wirtualne zazwyczaj odwzorowuje świat rzeczywisty, zarówno co do jego właściwości fizycznych jak i zachodzących w nim zjawisk⁷⁸³. W aplikacjach VR środowisko jest zazwyczaj ulepszone w stosunku do rzeczywistego i może być rozszerzone o obiekty, zdarzenia i procesy symulacyjne. Dzięki wsparciu oprogramowania zasilanego sztuczną inteligencją platformy VR poszerzają dostęp do przestrzeni i usług dotychczas ograniczonych właściwościami osobistymi użytkownika. Potencjał wykorzystania VR obejmuje również tzw. rzeczywistość rozszerzoną (ang. *Augmented Reality*, dalej: AR), która nakłada obiekty wirtualne na materiał wideo ze świata rzeczywistego, zapewniając pomost pomiędzy doświadczeniami wirtualnymi oraz analogowymi. Nosząc gogle VR, osoby niepełnosprawne mogą np. uczestniczyć w każdym sporcie, od wspinaczki górskiej po wyścigi samochodowe, gdyż sterowanie odbywa się przy użyciu dłoni lub ruchów głowy. Zastosowanie znajdują również podczas odwiedzin w muzeach, galeriach sztuki czy nawet podczas interaktywnych pokazów dzieł sztuki⁷⁸⁴. Aby lepiej zobrazować potencjał wykorzystania wirtualnej rzeczywistości poniżej podaje się przykładowe technologie wspomagające wyposażone w technologie VR⁷⁸⁵:

- a) gogle rzeczywistości rozszerzonej, które poprawiają wzrok osób z wadami wzroku
- b) urządzenia przenośne, dostarczające informacji o najbliższym otoczeniu
- c) aplikacje zapewniające kontrastowe zarysy otoczenia fizycznego lub sygnały mowy i dźwięku pochodzące od obiektów z tego środowiska
- d) napisy w wideo 360°, które podążają za spojrzeniem użytkownika i wskazują miejsce pochodzenia dźwięku
- e) aplikacje na smartfony, które zapewniają rozszerzenie VR wystaw sklepowych

⁷⁸³ D. Kamińska, T. Sapiński, S. Wiak, T. Tikk, R. Haamer, E. Avots, A. Helmi, C. Ozcinar, G. Anbarjafari, *Virtual Reality and its applications in education: Survey*, "Information", Vol. 10(10), 2019 <https://doi.org/10.3390/info1010031> [dostęp: 16.05.2022 r.].

⁷⁸⁴ Wiele muzeów i galerii korzysta z funkcjonalności VR, umożliwiając zwiedzanie wystaw dzieł sztuki w sposób trójwymiarowy. Przestrzeń demonstracyjna VR umożliwia trójwymiarowe dostanie się do treści przedstawianych przez obraz i interaktywne obcowanie z nimi, np. poprzez spacerowanie po tarasie kawiarni obrazu „Taras Kawiarni w Nocy” Vincenta van Gogha.

⁷⁸⁵ B. Tarbel, E. Gejrot, S. Kjellstrand, S. Laurin, *New realities: Unlocking the potential of XR for Persons with Disabilities*. How can extend reality (XR) technology benefit persons with disabilities. The report: New Realities, 2021 r., for FUNKA, 2021 s. 6 <https://www.funika.com/en/about-funka2/news/en/unlocking-the-potential-of-xr-for-persons-with-disabilities/> [dostęp: 7.03.2023 r.].

- f) symulacje wirtualnej rzeczywistości, które umożliwiają osobom o ograniczonej sprawności ruchowej eksploruj niedostępne rzeczywiste środowiska – np. miejsca dziedzictwa kulturowego;
- g) odtwarzacze multimedialne z szeroką gamą funkcji ułatwień dostępu⁷⁸⁶.
- 7) Technologie wykorzystywane w przestrzeni metawersum⁷⁸⁷ – w odróżnieniu od sieci Internet, metawersum wyróżnia się tym, że zapewnia użytkownikom dostęp do usług w przestrzeni trójwymiarowej. Szczególnie ważną rolę odgrywa w nim technologia rzeczywistości wirtualnej. VR umożliwia przeniesienie osoby niepełnosprawnej do wirtualnych galerii, muzeów i innych instytucji kulturalnych, zapewniając nowy i unikalny sposób doświadczania sztuki. Dzięki VR osoby niepełnosprawne mogą odkrywać i wchodzić w interakcje ze sztuką w sposób, który bywa niemożliwy do odtworzenia w rzeczywistości. Rzeczywistość wirtualna w metawersum pomaga również zapewnić bardziej spersonalizowane model zwiedzania, co pozwala osobom niepełnosprawnym spędzić więcej czasu w obszarach swoich zainteresowań. VR przełamuje również bariery geograficzne, dochodowe oraz fizyczne, co jest szczególnie istotne np. dla niepełnosprawnych studentów, którzy ze względu na lokalizację lub sytuację finansową nie mogą mieć dostępu do tradycyjnych instytucji kultury i sztuki.

Powyższe wyliczenie stanowi jedynie ogólne zarysowanie kontekstu oraz możliwości stwarzanych przez technologie wspomagające, w tym te wyposażone w nowe technologie.

⁷⁸⁶ W poniższej tabeli znajdują się przykładowo wymienione, rzeczywiste programy, aplikacje i urządzenia służące do wspierania technologii wspomagających wirtualną rzeczywistość.

Potrzeby użytkownika związane z niepełnosprawnością:	Rozwiązanie (istniejące oprogramowania i aplikacje)
Wzroku	eSight, IrisVision, SightPlus, OrCam MyEye, Sound of Vision, High-contrast visual patterns from spatial information, Cognitive augmented reality assistant for the blind, AR for Visually Impaired People, Virtual Guidelines
Słuchu	Captions in 360° video, AR Captioning project, HoloSound project
Motoryczne	WalkinVR, Smart Shelf, Non-invasive neural-guided hand exoskeleton, Dots
Poznawczość	Light Guide Systems
Inne	Immersive Accessibility (ImAc)

Źródło danych z tabeli: New realities: Unlocking the potential..., s. 22.

⁷⁸⁷ Opracowane na podstawie: D. Flisak, Prawo autorskie, reklama i naruszenie dóbr osobistych, J. Ożegalska-Trybalska, Metawersum a znaki towarowe, P. Polański, Odpowiedzialność za nielegalne treści na gruncie aktu o usługach cyfrowych, Jaka przyszłość metawersum? – rozmowa z prof. Grzegorzem Mazurkiem, [w:] Metaświat. Prawne i techniczne aspekty przełomowych technologii, red. Z. Okoń, R. Bieda, wyd. Harde, Warszawa 2022, s. 183-264.

4. Podsumowanie

Jak wynika z przywołanych przykładów, raporty GATE słusznie wskazywały, że korzystanie z technologii ma kluczowe znaczenie dla realizowania praw osób niepełnosprawnych. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że osoby niepełnosprawne stanowią aż piętnaście procent ogółu populacji⁷⁸⁸, a według amerykańskich raportów najczęściej doświadczane niepełnosprawności to: mobilna (trzyście i siedem dziesiątych procent), poznawcza (dziesięć i osiem dziesiątych procent), samodzielnego działania (sześć i osiem dziesiątych procent), słuchu (pięć i dziewięć dziesiątych procent), wzroku (cztery i sześć dziesiątych procent) i inne związane z samodzielną opieką nad samym sobą (trzy i siedem dziesiątych procent).⁷⁸⁹ Z powyższego wynika, że wśród niepełnosprawności zmysłów to niepełnosprawność słuchu stanowi wyższy odsetek niż niepełnosprawność wzroku – a powyższa statystyka nie uwzględnia również tzw. niepełnosprawności mieszanych, dysleksji czy niepełnosprawności wynikających ze starzenia się. Podkreślić należy, że współczesne, nowoczesne odpowiedniki technologii wspomagających są daleko bardziej zaawansowane niż te, których używał L. von Beethoven.⁷⁹⁰ Nowe instrumenty pozwalają nie tylko na odtworzenie dźwięku przy użyciu słuchawek z kostnym przewodnictwem dźwięku, ale również na np. generowanie kopii utworów sporządzonych pierwotnie w formie dwuwymiarowej (np. fotografii) do wymiaru trójwymiarowego przy użyciu urządzeń drukowania przestrzennego. W miarę materializowania się nowych technologii wspomagających, takich jak automatyczne rozpoznawanie mowy⁷⁹¹ czy wprowadzanie rozwiązań typu *smart home*⁷⁹² pojawił się ogromny potencjał zwiększenia dostępu do utworów, w tym do dzieł sztuki wizualnej. Nawet w przestrzeni publicznej coraz więcej obiektów⁷⁹³ włącza do swoich wystaw narzędzia, które dzięki zastosowaniu nowoczesnych technologii interaktywnych lub technologii dźwiękowych pomagają osobom niepełnosprawnym osobiście i samodzielnie obcować ze sztuką, również

⁷⁸⁸ WHO Disability: Facts, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health> [dostęp: 3.05.2023 r.].

⁷⁸⁹ Centers for disease control and prevention, <https://www.cdc.gov/ncbddd/disabilityandhealth/infographic-disability-impacts-all.html> [dostęp: 16.05.2022 r.].

⁷⁹⁰ L. Shaver-Gleason, *Would Beethoven...*, s. 18-20.

⁷⁹¹ V. Rudzionis, R. Maskeliunas, K. Driaunys, *Voice controlled environment for the assistive tools and living space control*, FedCSIS 2012, s. 1075-1080, <https://annals-csis.org/proceedings/2012/pliks/158.pdf> [dostęp: 16.05.2022 r.].

⁷⁹² B. Busatlic, N. Dođru, I. Lera, E. Sukic, *Smart Homes with Voice Activated Systems for Disabled People*, UI KTEN Association for Information Communication Technology Education and Science, TEM Journal, vol. 6/20 17, s. 103-107.

⁷⁹³ Np. Muzeum Louvre lub MoMa Gallery <https://framemuseums.org/art-and-matter-please-touch-tactile-gallery/>, https://www.moma.org/explore/inside_out/2012/06/26/the-language-of-access/ [dostęp: 3.05.2023 r.].

przy pomocy zmysłu dotyku - czym niewątpliwie realizują założenia równości szans wyrażone w Konwencji⁷⁹⁴.

Motywacją dla ulepszania technologii wspomagających nie jest już wyłącznie udzielenie odpowiedzi na problem wynikający z samej niepełnosprawności, ale wykorzystanie pozostałych zdolności funkcjonalnych użytkownika oraz innych narzędzi, których ludzie używają do osiągnięcia wybranych przez siebie założeń⁷⁹⁵. Z tego powodu aparaty słuchowe, implanty ślimakowe, urządzenia wyposażone w nowe technologie, oprogramowanie muzyczne i aplikacje dźwiękowe są w wysokim stopniu dostosowane do specyficznych potrzeb osób niepełnosprawnych. Szeroki zakres funkcjonalności urządzeń umożliwia swobodę wyboru stosownego narzędzia, a każdy korzystający jest ograniczony jedynie czynnikami takimi jak łatwość użytkowania, preferencje, dostępność produktów, znajomość technologii i koszt.⁷⁹⁶ Ta wydajność technologiczna niesie za sobą obietnicę realizowania wielu praw unormowanych w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych jako całości, ale również każdego z praw określonych w Konwencji indywidualnie - mając na uwadze różnorodne konteksty, w których technologie są używane. Z perspektywy dostępu do materiałów kulturalnych i utworów chronionych prawem autorskim trzeba podkreślić, że technologie wspomagające były używane od wieków, choć niepełnosprawni użytkownicy i twórcy technologii nie dysponowali niegdyś zbyt szeroką gamą narzędzi. Te aktualnie dostępne znajdują bardzo szerokie zastosowanie, stawiając przed twórcami i użytkownikami jedynie bariery z zakresu prawa i dostępności fizycznej danego narzędzia, podczas gdy jak słusznie zauważa B. Wojciechowski, zjawiska takie jak rozwój technologii informacyjnych znajdują odzwierciedlenie w stosunkach regulowanych przez różnorakie gałęzie prawa⁷⁹⁷, a „prawo winno wykazywać „szczególną wrażliwość” na dynamicznie zmieniającą się strukturę społeczną, umożliwiając jej rekonstruowanie i stwarzanie na nowo”⁷⁹⁸.

⁷⁹⁴ Przedmiotowa samodzielność była wielokrotnie podkreślana podczas prac nad odpowiednimi aktami praw człowieka. Wskazywano, że równe uczestnictwo osób niepełnosprawnych w społeczeństwie nie może opierać się na udzielanej pomocy, ale na zapewnieniu im pełnego uczestnictwa w życiu społecznym. Dążenie to było niewątpliwie słuszne – gdyż nawet na gruncie zaspokojenia potrzeb kulturalnych samodzielność i równość dostępu nie zostanie spełniona poprzez udzielanie pomocy ze strony osób trzecich. Zdaniem Autorki, istotą doświadczenia sztuki jest możliwość dokonania subiektywnego postrzegania i interpretacji utworu. Zapoznanie się z utworem jedynie na podstawie relacji osoby trzeciej – siłą rzeczy, przefiltrowaną przez jej osobistą perspektywę – nie czyni zadość faktycznemu dostępowi do sztuki.

⁷⁹⁵ B. Weiner, *The development of an attribution-based theory of motivation: A history of ideas*, Educational Psychologist, Vol. 45/2010, s. 28–36.

⁷⁹⁶ C. Creed, *Assistive tools for disability arts: collaborative experiences in working with disabled artistry and stakeholders*, Journal of Assistive Technologies, vol. 10/2016, s. 121-129.

⁷⁹⁷ B. Wojciechowski, *Wybór stylu życia a świadomość praw podstawowych*, Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej, 2022/2, s. 97.

⁷⁹⁸ B. Wojciechowski, *Wybór...*, s. 108.

Warto w tym miejscu przywołać, że w Deklaracji Prawa do Rozwoju ONZ z 1986 r. (ang.: *Declaration on the Right to Development*)⁷⁹⁹ podkreślono, że prawo do korzystania z osiągnięć cywilizacyjnych jest prawem każdego człowieka. Obejmuje ono uprawnienie do korzystania ze zdobyczy cywilizacyjnych, wytworzonych dzięki rozwojowi gospodarczemu, społecznemu, kulturalnemu i politycznemu (art.1). Przyjmuje się, że nieskrępowane stosowanie prawa do rozwoju zapewnia możliwość faktycznego realizowania wszystkich innych praw człowieka⁸⁰⁰, gdyż nierzadko się wzajemnie przenikają (np. korzystania z osiągnięć cywilizacyjnych w dziedzinie techniki jest związane z prawem do komunikowania się bądź prawem do informacji). Znaczenie prawa do rozwoju w myśl Deklaracji polega również na podkreśleniu kompleksowego podejścia do realizacji praw człowieka, poprzez zwracanie uwagi na procesy i wyniki rozwoju zarówno na poziomie krajowym (art. 3 – „Państwa ponoszą główną odpowiedzialność za tworzenie społeczeństwa oraz warunków sprzyjających prawu do rozwoju⁸⁰¹”), jak i międzynarodowym. Co więcej, do wspólnego, międzynarodowego działania zostały zaangażowane wszystkie Państwa, gdyż realizacja prawa do rozwoju wymaga nie tylko odpowiednich polityk krajowych, ale również odpowiednich międzynarodowych warunków do zapewnienia rozwoju z odpowiednią międzynarodową polityką i współpracą (art. 4 ust. 1). Deklaracja odwołuje się zarazem do tła historycznego i wynikających z niego naruszeń praw człowieka - od apartheidu, wszelkich form rasizmu i dyskryminacji – zobowiązując do zapewnienia równego dostępu do dóbr dla wszystkich jednostek ludzkich⁸⁰². Nie zatem budzi wątpliwości, że zapewnienie dostępności nowych technologii wspomagających każdą osobę niepełnosprawną jest również konieczne i uzasadnione z perspektywy zasad systemu praw człowieka. W literaturze przedmiotu wskazywano, że troska o los osób niepełnosprawnych ma zresztą znaczenie dla rozwoju samego społeczeństwa⁸⁰³, a zapewnienie dostępu do nowych technologii wspomagających - zdaniem Dyrektora Generalnego WHO - jest działaniem zapewniającym godne i niezależne życie osób niepełnosprawnych.⁸⁰⁴ Z tego powodu debata na temat zapewnienia wspomnianej dostępności odwołuje się zatem raczej nie do tego czy, ale w jaki sposób i pod jakimi warunkami należy ją wdrażać.

⁷⁹⁹ Deklaracja Prawa do Rozwoju ONZ, <https://www.ohchr.org/en/instrumentsmechanisms/instruments/declarati-on-right-development> dostęp: [10.01.2023 r.].

⁸⁰⁰ R. Szarfenberg, *Prawo do rozwoju*, [w:] A. Florczak, B. Bolechów (red.) *Prawa i wolności I i II generacji*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 382-390.

⁸⁰¹ Art. 3 Deklaracji Prawa do Rozwoju ONZ.

⁸⁰² S. Subedi, *Declaration on the Right to Development, United Nations Audiovisual Library of International Law*, United Nations, 2021 r., https://legal.un.org/avl/pdf/ha/drd/drd_e.pdf [dostęp: 23.08.2023 r.]

⁸⁰³ E. Feder Kittay, *The Ethics of Care, Dependence and Disability*, *Ratio Juris* vol. 24/2011, s. 50-57.

⁸⁰⁴ United Nations News – Assistive technology is a life changer <https://twitter.com/DrTedros/status/1526198114960416768>, [dostęp: 23.08.2022 r.].

Swoistym drogowskazem takiego kierunku działań mogą być wnioski płynące z procesu normowania standardu zapewnienia dostępności cyfrowej do stron internetowych. Jak wskazano, twórcy ruchu W3C i wytycznych WCAG w swoich działaniach skoncentrowali się zarówno na właściwościach i warunkach osobistych danego użytkownika, konsultacjach społecznych, jak i na analizie rozwoju technologii. Dzięki tak holistycznemu podejściu, Wytyczne stały się z czasem powszechnie uznanym wyznacznikiem standardu zapewnienia dostępności cyfrowej dla sfery publicznoprawnej, związanej również z obowiązkiem projektowania uniwersalnego. Wobec coraz większego uznania dla Wytycznych oferowane przez nie treści zostały ustandaryzowane jako zasady w krajowych i regionalnych aktach prawnych, a problematyka dostępu do informacji i komunikacji – czyli do podstawowych praw człowieka - została unormowana poprzez wprowadzenie odpowiednich norm np. w prawodawstwie europejskim (np. dyrektywa EEA⁸⁰⁵) oraz krajowym zasad odnoszących się do zapewnienia dostępności cyfrowej (np. USA czy RP). Zapewnia się zgodnie z nimi, że osoby niepełnosprawne mają zapewniony dostęp do treści stron internetowych i aplikacji podmiotów publicznych, oraz w niektórych przypadkach, również do treści stron podmiotów współpracujących z administracją publiczną.

Zauważa się nadto, że wnioski płynące z ustanowienia ram prawnych dla zapewnienia dostępności cyfrowej, opartej na standardach WCAG, znalazłyby również zastosowanie dla upowszechnienia korzystania z technologii wspomagających dostęp do materiałów kulturalnych. Słusznie bowiem wskazuje H. Markiewicz-Hoyda, że prawa osób niepełnosprawnych do zapewnienia im dostępu do poszczególnych sfer życia społecznego, interpretowane jako tzw. prawo do dostępności, należą do tzw. drugiej generacji praw człowieka⁸⁰⁶. Samo korzystanie z technologii wspomagających nie budzi zaś sprzeciwu w literaturze przedmiotu, zwłaszcza wobec możliwości zapewnienia dostępności szczególnie chronionych dóbr. Przykładem powyższego mogą być przekształcenia do cyfrowych, dostępnych formatów realizowane przez podmioty publiczne dotyczące np. niektórych, rzadkich wydań książek.

Warto również zwrócić uwagę na fakt, że materialne egzemplarze utworów mogą być co do zasady niedostępne – nie tylko z uwagi na przepisy prawa autorskiego, ale również dla

⁸⁰⁵ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/882 – Europejski Akt o Dostępności, szerzej: Rozdział V. niniejszej rozprawy, s. 212-213.

⁸⁰⁶ H. Markiewicz-Hoyda, *Prawna analiza koncepcji dostępności (accessibility)*, Państwo i Prawo, nr 3, 2022, s. 110-124.

zapewnienia bezpieczeństwa nośnika danego utworu. Tymczasem, ich cyfrowe kopie są dostępne dla wszystkich podmiotów na publicznych stronach internetowych. W podobny sposób muzea czy galerie sztuki przekształcają cyfrowo inne obiekty czy materiały kulturalne – zwłaszcza obrazy i rzeźby – których nośniki umożliwiają zapoznanie się z utworem tylko w formacie rzeczywistym i trójwymiarowym. Co istotne, omawiane przekształcenia mogą dotyczyć już nie tylko utworów wyrażonych pierwotnie trójwymiarowo, bowiem wiele współczesnych utworów od początku tworzonych i utrwalonych jest w postaci cyfrowej w pamięci urządzeń elektronicznych. Sprawia to, że techniczne aspekty przekształcania utworów nie będą stanowiły istotnej przeszkody, gdyż odtworzenie np. cyfrowo ustalonej fotografii do formatu 3D wymaga jedynie wprowadzenia odpowiednich danych do urządzenia drukującego 3D lub oprogramowania VR.

Tym samym, dzięki rozwojowi techniki problematyka zapewnienia osobom niepełnosprawnym dostępu do informacji, edukacji czy materiałów kulturalnych została nie tylko dostrzeżona, co rozwiązana. Możliwości oferowane przez nowe technologie z każdym rokiem przekraczają dotychczasowe ramy tego co było pojmowane jako możliwe.

Rozdział IV. Zmiany w systemach prawa europejskiego, Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i afrykańskiego systemu ochrony praw człowieka wobec zawarcia Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych i Traktatu z Marrakeszu

1. Działania Rady Europy po roku 2006 r.

W ślad za Konwencją ONZ o prawach osób niepełnosprawnych oraz w konsekwencji prac Komitetu Ministrów Rady Europy z czasem wydała szereg zaleceń⁸⁰⁷ oraz podjęła się innych działań prawotwórczych, których celem stało się wypracowanie i promowanie koncepcji samodzielnego życia oraz pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu społecznym. Jako najistotniejszy wskazać należy „Plan działań Rady Europy w celu promocji praw i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w społeczeństwie: podnoszenie jakości życia osób niepełnosprawnych w Europie 2006–2015⁸⁰⁸”, skoncentrowany przekrojowo na piętnastu głównych kierunkach powiązanych z kluczowymi sferami życia – zaliczając do nich również uczestnictwo w życiu kulturalnym. Podkreślono w nim zarazem, iż udział ten stanowi podstawowy warunek integracji społecznej, skutkiem czego nacisk zalecenia został położony na włączenie osób niepełnosprawnych do wydarzeń związanych ze sztuką, sportem i rozrywką. Pełne uczestnictwo miało oznaczać wprowadzenie powszechnych udogodnień dla osób niepełnosprawnych, między innymi poprzez upowszechnienie w komunikacji społecznej nowoczesnych technologii elektronicznych.

W dniu 30 listopada 2016 r. Rada Europy przyjęła nową strategię dotyczącą praw osób niepełnosprawnych na lata 2017–2023⁸⁰⁹. Zgodnie z jej założeniami, podstawą prac Rady Europy na rzecz osób niepełnosprawnych było promowanie i ochrona praw człowieka przysługujących wszystkim osobom oraz wspieranie demokracji i poszanowania

⁸⁰⁷ Zalecenie Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy 2064 (2015) Równość i włączenie społeczne osób niepełnosprawnych (przyjęte dnia 30 stycznia 2015 r.), Zalecenie CM/Rec(2013)2 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie zapewnienia pełnego włączenia dzieci i młodzieży niepełnosprawnej do życia społecznego (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 16 października 2013 r.), Zalecenie CM/Rec(2011)14 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu politycznym i publicznym (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 16 listopada 2011 r.), Zalecenie nr Rec(2009)8 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich o osiągnięciu pełnej integracji przez zastosowanie zasad projektowania uniwersalnego (przyjęta przez Komitet Ministrów dnia 21 października 2009 r.), Zalecenie CM/Rec(2013)3 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie zapewnienia pełnego, równego i efektywnego udziału osób niepełnosprawnych w kulturze, sporcie, turystyce i rekreacji (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 11 grudnia 2013 r.).

⁸⁰⁸ Zalecenie nr Rec(2006)5 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich Plan działań Rady Europy w celu promocji praw i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w społeczeństwie: podnoszenie jakości życia osób niepełnosprawnych w Europie 2006-2015 (przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 kwietnia 2006 r.)

⁸⁰⁹ Nowa Strategia Rady Europy na rzecz praw osób niepełnosprawnych 2017-2023.

praworządności. Prace w tym zakresie zostały zorientowane wokół pięciu obszarów priorytetowych, tj.: równości i niedyskryminacji, podnoszenia świadomości, zapewnienia dostępności, uznanie równości wobec prawa oraz uwolnienia od wyzysku, przemocy oraz nadużyć. Działania te zostały ukierunkowane na pięć przekrojowych tematów: uczestnictwo, współpraca i koordynacja, projektowanie uniwersalne i racjonalne usprawnienia, płęć i perspektywa równości, dyskryminacja wtórna oraz kształcenie i nauka. W Strategii 2017-2023 podkreślono rolę i znaczenie współpracy międzynarodowej, w tym znaczenie działalności ONZ oraz Unii Europejskiej i umiejscowienie priorytetowych obszarów działań Rady Europy w międzynarodowych aktach prawnych (m.in. Konwencji). Co istotne, kierunek wykładni i wdrażanie obszarów priorytetowych miały zostać dokonane w zgodzie i według zasad wyrażonych w Konwencji oraz dotychczasowego orzecznictwa ETPCz oraz Europejskiego Komitetu Społecznego.

2. Działania prawodawcze Unii Europejskiej wobec zawarcia Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych i Traktatu z Marrakeszu

1.1 Inicjatywy z zakresu praw człowieka

W 2007 r. Unia Europejska opublikowała Komunikat Komisji Europejskiej z dnia 26 listopada 2007: Sytuacja osób niepełnosprawnych w rozszerzonej Unii Europejskiej – Europejski Plan Działania na lata 2008-2009⁸¹⁰. Jako istotne z perspektywy niniejszej rozprawy trzeba wskazać, że Komisja uznała włączenie osób niepełnosprawnych do społeczeństwa poprzez zapewnienie im dostępności za priorytetowy cel trzeciej fazy realizacji Strategii 2008-2009. Konieczność zintensyfikowania tego rodzaju aktywności została podjęta m.in. w ślad za wydanym we wrześniu 2005 r. przez Komisję Komunikat w sprawie dostępności elektronicznej (e-accessibility⁸¹¹), który przewidywał ujednoczenie standardów odnośnie zamówień publicznych na towary i usługi w dziedzinie technologii informacyjnych i komunikacyjnych, jako niezbędnego dla zapewnienia równi praw społecznych osobom niepełnosprawnym. Działania przewidziane na lata 2008-2009 miały koncentrować się zatem m.in. na zwiększeniu dostępności towarów, usług i infrastruktury, na implementacji KPON oraz tworzeniu ram

⁸¹⁰ Komunikat Komisji Europejskiej do Rady, Parlamentu Europejskiego, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego oraz Komitetu Regionów COM (2007) 738 z dnia 26 listopada 2007: Sytuacja osób niepełnosprawnych w rozszerzonej Unii Europejskiej – Europejski Plan Działania na lata 2008-2009.

⁸¹¹ Komunikat w sprawie dostępności elektronicznej, następnie: dyrektywa EEA.

prawnych na szczeblu unijnym, które miały służyć osobom niepełnosprawnym jako ochrona przed dyskryminacją. W dziedzinie zwiększenia dostępności Komisja Europejska zaleciła skoncentrowanie działań na zapewnieniu dostępności transportu oraz telekomunikacji, a w ramach realizowania działań prawotwórczych w 2008 r. Komisja przedstawiła wniosek Dyrektywy Rady dotyczącej wprowadzenia zasady równego traktowania osób bez względu na ich religię, przekonania, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną.⁸¹²

23 grudnia 2010 r. Unia Europejska ratyfikowała Konwencję o prawach osób niepełnosprawnych, zobowiązując się tym samym do podjęcia działań zapewniających osobom niepełnosprawnym udział w życiu kulturalnym, twórczości, rekreacji i sporcie (art. 30 KPON). Zgodnie z podjętym zobowiązaniem Komisja Europejska podjęła konsultacje w sprawie ustanowienia aktu o zbliżonej do Konwencji treści normatywnej, ale zarazem określającego stosowanie systemów godziwej rekompensaty, zobowiązującego wydawców do udostępniania dostępnych kopii utworów oraz ułatwiającym ustalanie systemów licencji z wydawcami w celu zwiększenia dostępności materiałów. W komunikacie uzupełniającym, opierając się na otrzymanych odpowiedziach, Komisja podkreśliła potrzebę poszanowania przez Unię i jej państwa członkowskie praw ustanowionych w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, a zwłaszcza tych chronionych na mocy art. 4, 9, 21 i 30 KPON. Podkreślono również, że nawet po wprowadzeniu wyjątku z art. 5 ust. 3 lit. b) Dyrektywy InfoSoc organizacje reprezentujące osoby z niepełnosprawnościami zgłaszały utrzymujący się niedobór materiałów w dostępnych formatach.

Rezultatem prac Komisji było podpisanie przez Europejski Związek Niewidomych (ang. *The European Blind Union*; dalej: EBU) i przedstawicieli właścicieli praw autorskich w dniu 14 września 2010 r. tzw. Porozumienia o współpracy (ang. *Memorandum of understanding*)⁸¹³. W istocie powyższe porozumienie doprowadziło do zwiększenia liczby dostępnych utworów i ułatwienia ich transgranicznego obiegu opierając się na standardowej umowie licencyjnej i sieci TI (ang. *Trusted Intermediaries*)⁸¹⁴. Stworzono dzięki niemu „system wzajemnego uznawania zaufanych pośredników w UE”, który miał wesprzeć wydawców w ich wysiłkach na rzecz tworzenia dostępnych treści i umożliwienia ich bardziej dynamicznego

⁸¹² Wniosek - Dyrektywa Rady w sprawie wprowadzenia w życie zasady równego traktowania osób bez względu na religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną COM (2008) 426 2008-0140.

⁸¹³ Brief: Europe Acts on Visually Impaired Reader Access, 2010 <https://www.ip-watch.org/2010/09/19/europe-acts-on-visually-impaired-reader-access/> [dostęp: 8.05.2023 r.].

⁸¹⁴ A. Broderick, D. Ferri *Research handbook on EU disability law*. Research Handbooks in European Law series, Edward Elgar Publishing, 2020, Cheltenham / Northampton, s. 207.

⁸¹⁴ Joint Press Release: The European Blind Union (EBU) & the Federation of European Publishers (FEP) <https://fep-fec.eu/Joint-Press-release-The-European> [dostęp: 13.05.2022 r.].

transgranicznego obiegu poprzez obejście ograniczeń nałożonych przez przepisy krajowe. Niezwłocznie po zawarciu porozumienia, jego sygnatariusze⁸¹⁵ utworzyli Europejską Sieć Zaufanych Pośredników (*ang. European Trusted Intermediaries Network*, dalej: ETIN) z siedzibą w Brukseli i reprezentującą zarówno pośredników, jak i podmioty praw autorskich. Porozumienie było wskazywane jako główne osiągnięcie w ramach strategii „Pomoc osobom niepełnosprawnym w dostępie do treści”, która jest częścią szóstego filaru poświęconego podnoszeniu umiejętności cyfrowych i integracji, mającą na celu zwiększenie liczby dostępnych publikacji, a tym samym zagwarantowanie uczestnictwa w życiu kulturalnym osób niepełnosprawnych (zgodnie z art. 30 KPON)⁸¹⁶. Kontynuacją podjętych działań było ponowne spotkanie przedstawicieli Europejskiego Związku Niewidomych i Federacji Wydawców Europejskich w 2018 r.⁸¹⁷ Przedyskutowano wówczas kwestie współpracy zarówno na szczeblu unijnym, jak i krajowym i zobowiązano się do kontynuowania dotychczasowych działań – zwłaszcza poprzez techniczne dostosowanie procesu publikacji i całego ekosystemu od platform do narzędzi wspomagających⁸¹⁸.

1.1.1 Strategia na rzecz osób niepełnosprawnych 2010–2020

Tożsamą intencję wyrażała opublikowana 15 listopada 2010 r. przez Komisję Europejską Europejska Strategia wobec niepełnosprawności na lata 2010-2020 – odnowione zobowiązanie do budowania Europy bez barier.⁸¹⁹ Podkreślono w niej znaczenie budowy otoczenia społecznego, które nie wyklucza żadnego z członków oraz znaczenie prowadzenia działań na rzecz pełnej dostępności towarów i usług – z uwagi na starzenie się społeczeństw krajów członkowskich UE⁸²⁰. Działania podejmowane w ramach Strategii 2010-2020 zorientowane były na eliminację barier, a zarazem osiągnięcie „pełnego uczestnictwa w życiu gospodarczym i społecznym osób niepełnosprawnych” – określanego jako kluczowy krok do „odniesienia sukcesu w tworzeniu zrównoważonego włączenia społecznego”⁸²¹. Wśród określonych w

⁸¹⁵ M.in. The Federation of European Publishers, the European Writers Council, the European Dyslexia Association, the International Federation of Reproduction Rights Organizations, International Association of Scientific, Technical and Medical Publishers.

⁸¹⁶ A. Broderick, D. Ferri, *Research ...*, s. 207.

⁸¹⁷ Joint Press Release: The European Blind Union (EBU) & the Federation of European Publishers (FEP) <https://fep-fee.eu/Joint-Press-release-The-European> [dostęp: 13.05.2022 r.].

⁸¹⁸ *Ibidem*.

⁸¹⁹ Komunikat do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów COM (2010) 636: Europejska Strategia wobec niepełnosprawności na lata 2010-2020 – odnowione zobowiązanie do budowania Europy bez barier.

⁸²⁰ *Ibidem*.

⁸²¹ *Ibidem*.

Strategii 2010-2020 ośmiu głównych obszarów aktywności to właśnie życie kulturalne, dostęp do wiedzy i ich wzajemne oddziaływanie z prawami autorskimi zostały zidentyfikowane jako konieczne do zapewnienia „dostępności” i „uczestnictwa”⁸²². W odniesieniu do „dostępności” Komisja planowała „promowanie dialogu między użytkownikami a przemysłem prowadzącego do dobrowolnych porozumień” w dziedzinie praw autorskich i telewizji cyfrowej. Po stronie „uczestnictwa” i związanego z tym celu, jakim jest posiadanie pełnego dostępu do materiałów kulturalnych, cel wspierania transgranicznego obiegu dostępnych dzieł jest połączony z celem zapewnienia dostępu do Europeana⁸²³ – największej europejskiej biblioteki wirtualnej dedykowanej osobom niepełnosprawnym.

1.1.2 Strategia na rzecz osób niepełnosprawnych 2021–2030

W marcu 2021 r. Komisja Europejska przyjęła nową Strategię na rzecz praw osób niepełnosprawnych 2021–2030⁸²⁴ (dalej: Strategia 2021-2030). Strategia 2010–2020 została oparta na wynikach poprzedniej Europejskiej Strategii w sprawie Niepełnosprawności 2010–2020. Przykładem powyższego jest przede wszystkim to, że Strategia 2010–2020 oraz przyjęcie dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1564⁸²⁵, a także rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1563⁸²⁶, były zasadniczymi instrumentami umożliwiającym przyjęcie przez UE Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych⁸²⁷ i Traktatu z Marrakeszu⁸²⁸.

Celem Strategii 2020–2030 jest jednak również uzupełnienie luk, gdyż pomimo poczynionych osiągnięć osoby niepełnosprawne nadal napotykały znaczne bariery i są coraz

⁸²² Ibidem.

⁸²³ Więcej o Europeana: Europeana, <https://www.europeana.eu/pl> [dostęp: 04.04.2023 r.].

⁸²⁴ Unia równości: Komisja Europejska przedstawia strategię na rzecz praw osób z niepełnosprawnościami na lata 2021-2030, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/ip_21_810 [dostęp: 04.04.2023 r.].

⁸²⁵ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie niektórych dozwolonych sposobów korzystania z określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim i prawami pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem oraz w sprawie zmiany dyrektywy 2001/29/WE w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym.

⁸²⁶ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1563 z dnia 13 września 2017 r. w sprawie transgranicznej wymiany między Unią a państwami trzecimi kopii w dostępnych formatach określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim i prawami pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem.

⁸²⁷ Decyzja Rady z dnia 26 listopada 2009 roku w sprawie zawarcia przez Wspólnotę Europejską Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawach osób niepełnosprawnych (2010/48/WE).

⁸²⁸ Decyzja Rady z dnia 14 kwietnia 2014 r. w sprawie podpisania, w imieniu Unii Europejskiej, Traktatu z Marrakeszu o ułatwieniu dostępu do opublikowanych utworów osobom niewidomym, niedowidzącym i cierpiącym na inne zaburzenia odczytu druku.

bardziej zagrożone ubóstwem i dyskryminacją w dostępie do przedmiotów i usług.⁸²⁹ Pomimo tego, że Strategia 2020–2030 w zasadniczej mierze oparta została na zamiarze wdrożenia Europejskiego filaru praw socjalnych⁸³⁰, a w konsekwencji do przyczynienia się do wzrostu zatrudnienia i polityki społecznej w Europie, to w pewnym zakresie nawiązuje jednak do celów preambuły KPON oraz art. 30 KPON. Zgodnie z art. 1 KPON w Strategii 2021–2030 uwzględnia się przede wszystkim różnorodność niepełnosprawności, obejmującą długoterminowe upośledzenia fizyczne, umysłowe, intelektualne lub sensoryczne, które były dotychczas pomijane przy rozważaniach indywidualnych i katalogowane do wspólnego pojęcia „niepełnosprawności”.

Odnosząc się do ryzyka wielu niekorzystnych warunków w dostępie do kultury, z którymi mierzą się osoby niepełnosprawne, Strategia 2021–2030 wskazuje zestaw działań zapewniających równe uczestnictwo i zapobieganie dyskryminacji osób niepełnosprawnych w zakresie dostępu do edukacji i kultury. Przede wszystkim akcentuje się w niej rolę środowiska wirtualnego, podkreślając, iż nie jest możliwe uczestniczenie na zasadach równych szans w życiu społecznym, jeżeli środowisko wirtualne nie jest do tego odpowiednio przystosowane⁸³¹. Wskazano jednocześnie, że przystosowanie to jest możliwe dzięki Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/2102 z dnia 26 października 2016 r. w sprawie dostępności stron internetowych i mobilnych aplikacji organów sektora publicznego⁸³² oraz Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/882 z dnia 17 kwietnia 2019 r. w sprawie wymogów dostępności produktów i usług⁸³³, zwanej również Europejskim Aktem o Dostępności (*European Accessibility Act*; dalej: EAA, Europejski Akt o Dostępności).

1.1.3 Europejski Filar Praw Socjalnych

Europejski Filar Praw Socjalnych⁸³⁴, podpisany 17 listopada 2017 r., przewidywał nowy katalog praw dla obywateli Unii Europejskiej. Opierając się na dwudziestu podstawowych

⁸²⁹ Unia równości: Komisja Europejska przedstawia strategię na rzecz praw osób z niepełnosprawnościami na lata 2021-2030, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_21_813 [dostęp: 04.04.2023 r.].

⁸³⁰ European Commission. Employment, Social Affairs & Inclusion. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1226> [dostęp: 04.04.2023 r.].

⁸³¹ European Commission, *Questions and Answers: Strategy for the Rights of persons with disabilities 2021-2030*, <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8376&furtherPubs=yes> [dostęp: 04.04.2023 r.].

⁸³² Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/2102 z dnia 26 października 2016 r. w sprawie dostępności stron internetowych i mobilnych aplikacji organów sektora publicznego.

⁸³³ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/882 z dnia 17 kwietnia 2019 r. w sprawie wymogów dostępności produktów i usług.

⁸³⁴ Międzyinstytucjonalna proklamacja Europejskiego filaru praw socjalnych, Dz. U.UE z dnia 13 grudnia 2017 r.

zasadach, został uporządkowany według kategorii: równych szans i dostępu do zatrudnienia, uczciwych warunków pracy oraz ochrony socjalnej i integracji społecznej. W obszarze praw osób niepełnosprawnych wskazuje on na konieczność zapewnienia: równych szans w dostępie do dóbr i usług dostępnych dla społeczeństwa (bez względu na posiadaną niepełnosprawność) (rozdział I., pkt 3) oraz usług, które pozwolą na udział w życiu społecznym (rozdział III, pkt 17).

1.1.4 Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 7 października 2021 r. w sprawie ochrony osób z niepełnosprawnościami

Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 7 października 2021 r. w sprawie ochrony osób z niepełnosprawnościami (Ochrona osób z niepełnosprawnościami za pośrednictwem petycji – wyciągnięte wnioski)⁸³⁵ – stanowiła deklaratywną odpowiedź na szereg petycji, dyrektyw, wniosków i innych dokumentów UE, których wspólną intencją jest zwalczanie dyskryminacji doświadczanej przez osoby niepełnosprawne. Dokument ten w sposób kompleksowy odnosił się do wielu zagadnień, w tym: dyskryminacji, potrzeb edukacyjnych, problemów doświadczanych przez niepełnosprawne kobiety i dziewczynki⁸³⁶. W zakresie potrzeb w dostępie wskazano w nim na: zasadnicze znaczenie dostępności i projektowania uniwersalnego (pkt 62)⁸³⁷, potrzebę zapewnienia dostępu do technologii wspomagających (pkt 62⁸³⁸). Państwa członkowskie zostały zarazem wezwane do uznania znaczenia technologii wspomagających dla życia osób niepełnosprawnych (pkt 96⁸³⁹) oraz finansowania technologii wspomagających (pkt 93⁸⁴⁰) i zachęcone do opracowywania programów włączających osoby niepełnosprawne do społeczeństwa poprzez sport, sztukę i kulturę (art. 98⁸⁴¹).

⁸³⁵ Rezolucja Parlamentu Europejskiego 2020/2209 z dnia 7 października 2021 r. w sprawie ochrony osób z niepełnosprawnościami za pośrednictwem petycji: zdobyte doświadczenia (petycje nr 2582/2013, 2551/2014, 0074/2015, 0098/2015, 1140/2015, 1305/2015, 1394/2015, 0172/2016, 0857/2016, 1056/2016, 1147/2016, 0535/2017, 1077/2017, 0356/2018, 0367/2018, 0371/2018, 0530/2018, 0724/2018, 0808/2018, 0959/2018, 0756/2019, 0758/2019, 0954/2019, 1124/2019, 1170/2019, 1262/2019, 0294/2020, 0470/2020, 0527/2020, 0608/2020, 0768/2020, 0988/2020, 1052/2020, 1139/2020, 1205/2020, 1299/2020, 0103/2021 i inne).

⁸³⁶ Ibidem.

⁸³⁷ Ibidem.

⁸³⁸ Ibidem.

⁸³⁹ Ibidem.

⁸⁴⁰ Ibidem.

⁸⁴¹ Ibidem.

1.2 Inicjatywy z zakresu prawa autorskiego

1.2.1 Zmiana Dyrektywy InfoSoc

W dniu 13 września 2017 r. rozporządzeniem UE 2017/1563⁸⁴² i dyrektywą 2017/1564⁸⁴³ wprowadzono do prawa UE nowy obowiązkowy wyjątek od przepisów dotyczących praw autorskich, zgodnie z postanowieniami Traktatu. W 2017 r. Trybunał Sprawiedliwości orzekł, że UE posiada kompetencje do zawarcia Traktatu z Marrakeszu. W dniu 15 lutego 2018 r. decyzją Rady UE 2018/254⁸⁴⁴ zatwierdzono zawarcie Traktatu przez jego pełną ratyfikację, zaś UE ratyfikowała Traktat w dniu 12 października 2018 r.

Ponieważ w kwestii barier prawa autorskiego wobec udostępniania utworów na rzecz osób niepełnosprawnych InfoSoc odnosił się w sposób ogólny, w świetle przystąpienia Unii Europejskiej do Traktatu z Marrakeszu Dyrektywa InfoSoc została w 2017 r. zmieniona Dyrektywą 2017/1564 w celu ustanowienia zasad korzystania z niektórych utworów bez zezwolenia posiadaczy praw na rzecz osób niedowidzących.

1.2.3 Dyrektywa 2017/1564 i Rozporządzenie 2017/1563

Choć Dyrektywa 2017/1564 wdrożyła w systemie Unii Europejskiej postanowienia Traktatu z Marrakeszu, ustanawiając przy tym obowiązujący rygor, z którego korzystają konkretnie osoby z wadami wzroku, to z uwagi na swoją kompatybilność z postanowieniami Traktatu ma zastosowanie tylko do dzieł „w formie książki, czasopisma, gazety, czasopisma lub innego rodzaju pisma, w tym notacji, w tym zapisu nutowego i związanych z nimi ilustracji (...)”⁸⁴⁵ (art. 2 ust. 1). Tym samym, Dyrektywa 2017/1564 zatem ma zastosowanie tylko do ograniczonej liczby dzieł artystycznych, „związanych” treściowo z wymienionymi utworami.

⁸⁴² Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1563 z dnia 13 września 2017 r. w sprawie transgranicznej wymiany między Unią a państwami trzecimi kopii w dostępnych formatach określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim i prawami pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem (Dz.U. L 242 z 20.09.2017).

⁸⁴³ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1564 z dnia 13 września 2017 r. w sprawie niektórych dozwolonych sposobów korzystania z określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim i prawami pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem oraz w sprawie zmiany dyrektywy 2001/29/WE w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym (Dz.U. L 242 z 20.9.2017).

⁸⁴⁴ Decyzja Rady (UE) 2018/254 z dnia 15 lutego 2018 r. w sprawie zawarcia, w imieniu Unii Europejskiej, Traktatu z Marrakeszu o ułatwieniu dostępu do opublikowanych utworów osobom niewidomym, słabowidzącym i osobom z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem (Dz.U. L 48 z 21.02.2018, s. 1–2).

⁸⁴⁵ Art. 2 ust 1 Dyrektywy 2017/1564.

Regulacji tej nie zmienia również Rozporządzenie 2017/1563⁸⁴⁶, które choć przewiduje wyjątek od praw autorskich, aby umożliwić transgraniczną wymianę kopii w formatach umożliwiających dostęp osobom niepełnosprawnym między UE a państwami trzecimi będącymi stronami Traktatu z Marrakeszu na rzecz osób z wadami wzroku⁸⁴⁷, to jednak w zakresie regulacji względem utworów chronionych prawem autorskim odnosi się tak samo jak Dyrektywa 2017/1563, tzn. obejmuje tylko „związane z nimi ilustracje”.

1.2.4 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/882 – Europejski Akt o Dostępności

W zasadniczych założeniach Dyrektywa EEA wymaga od państw członkowskich zwiększenia dostępności powszechnie używanych produktów i usług dla wszystkich obywateli Unii Europejskiej, niezależnie od ich sprawności. Jej zadaniem jest ponadto uproszczenie procesu wdrażania w życie postanowień Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, w tym przede wszystkim jej art. 9, stanowiącego o obowiązku państw-stron do zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępności na zasadzie równości z innymi osobami. Jak podkreśla się w rozdziale II niniejszej rozprawy, dostępność jest wstępnym warunkiem samodzielnego życia osób z niepełnosprawnością oraz pełnego i równego uczestnictwa w społeczeństwie – czyli korzystania z praw człowieka (obywatelskich, gospodarczych, społecznych i kulturalnych). Bez uzyskania dostępu do informacji, komunikacji, systemów komunikacyjnych, środowiska czy transportu bądź wreszcie utworów, osoby niepełnosprawne nie miałyby równych możliwości uczestniczenia w życiu społecznym. Jak wskazywano we wcześniejszych rozważaniach, brak dostępu do treści utworów stanowi jedną z kategorii wykluczenia z dostępu.

Z tej przyczyny, art. 2 Dyrektywy EEA wskazuje na konieczność zapewnienia dostępu i zakresu stosowania Dyrektywy wobec produktów wprowadzonych do obrotu po dniu 25 czerwca 2025 r., w tym czytników książek elektronicznych, książek elektronicznych i ich specjalistycznego oprogramowania⁸⁴⁸. W rekomendacjach dotyczących ogólnych wymogów dostępności wszystkich produktów objętych jej treścią na wytwarzanie ich w sposób uwzględniający potrzeby funkcjonalności dla użytkownika. W zakresie czytników książek

⁸⁴⁶ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1563.

⁸⁴⁷ Dyrektywa UE 2017/1563.

⁸⁴⁸ Art. 2 pkt 1 lit e) oraz art. 2 pkt 2 lit e) Dyrektywy 2019/882.

elektronicznych wymóg ten zobowiązuje do wdrożenia technologii syntezy mowy⁸⁴⁹, a wobec książek elektronicznych do posiadania odpowiedniej technologii zapewniającej odtworzenie wszystkich wrażeń.

Powyższe stanowi realizację wskazanych w motywie 41 Preambuły Dyrektywy EEA problemów dotyczących braku dostatecznej kompatybilności kodu źródłowego oprogramowania z aplikacjami i przyszłymi technologiami wspomagającymi, co powinno skutkować w państwach członkowskich ujednoczeniem wymogów dostępności⁸⁵⁰. Aby kompleksowo zaradzić temu zjawisku, Sekcja IV Załącznika nr I w literze f) określa szerokie ramy, które powinna spełnić książka elektroniczna, aby zapewnić pełną dostępność treści dla użytkownika, poprzez:

1. zapewnianie – w sytuacji, gdy książka elektroniczna zawiera oprócz tekstu także dźwięk – synchronizacji tekstu i dźwięku;
2. zapewnianie, by cyfrowe pliki książki elektronicznej nie uniemożliwiały prawidłowego funkcjonowania technologii wspomagających;
3. zapewnianie dostępu do treści, nawigacji po treści pliku i jego układzie graficznym (również w dynamicznym układzie graficznym), struktury, elastyczności i możliwości wyboru sposobu prezentacji treści;
4. umożliwienie alternatywnego przedstawienia treści i jej interoperacyjności z różnorodnymi technologiami wspomagającymi w taki sposób, by było ono zauważalne, funkcjonalne, zrozumiałe i solidne;
 - a. zapewnianie, by były one wykrywalne, poprzez oferowanie informacji za pośrednictwem metadanych dotyczących ich cech decydujących o dostępności;
5. zapewnianie, by środki w zakresie zarządzania prawami cyfrowymi nie blokowały cech decydujących o dostępności⁸⁵¹.

Niestety, do dnia złożenia niniejszej rozprawy nie zostały określone precyzyjne ramy dla zrealizowania powyższych zobowiązań. Dyrektywa EEA i jej zalecenia stanowią wobec tego raczej przedstawienie kierunku, w którym będzie podążać prawodawstwo UE dotyczące osób niepełnosprawnych. Aktualne stanowisko organów europejskich identyfikuje wykluczenie w dostępie osób niepełnosprawnych również jako wykluczenie cyfrowe, na co wskazują przede wszystkim wydawane zalecenia bądź rezolucje, mające na celu

⁸⁴⁹ Załącznik I Sekcja I pkt 2 lit o) ii) Dyrektywy 2019/882.

⁸⁵⁰ Motyw 41 preambuły Dyrektywy 2019/882.

⁸⁵¹ Załącznik I, Sekcja IV lit f) Dyrektywy 2019/882.

rozpowszechnianie dostępności - np. zalecenie Rady Europy nr Rec. (2006)5⁸⁵², zalecenie nr Rec. (2009)8⁸⁵³, Europejska agenda cyfrowa⁸⁵⁴ czy Rezolucja ResAP (2001)3⁸⁵⁵.

1.3 Koncepcja uzasadnienia wyprowadzenia szerokiego wyjątku na rzecz osób niepełnosprawnych w oparciu o podstawy normatywne aktów prawa Unii Europejskiej

Pomimo że na forum Unii Europejskiej już w 2001 r. przewidywano potrzebę osiągnięcia sprawiedliwej równowagi między podmiotami praw autorskich a użytkownikami chronionych utworów⁸⁵⁶, a komentatorzy wskazywali, że to właśnie dobrze opracowane wyjątki lub ograniczenia są niezbędnym narzędziem do osiągnięcia takiej równowagi⁸⁵⁷, to takiej równowagi nadal nie osiągnięto⁸⁵⁸. W tym miejscu nasuwa się pytanie, czy wobec takiego stanu rzeczy jest możliwe wprowadzenie uniwersalnego, szerzej zakrojonego wyjątku dla osób niepełnosprawnych w oparciu o dotychczasowe działania prawodawcy europejskiego.

1.3.1 Podstawa wynikająca z Dyrektywy 2017/1564

Motyw 18 Dyrektywy 2017/1564 stanowi, że „Celem przyjęcia niniejszej dyrektywy jest zapewnienie przez Unię beneficjentom dostępu do książek i innych materiałów drukowanych w dostępnych formatach na całym rynku wewnętrznym. Przedmiotowa

⁸⁵² Zalecenie Rec (2006)5 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie Planu działań Rady Europy w celu promocji praw i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w społeczeństwie: podnoszenie jakości życia osób niepełnosprawnych w Europie 2006–2015 zostało przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 kwietnia 2006 r. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680595206> [dostęp: 10.05.2023 r.].

⁸⁵³ Zalecenie Rec (2009)8 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie osiągnięcia pełnego uczestnictwa przez zastosowanie zasad projektowania uniwersalnego, przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 21 października 2009 r. na 1068 posiedzeniu przedstawicieli ministrów https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d0459 [dostęp: 10.05.2023 r.].

⁸⁵⁴ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów: Europejska agenda cyfrowa, Bruksela, dnia 26 sierpnia 2010, KOM (2010) 245.

⁸⁵⁵ Rezolucja ResAP (2001)3 w sprawie dążenia do pełnego włączenia osób niepełnosprawnych dzięki stosowaniu nowych integracyjnych technologii (wraz z memorandum wyjaśniającym) poprzez nowe technologie sprzyjające włączeniu społecznemu, przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 24 października 2001 https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804eaa98 [dostęp: 10.05.2023 r.].

⁸⁵⁶ Motyw 31 Dyrektywy InfoSoc.

⁸⁵⁷ C. Geiger, F. Schonherr, *Defining the scope of protection of copyright in the EU: the need to reconsider the aquis regarding limitations and exceptions* [w:] T. Synodinou, *Codification of European copyright law, Challenges and perspectives*, Kluwer Law International, 2012, s. 132-167.

⁸⁵⁸ C. Geiger, *The future of copyright in Europe: striking a fair balance between protection and access to information*. Report for the Committee on Culture, Science and Education – Parliamentary Assembly, Council of Europe, s. 1-14, https://www.unistra.fr/uploads/media/Report_Future_of_Copyright.pdf [dostęp: 23.08.2023 r.], D. Gervais, *(Re)structuring copyright. A comprehensive path to international copyright reform*, Edward Elgar Cheltenham 2017, s. 176-185.

dyrektywa stanowi zatem zasadniczy pierwszy krok do poprawy dostępu osób niepełnosprawnych do utworów”⁸⁵⁹. W perspektywie realizowania globalnej polityki wobec osób niepełnosprawnych to sformułowanie niewątpliwie pozwala na dokonywanie dalej idących działań. Ponadto, motyw 19 Dyrektywy 2017/1564 upoważnia Komisję do „dokonania oceny sytuacji w zakresie dostępności utworów i innych przedmiotów objętych ochroną w dostępnych formatach, innych niż te wchodzące w zakres stosowania niniejszej dyrektywy, a także dostępności utworów i innych przedmiotów objętych ochroną w dostępnych formatach dla osób z innymi niepełnosprawnościami⁸⁶⁰”. Ten sam motyw wzywa zresztą Komisję do „dokładnego śledzenia” sytuacji i przyznaje, że zmiany w zakresie dyrektywy można rozważyć na podstawie sprawozdania, które ma przedstawić Komisja.

1.3.2 Podstawa z zakresu praw człowieka

Warto wskazać, że wyjątek marrakeszański, jak również treści wdrażających go do systemu prawa UE Dyrektywy 2017/1564 i Rozporządzenia 2017/1563, jak i wyjątek dotyczący niepełnosprawności ujęty w Dyrektywie InfoSoc mają swoje oparcie w uniwersalnych aktach praw człowieka. Z tej przyczyny rozszerzenie zakresu istniejących wyjątków znalazłoby oparcie wywodzone z ochrony przyznawanej na poziomie uniwersalnym. Dodatkowo, koncepcja wprowadzenia uniwersalnego wyjątku mogłaby znaleźć oparcie również w Zasadzie niedyskryminacji osób niepełnosprawnych, zapisanej zarówno w art. 10 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej, jak i w art. 21 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Artykuł 26 Karty rozszerza ponadto integrację osób niepełnosprawnych poprzez „uznanie ich prawa do korzystania ze środków mających na celu zapewnienie ich niezależności, integracji i uczestnictwa w życiu społeczności”⁸⁶¹. Jak zasadnie wskazuje zatem L. Guibault „w odniesieniu do ograniczeń wynikających z podstawowych praw i wolności można wywodzić, że „prawnie uzasadnione interesy” użytkownika są oceniane w świetle prawa pozytywnego jako tak istotne, że ustawodawca ma nie tylko kompetencje by uwzględnić te interesy, ale obowiązek, aby to zrobić”⁸⁶².

⁸⁵⁹ Motyw 18 Dyrektywy 2017/1564.

⁸⁶⁰ Motyw 19 Dyrektywy 2017/1564.

⁸⁶¹ Art. 26 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej.

⁸⁶² L. Guibault, *Copyright limitations and contracts. An analysis of the contractual overridability of limitations on copyright*, The Hague/London/Boston: Kluwer Law International 2002, s. 48.

1.3.3 Podstawa wynikająca z orzecznictwa UE – sprawy C-201/13 Deckmyn i C-117/13 Ulmer

Do osiągnięcia równowagi interesów wzywa również orzecznictwo TSUE⁸⁶³. O ile nie ulega wątpliwości, że wyjątki od prawa autorskiego co do zasady należy interpretować w sposób ścisły⁸⁶⁴, o tyle TSUE w niektórych przypadkach uwzględnił przecież przewagę praw podmiotów uprawnionych wobec podmiotów prawa autorskiego.

W sprawie C-201/13 Deckmyn⁸⁶⁵, która dotyczyła praw zarówno autorów parodii, a zarazem praw użytkowników chronionych przedmiotów⁸⁶⁶ sygnalizowano, że wdrożenie wyjątków i ograniczeń w systemie prawa krajowego powinno odbywać się zgodnie z zasadami zachowania równowagi praw i interesów różnych podmiotów prawa autorskiego.

W sprawie C-117/13 Ulmer⁸⁶⁷, która dotyczyła art. 5 ust. 3 lit. n) Dyrektywy InfoSoc, Trybunał orzekł, że na podstawie tej normy biblioteki publicznie mają nie tylko prawo do udostępniania utworów, ale również prawo do digitalizacji utworów na podstawie art. 5 ust. 2 lit. c) tej samej dyrektywy. Wobec przedmiotowego rozstrzygnięcia pojawiły się głosy krytyczne, a niektórzy komentatorzy wskazywali, że użytkownicy nie posiadają prerogatyw przysługujących podmiotom praw autorskich, stanowiących podstawę wyłącznej władzy do swobodnego rozporządzania przedmiotem prawa⁸⁶⁸. Zwracano jednak uwagę, że wyjątki lub ograniczenia prawa autorskiego mogą być postrzegane jako „prawa obiektywne”, które nie są przypisywane konkretnym osobom i nie pociągają za sobą indywidualnego prawa do zadośćuczynienia. Mogą one nadal jednak przyznawać pewną ochronę uzasadnionym interesom użytkowników, nakazując poszanowanie i ochronę takich interesów. Ponadto TSUE wyraźnie stwierdził, że chociaż wyjątki z dyrektywy InfoSoc należy interpretować ściśle, ich skuteczne wykorzystanie powinno być chronione, tak samo jak cel i intencja ich wykorzystania⁸⁶⁹.

⁸⁶³ A. Ramalho, *The competence of European Union in copyright lawmaking. A normative perspective of EU powers for copyright harmonization*, Springer 2016, s. 56-58.

⁸⁶⁴ Wyrok TSUE z dnia 16 lipca 2009 r. w sprawie C-5/08, Infopaq, (dalej: sprawa InfoPaq), Wyrok TSUE z dnia 1 grudnia 2011 r. w sprawie C-145/10, Eva-Maria Painer, (dalej: sprawa Painer), Wyrok TSUE z dnia 3 września 2014 r. w sprawie C-201/13, Johan Deckmyn (dalej: sprawa Deckmyn), Wyrok TSUE z dnia 9 lutego 2012 r. w sprawie C-277/10 Martin Luksan przeciwko Petrusowi van der Let (dalej: sprawa Luksan).

⁸⁶⁵ Sprawa Deckmyn.

⁸⁶⁶ Sprawa Deckmyn.

⁸⁶⁷ Sprawa Ulmer.

⁸⁶⁸ L. Guibault, *Limitations on copyright. An analysis of the Contractual Overridability of Limitations on Copyright*, Kluwer Law International 2002, s. 48, S. Jacques, *The parody exception in copyright law*, Oxford University Press, 2019, s. 75.

⁸⁶⁹ Sprawa Ulmer.

1.4 Podsumowanie unormowań Unii Europejskiej

Wyjątki dotyczące niepełnosprawności na poziomie UE zostały ujęte w Dyrektywie InfoSoc oraz w nowszej Dyrektywie 2017/1564, która implementuje Traktat z Marrakeszu do porządku prawnego UE. W ślad za Traktatem, Dyrektywa 2017/1564 ogranicza się do „ilustracji związanych” w ramach utworów literackich, dlatego jej zakres nie może objąć wszystkich dzieł artystycznych. Istotnym czynnikiem określającym kierunek rozwoju prawa europejskiego będą zatem regulacje Dyrektywy EEA, której regulacje przedstawiają nowy kierunek dla zmian prawodawstwa UE dotyczącego osób niepełnosprawnych. Choć do roku 2019 r. w systemie prawa UE poza art. 5 ust 3 Dyrektywy InfoSoc nie istniały wyraźne odniesienia do korzystania z innych, dostępnych formatów niż te opisane w Traktacie z Marrakeszu, to promowanie takiego dostępu było zgodne z polityką UE. Powołanie Dyrektywy EEA jest nie tylko zgodne z kierunkiem rozwoju dotychczasowych działań przyjętych przez UE wobec osób niepełnosprawnych. Dyrektywa ta bowiem w spektakularny sposób łączy uznany standard praw człowieka w kontekście zapewnienia prawa dostępu do utworów wraz z możliwościami, które oferują nowe technologie. Przewidziane w niej obowiązki poszerzają możliwości zapewnienia dostępu do utworów, a zakres obowiązywania Dyrektywy – choć zawężony do państw członkowskich UE – niesie za sobą obietnicę zaspokojenia przynajmniej części potrzeb europejskiej grupy osób niepełnosprawnych. Niemniej jednak, jak wskazano we wcześniejszych rozważaniach, działania na rzecz osób niepełnosprawnych – zwłaszcza w wymiarze zapewnienia dostępu do dóbr o charakterze niematerialnym – powinny mieć zintegrowany wymiar i dokonywać się w wymiarze uniwersalnym, a nie regionalnym. Treść Dyrektywy EEA w pełni wyraża owe przyjęte standardy i wskazuje, że historyczny rozwój unormowań aktów prawa UE mógłby również przemawiać za wprowadzeniem uniwersalnego wyjątku prawa autorskiego w odniesieniu do szerszego katalogu przedmiotów i beneficjentów wspomnianego wyjątku.

2. Działania prawodawcze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej wobec zawarcia Traktatu z Marrakeszu

2.1 Zmiany treści sekcji § 121 The Copyright Act

Na skutek przystąpienia przez USA w 2021 r. do Traktatu z Marrakeszu amerykańskie wyjątki prawa autorskiego na rzecz osób niepełnosprawnych zostały zaktualizowane w taki

sposób, aby realizować działania na rzecz zrównania praw osób niepełnosprawnych w dostępie do utworów chronionych prawem autorskim zgodnie z postanowieniami Traktatowymi. Z tej przyczyny zakres utworów objętych sekcją § 121 z „niedramatycznych dzieł literackich” został zmieniony na: „wszystkie utwory literackie i muzyczne”.

Zmienione zostało również dotychczasowe pojęcie „wyspecjalizowanych formatów” – które było ograniczone do określonych technologii – na szerszy znaczeniowo termin „dostępnych formatów”, który obejmuje również powiązane ilustracje zintegrowane z tekstem lub napisem. To ostatnie pojęcie jest obecnie definiowane bez odniesienia do przedmiotu i oznacza „alternatywny sposób lub formę, która daje uprawnionej osobie dostęp do utworu, gdy kopia (...) jest używana wyłącznie przez uprawnioną osobę, aby umożliwić jej posiadanie i dostęp tak realnie i komfortowo jak osobie bez takiej niepełnosprawności.”⁸⁷⁰

W treści normy z sekcji § 121 zaktualizowano również pojęcie użytkowników z dotychczasowych: „niewidomych lub innych osób niepełnosprawnych”, na nowe, tj.: „osoby uprawnione”. Dodatkowo, uzupełniono ją dodatkową sekcją § 121a, odnoszącą się do kwestii transgranicznej wymiany utworów.

Przedmiotowe zmiany prezentuje niniejsza tabela:

<p>Sekcja § 121a The Copyright Act. Ograniczenia praw wyłącznych: reprodukcja dla niewidomych lub innych osób niepełnosprawnych w krajach traktatu z Marrakeszu</p>	<p>(a) Niezależnie od postanowień sekcji 106⁸⁷¹ i 602⁸⁷², nie stanowi naruszenia praw autorskich eksportowanie przez uprawniony podmiot, działający zgodnie z niniejszą sekcją, kopii lub phonorecordów⁸⁷³ wcześniej opublikowanego utworu literackiego lub wcześniej opublikowanego utworu muzycznego, utrwalonych w formie tekstu lub zapisu w dostępnych formatach, do innego kraju, jeżeli eksport jest dokonywany do</p> <p>(1) uprawnionego podmiotu mającego siedzibę w kraju, który jest Stroną Traktatu z Marrakeszu; lub</p> <p>(2) uprawnionej osoby w kraju, który jest Stroną Traktatu z Marrakeszu, jeżeli przed eksportem takich kopii lub phonorecordów upoważniony podmiot zaangażowany w eksport nie wiedział ani nie miał uzasadnionych podstaw,</p>
---	--

⁸⁷⁰ Sekcja § 121a The Copyright Act.

⁸⁷¹ Sekcja § 106 The Copyright Act.

⁸⁷² Sekcja § 602 The Copyright Act.

⁸⁷³ Pojęcie „*phonorecord*” jest zdefiniowane w ustawie o prawie autorskim Stanów Zjednoczonych z 1976 r. jako przedmiot materialny, który ucieleśnia dźwięki (inne niż te towarzyszące nagraniem audiowizualnym, takim jak filmy). Z ustawy o prawie autorskim wynika, że "phonorecords" to przedmioty materialne, w których dźwięki, inne niż towarzyszące filmowi lub innemu utworowi audiowizualnemu, są utrwalone za pomocą jakiegokolwiek znanej obecnie lub później opracowanej metody, i z których dźwięki mogą być postrzegane, odtwarzane lub w inny sposób przekazywane, bezpośrednio lub za pomocą maszyny lub urządzenia. Termin "*phonorecord*" obejmuje zatem przedmiot materialny, w którym dźwięki zostały utrwalone po raz pierwszy. W świetle prawa przykładami na powyższe są wymienione kolejno: nagranie przewodowe; płyta gramofonowa (płyta winylowa) 16-, 33-, 45- lub 78-obrotowa, taśma szpulowa, taśma 8-scieżkowa, kompaktowa taśma kasetowa, płyta kompaktowa, płyta DVD audio oraz plik MP3 zapisany na komputerze, dysku kompaktowym lub pamięci flash USB. Źródło: U.S. Copyright Office Definitions, <https://www.copyright.gov/help/faq/definitions.html> [dostęp: 24.08.2023 r.].

	<p>aby wiedzieć, że kopie lub phonorecordy będą używane w sposób inny niż przez uprawnione osoby.</p> <p>(b) Niezależnie od postanowień sekcji 106 i 602, nie stanowi naruszenia praw autorskich importowanie przez podmiot uprawniony lub osobę uprawnioną, lub osobę działającą w imieniu osoby uprawnionej, działającą zgodnie z niniejszą sekcją, kopii lub phonorecordów wcześniej opublikowanego utworu literackiego lub wcześniej opublikowanego utworu muzycznego, który został utrwalony w formie tekstu lub zapisu w dostępnych formatach.</p> <p>(c) Prowadząc działalność zgodnie z podpunktem (a) lub (b), podmiot uprawniony ustala i stosuje własne praktyki, zgodnie ze swoimi szczególnymi uwarunkowaniami, w celu</p> <p>(1) ustalenia, że osoby, którym służy upoważniony podmiot, są osobami uprawnionymi</p> <p>(2) ograniczyć dystrybucję kopii w dostępnym formacie przez podmiot uprawniony do osób uprawnionych i podmiotów uprawnionych</p> <p>(3) zniechęcać do powielania i dystrybucji nieautoryzowanych kopii;</p> <p>(4) zachowanie należytej staranności i prowadzenie dokumentacji dotyczącej postępowania z kopiami utworów przez podmiot uprawniony, przy jednoczesnym poszanowaniu prywatności osób uprawnionych na równi z innymi osobami; oraz</p> <p>(5) ułatwiać efektywną transgraniczną wymianę kopii w dostępnym formacie poprzez publiczne udostępnianie</p> <p>(A) tytułów utworów, dla których podmiot uprawniony posiada kopie lub phonorecordy w dostępnym formacie oraz konkretnych dostępnych formatów, w których są one dostępne; oraz</p> <p>(B) informacji na temat polityki, praktyk i partnerów podmiotu uprawnionego w zakresie transgranicznej wymiany kopii w dostępnym formacie.</p> <p>(d) Żadne z postanowień niniejszej sekcji nie może być interpretowane jako ustanawiające</p> <p>(1) podstawy powództwa na mocy niniejszego tytułu; lub</p> <p>(2) podstawy do regulacji przez jakąkolwiek agencję federalną.</p> <p>(e) Żadne z postanowień niniejszego rozdziału nie może być interpretowane jako ograniczenie możliwości podejmowania jakichkolwiek działań dozwolonych na mocy niniejszego tytułu.</p> <p>(f) Dla celów niniejszej sekcji-</p> <p>(1) terminy "dostępny format", "uprawniony podmiot" i "uprawniona osoba" mają znaczenie nadane im w sekcji § 121; oraz</p> <p>(2) termin "Traktat z Marrakeszu" oznacza Traktat z Marrakeszu o ułatwieniu dostępu do opublikowanych utworów osobom niedowidzącym i osobom z upośledzeniem odczytu dźwięku zawarty w Marrakeszu (Maroko) w dniu 28 czerwca 2013 r.”⁸⁷⁴</p>
--	--

Tabela nr 12: Sekcja § 121a The Copyright Act.

⁸⁷⁴ Sekcja § 121 The Copyright Act.

Jak wynika z powyższego, dzięki normom sekcji §121a zgodne z prawem stało się eksportowanie dostępnych tekstów do upoważnionych podmiotów lub uprawnionych osób z państw, które są sygnatariuszami Traktatu z Marrakeszu. Na tej samej zasadzie zgodne z prawem jest również importowanie kopii (lub phonorecordów, w przypadku nagrań dźwiękowych) wcześniej opublikowanego utworu literackiego lub wcześniej opublikowanego utworu muzycznego, który został utrwalony w formie tekstu lub zapisu w dostępnym formacie. Takie udostępnianie jest dozwolone pod warunkiem:

- upewnienia się, że dana osoba spełnia status uprawnionego;
- dystrybucja kopii została ograniczona tylko do kręgu osób uprawnionych lub upoważnionych podmiotów;
- zachowania należytej staranności i prowadzenia dokumentacji dotyczącej postępowania z kopiami utworów przez upoważnione podmioty,
- publicznego udostępnienia tytułów utworów osiągalnych w dostępnych formatach;
- publicznego udostępniania informacji o polityce, praktykach i partnerach podmiotu uprawnionego w zakresie wymiany transgranicznej⁸⁷⁵.

2.2 Istotne mankamenty unormowań sekcji § 121 oraz sekcji § 121a The Copyright Act

Niestety, nawet pomimo wprowadzonych zmian, sekcje § 121 i § 121a The Copyright Act nadal są dotknięte takimi brakami, które uniemożliwiają zapewnienie osobom niepełnosprawnym pełnego dostępu do utworów w dostępnych formatach. Podkreślić jednak trzeba, że braki wynikają wprost z wad i ograniczeń Traktatu Marrakeszańskiego.

2.2.1 Mankamenty wynikające z ograniczonego zakresu utworów możliwych do przekształcenia

Choć znowelizowana poprawka § 121a poszerzyła zakres uprawnień osób z niepełnosprawnościami o „wszystkie utwory literackie i muzyczne”, o tyle jednak całokształt prawodawstwa nadal pomija problem dostosowania formatu do innych form sztuki. Jest to bardzo subtelna forma dyskryminacji, ponieważ wytwarza przepaść pomiędzy pozorną łatwością uzyskania dostępu do dzieł literackich w porównaniu do dostępu do dzieł malarskich, fotografii, grafiki czy rzeźby. Warto jednak przypomnieć, że brak ten nie wynika z

⁸⁷⁵ Sekcja § 121 The Copyright Act.

indywidualnej inicjatywy ustawodawcy, co właśnie z mankamentów regulacji marrakeszańskiej. Podobnie bowiem jak w przypadku Traktatu, normy sekcji §121 oraz §121a nie obejmują pełnego zakresu utworów, które mogłyby być przekształcone do dostępnych formatów. Pomimo rozszerzenia zakresu z utworów „niedramatycznych dzieł literackich” na utwory „literackie i muzyczne” nadal dochodzi do wyłączenia dzieł sztuki wizualnej oraz utworów znajdujących się w sferze cyfrowej. Choć wyłączenie treści cyfrowych z pierwotnego brzmienia sekcji §121 było uzasadnione w czasie wprowadzania poprawki Chafee oraz DMCA, to aktualnie stanowi zbędną i istotną barierę w dostępie. Bariery te były szczególnie silnie odczuwalne zwłaszcza podczas pandemii COVID-19, gdy wiele osób znajdowało się podczas przymusowej izolacji wymuszonej przebiegiem choroby, kwarantanną bądź lokalnym nakazem pozostania w miejscu zamieszkania. Jedynym źródłem pozyskiwania dostępu do utworów stała się w tym czasie sprzedaż wysyłkowa oraz właśnie dostęp do treści cyfrowych, uzyskiwany przy pomocy własnych urządzeń elektronicznych.

2.2.2 Braki wynikające z ograniczeń transgranicznej wymiany utworów

W odniesieniu do ograniczeń normatywnych wymiany utworów podkreślenia wymaga, że choć sekcja § 121a zapewnia wyraźne prawo do transgranicznej wymiany, to odnosi je do udostępniania przez upoważnione podmioty tylko niektórych rodzajów utworów, w relacji z z określonymi państwami, będącymi sygnatariuszami Traktatu z Marrakeszu. W przypadku transgranicznej wymiany utworów z krajami które nie ratyfikowały Traktatu uniknięcie zarzutów naruszenia praw autorskich będzie możliwe wyłącznie dzięki zastosowaniu *saving clause*⁸⁷⁶ z § 121a (e). Zgodnie z jej treścią bowiem żadne z postanowień sekcji § 121a nie mogą być interpretowane jako ograniczenie możliwości angażowania się w jakąkolwiek działalność dozwoloną na mocy § 121a⁸⁷⁷. Zapewnia ona zatem możliwość powołania się na zasadę *fair use* przy transgranicznym udostępnianiu dostępnych tekstów w przypadkach, w których sekcja § 121a nie miałaby zastosowania (przede wszystkim w kontaktach z państwami, które nie są sygnatariuszami Traktatu z Marrakeszu). Dzieje się tak, gdyż pomimo tego, że sekcja § 602 (a)(e) uznaje wywiezienie utworu bez zezwolenia właściciela praw autorskich za

⁸⁷⁶ W systemie prawa amerykańskiego ustawowa *saving clause* jest rodzajem klauzuli zwalniającej określoną treść ustawy spod wpływu innych przepisów bądź zapewniającą, że jej brzmienie będzie obowiązywać, nawet jeżeli zostałyby uznane za nieważną. Źródło: Oxford English Dictionary, <https://oxfordenglishdictionary.us/saving-clause/> [dostęp 14.4.2022 r.].

⁸⁷⁷ Treść sekcji § 121a(e) The Copyright Act “Nothing in this section shall be construed to limit the ability to engage in any activity otherwise permitted under this title”, <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/17/121A> [dostęp 14.4.2022 r.].

naruszenie tych praw, to sekcja § 107 stanowi, że korzystanie na zasadzie *fair use* „nie stanowi naruszenia praw autorskich”⁸⁷⁸.

Jak wykazano w niniejszej pracy – zgodnie z dorobkiem amerykańskiego orzecznictwa – dostarczenie dostępnych tekstów osobom uprawnionym odbywa się w ramach instytucji *fair use*, a zatem eksport utworów nie narusza sekcji § 602. W ten sam sposób, amerykańskie instytucje i osoby prywatne uzasadniając import dostępnych materiałów z zagranicy mogą powoływać się na zasadę *fair use*, bez względu na ograniczenia (tylko do opublikowanych utworów literackich utworów literackich i muzycznych) zawartych w sekcji § 121a.

3. Działania prawotwórcze afrykańskiego systemu praw człowieka wobec zawarcia Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych i Traktatu z Marrakeszu

3.1 Uwagi wstępne

W państwach należących do afrykańskiego systemu ochrony praw człowieka Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych – podobnie jak w przypadku Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka - spotkała się z licznymi zarzutami. Koncentrowały się one głównie na nieuwzględnieniu w Konwencji rzeczywistych problemów osób niepełnosprawnych z jakimi spotykają się w Afryce⁸⁷⁹, braku zgodności pogłądowej państw afrykańskich z normami Konwencji⁸⁸⁰ oraz niewystarczającym udziałem państw afrykańskich w procesie tworzenia i adaptowania postanowień Konwencji⁸⁸¹ - choć w przypadku ostatniego zarzutu należałoby

⁸⁷⁸ Sekcja § 107 The Copyright Act.

⁸⁷⁹ W artykule obejmującym uwagi do Konwencji S. Kamga zasugerował trzy obszary tematyczne, w których Konwencja „zawiodła”: pominięto w niej problemy albinizmu oraz HIV/AIDS; jest niejasna co do konkretnego wskazania tradycyjnych szkodliwych praktyk stosowanych wobec osób niepełnosprawnych, zwłaszcza dotkniętych bielactwem i trądem; nie spełnia potrzeby indywidualizmu specyficznego dla osób niepełnosprawnych w krajach afrykańskich. Źródło: S. Kamga, *A Call for a Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Persons with Disabilities in Africa*, *African Journal of Intellectual and Comparative Law*, vol. 219, 2013 s. 226–35.

⁸⁸⁰ Zarzut ten jest zupełnie nieuzasadniony, zwłaszcza, że wszystkie 55 państw afrykańskich (z wyjątkiem Saharyjskiej Republiki Demokratycznej) jest członkami ONZ. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych została rzeczywiście ratyfikowana przez 43 z 55 państw afrykańskich, co stanowi niemal ¼ wszystkich Państw-Stron. Z wyjątkiem Egiptu i Mauritiusa, państwa afrykańskie ratyfikowały Konwencję bez zastrzeżeń, a 21 spośród 36 państw afrykańskich, które ratyfikowały Konwencję zaakceptowało formalny mechanizm zezwalający na ratyfikację Protokołu Fakultatywnego.

⁸⁸¹ Warto zauważyć, że zarzut ten nie opierał się na prawdzie. Chociaż KPON jest owocem działań datowanych w latach 80., to formalny proces sporządzania konwencji rozpoczęto dnia 19 grudnia 2001 r., kiedy Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło rezolucję 56/168, która ustanowiła Komitet Ad Hoc, którego zadaniem było rozpatrywanie propozycji sformułowania traktatu tematycznego o prawach osób niepełnosprawnych. Członkostwo w Komitecie było otwarte dla wszystkich członków ONZ. W wykonywaniu swojego mandatu Komitet odbył łącznie osiem sesji w latach 2002-2006. Od pierwszej sesji państwa afrykańskie i ich przedstawiciele uczestniczyli w sesjach. Na pierwszej sesji RPA został wybrany jako jeden z trzech wiceprzewodniczących Komitetu, i stanowisko to utrzymał przez cały okres funkcjonowania Komitetu. Na ósmej, ostatniej sesji, w 2006 r. wzięły udział 23 państwa

wskazać, że trudno uznać go za zasadny⁸⁸². Proces opracowywania Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych był „najbardziej inkluzywny w historii [ONZ]”, a regionalne kwestie afrykańskie zostały w pełni wyartykułowane, w przeciwieństwie do innych umów międzynarodowych⁸⁸³. Państwa afrykańskie, zarówno indywidualnie jak i grupowo, były aktywnie zaangażowane od samego początku w negocjacje. W trakcie całego procesu opracowywania projektu Komitet Ad Hoc przyjął otwartą metodę pracy, przyjmując komentarze i uwagi innych podmiotów uczestniczących w procesie tworzenia Konwencji. W rezultacie na wniosek zainteresowanych Komitet uwzględnił szereg kwestii poruszanych przez afrykańskie przedstawicielstwa podczas dyskusji nad ostatecznym tekstem Konwencji⁸⁸⁴. To właśnie na skutek działań Afrykańskiego NHRI (ang: National Human Right Institution), który podkreślał różnorodność kategorii osób niepełnosprawnych - narażającą na wielokrotnie większą dyskryminację - twórcy Konwencji wyodrębnili indywidualne postanowienia dotyczące niepełnosprawnych kobiet i niepełnosprawnych dzieci⁸⁸⁵. Co więcej – po przyjęciu Konwencji i Protokołu fakultatywnego państwa afrykańskie jednogłośnie zareagowały pozytywnie. Pierwszego dnia po otwarciu dokumentów do podpisu już szesnaście państw afrykańskich podpisało konwencję, a dziesięć państw afrykańskich podpisało protokół fakultatywny⁸⁸⁶. Obecnie czterdzieści trzy z pięćdziesięciu pięciu państw afrykańskich podpisało Konwencję, trzydzieści trzy ją ratyfikowały, a dwadzieścia trzy podpisały Protokół fakultatywny Konwencji⁸⁸⁷. Niezależnie jednak od powyższego, podczas konferencji ministerialnej UA w Kigali powtórzono, że np. niewyszczególnione choroby jak: HIV/AIDS, malaria i gruźlica stanowią przeszkodę w korzystaniu z praw ekonomicznych, społecznych i

afrykańskie. Podczas drugiej sesji Komitet Ad Hoc postanowił powołać Grupę Roboczą, składającą się z 27 przedstawicieli pochodzących z pięciu „regionów ONZ”, w której Azja i Afryka miały największą liczbę reprezentantów (po siedmiu). Pochodzili oni z państw takich jak: Kamerun, Komory, Mali, Maroko, Sierra Leone, RPA i Uganda. Oprócz udziału w spotkaniach Komitetu Ad Hoc i Grupy Roboczej, państwa afrykańskie uczestniczyły w regionalnych i subregionalnych konferencjach konsultacyjnych na temat prac Konwencyjnych.

⁸⁸² F. Viljoen, J. Biegon, *The Feasibility and Desirability of an African Disability Rights Treaty: Further Norm-Elaboration or Firmer Norm-Implementation?*, South African Journal on Human Rights, v. 30/2014, s. 345-365.

⁸⁸³ A. Kanter, *The promise...*, s. 287-288.

⁸⁸⁴ Odpowiednio: U.N. Secretary General, *Final Report of the Ad Hoc Committee on a Comprehensive and Integral International Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities on its eighth session, Note of the Secretary-General*, U.N. Doc. A/61/611 (Dec. 6, 2006), Daily Summary of Discussion at the Third Session 4 June 2004, United Nations (June 4, 2004), <http://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahc3sum4june.htm>. <http://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahc3sum4june.htm> [dostęp: 9.06.2022 r.].

⁸⁸⁵ E. Kamundia, F. Sidi, *The role of national human rights institutions in advancing Article 19 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, African Disability Rights Yearbook, 8/2020, s. 52-70.

⁸⁸⁶ United Nations Treaty Body Database, <http://www.un.org/disabilities/countries.asp?id=166> [dostęp: 9.06.2022 r.].

⁸⁸⁷ Ibidem.

kulturalnych⁸⁸⁸, a brak takiego doprecyzowania rzutuje na skuteczność postanowień konwencyjnych.

W konsekwencji, Komisji Afrykańskiej zlecono opracowanie kompleksowego protokołu dotyczącego ochrony osób niepełnosprawnych w Afryce⁸⁸⁹. Propozycje takiego dokumentu, przedstawionego odpowiednio w 2014 r. oraz 2018 r. zostały określone jako projekt Protokołu dodatkowego do Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów o prawach osób z niepełnosprawnością (ang: *The African Disability Protocol*; dalej: ADP). Wejście w życie ADP jest warunkowane ratyfikowaniem go przez przynajmniej 15 z 54 państw sygnatariuszy Karty Afrykańskiej.

3.2 Protokół dodatkowy: Afrykański Protokół Praw Osób Niepełnosprawnych

Jak wynika z treści projektu, zasadniczym celem Protokołu ADP jest „promowanie, ochrona i zapewnienie wszystkim pełnego i równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i praw osób niepełnosprawnych oraz zapewnienie ich przyrodzonej godności”⁸⁹⁰. W Preambule ADP Państwa Strony powołują się na wynikającą z art. 66 AfrKPC możliwość uzupełnienia postanowień Karty przy uznaniu regionalnych i międzynarodowych praw człowieka i praktyk afrykańskich za zgodne z międzynarodowymi normami praw człowieka oraz powołując się na PDPC, Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych, Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych oraz KPON. Tym samym, Protokół ADP ma na celu ochronę praw osób niepełnosprawnych z perspektywy afrykańskiej, biorąc pod uwagę realia ich życia na tym kontynencie, przy jednoczesnym zachowaniu podstawowych wartości i zasad określonych w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 r.

Protokół ADP składa się z 44 artykułów, wśród których dla analizowanego zagadnienia największe znaczenie posiada art. 25 ADP, stanowiący rozszerzoną wersję art. 30 KPON.

art. 25 ADP [Prawo do uprawiania sportu, rekreacji i kultury]:	1. Każda osoba z niepełnosprawnością ma prawo do udziału w aktywności sportowej, do rekreacji oraz do działalności kulturalnej.
--	---

⁸⁸⁸ Deklaracja z Kigali, n. 8, s. 21-22.

⁸⁸⁹ Deklaracja z Kigali, n. 8, s. 21-22.

⁸⁹⁰ Protokół Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Praw Ludów uzupełniony o prawa osób niepełnosprawnych <https://au.int/en/treaties/protocol-african-charter-human-and-peoples-rights-rights-persons-disabilities-africa> [dostęp: 9.06.2022 r.].

	<p>2. Państwa-Strony podejmą skuteczną i odpowiednią politykę, ustawodawczą, budżetową, administracyjną i inne w celu zapewnienia tego prawa na zasadzie równości, w tym poprzez:</p> <p>(...)</p> <p>i) Wprowadzenie środków w celu złagodzenia barier utrudniających dostęp do materiałów kulturalnych w przystępnych formatach;</p> <p>j) Rozpoznawanie i wspieranie tożsamości kulturowej i językowej osób z niepełnosprawnościami, w tym kultury osób głuchoniewidomych i głuchoniemych oraz języka migowego.⁸⁹¹</p>
--	--

Tabela nr 13: art. 25 Protokołu Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Praw Ludów uzupełniony o prawa osób niepełnosprawnych.

Co ciekawe, pełna przyjęta treść art. 25 Protokołu ADP różni się od proponowanego dlań pierwowzoru – art. 18, co najlepiej obrazuje zamieszczona poniżej tabela oraz pogrubienia obrazujące istotne różnice.

<p>Art. 18 Protokołu do Afrykańskiej karty praw człowieka i praw ludów, dotyczący praw osób niepełnosprawnych w Afryce; Projekt II, 14 marca 2014 r. – Zaktualizowano Projekt I., po spotkaniu Grupy Roboczej ds. Osób Starszych i Osób Niepełnosprawnych (WG), które odbyło się w Bandżul, Gambia, w dniach 28 lutego-1 marca 2014</p>	<p>Art. 25 Protokołu do Afrykańskiej karty praw człowieka i praw człowieka dotyczący praw osób niepełnosprawnych w Afryce;</p>
<p>Państwa-Strony podejmą skuteczną i odpowiednią politykę, środki ustawodawcze, budżetowe, administracyjne i inne w celu zapewnienia tego prawa, w tym poprzez:</p> <p>a. Zapewnienie osobom niepełnosprawnym dostępu do usług i obiektów sportowych, rekreacyjnych i kulturalnych, w tym do stadionów i innych obiektów sportowych, teatrów, pomników, obiektów rozrywkowych, muzeów, bibliotek i innych miejsc historycznych;</p> <p>b. Zachęcanie i promowanie uczestnictwa, w możliwie najszerszym zakresie, osób niepełnosprawnych w głównym nurcie sportu na wszystkich poziomach;</p> <p>c. Promowanie zajęć sportowych i rekreacyjnych dostosowanych do niepełnosprawności;</p> <p>d. Ułatwianie finansowania, badań i innych środków mających na celu promowanie uczestnictwa osób niepełnosprawnych zarówno w zajęciach sportowych i rekreacyjnych</p>	<p>1. Każda osoba niepełnosprawna ma prawo do udziału w zajęciach sportowych, rekreacyjnych i kulturalnych.</p> <p>2. Państwa-Strony podejmą skuteczną i odpowiednią politykę, środki ustawodawcze, budżetowe, administracyjne i inne w celu zapewnienia tego prawa na zasadzie równości, w tym poprzez:</p> <p>a) Zapewnienie osobom niepełnosprawnym dostępu do usług i obiektów sportowych, rekreacyjnych i kulturalnych, w tym do stadionów i innych obiektów sportowych, teatrów, zabytków, obiektów rozrywkowych, muzeów, bibliotek i innych obiektów historycznych;</p> <p>b) Zachęcanie i promowanie uczestnictwa, w możliwie najszerszym zakresie, osób niepełnosprawnych w głównych dyscyplinach sportowych na wszystkich poziomach;</p> <p>c) Promowanie aktywności sportowej i rekreacyjnej dostosowanej do</p>

⁸⁹¹ *Press statement: Centre for Human Rights calls on African States to ratify newly adopted African disability rights treaty*, <https://www.chr.up.ac.za/dru-news/482-press-statement-centre-for-human-rights-calls-on-african-states-to-ratify-newly-adopted-african-disability-rights-treaty> [dostęp: 9.06.2022 r.].

<p>związanych z niepełnosprawnością, jak i w głównym nurcie;</p> <p>mi. Umożliwienie dzieciom niepełnosprawnym udziału w zabawie w środowisku uczenia się;</p> <p>f. Ułatwianie dostępu do technologii i usług audio, wideo, drukowanych i medialnych, w tym teatralnych, telewizyjnych, filmowych i innych przedstawień i działań kulturalnych;</p> <p>g. Zniechęcanie do negatywnych reprezentacji i stereotypów osób niepełnosprawnych zarówno w tradycyjnych, jak i nowoczesnych działaniach kulturalnych;</p> <p>h. Zachęcanie i wspieranie kreatywności i talentu wśród osób niepełnosprawnych z korzyścią dla siebie i społeczeństwa;</p> <p>i. Wprowadzenie środków w celu złagodzenia barier utrudniających dostęp do materiałów kulturalnych w dostępnych formatach ze względu na takie czynniki, jak prawo własności intelektualnej i nieodpowiednia technologia; oraz</p> <p>j. Rozpoznawanie i wspieranie tożsamości kulturowej i językowej osób niepełnosprawnych, w tym kultury głuchoniewidomych i niesłyszących oraz Języka Migowego.</p>	<p>niepełnosprawności oraz zapewnienie odpowiedniej infrastruktury;</p> <p>d) Ułatwianie finansowania, badań i innych środków mających na celu promowanie uczestnictwa osób niepełnosprawnych zarówno w zajęciach sportowych i rekreacyjnych związanych z niepełnosprawnością, jak i w głównym nurcie;</p> <p>e) Umożliwienie dzieciom niepełnosprawnym udziału w zabawie w środowisku uczenia się;</p> <p>f) Ułatwianie dostępu do technologii i usług audio, wideo, drukowanych i medialnych, w tym teatralnych, telewizyjnych, filmowych i innych przedstawień i działań kulturalnych;</p> <p>g) Zniechęcanie do negatywnych reprezentacji i stereotypów osób niepełnosprawnych zarówno w tradycyjnych, jak i nowoczesnych działaniach kulturalnych oraz za pośrednictwem mediów;</p> <p>h) Zachęcanie i wspieranie kreatywności i talentu wśród osób niepełnosprawnych z korzyścią dla siebie i społeczeństwa;</p> <p>i) Wprowadzenie środków mających na celu złagodzenie barier utrudniających dostęp do materiałów kulturalnych w przystępnych formatach; oraz</p> <p>Rozpoznawanie i wspieranie tożsamości kulturowej i językowej osób niepełnosprawnych, w tym kultury głuchoniewidomych i niesłyszących oraz języków migowych.</p>
--	--

Tabela nr 14: źródło: art. 18 propozycji protokołu ADP z 2014 r. oraz art. 25 ADP z 2018 r.

Jak wynika z powyższego, do istotnych pomiędzy proponowaną wersją z roku 2014 r. a przyjętą treścią Protokołu ADP z roku 2018 r. należą zmiany polegające na:

- przyjęciu pkt 1, według którego każda (osoba niepełnosprawna) posiada prawo do uczestniczenia w działalności sportowej, rekreacyjnej i aktywnościach kulturalnych;
- przyjęciu pkt 2 lit i), który zobowiązuje państwa do wprowadzenia środków utrudniających dostęp do materiałów kulturalnych w przystępnych formatach;

Dla lepszego zobrazowania powyższego warto jeszcze raz porównać fragmenty art. 30 (3) KPON, art. 18 Propozycji z 2014 r. oraz art. 25 ADP.

Art. 30 (3) KPON z 2006 r.	Art. 18 propozycji z 2014 r.	Art. 25 ADP z 2018 r.
Państwa-Strony podejmą wszelkie właściwe kroki, zgodnie z prawem	Państwa-Strony podejmą skuteczną i odpowiednią politykę, środki ustawodawcze,	Państwa-Strony podejmą skuteczną i odpowiednią politykę, środki

międzynarodowym, w celu zapewnienia, aby przepisy chroniące prawa własności intelektualnej nie stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminującej bariery w dostępie osób niepełnosprawnych do materiałów kulturalnych.	budżetowe, administracyjne i inne w celu zapewnienia tego prawa, w tym poprzez (i) wprowadzenie środków mających na celu złagodzenie barier utrudniających dostęp do materiałów kulturalnych w dostępnych formatach ze względu na czynniki takie jak własność intelektualna prawo i nieodpowiednia technologia	ustawodawcze, budżetowe, administracyjne i inne w celu zapewnienia tego prawa, w tym poprzez (i) wprowadzenie środków w celu złagodzenia barier utrudniających dostęp do materiałów kulturalnych w dostępnych formatach
--	--	---

Tabela nr 15: art 30 (3) KPON, art. 18 propozycji z 2014 r., art. 25 ADP.

Powyższe porównanie prowadzi do wniosku, iż konstrukcja art. 18 propozycji z 2014 r. została zainspirowana treścią art. 30 (3) KPON, z uwzględnieniem różnic w obszarze znaczeniowym użytych pojęć oraz rozszerzając przepis o czynniki „nieadekwatnej technologii” oraz „odpowiednich formatów” – przy czym drugie pojęcie jest niewątpliwie inspirowane Traktatem z Marrakeszu. Art. 25 ADP, względem proponowanego art. 18, przyjęty został w brzmieniu pozbawionym fragmentu traktującego o uwzględnieniu takich czynników, jak prawo własności intelektualnej i nieadekwatna technologia.

Należy stanowczo podkreślić, że faktycznie pełna treść art. 25 ADP została znacząco poszerzona w stosunku do obowiązków wynikających z art. 30 KPON. Działanie to należy uznać za pozytywne i obiecujące, zwłaszcza wobec istniejących na kontynencie afrykańskim uprzedzeń wobec osób niepełnosprawnych. Norma ta w sposób kompleksowy i niemal zupełny odnosi się faktycznie do niemal wszystkich występujących rodzajów niepełnosprawności, zapewniając zarazem bierny i czynny udział osób niepełnosprawnych w życiu kulturalnym. Sankcjonuje to nie tylko paradygmat postrzegania relacji pomiędzy prawami własności intelektualnej a prawami człowieka⁸⁹², ale podkreśla zarazem, że prawo do uczestniczenia w życiu kulturalnym nie ogranicza się tylko do konsumowania dóbr, ale polega także na posiadaniu faktycznego dostępu do kultury oraz wnoszenia wkładu w każdy aspekt życia kulturalnego.⁸⁹³

⁸⁹² P. Harpur, N. Suzor, *The paradigm shift...*, s. 1658.

⁸⁹³ Opracowano na podstawie tłumaczenia własnego Głównego Komentarza dot. Art. 21 sporządzonego przez Komitetu do Spraw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych] – Forty-third Session 2–20 November 2009 General comment No. 21 Right of everyone to take part in cultural life (ds. 15, para. 1 (a) of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), <https://www.refworld.org/docid/4ed35bae2.html> [dostęp: 9.06.2022 r.].

Pomimo tych niewątpliwych zalet, treść art. 25 należy jednak analizować pod kątem zgodności z obowiązującym art. 30 KPON. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na istotne różnice pomiędzy powyższymi normami, zwłaszcza w zakresie obowiązku „zapewnienia, by przepisy (...) nie stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminującej bariery (...)” (KPON) a „podjęcia (...) wprowadzenia środków w celu złagodzenia barier” (ADP). O ile intencją twórców ADP było zapewne wyrażenie intencji zbliżonej do KPON, o tyle postulowaną normę art. 25 ADP można interpretować zawężająco – co stanowiłoby naruszenie obowiązków wynikających z Konwencji. Co więcej, podczas gdy Konwencja wyraża się o obowiązku zapewnienia dostępu do materiałów kulturalnych, tak ADP wskazuje jedynie na złagodzenie barier wobec już istniejących utworów w dostępnych formatach. Z powyższego wynika, iż osoby niepełnosprawne korzystające z dobrodziejstwa art. 25 poddane zostaną dyskryminacji – gdyż dostępne będą dla nich utwory już istniejące w dostępnych formatach, a nie wszystkie materiały kulturalne.

3.3 Podsumowanie działań z zakresu afrykańskiego systemu praw człowieka

Niestety, pomimo zawartych w nim wartych uwagi rozwiązań protokół ADP jest nadal jedynie niewiążącym prawnie projektem. Według stanu na czerwiec 2022 r. złożono bowiem tylko 11 z wymaganych dla jego ważności 15 podpisów sygnatariuszy Karty Afrykańskiej⁸⁹⁴, a tym samym nie może on jeszcze podlegać ratyfikacji.

Sytuacja ta nie narusza jednak znacząco praw osób niepełnosprawnych w dostępie do utworów chronionych prawem autorskim. Dzięki uniwersalnym mechanizmom zagwarantowanym w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 r. oraz Traktacie z Marrakeszu z 2013 r. osoby niepełnosprawne, będące obywatelami państw ratyfikujących ww. dokumenty, posiadają status beneficjentów i korzystających z dostępu do materiałów kulturalnych. Co więcej, zdaniem autorki, w sytuacji ratyfikowania protokołu ADP wzajemne relacje pomiędzy uniwersalnym a regionalnym systemem praw człowieka mogą ulec zniekształceniu. O ile zabieg wprowadzenia protokołu ADP jako instrumentu uwidaczniającego prawa osób niepełnosprawnych można uznać za uzasadniony interesem osób niepełnosprawnych, o tyle umiejscowienie przepisów zbliżonych znaczeniowo do obowiązujących wówczas norm Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych i Traktatu z

⁸⁹⁴ Status listy państw, które podpisały Protokół o prawach osób niepełnosprawnych Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i praw ludów https://au.int/sites/default/files/treaties/36440PROTOCOL_TO_THE_AFRICAN_CHARTER_ON_HUMAN_AND_PEOPLESaEUtm_RIGHTS_ON_THE_RI_.pdf [dostęp: 9.06.2022 r.].

Marrakeszu może doprowadzić do istotnych nieporozumień legislacyjnych. Podobne problemy interpretacyjne wystąpiły na gruncie porównania amerykańskiej konwencji CIADDIS względem Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych. W październiku 2010 r. Komitet CIADDIS spotkał się, aby rozwiązać rozbieżne interpretacje zdolności prawnej osób niepełnosprawnych w art. 1 ust. 2 lit. b) CIADDIS i art. 12 Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych⁸⁹⁵, a w konsekwencji czego przyznał, że normy CIADDIS były sprzeczne z Konwencją o prawach osób niepełnosprawnych i międzynarodowymi standardami praw człowieka w kwestiach takich jak „autonomia prawna” i „niezależne życie tej populacji”. Komitet uznał wówczas, że dla zachowania istoty praw osób niepełnosprawnych, postanowienia CIADDIS muszą zostać reinterpretowane w świetle „nowego paradygmatu” wynikającego z przepisów KPON.

Mimo to, działania na rzecz ustanowienia regionalnego instrumentu praw człowieka realizującego prawa osób niepełnosprawnych w Afryce należy ocenić niewątpliwie pozytywnie. Choć dążenia do tworzenia regionalnych aktów prawa powinny być każdorazowo konfrontowane z ryzykiem wystąpienia ewentualnych sprzeczności na tle uniwersalnych norm prawa międzynarodowego, to działania na rzecz wyeksplikowania unormowań z uwzględnieniem specyfiki danego regionu należy ocenić aprobatywnie.

⁸⁹⁵ OAS, Trzecie Specjalne Spotkanie Komit. ds. Eliminacji Wszelkich Form Dyskryminacji Osób Niepełnosprawnych (CEDDIS): OEA/Ser.L/XXIV.3.3, CEDDIS/doc.6 (III-E/ 13) (10 stycznia 2014 r.) („Na spotkaniu dokonano przeglądu podstawowych podejść podjętych w związku z konwencjami [ONZ] i OPA oraz dokumentami technicznymi, a także propozycjami przedstawionymi przez Chile.”), („na Trzecim Nadzwyczajnym Spotkaniu w sprawie CIADDIS delegaci uzgodnili, że Konwencja musi zostać zmieniona, aby była zgodna z postanowieniami Konwencji o autonomii jednostki i integracji społecznej”), pkt 5 („uzasadnianie podstawowym brakiem traktowania w Ameryce Łacińskiej osób z niepełnosprawnościami to, że państwa kładły nacisk na ustalanie, czy takie osoby są niekompetentne pod względem prawnym, w porównaniu z podejściem KPON, które koncentrowało się na zwiększeniu autonomii osób niepełnosprawnych”), pkt 9 („jak państwa OAS nie były w stanie rozwiązać swojego sporu nad tym, czy obecne praktyki krajowe są zgodne z Konwencją o prawach osób niepełnosprawnych”) - Regional Diagnosis on the exercise of legal capacity of persons with disabilities, OAS 2015, http://www.oas.org/en/sedi/ddse/pages/documentos/english_diagnosis.pdf [dostęp: 9.06.2022 r.].

Rozdział V. Konkluzje i postulaty

1. Uwagi podsumowujące

Kluczowe zmiany normatywne w zakresie zrównania praw osób niepełnosprawnych z osobami w pełni sprawnymi przyniosła Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, stanowiąc odpowiedź społeczności międzynarodowej na długą historię dyskryminacji, wykluczenia i odmawiania wielu praw człowieka osobom niepełnosprawnym. Jej postanowienia zostały skonstruowane w oparciu o inne, wcześniejsze normy⁸⁹⁶ prawa międzynarodowego i regionalnego, które stanowiły zobowiązanie o charakterze moralnym i politycznym do podjęcia przez państwa działań w celu zapewnienia osobom niepełnosprawnym równych szans. Przede wszystkim zaakcentowano w niej konieczność zapewnienia prawa do pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu kulturalnym oraz zapewnienia im dostępu do materiałów kulturalnych w przystępnych formatach. Na mocy art. 30 KPON państwa będące stronami Konwencji zostały zobowiązane do podjęcia odpowiednich, zgodnych z prawem międzynarodowym środków, w celu zapewnienia, że przepisy chroniące prawa własności intelektualnej nie będą stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminacyjnej bariery dla osób niepełnosprawnych w dostępie do materiałów w dziedzinie kultury (art. 30 ust. 3), a zarazem do podjęcia wszelkich odpowiednich środków w celu zapewnienia, że osoby niepełnosprawne będą miały dostęp do materiałów w dziedzinie kultury w dostępnych dla nich formach (art. 30 ust. 1 lit. a) i b).

Z uwagi na priorytetowe potraktowanie grupy odbiorców materiałów kulturalnych względem podmiotów prawa własności intelektualnej, Konwencja została uznana za zmieniającą dotychczasowy paradygmat w podejściu do niepełnosprawności i praw człowieka. Zobowiązanie z art. 30 KPON wskazuje bowiem na odejście od uznawania prawa dostępu do materiałów kulturalnych przez osoby niepełnosprawne jako wyjątku, na rzecz ograniczenia uprawnień przyznanych przez prawo własności intelektualnej. Taka treść art. 30 KPON była pochodną uprzednich działań podejmowanych na forum ONZ i WIPO. W ich konsekwencji słusznie dostrzeżono, że oprócz barier fizycznych, to właśnie prawa autorskie stanowiły dla osób niepełnosprawnych istotną barierę dostępu do twórczości. W uniwersalnym systemie

⁸⁹⁶ Wcześniejsze zobowiązania wynikające z prawa międzynarodowego można odnaleźć w m.in. Deklaracji o prawach osób niepełnosprawnych (1975), Światowego Program Działań na rzecz Osób Niepełnosprawnych (1982), Rezolucji w sprawie Zasad Ochrony Osób z Chorobami Psychicznymi i Poprawy Opieki Zdrowotnej (1991) czy Rezolucji dotyczącej Standardowych Zasad Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych (1993).

prawa autorskiego przez wiele lat silnie akcentowano uprawnienia prawnoautorskie, w szczególności o charakterze majątkowym, co w wielu wypadkach ograniczało bądź wykluczało możliwość udzielenia licencji na przekształcenie utworu do dostępnego formatu. Należy jednak zauważyć, że wraz z upływem lat paradygmat ten ulegał zmianie – gdyż niektóre państwa czy organizacje – takie jak np. USA czy Unia Europejska – dostrzegały potrzebę zapewnienia osobom niepełnosprawnym szerszego dostępu do twórczości. Wprowadzone przez nie tzw. wyjątki i ograniczenia praw własności intelektualnej pozwoliły upoważnionym użytkownikom na wykonywanie niektórych działań wobec utworów, bez konieczności uzyskania zgody posiadacza praw do utworu – np. przykład poprzez skopiowanie książki w formacie i w zakresie, na jaki pozwalały poszczególne wyjątki i ograniczenia. Korzystanie z nich zostało obwarowane koniecznością spełnienia warunków tzw. testu trójstopniowego, znanego z międzynarodowych traktatów prawa autorskiego.

Z upływem czasu stawało się jednak klarowne, że niezharmonizowane wyjątki o charakterze regionalnym bądź krajowym nie są w stanie zapewnić osobom niepełnosprawnym prawidłowej realizacji prawa dostępu do utworów. Z tego powodu, po podjęciu wielu działań normatywnych na poziomie międzynarodowym i regionalnym, poprzedzonych dyskusją na forum systemu praw człowieka, w 2013 r. uchwalono Traktat z Marrakeszu. Mając na względzie potrzeby społeczne, Traktat z Marrakeszu wymagał od Umawiających się Stron przyjęcia wyjątków od praw autorskich, które pozwalają beneficjentom i organizacjom upoważnionym pod pewnymi warunkami na:

- a) sporządzanie kopii utworów (wyszczególnionych w Traktacie) w dostępnym formacie;
- b) krajową dystrybucję kopii w dostępnym formacie;
- c) import i eksport kopii sporządzonych w dostępnym formacie.

Choć nie ulega wątpliwości, że Traktat zrealizował swój podstawowy cel – a mianowicie zharmonizował treść wyjątku prawa autorskiego w zakresie dozwolonego przekształcania, co umożliwiło poprawę dostępu osób z niepełnosprawnością wzroku do utworów literackich – to tylko w niewielkim stopniu przyczynił się do realizacji zasadniczego celu wyrażonego w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych polegającego na zapewnieniu dostępu do materiałów kulturalnych w sposób nieograniczony dyskryminacyjnymi lub zbędnymi barierami ze strony przepisów prawa własności intelektualnej. Nerozwiązanym problemem nadal pozostają więc bariery w dostępie do

utworów innych niż te wyrażone drukiem oraz ograniczenie grona beneficjentów Traktatu z Marrakeszu jedynie do osób z niepełnosprawnościami względem druku. Ograniczenia te dotyczą licznej grupy osób z niepełnosprawnościami słuchu, wzrokowo-słuchowymi bądź głuchoniemymi oraz wieloma innymi, których niepełnosprawności nie zostały wymienione wśród przesłanek nadających status beneficjenta wspomnianego Traktatu.

O ile rozważania dotyczące przekształceń utworów innych niż wyrażone drukiem mogły jeszcze kilkanaście lat temu wydawać się wyłącznie teoretyczne, to jak wykazano w rozdziale czwartym rozprawy, współczesne możliwości technologiczne pozwalają na dokonywanie zaawansowanych, wielowymiarowych transformacji utworów, w tym utworów wyrażonych wizualnie. Można dzięki temu osiągnąć dużo wyższy poziom adaptacji niż stosowane w przeszłości tradycyjne metody, a korzystanie z tych sposobności niewątpliwie stanowi naturalny element rozwoju cywilizacyjnego. Znajduje ono uzasadnienie nie tylko w społecznym poczuciu sprawiedliwości, ale również w aktach normatywnych oraz ustandaryzowanych zasadach działania dedykowanych obszarom społecznym. Warto wskazać, że zapewnienie dostępności do technologii wspomagających stanowi jedno ze zobowiązań Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych oraz Dyrektywy EEA, zaś zasady dotyczące zapewnienia dostępności cyfrowej, wyrażone w zarówno w prawie krajowym oraz działania podejmowane przez konsorcjum WCAG stanowią wyraźną odpowiedź na uprzednie, dyskryminujące metody projektowania zasobów cyfrowych. W ślad za nimi, oraz za wnioskami płynącymi z analizy zobowiązań Deklaracji o rozwoju ONZ należy uznać, że korzystanie ze współczesnych zdobyczy technicznych stanowi prawo każdej jednostki ludzkiej, a do obowiązków państw należy zapewnienie takiego dostępu na poziomie krajowym oraz międzynarodowym.

2. Wątpliwości z perspektywy prawa autorskiego

W odniesieniu do tezy, zgodnie z którą dotychczasowe regulacje prawa międzynarodowego nie pozwalają na pełną realizację praw człowieka osób niepełnosprawnych, powstaje pytanie, jaki kształt powinny przybrać międzynarodowe ramy normatywne w odniesieniu do dostępu przez osoby niepełnosprawne do utworów nieobjętych Traktatem z Marrakeszu i czy w ogóle istnieje potrzeba tworzenia takiego mechanizmu wobec istnienia innych aktów międzynarodowego prawa autorskiego? Jak wynika bowiem z przeprowadzonej analizy, przynajmniej niektóre z postaci wyjątków i ograniczeń prawa autorskiego mogą

znaleźć posiłkowe zastosowanie jako stosowane przez osoby z określonymi niepełnosprawnościami, a tym samym umożliwiające zapoznanie się z treścią utworu.

Odpowiadając na przedmiotowe pytanie trzeba w pierwszej kolejności wskazać, że w swej istocie wszelkie wyjątki i ograniczenia ustanowione dla potrzeb osób niepełnosprawnych są w gruncie rzeczy tylko częścią zbioru czynników wpływających na inkluzywny dostęp do materiałów kulturalnych. Ich cechą charakterystyczną jest to, że zakładają one jedynie uzyskanie dostępu do materiału chronionego prawem autorskim w celu prawnie akceptowanym, tj. wykonania przekształconej reprodukcji. Tak rozumiane wyjątki zezwalają zatem na dokonanie działań w pośredni sposób naruszających prawa autorskie, ale de facto nie przyznają one osobom niepełnosprawnym prawa dostępu do utworu. Istota wspomnianego problemu obejmuje zatem nie tylko materię dostępu, ale także ewentualnych roszczeń zgłaszanych przez uprawnione podmioty prawa autorskiego. Już na etapie negocjacji traktatu marrakeszańskiego podkreślano, że takie roszczenia mogą dotyczyć kwestii wynagrodzenia twórców czy też naruszenia autorskich praw osobistych. Mając na uwadze negocjacje marrakeszańskie, a także przyznane na mocy aktów praw człowieka uprawnienia do korzystania z własnej twórczości należy uznać, że prawo do wynagrodzenia z tytułu korzystania z twórczości jest ugruntowanym prawem podmiotów praw autorskich i nawet zmiana paradygmatu polegająca na przypisaniu bardziej znaczącej roli ochronie praw osób niepełnosprawnych nie uzasadnia odmowy przyznania należnej korzyści podmiotom praw autorskich.

Wobec powyższego pod wątpliwość można poddać zasadność wprowadzenia szerokiego wyjątku na rzecz osób niepełnosprawnych, proponując w jego miejsce instrumenty zobowiązujące do zawierania odpowiednich umów licencyjnych. Takie rozwiązanie ma jednak dwie zasadnicze wady. Pierwszą z nich jest okoliczność, iż autorskie prawa majątkowe w obrocie często są odseparowane od osoby twórcy. Tym samym, pochodny podmiot praw autorskich nie posiada zazwyczaj uprawnień kwalifikujących do podejmowania decyzji wkraczających w sferę osobistych uprawnień prawnoautorskich. Jako drugi mankament należy wskazać na potencjalne trudności w zawarciu ewentualnej umowy licencyjnej. Implikowałoby to bowiem konieczność zidentyfikowania, zlokalizowania oraz skontaktowania się z uprawnionym podmiotem, co może być niemożliwe lub znacząco utrudnione. Osoby

zainteresowane dostępem do utworów chronionych prawnoautorsko napotykałyby przeszkody podobne co w przypadku tzw. utworów osieroconych.⁸⁹⁷

Natomiast z perspektywy roszczeń dotyczących praw osobistych w pierwszej kolejności zwrócić uwagę należy na ich uregulowanie⁸⁹⁸ w Konwencji berneńskiej. Ustanawiając globalne standardy dla prawa autorskiego⁸⁹⁹, w art. 6 bis ust. 1 wskazano, że „niezależnie od majątkowych praw autorskich, a nawet po przeniesieniu tych praw, autor zachowuje prawo dochodzenia autorstwa utworu oraz sprzeciwienia się wszelkiemu zniekształceniu, okaleczeniu lub innej zmianie albo wszelkiemu innemu działaniu na szkodę dzieła, które mogłyby przenieść ujmę jego czci lub dobremu imieniu”⁹⁰⁰. Tym samym, prawa osobiste autora, które wymieniono w Konwencji berneńskiej i którym nadano charakter praw minimum to: prawo do (żądania) autorstwa oraz – mające kluczowe znaczenie z perspektywy analizowanej w niniejszej rozprawie tematyki - prawo sprzeciwu wobec zniekształcenia, modyfikacji lub uwłaczającego działania (prawo do integralności utworu). Należy przy tym zauważyć, że interpretacja zakresu ochrony przewidzianej przez art. 6 bis obejmuje te naruszenia, które „byłoby szkodliwe dla

⁸⁹⁷ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/28/UE z dnia 25 października 2012 r. w sprawie niektórych dozwolonych sposobów korzystania z utworów osieroconych <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:32012L0028> [dostęp: 8.05.2023 r.], nadto: m.in. S. Stanisławska-Kloc, *Utwory „osierocone”*, Prawo własności intelektualnej wczoraj, dziś i jutro, Prace Instytutu Prawa Własności Intelektualnej UJ nr 100, 2007, s. 453-476, J. Sieńczyło-Chlabicz, *Nabycie i stwierdzenie wygaśnięcia statusu utworu osieroconego w polskim i unijnym prawie autorskim*, Transformacje Prawa Prywatnego 2020 nr 4, s. 219-240, A. Niewęglowski, *Dyrektywa w sprawie dzieł osieroconych i jej znaczenie dla polskiego prawa autorskiego*, Transformacje Prawa Prywatnego 2013 nr 3, s. 77-95, M. Późniak-Niedzielska, A. Niewęglowski, *Dzieła osierocone – nowe wyzwania dla polskiego prawa autorskiego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, PPWI 2013, z. 12, J. Sieńczyło-Chlabicz *Nabycie i utrata statusu utworu osieroconego — uwagi de lege lata i de lege ferenda* (w:) *Experientia Docet. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Elżbiecie Traple*, [red.] P. Kostański, P. Podrecki, T. Targosz, Warszawa 2017, s. 337-348, J. Sieńczyło-Chlabicz, *Utwory osierocone — propozycje nowelizacji prawa autorskiego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, PPWI 2014, z. 4, s. 112-128, S. Stanisławska-Kloc [w:] *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, [red.] D. Flisak, Warszawa 2015, s. 522-536. P. Ślęzak *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Komentarz*, [red.] P. Ślęzak, Warszawa 2017, s. 348-374, A. Vetulani, *Dzieła osierocone — w poszukiwaniu europejskiego rozwiązania*, ZNUJ, PPWI 2009, z. 103, s. 26-50.

⁸⁹⁸ Warto wspomnieć, że sama konwencja berneńska nie nadaje bezpośredniej nazwy przysługującym autorom uprawnień. Art. 6 bis wskazuje jedynie na - istniejące obok autorskich praw majątkowych – prawa autora do dochodzenia autorstwa dzieła oraz sprzeciwienia się wszelkiemu zniekształceniu, okaleczeniu lub innej zmianie albo wszelkiemu innemu działaniu na szkodę dzieła, które mogłyby przenieść ujmę jego czci lub dobremu imieniu. Taka konstrukcja art. 6 bis stanowiła wynik kompromisu pomiędzy spornymi stanowiskami państw członkowskich w przedmiocie określenia wymienionych wyżej praw jako praw osobistych, praw moralnych czy praw honorowych. Spory te były zresztą natury semantycznej, gdyż nie ulegało wątpliwości, że prawo do ochrony dobrego imienia twórcy, wyrażającego się m.in. przez efekty jego pracy, stanowi tak samo istotne uprawnienie jak ochrona dobrego imienia gwarantowana ochroną praw człowieka. Więcej na ten temat: R. Brown, *Adherence to the Berne Copyright Convention: The Moral Rights Issue* Journal of the Copyright Society of the U.S.A. vol 3/1988: s. 196-209, R. Plaisant *Droit de Suite and Droit Moral under the Berne Convention*. Columbia-VLA Journal of Law & the Arts, vol. 11/1986, s. 164.

⁸⁹⁹ S. Ricketson, J. Ginsburg, *International...*, s. 8.

⁹⁰⁰ Art. 6bis ust 1 Konwencji berneńskiej.

autora”⁹⁰¹, a także dla jego „honoru, reputacji lub innych „zainteresowań intelektualnych” jako artysty”⁹⁰². Konwencja berneńska chroni zatem integralność dzieła w zakresie zapobieżenia szkodzie twórcy⁹⁰³, niezależnie od jej wymiaru ekonomicznego – za cel mając przede wszystkim ochronę indywidualnego charakteru autora wyrażonego w jego dziele.

Warto zarazem wskazać, że niektórzy twórcy mogliby podnieść, że proces związany ze zmianą struktury utworu, polegający na odejściu od oryginalnego formatu na rzecz innego formatu, narusza integralność ich utworów. Przekształcenie utworu wiązać się może bowiem z jego materialnym zniekształceniem lub zmianami, które zagrażają przekazowi dzieła w taki sposób, że będzie to w pewnym stopniu szkodliwe dla autora. Autor oryginalnego utworu, pozbawiony możliwości wpływu na ostateczny kształt przekształconego dzieła może wówczas podnosić, że pozbawiono go prawa do decydowania o nienaruszalności treści i formy utworu. Dla uznania lub odparcia takiego zarzutu podstawą powinna być każdorazowa analiza sytuacji, w której zostanie postawiony twórca oraz perspektywa potrzeb i praw niepełnosprawnych odbiorców. Badanie i interpretacja obu płaszczyzn powinno obejmować zarówno porównanie potencjalnych korzyści uzyskanych przez odbiorców oraz potencjalnego uszczerbku doznanego przez twórcę w wyniku naruszenia jego autorskich praw osobistych podczas procesu przekształcania dzieła do dostępnego formatu. Celowym byłoby również zbadanie skali i prawdopodobieństwa zagrożeń, których może doznać dobre imię twórcy w wyniku takich przekształceń utworu. Efekty takiej analizy powinny zostać skonfrontowane z perspektywą korzyści, które niesie za sobą udostępnienie utworu w dostępnym formacie na rzecz osoby niepełnosprawnej. Bez wątplienia bowiem, jak wykazano w niniejszej rozprawie, dla osób niepełnosprawnych jedną z największych przeszkód w uczestniczeniu w życiu kulturalnym jest brak dostatecznej dostępności utworów w przyswajalnych formatach. Już z tej przyczyny niezaprzeczalną korzyścią uzyskaną z dostępu do dzieła w dostępnym formacie jest nie tylko zaspokojenie potrzeb kulturalnych, ale również możliwość rozwoju potencjału artystycznej ekspresji twórczej u takiego odbiorcy. Te potrzeby i prawa zostały usankcjonowane w wielu międzynarodowych traktatach i niewątpliwie znajdują swoje oparcie w katalogu systemu praw człowieka jako wynikające z przyrodzonej godności każdego człowieka. Należy bowiem

⁹⁰¹ S. Ricketson, *Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works.*, London: Centre for Commercial Law Studies, Queen Mary College: Kluwer, 1987, s. 459.

⁹⁰² S. Jacobs, *The Effect of the 1886 Berne Convention on the U.S. Copyright System's Treatment of Moral Rights and Copyright Term, and Where That Leaves Us Today*, 23 Michigan Telecommunication and Technology Law Review, vol. 23/2016, s. 169-187.

⁹⁰³ R. Kaufman, *The Berne Convention and American Protection of Artists' Moral Rights: Requirements, Limits and Misconceptions*, Columbia-VLA Journal of Law & the Arts 15, vol. 3/1990-1991, s. 421, J. Barta, R. Markiewicz, *Prawo autorskie*. Wyd. Wolters Kluwer, Warszawa 2010, S. Grzybowski, *System prawa cywilnego* [w:] W. Czachórski, t.1, *Część ogólna*, red. S. Grzybowski, Ossolineum, Warszawa 1985, s. 654.

podkreślić, że w zestawieniu z ochroną twórców ochrona praw osób niepełnosprawnych jest istotna dla osiągnięcia celów rozwoju społecznego, a zachowanie równowagi pomiędzy tymi dwoma płaszczyznami nie sprzeciwia się ideom ustanowionym w międzynarodowych traktatach o zasięgu uniwersalnym.⁹⁰⁴

Z tego powodu ewentualny szeroki wyjątek prawnoautorski powinien uwzględniać wybrane zasady przewidziane np. w teście trójstopniowym oraz w przesłankach sekcji § 107 i § 121 The Copyright Act. Warto zarazem przypomnieć, że problemy przekształceń były już przedmiotem analizy w licznych sporach toczących się przed sądami amerykańskimi⁹⁰⁵. W żadnej z tego typu spraw przekształcenie do innego formatu nie stanowiło samo w sobie naruszenia praw autorskich twórcy, a opierając się na przesłankach z sekcji § 107 The Copyright Act sądy wskazywały najczęściej na naruszenia, których podstawą było naruszenie zasad niekomercyjnego wykorzystania utworu.

3. Wnioski *de lege lata* i *de lege ferenda*

Przyjmując zatem *de lege lata*, że zgodnie z aktualnie obowiązującymi normami prawa międzynarodowego dotyczącymi osób niepełnosprawnych uznaje się ich prawo do udziału, na zasadzie równości w życiu kulturalnym i zobowiązuje do zapewnienia dostępu do materiałów kulturalnych w dostępnych formatach, a zarazem do podjęcia odpowiednich środków zapewniających, że przepisy chroniące prawa własności intelektualnej nie będą stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminującej bariery w dostępie do takich materiałów – należy wyrazić aprobatę dla takiego stanowiska. Wypada docenić również rozwiązania wprowadzone w Traktacie z Marrakeszu, które zostały jednakże dedykowane stosunkowo wąskiej kategorii beneficjentów, a swoim zakresem objęły wyłącznie opublikowane utwory literackie możliwe do przetransformowania na formaty dostępne dla osób z niepełnosprawnością wzroku.

Brak szczegółowej i specyficznej regulacji, kierowanej do wszystkich kategorii osób niepełnosprawnych oraz w odniesieniu do szerszego zakresu utworów chronionych prawami autorskimi, skłania do uznania tego stanu rzeczy za dyskryminujący, a tym samym do postawienia wniosku *de lege ferenda*, aby tę lukę uregulować w sposób jednoznaczny poprzez wprowadzenie w wymiarze powszechnym stałego wyjątku prawa autorskiego.

⁹⁰⁴ A. Bober-Kotarbińska, *The Infringement...*, s. 151-162.

⁹⁰⁵ Sprawa King Features Syndicate v. Fleischer, 299 F. 533 (1924), Sprawa Markham v. A. E. Borden Co., Inc., et al, 206 F.2d 199 (1st Cir. 1953), Sprawa Rogers v. Koons, 751 F. Supp. 474, S.D.N.Y. 1990.

Przy formułowaniu takiego postulatu oparto się na całości przeprowadzonych w rozprawie badań określających jakie miejsce w systemie prawa autorskiego zajmują wyjątki i ograniczenia na rzecz osób niepełnosprawnych, a także jaka relacja zachodzi między normami systemu praw człowieka a normami prawa autorskiego. Omówiono także istotę i cel uregulowań gwarantujących osobom niepełnosprawnym dostęp do utworów – to jest postanowienie Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 r., Traktatu Marrakeszańskiego z 2013 r., szeregu aktów regionalnych systemów praw człowieka oraz regionalnych i krajowych systemów prawa autorskiego i praw człowieka przyjętych w konsekwencji zawarcia wspomnianych umów międzynarodowych. Zauważa się nadto, że wnioski płynące z ustanowienia ram prawnych dla zapewnienia dostępności cyfrowej, opartej na standardach WCAG, znalazłyby również zastosowanie dla upowszechnienia korzystania z technologii wspomagających dostęp do materiałów kulturalnych

Z analizy wspomnianych aktów prawa wynika fundamentalna zmiana sposobu, w jaki prawo międzynarodowe tworzyło dotychczasowe ramy ochrony praw osób niepełnosprawnych. Nowy paradygmat praw człowieka, wprowadzony przede wszystkim przez Konwencję o ochronie praw osób niepełnosprawnych, uznaje dyskryminację za podstawową przyczynę wykluczenia osób niepełnosprawnych i nakłada na państwa obowiązek podjęcia kroków w celu osiągnięcia materialnej równości. Jak wskazano w rozprawie, w przypadku dostępu do utworów chronionych prawami własności intelektualnej kroki te powinny polegać na działaniach mających na celu zapewnienie osobom niepełnosprawnym dostępu do utworów w dostępnych formatach, przy jednoczesnym zobowiązaniu państw do zapewnienia, by przepisy dotyczące własności intelektualnej „nie stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminującej przeszkody w dostępie osób niepełnosprawnych do materiałów z dziedziny kultury”. Zobowiązanie to jest konsekwencją potencjalnego konfliktu między prawami osób niepełnosprawnych i podmiotów posiadających interes w zakresie realizowania swoich praw autorskich. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych wyraźnie uznaje istnienie tego konfliktu w kontekście materiałów z dziedziny kultury, stanowiąc, że prawo autorskie nie powinno stwarzać nierozsądnych lub dyskryminujących barier dla osób niepełnosprawnych w dostępie do materiałów kulturalnych. Co istotne, uznając tę sprzeczność, Konwencja wprowadziła kolejną fundamentalną zmianę – z paradygmatu dotychczasowego modelu wyjątków, pozwalających na ograniczone odstępstwa od monopolu praw właścicieli praw autorskich, w kierunku modelu prawnoczułeczego, w którym ochrona prawnoautorska ograniczana jest na rzecz zapewnienia osobom z niepełnosprawnością szerokiego dostępu do materiałów kulturalnych. Wraz z upływem czasu, ów nowy paradygmat znalazł

odzwierciedlenie w Traktacie z Marrakeszu, pierwszym międzynarodowym instrumencie nakazującym wprost wprowadzenie – a nie tylko zezwalającym na korzystanie z – wyjątków prawnych od ochrony materiałów chronionych prawem autorskim, umożliwiającym beneficjentom Traktatu zapoznanie się z takimi utworami w dostępnym dla siebie formacie.

Opierając się na paradygmacie wprowadzonym przez Konwencję o prawach osób niepełnosprawnych i częściowo realizowanym przez Traktat z Marrakeszu, zwolennicy poszerzenia praw osób niepełnosprawnych zwracają uwagę na korzyści płynące z korzystania z nowych narzędzi technologicznych, które mogą zapewnić szerszy dostęp do utworów. Technologie wspomagające osoby niepełnosprawne – począwszy od wózków inwalidzkich, umożliwiających poruszanie się, soczewki i urządzenia wspomagające zdolność widzenia, poprzez drukarki 3D, syntezy mowy, programy TTS, oprogramowanie VR, oprogramowanie wyposażone w SI czy wreszcie wykorzystanie przewodnictwa kostnego do odtworzenia muzyki i utworów audio stanowią przełomowe rozwiązania, które faktycznie likwidują dyskryminujące bariery, wynikające z właściwości fizycznych osoby niepełnosprawnej. Stanowią zatem obiecującą perspektywę umożliwienia osobom niepełnosprawnym doświadczania sztuki w dostępnych formatach. Z tego powodu w niniejszej rozprawie sformułowano również tezę, zgodnie z którą wytyczne formułowane na początku XXI wieku na rzecz dostosowania przestrzeni internetowej do potrzeb osób niepełnosprawnych mogłyby stanowić punkt odniesienia dla kierunku dalszego rozwoju norm prawa w omawianym zakresie. Działania te korespondowałyby zarazem z przyjętymi w prawodawstwie UE zasadami wynikającymi z Dyrektywy EEA oraz z projektowanymi zmianami prawnymi w afrykańskim systemie praw człowieka. Ich treść ma bowiem na celu zwiększenie dostępności utworów względem możliwości technicznych oferowanych na rzecz osób niepełnosprawnych.

4. Propozycja treści uniwersalnego wyjątku prawa autorskiego odnoszącego się do potrzeb osób niepełnosprawnych

Reasumując, zważywszy na potrzebę spełnienia wywodzonego z Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych postulatu zapewnienia takim osobom możliwie nieskrępowanego dostępu do treści chronionych prawami autorskimi proponowana regulacja powinna przyjąć kształt uniwersalnego, obligatoryjnego wyjątku funkcjonującego w systemie prawa autorskiego. Postulowana regulacja powinna mieć charakter uniwersalny i dotyczyć niepełnosprawności w ogólności, a więc obejmować swoim zakresem co najmniej desygnat pojęciowy „osoby niepełnosprawnej” wyrażony w art. 1 Konwencji, tj. każdą osobę, która ma

długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w sprawność zakresie zmysłów i które to naruszenie w oddziaływaniu z różnymi barierami utrudnia pełny i skuteczny udział w życiu społecznym na zasadzie równości z innymi osobami.

Zważywszy na wskazane w przeprowadzonej w rozprawie analizie luki i mankamenty dotychczasowych regulacji treść normatywna wspomnianego wyjątku powinna zaś przybrać następujący kształt:

1. Nie stanowi naruszenia praw autorskich uprawnionego podmiotu działanie polegające na niekomercyjnym dostosowaniu utworu do odpowiedniego formatu, a następnie na powielaniu lub rozpowszechnianiu, w tym elektronicznie przez upoważnione podmioty, kopii wcześniej opublikowanego utworu literackiego, malarskiego, graficznego, rzeźbiarskiego, wizualnego, muzycznego lub doświadczanego zmysłowo w inny sposób, w tym utworów chronionych środkami technologicznymi uniemożliwiającymi włączenie funkcji czytania na głos lub zakłócającymi działanie czytników ekranu lub innych aplikacji czy technologii wspomagających jeśli takie kopie są powielane lub rozpowszechniane w dostępnych formatach wyłącznie do użytku uprawnionych osób, nie szkodząc interesom autora ani normalnemu sposobowi korzystania z utworu.
2. Nie stanowi naruszenia praw autorskich uprawnionego podmiotu działanie, w wyniku którego kopia utworu wskazanego w pkt 1. została uzyskana zgodnie z prawem przez osobę uprawnioną według definicji takiej osoby pod warunkiem, że podmiot praw autorskich otrzyma wynagrodzenie, odpowiednio, w wysokości ceny rynkowej niedostępnej kopii utworu, udostępnianej publicznie zwyczajowymi kanałami
- lub
gdy utwór jest utworem literackim lub wcześniej opublikowanym utworem muzycznym, który został utrwalony w formie tekstu lub innej formy zapisu bądź notacji muzycznej, w tym zapisu elektronicznego, który został uzyskany legalnie pobrany przed osobę uprawnioną według definicji takiej osoby.

Proponowana regulacja mogłaby odnieść kluczowe znaczenie dla osiągnięcia równości praw osób niepełnosprawnych w ramach systemu praw człowieka. Dotychczasowy stan, w którym brak jest szerokiego, jednolitego wyjątku w międzynarodowym prawie autorskim powoduje, że osoby niepełnosprawne napotykają wiele przeszkód w dostępie do reprodukcji utworów w dostępnych dla nich formatach. O ile samo prawo autorskie nie ponosi

odpowiedzialności za brak utworów w dostępnych formatach, to jest jednym z głównych czynników przyczyniających się do ograniczenia możliwości ich transformowania. Taki brak, częściowo spowodowany normami prawa autorskiego, jest dyskryminujący wobec osób niepełnosprawnych i w konsekwencji stanowi naruszenie praw człowieka w takim zakresie. Aby zaradzić tej dyskryminacji, prawo autorskie powinno zrównoważyć obowiązki wynikające z międzynarodowych standardów praw człowieka oraz norm prawa własności intelektualnej. Najbardziej obiecującym narzędziem prawnym są międzynarodowe instrumenty dotyczące elastyczności praw autorskich w sposób, w który godzą potencjalnie sprzeczne obowiązki państw w zakresie prawa własności intelektualnej oraz reżimu praw człowieka. Spójny, szeroki i obligatoryjny model regulacji zagwarantuje nie tylko odstąpienie od dotychczasowych, dyskryminacyjnych praktyk, ale spowoduje również, że państwa nie będą musiały zajmować się swoimi potencjalnie sprzecznymi obowiązkami w zakresie zapewnienia dostępności transformowanych utworów. Stosowanie przedmiotowego unormowania mogłoby ograniczyć również konieczność poddawania się międzynarodowej kontroli w związku z potencjalnymi naruszeniami testu trójstopniowego.

Co ważniejsze jednak, przyjęcie proponowanego wyjątku na rzecz osób niepełnosprawnych jest właściwym krokiem w kierunku zapewnienia im równości *in iure*. Pomimo prób i niewątpliwie słusznych intencji, dotychczasowe instrumenty prawa nie zdołały w wyczerpujący sposób pogodzić interesów podmiotów uprawnionych z tytułu posiadanych niepełnosprawności oraz podmiotów prawa autorskiego. Nowy, postulowany wyjątek stanowi rozwiązanie dla występujących dotychczas przejawów nierówności oraz dyskryminacji, uwzględniając zarazem możliwości oferowane przez nowe technologie. Podkreśla się zarazem, że zostały one dostrzeżone przez prawodawstwa krajowe oraz międzynarodowe, czego wyraz można odnaleźć w pracach legislacyjnych prowadzonych przez USA, UE oraz państwa regionu afrykańskiego. Ich wspólnym celem jest zarówno poszerzenie istniejących, wewnętrznych norm dotyczących możliwości przekształcania utworów do dostępnych formatów na potrzeby osób niepełnosprawnych, ale zarazem ustandaryzowania wykorzystania nowych technologii wspomagających jako narzędzia powszechnego. Tym samym, wprowadzenie proponowanego rozwiązania przyniosłoby najlepszy skutek w przypadku umiejscowienia go w uniwersalnym systemie prawa, a więc Narodów Zjednoczonych. Wyraża się w tym miejscu nadzieję, że proponowana regulacja nie przyniesie uszczerbku interesom podmiotów praw autorskich oraz że przyjęcie proponowanego rozwiązania stanie się możliwe w niedalekiej przyszłości.

Bibliografia

1. Źródła prawa

1.1. Umowy międzynarodowe

1. Konwencja berneńska z 1886 r. (lub: oryginalny tekst konwencji berneńskiej) - konwencja berneńska o ochronie dzieł literackich i artystycznych z dnia 9 września 1886 r.
2. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka sporządzona w Paryżu dnia 10 grudnia 1948 r.
3. Konwencja berneńska (lub: akt paryski konwencji berneńskiej) - akt paryski konwencji berneńskiej o ochronie dzieł literackich i artystycznych, sporządzony w Paryżu dnia 24 lipca 1971 r.
4. Akt Paryski Konwencji Berneńskiej o Ochronie Dzieł Literackich i Artystycznych sporządzony w Paryżu dnia 24 lipca 1971 r. (Dz. U. z 1990 r. Nr 82, poz. 474)
5. Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienia ustanawiające Komisję przygotowawczą Narodów Zjednoczonych, (Dz.U. z 1947 r., nr 23, poz. 90)
6. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE 2010/C 83/02)
7. Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 3 września 1953 r. (Dz.U. 1993 nr 61 poz. 284)
8. Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284 ze zm.)
9. Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1979 r., (Dz.U. z 1982 r., nr 10, poz. 71.)
10. Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych dnia 28 listopada 1989 roku, (Dz.U. z 1991 r., nr 120, poz. 526)
11. Konwencja wiedeńska o prawie traktatów sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r., (Dz.U. z 1990 r., nr 74, poz. 439)
12. Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., (Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 169)
13. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., (Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 167)
14. Porozumienie w sprawie handlowych aspektów praw własności intelektualnej z 1994 r.; załącznik do porozumienia ustanawiającego Światową Organizację Handlu (Dz. U. z 1996 r. Nr 32, poz. 143)

15. Traktat z Amsterdamu zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktatu Ustanawiający Wspólnoty Europejskie oraz niektóre związane z nimi akty z dnia 17 czerwca 1997 r., podpisany 2 października 1997 r. w Amsterdamie. (Dz. U. 2004.90.864/31)
16. Traktat Światowej Organizacji Własności Intelektualnej o Prawie Autorskim sporządzony w Genewie dnia 20 grudnia 1996 r. (Dz. U. z 2005 r. Nr 3, poz. 12)
17. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r., (Dz.U. z 2012 r., poz. 1169)
18. Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE 2012 C 326)
19. Traktat o Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE 2012 C 326)
20. Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat Ustanawiający Wspólnotę Europejską z dnia 13 grudnia 2007 r. (Dz. U. 2009 nr 203 poz. 1569)
21. Traktat z Marrakeszu o ułatwieniu dostępu do opublikowanych utworów osobom niewidomym, słabowidzącym i osobom z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem (Dz.U.UE.L.2018.48.3)

1.2. Akty prawa regionalnego

1.2.1. Akty prawa Unii Europejskiej

1.2.1.1. Rozporządzenia

1. Rozporządzenie Komisji z dnia 6 sierpnia 2008 r. (2008/800 WE), uznające niektóre rodzaje pomocy za zgodne ze wspólnym rynkiem w zastosowaniu art. 87. i 88. Traktatu (ogólne rozporządzenie w sprawie wyłączeń blokowych).
2. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1563 z dnia 13 września 2017 r. w sprawie transgranicznej wymiany między Unią a państwami trzecimi kopii w dostępnych formatach określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim i prawami pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem (Dz.U. L 242 z 20.09.2017)

1.2.1.2. Dyrektywy

1. Dyrektywa Rady 91/250/EWG z dnia 14 maja 1991 r. w sprawie ochrony prawnej programów komputerowych (Dz.U.UE.L.1991.122.42)
2. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady nr 96/9/WE z dnia 11 marca 1996 r. w sprawie ochrony prawnej baz danych (Dz. Urz. WE 77/20 z dnia 27 marca 1996 r.)

3. Dyrektywa 2000/31/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 8 czerwca 2000 r. w sprawie niektórych aspektów prawnych usług społeczeństwa informacyjnego, w szczególności handlu elektronicznego w ramach rynku wewnętrznego (Dz.U.U.E.L.2000.178.1)
4. Dyrektywa Rady Unii Europejskiej (2000/78/EC) z 27 listopada 2000 r. w sprawie ustanowienia ogólnych ram dla równego traktowania w zatrudnieniu i wykonywaniu zawodu (Dz.U.U.E.L.2000.303.16)
5. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2001/29/WE z dnia 22 maja 2001 r. w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym (Dz. U. L 167 z dnia 22 czerwca 2001 r.)
6. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/2102 z dnia 26 października 2016 r. w sprawie dostępności stron internetowych i mobilnych aplikacji organów sektora publicznego (Dz.U.U.E.L.2016.327.1)
7. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1564 z dnia 13 września 2017 r. w sprawie niektórych dozwolonych sposobów korzystania z określonych utworów i innych przedmiotów chronionych prawem autorskim i prawami pokrewnymi z korzyścią dla osób niewidomych, osób słabowidzących lub osób z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem oraz w sprawie zmiany dyrektywy 2001/29/WE w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym (Dz.U. L 242 z 20.9.2017)
8. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/882 z dnia 17 kwietnia 2019 r. w sprawie wymogów dostępności produktów i usług - Europejski Akt o dostępności (Dz.U.U.E.L.151.70 z 7 czerwca 2019 r.)
9. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/28/UE z dnia 25 października 2012 r. w sprawie niektórych dozwolonych sposobów korzystania z utworów osieroconych (Dz.U.U.E.L299.5 z 27.10.2012)
10. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2009/24/WE z dnia 23 kwietnia 2009 r. w sprawie ochrony prawnej programów komputerowych (Dz.U.U.E.U.E.L.111.16 z dnia 5 maja 2009 r.)

1.2.1.3. Decyzje

1. Decyzja Rady z dnia 27 listopada 2000 r. Ustanawiająca Wspólnotowy Program Działania w Zakresie Zwalczania Dyskryminacji (2001 do 2006) (2000/750/WE)

2. Decyzja Rady z dnia 3 grudnia 2001 r. w sprawie Europejskiego Roku Osób Niepełnosprawnych 2003 (2001/903/WE)
3. Decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 7 grudnia 2001 r. (2002/50WE), ustanawiająca program działań Wspólnoty wspierający współpracę między Państwami Członkowskimi w celu zwalczania wyłączenia społecznego
4. Decyzja Rady z dnia 12 lipca 2005 r. w sprawie wytycznych dla polityk zatrudnienia państw członkowskich (2005/600/WE); Decyzja Komisji Europejskiej z 27 czerwca 2007 (K 2007/3050) w sprawie wsparcia dla zakładów aktywności zawodowej
5. Decyzja Rady z dnia 26 listopada 2009 roku w sprawie zawarcia przez Wspólnotę Europejską Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawach osób niepełnosprawnych (2010/48/WE)
6. Decyzja Rady (UE) 2018/254 z dnia 15 lutego 2018 r. w sprawie zawarcia, w imieniu Unii Europejskiej, Traktatu z Marrakeszu o ułatwieniu dostępu do opublikowanych utworów osobom niewidomym, słabowidzącym i osobom z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem (Dz.U. L 48 z 21.02.2018, s. 1–2)

1.2.1.4. Zalecenia

1. Zalecenie Rady 86/379 EEC z dnia 24 lipca 1986 r. w sprawie zatrudnienia osób niepełnosprawnych we Wspólnocie
2. Zalecenie Rady UE nr 98/376/EC z 4 czerwca 1998 r. w sprawie karty parkingowej dla osób niepełnosprawnych

1.2.1.5. Rezolucje

1. Rezolucja Rady Unii Europejskiej i przedstawicieli rządów państw członkowskich, zebranych w Radzie 20 grudnia 1996 roku, w sprawie równych możliwości dla osób niepełnosprawnych
2. Rezolucja Rady Unii Europejskiej 20003/C 39/03 z dnia 6 lutego 2003 r. w sprawie polepszenia dostępu osób niepełnosprawnych do społeczeństwa opartego na wiedzy
3. Rezolucja Rady Unii Europejskiej 2003/C 134/05 z dnia 6 maja 2003 r. w sprawie dostępu osób niepełnosprawnych do instytucji i wydarzeń kulturalnych
4. Rezolucja Rady Unii Europejskiej i przedstawicieli rządów państw członkowskich, zebranych w Radzie z dnia 17 marca 2008 r. w sprawie sytuacji osób niepełnosprawnych w Unii Europejskiej (2008/C75/01)

5. Rezolucja Parlamentu Europejskiego 2020/2209 z dnia 7 października 2021 r. w sprawie ochrony osób z niepełnosprawnościami za pośrednictwem petycji: zdobyte doświadczenia (petycje nr 2582/2013, 2551/2014, 0074/2015, 0098/2015, 1140/2015, 1305/2015, 1394/2015, 0172/2016, 0857/2016, 1056/2016, 1147/2016, 0535/2017, 1077/2017, 0356/2018, 0367/2018, 0371/2018, 0530/2018, 0724/2018, 0808/2018, 0959/2018, 0756/2019, 0758/2019, 0954/2019, 1124/2019, 1170/2019, 1262/2019, 0294/2020, 0470/2020, 0527/2020, 0608/2020, 0768/2020, 0988/2020, 1052/2020, 1139/2020, 1205/2020, 1299/2020, 0103/2021 i inne)

1.2.1.6. Komunikaty

1. Komunikat Komisji Europejskiej COM (96) 406 z 30 lipca 1996 r. w sprawie równych szans dla osób z niepełnosprawnościami („nowa strategia”)
2. Komunikat Komisji COM (2000)0284 z dnia 12 maja 2000 r. pt. „Ku Europie bez barier dla osób niepełnosprawnych”
3. Komunikat Komisji Europejskiej COM 650 z 30 października 2003: równe szanse dla osób z niepełnosprawnością – Europejski plan działania.
4. Komunikat do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów COM (2010) 636: Europejska Strategia wobec niepełnosprawności na lata 2010-2020 – odnowione zobowiązanie do budowania Europy bez barier
5. Komunikat do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów COM (2010) 636: Europejska Strategia wobec niepełnosprawności na lata 2021-2030 – odnowione zobowiązanie do budowania Europy bez barier

1.2.1.7. Uchwały

1. Uchwała Rady i Przedstawicieli Rządów Państw Członkowskich, spotykających się w ramach Rady z 20 grudnia 1996 r. nt. równych szans dla osób z niepełnosprawnością, Uchwała Rady z 17 czerwca 1999 r. w sprawie Równych Szans w Zatrudnieniu dla Osób Niepełnosprawnych (1999/C 186/02).

1.2.1.8. Inne

1. Europejska Karta Społeczna sporządzona w Turynie dnia 18 października 1961 r. (Dz.U. 199 nr 8 poz. 67)

2. Zielona Księga Komisji Wspólnot Europejskich z dnia 16.07.2008 r., Prawo autorskie w gospodarce opartej na wiedzy, COM(2008)466 wersja ostateczna.
3. Międzyinstytucjonalna proklamacja Europejskiego filaru praw socjalnych (Dz. U.UE z dnia 13 grudnia 2017 r.)

1.2.2. Akty prawa Rady Europy

1.2.2.1. Zalecenia

1. Zalecenie 1592 (2003) Komitetu Ministrów w sprawie pełnego włączenia osób niepełnosprawnych (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 29 stycznia 2003 r.).
2. Zalecenie Nr R (92)6 Komitetu Ministrów w sprawie spójnej polityki wobec osób niepełnosprawnych (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 9 kwietnia 1992 r.)
3. Zalecenie Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy Nr 1185 (1992) Polityka w zakresie rehabilitacji osób niepełnosprawnych (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 26 lutego 1992 r.).
4. Zalecenie Nr R (98)3 Komitetu Ministrów skierowane do państw członkowskich w sprawie dostępu do szkolnictwa wyższego (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 17 marca 1998 r.).
5. Zalecenie nr (99)14 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie powszechnej usługi wspólnoty w zakresie nowych usług komunikacyjnych i informacyjnych (przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 9 września 1999 r.)
6. Zalecenie 1379 (1998) Zgromadzenia Parlamentarnego w sprawie podstawowej edukacji w dziedzinie nauki i technologii
7. Zalecenie Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy 2064 (2015) Równość i włączenie społeczne osób niepełnosprawnych (przyjęte dnia 30 stycznia 2015 r.)
8. Zalecenie CM/Rec(2011)14 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu politycznym i publicznym (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 16 listopada 2011 r.)
9. Zalecenie nr Rec(2009)8 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich o osiągnięciu pełnej integracji przez zastosowanie zasad projektowania uniwersalnego (przyjęta przez Komitet Ministrów dnia 21 października 2009 r.)
10. Zalecenie CM/Rec(2013)3 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie zapewnienia pełnego, równego i efektywnego udziału osób

niepełnosprawnych w kulturze, sporcie, turystyce i rekreacji (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 11 grudnia 2013 r).

11. Zalecenie nr Rec(2006)5 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich Plan działań Rady Europy w celu promocji praw i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w społeczeństwie: podnoszenie jakości życia osób niepełnosprawnych w Europie 2006-2015 (przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 kwietnia 2006 r.)
12. Zalecenie CM/Rec(2013)2 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie zapewnienia pełnego włączenia dzieci i młodzieży niepełnosprawnej do życia społecznego (przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 16 października 2013 r).
13. Zalecenie 1314 (1997) Zgromadzenia Parlamentarnego w sprawie nowych technologii i zatrudnienia
14. Zalecenie 1332 (1997) Zgromadzenia Parlamentarnego w sprawie naukowo-technicznych aspektów nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych
15. Zalecenie Nr R (99) 14 Komitetu Ministrów skierowane do państw członkowskich w sprawie powszechnej usługi wspólnoty w zakresie nowych usług komunikacyjnych i informacyjnych.

1.2.2.2. Rezolucje

1. Rezolucja nr (59)23 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie rozszerzenia działań Rady Europy w dziedzinie społecznej i kulturalnej (przyjęta przez Komitet Ministrów w dniu 16 listopada 1959 r).
2. Rezolucja 76 (1999) Kongresu Władz Lokalnych i Regionalnych Europy w sprawie lokalnego i regionalnego społeczeństwa informacyjnego
3. Rezolucja ResAP(2001)1 w sprawie wprowadzenia zasad projektowania uniwersalnego (przyjęta przez Komitet Ministrów w dniu 15 lutego 2001 r.).
4. Rezolucja ResAP(2001)3 w sprawie dążenia do pełnego obywatelstwa osób niepełnosprawnych poprzez nowe technologie sprzyjające włączeniu społecznemu (przyjęta przez Komitet Ministrów w dniu 24 października 2001 r.)

1.2.3. Akty prawa organizacji ochrony praw człowieka

1. Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (otwarta do podpisu 27 czerwca 1981 r., weszła w życie 21 października 1986 r.)
2. Afrykańska Karta Praw i Dobrobytu Dziecka z dnia 1 czerwca 1990 r.

3. Amerykańska Konwencja Praw Człowieka „Pakt z San Jose” (otwarta do podpisu 22 listopada 1969 r., weszła w życie 18 lipca 1978 r.).
4. Amerykańska Konwencja Praw Człowieka z 22 listopada 1969 r.
5. Arabska Karta Praw Człowieka z 22 maja 2004 r.
6. Deklaracja Praw Człowieka ASEAN z 8 sierpnia 1967 r.
7. Deklaracja Praw Człowieka w Islamie (Cairo Declaration on Human Rights in Islam, aug. 5, 1990, U.N. GAOR, U.N. Doc. A/CONF.157/PC/62/Add.18 (1993)
8. Deklaracja z Caracas Panamerykańskiej Organizacji Zdrowia; rezolucja AG/OZE. 1249 (XXIII-O/93), „Sytuacja osób niepełnosprawnych na półkuli amerykańskiej”
9. Deklaracja z Kigali (przyjęta 8 maja 2003 r. na pierwszej konferencji Unii Afrykańskiej w sprawie praw człowieka w Afryce w Kigali, Rwanda
10. Protokół dodatkowy do Amerykańskiej Konwencji praw człowieka w obszarze praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych „Protokół z San Salvador” OASTS nr 69; 28 ILM 156 (otwarta do podpisu 17 listopada 1988 r., weszła w życie 16 listopada 1999 r.)
11. Protokół z Nairobi 1976 r. (Protokół, zatwierdzony 30 marca 1976 roku przez Specjalną Komisję Ekspertów Rządowych, zwołaną na mocy uchwały 4.112 XVIII sesji Konferencji Generalnej UNESCO, został przyjęty w sprawie Raportu Komisji Programowej II na trzydziestym czwartym posiedzeniu plenarnym UNESCO dziewiętnasta sesja Konferencji Generalnej UNESCO w Nairobi w Kenii w dniu 26 listopada 1976 r. i otwarta do podpisu w dniu 1 marca 1977 r.)
12. Powszechna Muzułmańska Deklaracja Praw Człowieka (ang. Universal Islamic Declaration of Human Rights, Universal Islamic Declaration of Human Rights, adopted by the *Islamic Council of Europe* on 19 September 1981/21 *Dhul Qaidah* 1401.)
13. Międzyamerykańska konwencja w sprawie eliminacji wszelkich form dyskryminacji osób niepełnosprawnych „CIADDIS” (weszła w życie 14 września 2001 r.)

1.3. Akty prawa krajowego

1.3.1. Akty prawa polskiego

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483)
2. Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy z dnia 15 lutego 1964 r. (Dz. U. z 2020 r., poz. 1359 ze zm.)

3. Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (Dz. U. z 2020 r. poz. 1320. ze zm.)
4. Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz. U. z 2019 r., poz. 1231 ze zm.)
5. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2020 r., poz. 1444 ze zm.)
6. Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. (Dz.U. z 2023 r. poz. 100 ze zm.)
7. Ustawa z dnia 4 kwietnia 2019 r. o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych (Dz. U. 2019 poz. 848 ze zm.)
8. Ustawa z dnia 4 kwietnia 2019 r. o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych. Dz. U. 2019 poz. 848 (ze zm.)
9. Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami (Dz. U. 2019 poz. 1696 (ze zm.)

1.3.2. Akty prawa amerykańskiego

1. Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (Pub. L. 91–589, 84 Stat. 1585, 2 U.S.C. § 168)
2. An Act to provide books for the adult blind, approved March 3, 1931 (Publ. L. 89-522, 2 U.S.C. 135a; 46 Stat. 1487)
3. The Unruh Civil Rights Act of 1959
4. The Rehabilitation Act of 1973 (Pub. L. 93–112, Approved September 26, 1973, 87 Stat. 355)
5. Amerykańska ustawa o prawie autorskim (U.S. Copyright Act of 1976, 17. U.S.C. §§ 101 et seq.) z dnia 19 października 1976 r. (Pub. L. 94–553, title I, §101, Oct. 19, 1976, 90 Stat. 2541 ze zm.)
6. Individuals with Disabilities Education Act 1990 (Pub. L. 101–476, Oct. 30, 1990, 104 Stat. 1103)
7. Americans with Disabilities Act 1990, (Pub. L. 101-306, Jul. 36, 104 Stat. 327.)
8. H.R.3754 - Legislative Branch Appropriations Act, 1997
9. H.R.3754 – Legislative Branch Appropriations Act 1997
10. The Digital Millennium Copyright Act of 1998 (Pub. L. No. 105-304, 112 Stat. 2860 (Oct. 28, 1998)
11. H.R. 4278 Assistive technology act of 2004
12. H.R.1350 Individuals with Disabilities Education Improvement Act of 2004
13. California Assembly Bill 434 (AB 434, An act to add Section 11546.7 to the Government Code) 2019

1.3.3. Inne akty prawa krajowego

1. Akt o przeciwdziałaniu dyskryminacji z powodu niepełnosprawności - The Disability Discrimination Act 1995 (UK).
2. Brytyjska ustawa o prawie autorskim (UK Public General Act of Copyright, Design and Patents Act 1988 Regulations 2010 ze zm.)
3. Brytyjska ustawa o zapewnieniu dostępności cyfrowej (UK Statutory Instruments 2018 No. 852 The Public Sector Bodies (Websites and Mobile Applications) (No. 2) Accessibility Regulations (2018)
4. Brytyjska ustawa o zapewnieniu równości (UK Public General Act 2010 c. 15 Equality Act 2010 ze zm.)
5. Chińska ustawa o prawie autorskim - Copyright Law of the People's Republic of China of February 26, 2010.
6. Kanadyjska Ustawa o dostępności dla osób niepełnosprawnych w Ontario (Accessibility for Ontarians with Disabilities Act, 2005, S.O. 2005, c. 11 ze zm.)
7. Niemiecka ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte) z dnia 9 września 1965 r. (BGBl. 1S. 1273 ze zm.)

2. Literatura

2.1. Monografie i zbiory

1. Albrecht G., Encyclopedia of Disability, Sage Publications, Thousand Oaks, California 2006
2. Astromowicz-Leyk T., Międzynarodowe systemy ochrony praw i wolności człowieka, Olsztyńska Szkoła Wyższa, Olsztyn 2009
3. Auleytner A., Ochrona własności intelektualnej w stosunkach z państwami trzecimi w prawie Unii Europejskiej, [w:] Mik C., Kułaga Ł., Zewnętrzne stosunki gospodarcze Unii Europejskiej, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa. Stowarzyszenie Wyższej Użyteczności "Dom Organizatora", Toruń 2010
4. Balcerzak M., Międzynarodowa ochrona praw człowieka a pluralizm prawny – wybrane aspekty [w:] Bunikowski D., Dobrzeniecki K., Pluralizm prawny. Tradycja, transformacje, wyzwania, Interdyscyplinarne Koło Naukowe Doktorantów UMK, Toruń 2009
5. Banaszak B., Prawa jednostki i systemy ich ochrony, Kolonia Limited, Wrocław 1995
6. Banaszak B., Preisner A., Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP, C.H. BECK, Warszawa 2002
7. Bantekas, M. Stein, D. Anastasiou, The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A commentary, Oxford University Press, 2018

8. Barczewski M., Legal impediments to the dissemination of digital rights management technologies, [w:] R. Warner, M. Barczewski, M. Miłosz, Selected papers on high technology law, Chicago – Gdańsk 2006
9. Barczewski M., Prawo autorskie a nowe technologie. Aktualne wyzwania i kierunki rozwoju [w:] M. Barczewski [red.], Zbiory fotograficzne i filmowe w Internecie. Aspekty prawne i technologiczne, Europejskie Centrum Solidarności, Gdańsk, 2010
10. Barczewski M., Traktatowa ochrona praw autorskich i praw pokrewnych, Wolters Kluwer, Warszawa 2007
11. Barczewski M., Uniwersalny system ochrony praw autorskich, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2020
12. Barker R., Escarpit R., The Book Hunger, Paris UNESCO Harrap, London, 1973
13. Barnes C., A Brief History of Discrimination and Disabled People [w:] Davis L. [red.], The Disability Studies Reader, New York and London, Routledge 2010
14. Barnes C., Disabled people in Britain and discrimination. London: Hurst & Company, 1999
15. Barnes C., Mercer G., Niepełnosprawność, tłum. P. Morawski, wyd. Sic!, Warszawa 2014
16. Barnes C., Oliver M., The new politics of disablement, Palgrave Macmillan, New York 2012
17. Barta J., Markiewicz r., Prawo autorskie. Wyd. Wolters Kluwer, Warszawa 2010
18. Barth F., The analysis of culture in complex societies, Ethnos 120, 1989
19. Barth F., Transnationalism [w:] McLeish K. [red.], Bloomsbury Guide to Human Thought, Bloomsbury Publishing, London, 1993
20. Bieganowska A., Przekaz medialny w modyfikowaniu postaw studentów pedagogiki wobec niepełnosprawności, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015
21. Black E., Wojna przeciw słabym. Eugenika i amerykańska kampania na rzecz stworzenia rasy panów, tłum. H. Jankowska, Muza S.A., Warszawa 2004
22. Blanck P., eQuality: The right to the Web, [w:], Blanck P., Flynn E., Routledge Handbook of Disability Law and Human Rights, Routledge, 2017
23. Bob C., The International Struggle for New Human Rights, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2008
24. Borowska-Beszta B., Niepełnosprawność w kontekstach kulturowych i teoretycznych, Impuls, Kraków 2012
25. Broderick A., Ferri D., International and European disability law and policy: Text, cases and materials, Cambridge University Press, Cambridge 2019
26. Broderick A., Ferri D., *Research handbook on EU disability law*. Research Handbooks in European Law series, Cheltenham / Northampton, Edward Elgar Publishing, 2020,
27. Brown R., Lord J., The Role of Reasonable Accommodation in Securing Substantive Equality For Persons with Disabilities: The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities,

- [w:] Rioux M., Basser L., Jones M., *Critical Perspectives on Human Rights and Disability Law*, Brill 2011
28. Burek W., *Zastrzeżenia do traktatów z dziedziny ochrony praw człowieka*, Instytut Wydawniczy EuroPrawo, Warszawa 2012.
 29. Caron C., *Les exceptions au regard du fondement du droit d'auteur en droit français*, [w:] L. André, P. Sirinelli, A. Bensamoun, *Les Exceptions au Droit d'Auteur: État des lieux et perspectives dans l'Union européenne*, Dalloz 2012
 30. Clifford B., *Introduction: Fighting for New Rights*, [w:] Clifford B., *The International Struggle for New Human Rights*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2009
 31. Cook M., Polgar J., Encarnação P., *Assistive technologies. Principles and practice*, Elsevier, 2019
 32. Coomas F., *Education and Work* [w:] Moeckli D., Shah S., Sivakumaran S., Harris D., [red.] *International Human Rights Law*, Oxford University Press, Oxford–New York 2010.
 33. Cooper, *Time for recording industry to face the music: The political, social and economic benefits of peer-to-peer communications networks*, Stanford Law School Center for Internet and Society, 2005
 34. Czajkowska-Dąbrowska M., *Traktat WIPO o prawie autorskim* [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 13, [red.] Barta J., Warszawa 2017
 35. Czerwińska M., *Alfabet Braille'a* [w:] Pilch T. [red.], *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003
 36. Degener T., *A human rights model of disability*. [w:] Blanck P., Flynn E., *Routledge Handbook of Disability Law and Human Rights*, Routledge, 2017
 37. Donders Y., *The Legal Framework of the Right to Take Part in Cultural Life*, UNESCO 2007
 38. Dreier T., *Balancing Proprietary and Public Domain Interests: Inside or Outside of Proprietary Rights?* [w:] Dreyfuss R., Zimmerman D., First H., *Expanding the Boundaries of Intellectual Property: Innovation Policy for the Knowledge Society*, Oxford University Press 2001
 39. Ficsor M., *The Law of Copyright and the Internet*, Oxford: Oxford University, 2002
 40. Fitzgerald H., *Disability and physical education* [w:] Kirk D., MacDonald D., O'Sullivan M. [red.], *The handbook of physical education*, Sage Publications, London 2006
 41. Flisak D., *Prawo autorskie, reklama i naruszenie dóbr osobistych* [w:], Okoń Z., Bieda R., *Prawne i techniczne aspekty przełomowych technologii*, wyd. Harde, Warszawa 2022
 42. Freeberg E., *The Education of Laura Bridgman. First deaf and blind person to learn language*, Harvard University Press, Cambridge 2001
 43. Freedman R., Kiesler K., *Out of Darkness: The Story of Louis Braille*, Clarion Books, New York 1997
 44. Gąciarz B., *Model społeczny niepełnosprawności jako podstawa zmian w polityce społecznej* [red.] Gąciarz B., Rudnicki S., *Polscy niepełnosprawni, od kompleksowej diagnozy do nowego*

modelu polityki społecznej wyd. Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie 2014

45. Garbat M., Historia niepełnosprawności. Geneza i rozwój rehabilitacji, pomocy technicznych oraz wsparcia osób z niepełnosprawnościami, Novae Res, Gdynia 2015
46. Gawin M., Rasa i nowoczesność: historia polskiego ruchu eugenicznego (1880-1952), Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 2003
47. Geiger C., Schonherr F., Defining the scope of protection of copyright in the EU: the need to reconsider the aquis regarding limitations and exceptions [w:] Synodinou T. [red.], Codification of European copyright law, Challenges and perspectives, Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn 2012
48. Geiger, D. Gervais, M. Senftleben, Understanding the "three-step test" [w:] Geiger C. [red.], Research Handbook on Human Rights and Intellectual Property, Edward Elgar Publishing, Cheltenham– Northampton 2015
49. Gervais D., (Re)structuring copyright. A comprehensive path to international copyright reform, 2017 Edward Elgar Cheltenham
50. Ghosh S., Forgotten Intellectual Property Lore Creativity, Entrepreneurship and Intellectual Property, Edward Elgar Publishing 2020
51. Giełda M., Pojęcie niepełnosprawności [w:] Giełda M., Raszewska-Skałeczka R. [red.], Prawno-administracyjne aspekty sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2015
52. Gienas K., Dozwolony użytek chronionych utworów [w:] Ferenc-Szydełko E., Szyjewska-Bagińska J., Drzewiecki A., Gienas K., Tomczyk S., Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Komentarz, wyd. 2, C.H. Beck, Warszawa 2014
53. Goldstein P., International Copyright Principles, Law and Practice, Oxford University Press, New York 2001
54. Gronowska B., Instytucjonalne gwarancje ochrony praw człowieka [w:] Jasudowicz T. [red.], Gronowska B., Jasudowicz T., Balcerzak M., Lubiszewski M., Mizerski R., Prawa Człowieka i ich ochrona, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2005
55. Gronowska B., Ochrona praw społecznych wybranych kategorii osób [w:] Jasudowicz T. [red.], Gronowska B., Jasudowicz T., Balcerzak M., Lubiszewski M., Mizerski R., Prawa Człowieka i ich ochrona, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2005
56. Grzybowski S., System prawa cywilnego [w:] Czachórski W., t.1, Część ogólna, [red.] Grzybowski S., Ossolineum, Warszawa 1985

57. Guibault L., *Contracts and Copyright Exemptions*, [w:] Hugenholtz P., Koelman K., *Copyright and Electronic Commerce – Legal Aspects of Electronic Copyright Management*, The Hague/London/Boston: Kluwer Law International, 2000
58. Guibault L., *Copyright limitations and contracts. An analysis of the contractual overridability of limitations on copyright*, The Hague/ London/Boston: Kluwer Law International 2002
59. Guibault L., *Limitations on copyright. An analysis of the Contractual Overridability of Limitations on Copyright*, Kluwer Law International 2002
60. Guibault L., Westkamp G., Riber-Mohn T., Hugenholtz B., van Eechoud M., Helberger N., Steijger L., Rossini M., Dufft N., Bohn P., *Study on the Implementation and Effect in Member States Laws of Directive 2001/29/EC on the Harmonisation of Certain Aspects of Copyright and Related Rights in the Information Society. Final report*, Institute for Information Law, University of Amsterdam, The Netherlands, 2007
61. Guibault, G. Westkamp, T. Rieber-Mohn, *Study on the Implementation and Effect in Member State's Laws of Directive 2001/29/EC on the Harmonisation of Certain Aspects of Copyright and Related Rights in the Information Society: Final Report*, Amsterdam Law School Research Paper No 2012-28, Institute for Information Law Research Paper No 2012-23, 2012
62. Hambura S., Muszyński M., *Karta praw podstawowych z komentarzem*, Studio Sto, Bielsko-Biała 2001
63. Hamelink J., *The politics of world communication: a human rights perspective*, London: Sage Publications, 1994
64. Harris D., Livingston S. [red.], *The inter-American human rights system*, Dartmouth 1996, Oxford 1998
65. Helfer L., Austin G., *Human Rights and Intellectual Property: Mapping the Global Interface*, Cambridge University Press, New York 2011
66. Helfer L., Land M., Okediji R., Reichman J., *The World Blind Union Guide to the Marrakesh Treaty Facilitating Access to Books for Print-Disabled Individuals*, Oxford University Press, Oxford 2017
67. Hess-Klein C., *The book famine: International copyright rules as barriers to knowledge for impoverished persons with disabilities* [w:] Nadakavukaren Schefer K., [red.], *Poverty and the International Economic Legal System: Duties to the Worlds' Poor*, Cambridge University Press, Cambridge 2013
68. Hołda Z., *Prawa człowieka. Wiadomości wstępne* [w:] Hołda J., Hołda Z., Ostrowska D., Rybczyńska A., *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Wolters Kluwer, Warszawa 2014.
69. Hunt P., *A critical condition* [w:] Hunt P. [red.] *Stigma. The experience of disability*, Geoffrey Chapman, London 1966
70. Jabłoński M., Jarosz-Żukowska S., *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2004

71. Jacobs L., Dhand R., Ireland D., Jochelson R., Kodar F., Bay O., *Law and Disability in Canada: Cases and Materials*, LexisNexis Canada, 2021
72. Jacques S., *The Parody Exception in Copyright Law*, Oxford University Press, Oxford 2019
73. Jankowska M., *Autor i prawo do autorstwa*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2011
74. Jaskiernia J. [red.], *Amerykański system ochrony praw człowieka. Aksjologia – instytucja – efektywność*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015
75. Jaskiernia J., *Wprowadzenie do systemu ochrony wolności i praw jednostki*, [w:] Jaskiernia J. [red.], *Problemy ochrony wolności i praw jednostki we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2008
76. Kalisz A., Leszczyński L., Liżewski B., *Wykładnia prawa. Model ogólny a perspektywa Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i prawa Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2011.
77. Kanter A., *The Development of Disability Rights Under International Law: From Charity to Human Rights*, Routledge 2015
78. Kelley J., *Recognising cultural diversity: Implications for persons with disabilities* [w:] Kakoullin E., Kelley J., *Recognising human rights in different cultural contexts*, Singapore: *Palgrave Macmillan* 2020
79. Koestler F., *The Unseen Minority: A Social History of Blindness in the United States*, American Foundation for the Blind, 2004
80. Kowalski M., *Znaczenie art. 14 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka dla międzynarodowego prawa uchodźczego* [w:] Florczak-Wątor M., Kowalski M., *70 lat Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, Kraków, 2019.
81. Krikorian G., *Access to Knowledge as a Field of Activism* [w:] Krikorian G., Kapczynski A. [red.] *Access to Knowledge in the Age of Intellectual Property*, Zone Books New York 2010
82. Królewski J., Masłyk T., Migaczewska E., Stojkow M., Żuchowska D., *Potencjał Internetu i jego (nie)wykorzystanie w kontekście potrzeb osób niepełnosprawnych*, [w:] Gąciarz B., Rudnicki S., *Polacy niepełnosprawni, od kompleksowej diagnozy do nowego modelu polityki społecznej* wyd. Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie 2014
83. Kurowski K., *Wolności i prawa człowieka i obywatela z perspektywy osób z niepełnosprawnościami*, Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2014
84. Kuźniar R., *Prawa Człowieka. Prawo, Instytucje, Stosunki Międzynarodowe*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008
85. Lawson A., *Disability equality, reasonable accommodation and the avoidance of ill-treatment in places of detention: the role of supranational monitoring and inspection bodies*, Taylor & Francis, *Disability studies*, 2012
86. Leszczyński L., Liżewski B., *Ochrona praw człowieka w Europie. Szkic zagadnień podstawowych*, Oficyna Wydawnicza VERBA, Lublin, 2010

87. Liżewski B., Precedens w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka [w:] Leszczyński L., Liżewski B., Szot A., Precedens sądowy w polskim porządku prawnym, C.H. Beck, Warszawa, 2018
88. Łopatka A., Międzynarodowe prawo praw człowieka, Wyższa Szkoła Handlu i Prawa, Warszawa 1998
89. Lord J., Disability Rights and the Human Rights Mainstream: Reluctant Gatecrashers? [w:] Clifford B., International Struggle for New Human Rights, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Pennsylvania 2009
90. Machała W., Dozwolony użytek prywatny w polskim prawie autorskim, Liber, Warszawa 2003.
91. Manca L., Article 30 [Participation in Cultural Life, Recreation, Leisure and Sport] [w:] Della Fina V., Cera R., Palmisano G., The United Nations convention on the rights of persons with disabilities: A commentary, Springer, 2017
92. Manz W., Federal Copyright Law: The Legislative Histories of the Major Enactments of the 105th Congress, vol. 1, W.S. Hein & Co., Inc., Buffalo, New York, 1999
93. Marcinkowska J., Dozwolony użytek w prawie autorskim: podstawowe zagadnienia, Prace Instytutu Prawa Własności Intelektualnej UJ, Kraków 2004
94. Mayerson A., Americans with Disabilities Act annotated: legislation & commentary, Clark Boardman Callaghan 1994
95. McCutcheon J., International Perspectives on Disability Exceptions in Copyright Law and the Visual Arts. Feeling art, [red.] McCutcheon J., Ramalho A., Routledge Taylor & Francis Group, London 2021
96. Mellor C., Louis Braille. Dotyk geniuszu, tłum. E. Zieliński, M. Kalbarczyk, Fundacja Szansa dla Niewidomych, Warszawa 2009
97. Mertus J., Politics, D. Moeckli, S. Shah, S. Sivakumaran, International human rights law, Oxford University Press, Oxford 2010
98. Michalska A., Prawa człowieka w systemie norm międzynarodowych, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań 1982
99. Mik C., Zbiorowe prawa człowieka: analiza krytyczna koncepcji, Wydawnictwo UMK, Toruń 1992.
100. Niedbalski J., Raclaw M., Żuchowska-Skiba D., Oblicza niepełnosprawności w teorii i praktyce, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2017
101. Niezgódka P., Test trójstopniowy w prawie autorskim. Paradygmaty prawa autorskiego, Wolter Kluwer, Warszawa 2020
102. Nowicka A., Prawnoautorska ochrona programów komputerowych – regulacja polska i jej unijny wzorzec w świetle orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, 2/2015

103. Oliver M., *The Social Model in Context*. In: *Understanding Disability*. Palgrave, London, 1996
104. Oliver M., *Understanding Disability: From Theory to Practise*, Macmillan, Basingstoke 1996
105. Ożegalska-Trybalska J., *Metawersum a znaki towarowe (w:) Metaświat. Prawne i techniczne aspekty przełomowych technologii*, [red.] Z. Okoń, R. Bieda, wyd. Harde, Warszawa 2022
106. Ożegalska-Trybalska J., Stanisławska-Kloc S., *Prawo autorskie w kontekście realizacji prawa do nauki przez osoby niepełnosprawne*, [w:] Waszkiewicz A., Przednowek A. [red.], *Studenci niewidomi i słabowidzący – poradnik dla wyższych uczelni. Prawo Autorskie – dozwolony użytek utworów*, Kraków 2007
107. Palfrey J., Gasser U., *Born Digital: Understanding the first generation of digital Natives*, ReadHowYouWant, 2011
108. Patterson L., Lindberg S., *The Nature of Copyright: A Law of Users' Rights*, University of Georgia Press, Athens 1991
109. Piechowiak M., *Pojęcie praw człowieka [w:] Wiśniewski L., Podstawowe prawa jednostki oraz ich ochrona*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997
110. Polański P., *Odpowiedzialność za nielegalne treści na gruncie aktu o usługach cyfrowych. Jaka przyszłość metawersum?* [w:] *Metaświat. Prawne i techniczne aspekty przełomowych technologii*, [red.] Z. Okoń, R. Bieda, wyd. Harde, Warszawa 2022
111. Ramalho A., *The competence of European Union in copyright lawmaking. A normative perspective of EU powers for copyright harmonization*, Springer, 2016
- Reams B., *Education of the Handicapped: Laws, Legislative Histories, and Administrative Documents*, W.S. Hein Buffalo N.Y. 198
112. Reams B., McGovern P., Schultz J., *Disability law in the United States: a legislative history of the Americans with Disabilities Act of 1990, Public Law 101-336*, W.E. Hein Buffalo N.Y. 1992
113. Reisch Z., *Międzynarodowa ochrona praw człowieka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981
114. Rendas T., *Exceptions in EU Copyright Law: In Search of a Balance Between Flexibility and Legal Certainty*, Kluwer Law International, 2021
115. Richardson A., *Love and Eugenics in the Late Nineteenth Century: Rational Reproduction and the New Woman*, Oxford University Press, Oxford 2003
116. Ricketson S., Ginsburg J., *International Copyright and Neighboring Rights: The Berne Convention and Beyond*, Oxford University Press, Oxford 2006
117. Riddell S., Watson N., *Disability, culture and identity: Introduction* [w:]. Riddell S., Watson N., *Disability, culture and identity*, Essex, United Kingdom 2003

118. Roberts Ch., Did they take sugar? The use of skeletal evidence in the study of disability in past populations [w:] Hubert J. [red.], *Madness, Disability and Social Exclusion: The Archaeology and Anthropology of 'Difference'*, Routledge, London–New York 2000
119. Samuelson P., *Justifications for Copyright Limitations & Exceptions*, [w:] Okediji R. [red.], *Copyright Law in an Age of Limitations and Exceptions*, Cambridge University Press, 2017
120. Schweik S., *The Ugly Laws: Disability in Public*, New York University Press, New York–London 2009
121. Schwelb E., Some aspects of the International Convention protection of human rights of December 1966, [w:] Eide A., Schou A. [red.], *International protection of human rights. Proceedings of the 7th Nobel Symposium, Oslo, September 25-27 1967m, Stockholm 1968*
122. Seidler G.L., Groszyk H., Pieniążek A., *Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010
123. Sękowska-Kozłowska K., *Komitet do spraw praw osób niepełnosprawnych* [w:]. Wieruszewski R., *Mechanizmy ochrony praw człowieka w ramach ONZ. Analiza systemowa*, C.H. BECK, Warszawa 2017
124. Senftleben M., *Copyright, Limitations and the Three-Step Test: An Analysis of the Three-Step Test in International and EC Copyright Law*, 2004
125. Shakespeare T., *Disability Rights and Wrongs*, Routledge, London 2006
126. Shaver L., *Ending book hunger: access to print across barriers of class and culture*, Yale University Press, New Haven–Connecticut–London 2020
127. Sieńczyło-Chłabicz J. [red. Naukowa], Rutkowska-Sowa M., Zawadzka Z., Nowikowska M., *Prawo własności intelektualnej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2018
128. Sieńczyło-Chłabicz J., *Amerykańskie prawo autorskie*, Temida 2, Białystok 1998.
129. Sieńczyło-Chłabicz J., *Nabycie i utrata statusu utworu osieroconego — uwagi de lege lata i de lege ferenda* [w:] *Experientia Docet. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Elżbiecie Traple*, [red.] Kostański P., Podrecki P., Targosz T., Warszawa 2017
130. Sitek M., *Prawa (potrzeby) człowieka w ponowoczesności*, C.H.BECK, Warszawa 2016
131. Ślęzak P., *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Komentarz*, [red.] Ślęzak P., CH BECK Warszawa 2017
132. Stanisławska-Kloc S. [w:] Flisak D., *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, Wolters Kluwer Polska Warszawa 2015
133. Steenhout I., *Mass media and the role of the public in a globalized, interconnected world*, Conference: Global Issues, Cultural Perspectives, 2018
134. Steiner H., Alston P., Goodman R., *International human rights in context. Law, politics, morals*, Oxford 2007

135. Stylianidis E., Antyczna cywilizacja grecka a prawa człowieka [w:] Banasz B. [red.], *Prawa Człowieka. Geneza, koncepcje, ochrona*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1993
136. Sykuna S., *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* [w:] Balcerzak M. (red.), Barczewski M., Dobrzeńcki K., Kapelańska-Pręgowska J., Kałduński M., Kowalski M., Nawrot J., Nawrot O., Sykulska-Przybysz M., Sykuna S. (red.), A. Wiśniewski, P. Zajadło-Węglarz, M. Żenkiewicz, *Leksykon ochrony praw człowieka. 100 podstawowych pojęć*, C.H.BECK, Warszawa 2010
137. Szarfenberg R., *Prawo do rozwoju*, [w:] Florczak A., Bolechów B. (red.) *Prawa i wolności I i II generacji*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006
138. Szyszkowska M., *Zarys filozofii prawa*, Temida 2, Białystok 2000
139. Thomas D., *The Experience of Handicap*, Methuen, London 1982
140. Tikhonov A., *Zjawisko niepełnosprawności: od przeszłości do przyszłości* [w:] Drabarz A. [red.], *Aksjologiczne i prawne aspekty niepełnosprawności*, Temida 2, Białystok 2020
141. Traustadóttir R., *Disability Studies, the Social Model and Legal Developments*, [w:] Arnardóttir O., Quinn G., *The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities European and Scandinavian Perspectives*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Boston 2009
142. Urbański A. [w:] Machała W., Sarbiński R., *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, Wolters Kluwer Warszawa 2019
143. Vasak K., *A 30-year struggle the sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights*, UNESCO Courier 1977
144. Wąsiewicz-Szczepańska A., *Interamerykański system ochrony praw człowieka* [w:] Wiśniewski L. [red.], *Ochrona praw człowieka w świecie*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz–Poznań 2000
145. Watson N., Vehmas S., *Routledge Handbook of Disability Studies, Chapter 6 Disability and Human Rights Lucy Series*, Routledge Taylor & Francis 2020
146. Wieruszewski R., *ONZ-owski system ochrony praw człowieka*, [w:] Banaszak B., Bistrzyga A., Complak K., Jabłoński M., Wieruszewski R., Wójtowicz K., *System ochrony praw człowieka*, Zakamycze, Kraków 2003
147. Wieruszewski R., *Prawo do udziału w życiu kulturalnym* [w:] Wieruszewski R. [red.], *Prawa człowieka. Model prawny*, Ossolineum, Warszawa–Wrocław 1990
148. Zajadło J., *Radbruch*, wyd. Arche, Sopot 2016
149. Ziemiński Z., *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974

2.2. Artykuły

1. Astor H., Anti-discrimination legislation and physical disability: The lessons of experience, *Australian Law Journal* nr 64(3)/1990
2. Ayoubi L., Human Rights Principles in the WIPO Marrakesh Treaty: Driving Change in Copyright Law from Within, *Queen Mary Journal of Intellectual Property*, 2019
3. Ayvazo S., Sutherland S., Uncovering the secrets: Homophobia in physical education, *Action in Teacher Education* nr 31(3)/2009
4. Band J., The Impact of Substantial Compliance with Copyright Exceptions on Fair Use, *Journal Copyright Society U.S.A.*, 2012
5. Barczewski M., International Legal Framework for Legal Protection of Digital Rights Management Systems, *European Intellectual Property Review*, Vol. 5/2005
6. Barnes C., Understanding Disability and the Importance of Design for All, *Journal of Accessibility and Design for All*, nr 1 (1)/ 2001
7. Bąba W., Polityka Unii Europejskiej wobec osób niepełnosprawnych w aspekcie rynku pracy, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, nr 832, 2010
8. Belzyt J., Osoby niepełnosprawne w sytuacji podwójnego wykluczenia w wybranych krajach Afryki Południowej, *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej* nr 16/2017
9. Belzyt J., Społeczne uwarunkowania sytuacji edukacyjnej osób niepełnosprawnych w krajach Afryki Południowej – wybrane aspekty, *Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej*, 2016, nr. 24.
10. Bielefeld H., ‘Western’ versus ‘Islamic’ Human Rights Conceptions? A critique of Cultural Essentialism in the Discussion on Human Rights, *Political Theory* nr 28(1)/2000
11. Bimhack M., Acknowledging the Conflict between Copyright Law and Freedom of Expression under the Human Rights Act, *Entertainment Law Review* 2003
12. Bober-Kotarbińska A., Realizacja praw osób niepełnosprawnych w zakresie dostępu do utworów chronionych prawem autorskim po wystąpieniu Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej, w: *Palestra. Pismo Adwokatury Polskiej*, nr 7-8/2022, Wyd. Naczelna Rada Adwokacka, Warszawa 2022
13. Bober-Kotarbińska A., The Infringement of the Author's Moral Rights in the Perspective of Making Spatial Copies of Works In Formats Accessible to People with Disabilities, *Prawo i Wiąż* nr 39(1)/2022
14. Brown, Adherence to the Berne Copyright Convention: The Moral Rights Issue *Journal of the Copyright Society of the U.S.A.*, vol. 3/1988
15. Buinicki M., Walt Whitman and the Question of Copyright, *American Literary History*, 15/2003, Oxford University Press, 2003

16. Burchard T., Capabilities and disability: the capabilities framework and the social model of disability, *Disability & Society* nr 19(7)/2004
17. Busatlic B., Dođru N., Lera I., Sukic E, Smart Homes with Voice Activated Systems for Disabled People, UIKTEN - Association for Information Communication Technology Education and Science, *TEM Journal*, vol. 6/2017
18. Buxton C., Bridgemen Art Library, Ltd. v. Corel Corporation Revisited: Authors Guild v. HathiTrust and the New Frontier of Fair Use, *Oklahoma Journal of Law and Technology*: Vol. 11, 2005
19. Chen Y., McDonough P., Upholding disability rights in the Americas: The Role of The Interamerican Institutions, *Georgia Journal of International and Comparative Law*, Vol. 50/2022
20. Chow P., Culture as collective memories: an emerging concept I international law and discourse on cultural rights, *Human Rights Law Review*, Volume 14, Issue 4, December 2014
21. Ciszek M., Postulat czwartej generacji praw człowieka w politycznym systemie międzynarodowej ochrony: próba filozoficznego uzasadnienia z perspektywy personalizmu etycznego, *Studia Ecologiae et Bioethicae*, t. 8, nr 1/2010
22. Creed C., Assistive tools for disability arts: collaborative experiences in working with disabled artistry and stakeholders, *Journal of Assistive Technologies*, vol. 10/2016
23. Czerwińska M., System Braille'a – rewolucja medialna czy inkluzja społeczna osób z niepełnosprawnością wzroku? *Przegląd Biblioteczny* 2015
24. Desmond D., Layton N., Bentley J. Assistive technology and people: a position paper from the first global research, innovation and education on assistive technology (GREAT) summit. *Disability Rehabilitation Assistive Technology*, 2018
25. Dhanda A., Legal Capacity in the Disability Rights Convention: Stranglehold of the past or Lodestar for the Future, *Syracuse Journal of International Law and Commerce* t. 34, vol 2/2007
26. Dorfman D., Fear of the disability con: perceptions of fraud and special rights discourse, *Law & Society Review*, Special Issue: Disability Legal Studies Articles t. 53, von 4/2019
27. Drzewicki K., Prawo do rozwoju. Studium z zakresu praw człowieka, *Zeszyty Naukowe UG* nr 122/1988
28. Durbach A., Renshaw C., Byrnes A., A Tongue but No Teeth? The Emergence of a Regional Human Rights Mechanism in the Asia Pacific, *31 Sydney Law Review*, vol. 211/2009
29. Ealy G., Of Ear Trumpets and a Resonance Plate: Early Hearing Aids and Beethoven's Hearing Perception. *19th-Century Music*, University of California Press 17(3), 1994
30. Fabian E., Markiewicz-Hoyda H., Ochrona IP programów do audytu stron internetowych pod kątem zgodności z wymogami dostępności cyfrowej i zasadami WCAG 2.1, *Prawo Mediów Elektronicznych*, nr. 4/2020
31. Feder Kittay E., The Ethics of Care, Dependence and Disability, *Ratio Juris* vol. 24/2011

32. Ficsor M., 'The Spring 1997 Horace S. Manges Lecture - Copyright for the Digital Era: The WIPO 'Internet' Treaties', Columbia University School of Law and Volunteer Lawyers for the Arts vol. 21, 1997
33. Ficsor M., How Much of What? The Three-Step Test and Its Application in Two Recent WTO Dispute Settlement Cases, *Revue Internationale du Droit d'Auteur* 192, 2002
34. Fitzpatrick S., Setting Its Sights on the Marrakesh Treaty: The U.S. Role in Alleviating the Book Famine for Persons with Print Disabilities, *Coston College International and Comparative Law review* vol. 37 2014
35. Freeden M., Eugenika a myśl postępową: studium podobieństwa ideologicznego, tłum. K. Marulewska, *Dialogi Polityczne* nr 10/2008
36. Garrard J., Garrard C., Soviet Book Hunger, *Problems of Communism* t. 34, vol. 5/1985
37. Gawron G., Universal Design – Projektowanie uniwersalne jako idea w dążeniu do osiągnięcia partycypacji społecznej osób niepełnosprawnych, *Roczniki Nauk Społecznych*, Tom 7 (43), nr. 1, 2015
38. Geiger C., Carre S., Macrez F., Bouvel A., Hassler T., Schmidt-Szalewski J., What limitations to Copyright in the Information Society? A Commentary on the European Commission's Green Paper "Copyright in the Knowledge Economy", *International Review of Intellectual Property and Competition Law*, v. 40/2009
39. Geiger C., Gervais D., Senftleben M., The Three-Step Test revisited: How to Use the Test's Flexibility in National Copyright Law, *American University International Law Review*, vol. 3/2014
40. Gervais D., Fair Use, Fair Dealing, Fair Principles: Efforts to Conceptualize Exceptions and Limitations to Copyright, *57 Journal of the Copyright Society of the USA*, 2010
41. Ginsburg J., A Tale of Two Copyrights: Literary Property in Revolutionary France and America, *Tulane Law Review*, vol 64/1990
Grosse Ruse-Khan H., Time for a paradigm shift – exploring maximum standards in international intellectual property protection, *Journal on Trade, Law and Development*, vol. 1 2009
42. Ginsburg J., Toward Supranational Copyright Law? The WTO Panel Decision and the "Three-Step Test" for Copyright Exceptions, *Revue Internationale du Droit d'Auteur*, 2009
43. Gittleman R., The African Charter on Human and Peoples' Rights; A Legal Analysis, *Virginia Journal of International Law*, vol. 22/1982
44. Goldman R., History and Action: The Inter-American Human Rights System and the Role of the Inter-American Commission on Human Rights, *Human Rights Quarterly* vol. 4(31)/2009
45. Goldsmith H., Human Rights and Protection of Intellectual Property, Trademark and Copyright *Journal of Research and Education* nr 12(2)/1968
46. Groce N., Global disability: an emerging issue, *The Lancet Global Health* t. 6, nr 7/2018

47. Harpur P., Embracing the new disability rights paradigm: the importance of the convention on the rights of persons with disabilities, *Disability and Society* nr 27(1)/2012
48. Harpur P., Stein M., The U.N. Convention on the Rights of persons with Disabilities and the Global South, *Yale Journal of International Law*, 2022
49. Harpur P., Suzor N., Copyright protection and disability rights: turning the page to a new international paradigm, *University of New South Wales Law Journal* nr 36(3)/2013
50. Harpur P., Suzor N., The paradigm shift in realizing the right to read: how e-book libraries are enabling the university sector, *Disability and Society* nr 29(1)/ 2014.
51. Harpur, *Discrimination, Copyright and Equality: Opening the e-Book for the Print-Disabled*, Cambridge Disability Law and Policy Series, Cambridge University Press, 2017
52. Helfer L., Adjudicating Copyright Claims Under the TRIPs Agreement: The Case for a European Human Rights Analogy, *Harvard International Law Journal* nr 39/1998
53. Helfer L., Regime Shifting: The TRIPs Agreement and New Dynamics of Intellectual Property Lawmaking, *29 Yale Journal International Law* 1/2019
54. Hilty R., Koklu K., Kur A., Nerisson S., Drexl J., von Lewinski S., Position paper of the Max Planck Institute for Innovation and Competition concerning the implementation of the WIPO Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print-Disabled *International Review of Intellectual Property and Competition Law* 2015
55. Hoeren T., *Access Right as a Postmodern Symbol of Copyright Deconstruction? VI Direito da Sociedade de Informação*, 2000
56. Hugenholtz P., Copyright in Europe: Twenty Years Ago, Today and What the Future Holds, *Fordham Intellectual Property, Media and Entertainment Law Journal* nr 50/2013
57. Hugenholtz P., *Fierce Creatures, Copyright Exemptions: Towards Extinction? IFLA/IMPRIMATUR Conference on Rights, Limitations and Expectations: Striking a Proper Balance* 1997
58. Hugenholtz P., Okediji R., *Contours of an International Instrument on Limitations and Exceptions, Final Report*, Amsterdam Law School Legal Studies Research Paper No. 2012-43, 2008
59. Jacobs. S., The Effect of the 1886 Berne Convention on the U.S. Copyright System's Treatment of Moral Rights and Copyright Term, and Where That Leaves Us Today, *23 Michigan Telecommunication and technology law review*, vol. 23/2016
60. Jeon Y., Haider-Markel D., *Tracing Issue Definition and Policy Change: An Analysis of Disability Issue Images and Policy Response*, *Policy Studies Journal* 29 (2)/2001
61. Jingy L., *Reconciling the Enforcement of Copyright with the upholding of human rights; a consideration of the Marrakesh Treaty to facilitate access to published works for the blind, visually impaired and print disabled*, *European Intellectual Property Review* 2014

62. Kobus-Ostrowska D., Połatyńska J., Status prawny osoby niepełnosprawnej w wybranych aktach normatywnych Unii Europejskiej, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, wyd. SAN, t. XIX, nr 9, 2018 r.
63. Kanga S., A Call for a Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Persons with Disabilities in Africa, *African Journal of Intellectual and Comparative Law*, vol. 219, 2013
64. Kaminski M., Yanisky-Ravid S., The Marrakesh Treaty For Visually Impaired Persons: Why Treaty was Preferable to soft law? *University of Pittsburg Law Review* t. 75/2017
65. Kamundia E., Sidi F., The role of national human rights institutions in advancing Article 19 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, *8 African Disability Rights Yearbook*, 2020
66. Kanter A., The Globalization of Disability Rights Law, 2003. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, Vol. 30/2003
67. Kanter A., The Promise and Challenge of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, *Syracuse Journal of the International Law & Commerce* nr 34/2007
68. Kapczynski A., Harmonization and Its Discontents: A Case Study of TRIPS Implementation in India's Pharmaceutical Sector, *California Law Review* t. 97/2009
69. Karaś M., Niepełnosprawność, od spojrzenia medycznego do społecznego i Disability Studies, *Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny* nr 4/2012
70. Kaufman R., The Berne Convention and American Protection of Artists' Moral Rights: Requirements, Limits and Misconceptions, *Columbia-VLA Journal of Law & the Arts* 15, vol. 3/1990-1991
71. Kayess R., French P., Out of Darkness into Light? Introducing the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, *Human Rights Law Review* nr 8(1)/2008
72. Kur A., Of Oceans, Islands and Inland Water – How Much Room for Exceptions and Limitations under the Three Step-Test? *Max Planck Institute for Intellectual Property, Competition and Tax Law Research Paper*, Series No. 08-04/2009
73. Kurowski K., Niepełnosprawność i osoba niepełnosprawna – od medycznego do społecznego modelu niepełnosprawności, *Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich* 10/2012
74. Lagerwey M., Nursing, social contexts, and ideologies in the early United States birth control movement, *Nursing Inquiry* nr 6(4)/1999
75. Landes W., Copyright, Borrowed Images and Appropriation Art: An Economic Approach, *Chicago John M. Olin Law & Economic Working Paper* no. 113.2000
76. Layton N., D. Bell, J. Borg, Assistive technology as a pillar of universal health coverage: qualitative analysis of stakeholder responses to the world health assembly resolution on assistive technology, *Disability Rehabilitation Assistive Technology*, vol. 15(7)/2020

77. Layton N., Murphy C., Bell D., From individual innovation to global impact: the Global Cooperation on Assistive Technology (GATE) innovation snapshot as a method for sharing and scaling, Taylor & Francis, Disability and rehabilitation: Assistive technology vol 13(5)/2018
78. Liżewski B., Myślińska M., Mechanizm ochrony praw człowieka w systemie Rady Europy i w systemie interamerykańskim (teoretyczna analiza prawno-porównawcza), Studia Iuridica Lublinsia, 2014
79. Lewis, Assistive Technology and Learning Disabilities: Today's Realities and Tomorrow's Promises. Journal of Learning Disabilities, vol. 31(1)/2018
80. Lipton J., The Law of Unintended Consequences: The Digital Millennium Copyright Act and Interoperability. Washington and Lee Law Review, 62/2005
81. Lloyd A., Murray R., Institutions with Responsibility for Human Rights Protection Under the African Union, Journal of African Law nr 48(2)/2004
82. Lombardo P., Three Generations, No Imbeciles: Eugenics, the Supreme Court, and Buck V. Bell, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2008
83. Longmore E.K., Goldberger D., The League of the Physically Handicapped and the Great Depression: a case study in the new disability history, Journal of American History nr 87(3)/2000
84. Loos, Fair Use and the Digital Millennium Copyright Act, Michigan Telecommunication & Technic aw. Review, vol. 601/2007
85. Lord J., Raja D., Blanck P., Law and people with disabilities, International Encyclopedia of social and behavioral sciences, Elsevier, 2015
86. Mace R., Universal Design. Barrier-Free Environments for Everyone, Designers West, n. 33/1985
87. Magavero G., History and Background of American Copyright Law: An Overview, Intellectual Journal Law Library, 151/1978
88. Mann D., The same book at the same time at the same price: Turning rights into reality, International Congress Series, Volume 1282, 2005
89. Markiewicz-Hoyda H., Prawna analiza koncepcji dostępności (accessibility), Państwo i Prawo, nr 3/2022
90. Marks D., Dimensions of oppression: theorizing the embodied subject, Disability & Society, Taylor Francis Online, 2010
91. Matczak M., Buikstra J., Pearson J., Wyrwa A., Bioarcheologia niepełnosprawności, Studia o niepełnosprawność, Teksty Drugie nr 2/2020
92. Matczak M., Niepełnosprawność jako problem badawczy we współczesnej archeologii, Obcy. Funeralia Lednickie, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, t. 14/2012
93. McKay D., The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Syracuse Journal of International Law and Commerce 34, 2007

94. Melish T., The UN Disability Convention: Historic Process, Strong Prospects, and why the US should ratify, Human Rights Brief nr 14/2007
95. Mendis D. The Historical Development of Exceptions to Copyright and Its Application to Copyright Law in the Twenty-first Century, vol 7.5 Electronic Journal of Comparative Law, 2003
96. Michalik P., The Attempts to 'Introduce Eugenic Legislation in the Second Polish Republic as Viewed from the Perspective of the Solutions Adopted in the United States of America, Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa nr 4/2011
97. Minkowitz T., CRPD and transformative equality, International Journal of Law in Context nr 13(1)/2017
98. Morawiec A., Dezynfekcja. Literatura polska wobec eksterminacji osób psychicznie chorych, Przestrzenie Teorii nr 27/2017
99. Moriarity L., Dew K., The United Nations Convention on the rights of persons with disabilities and participation in Aotearoa New Zealand, Taylor & Francis, Disability & Society, t. 26/2011
100. Ncube C., Reid B., Oriakhogba D., Beyond the Marrakesh VIP Treaty: Typology of copyright access-enabling provisions for persons with disabilities, The Journal of World Intellectual Property t. 23, nr 3– 4/2020
101. Niewęglowski A., Dyrektywa w sprawie dzieł osieroconych i jej znaczenie dla polskiego prawa autorskiego, Transformacje Prawa prywatnego 3/2013
102. Nussbaum M., Nature, function and capability: Aristotle on political distribution. Oxford Studies in ancient philosophy, supplementary volume (vol. 6), Oxford Clarendon Press, 1987
103. O'Connor S., Copyright Law from an American Perspective, New Series Irish Jurist, 37/2002
104. O'Keefe R., The right to take part in cultural life under article 15 ICESCR, International and Comparative Law Quarterly, 1998
105. Ouchi D., Princeton University Press v. Michigan Document Services, Inc. 99 F.3d 1381, 7, DePaul Journal of Art, Technology & Intellectual Property Law, vol. 7 1997
106. Patrick R., Łętowski R., McBride M., Outdoor Auditory Wearable Interfaces: Bone Conduction Communication, Virginia Polytechnic Institute and State University, 2020 s
107. Patry W., Copyright Law and Practice, The Bureau of National Affairs, Inc., 2000
108. Patry W., The Fair Use Privilege in Copyrighting Law, Bureau of National Affairs, 1985
109. Perdeus-Białek M., Niepełnosprawność jako problem praw człowieka – Droga do Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych, Krakowskie Studia Międzynarodowe nr 3/2009
110. Petersen C, Bridging the Gap: The Role of Regional and National Human Rights Institutions in the Asia Pacific, Asian-Pacific Law and Policy Journal, vol. 13/2011
111. Pfeiffer D., A Comment on the Social Model(s), Disability Studies Quarterly t. 22(4)/2000
112. Pietrasiewicz A., Polityka ludnościowa i zdrowotna państwa, Eugenika Polska R. 2, t. 1.2 nr 2, 1930

113. Plaisant R., *Droit de Suite and Droit Moral under the Berne Convention*. Columbia-VLA Journal of Law & the Arts, vol. 11/1986
114. Polański P., *Dwa oblicza dostępności cyfrowej*, Prawo mediów elektronicznych nr 4/2020
115. Późniak-Niedzielska M., A. Niewęglowski, *Dzieła osierocone – nowe wyzwania dla polskiego prawa autorskiego*, Zeszyty Naukowego Uniwersytetu Jagiellońskiego, PPWI 4/2013
116. Quinn G., Degener T., *Human Rights and Disability: The Current Use and Future Potential of the U.N. Human Rights Instruments in the Context of Disability* United Nations Press, 2002
117. Quirico Q., *Inclusive Sustainability: Harmonizing Disability Law and Policy*, Springer 2022
118. Rasmussen M., Lewis O., *The United Nations convention on the rights of persons with disabilities*, International Legal Materials, t. 46, nr 3/2007
119. Rekas A., *Tracking the Progress of the Proposed WIPO Treaty on Exceptions and Limitations to Copyright to Benefit Persons with Print Disabilities*, European Yearbook of Disability Law nr 4/2013
120. Rendas T., *Are Copyright-Permitted Uses ‘Exceptions’, ‘Limitations’ or ‘User Rights’? The Special Case of Article 17 CDSM Directive*, Journal of Intellectual Property Law & Practice, 2020
121. Ricketson S., *Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works.*, London: Centre for Commercial Law Studies, Queen Mary College: Kluwer, 1987
122. Ricketson S., *The Boundaries of Copyright: Its Proper Limitations and Exceptions: International Conventions and Treaties*, Intellectual Property Quarterly 1999
123. Rishmawi M., *The Revised Arab Charter on Human Rights: A Step Forward?* Human Rights Law Review, Volume 5, Issue 2, 2005
124. Robinson R. , *Confederate copyright entries*, The William and Mary Quarterly, vol.16/1936
125. Roos J. *Copyright protection as access barrier for people who read differently: the case for an international approach*, IFLA Journal 31(1)/2005
126. Sag M., *Predicting fair use*, Loyola University Chicago, Law eCommons, Ohio State Law Journal nr. 74, 2012
127. Samaha A., *What Good Is the Social Model of Disability*, University of Chicago Law Review nr 74/2007
128. Samuelson P., *The Google Book Settlement as Copyright Reform* ,Wisconsin Law Review, 2011
129. Samuelson P., *The Google Book Settlement as Copyright Reform*, Wisconsin Law Review, 2011.
130. Samuelson P., *Unbundling Fair Uses*, 77 Fordham Law Review, 2009
131. Sasal P., Struck J., *Prawne aspekty eugeniki w stanie Virginia (USA) w XX. w. Procedura podejmowania decyzji wykonania zabiegu przymusowej sterylizacji na podstawie Sterilization*

- Act z 1924 r. i precedensu *Buck v. Bell* z 1927 r., *AEQUITAS* wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, nr 2/2014
132. Scharf N., *Digital Rights Management and Fair Use*, *European Journal of Law and Technology*, Vol 1., Issue 2, 2010
133. Scheinwald A, Note, *Who Could Possibly Be Against a Treaty for the Blind?* 22 *Fordham Intellectual Property Media & Entertainment Law Journals*, vol. 22/2012
134. Series L., *Disability and human rights* (red.) Watson N., Vehmas S., *Routledge Handbook of Disability Studies, Disability and Human Rights*, Routledge Taylor & Francis 2020.
135. Sganga C., *Disability, right to culture and Copyright: Which regulatory option?* *International Review of Law, Computers & Technology* t. 29, nr 2–3/2015
136. Shaver L., *Copyright and Inequality*, 92 *Washington University Law Review*, t. 92/2014
137. Shaver L., *Copyright and Inequality*, *Washington University Law Review*, t. 92/2014
138. Shaver L., *The right to science and culture*, *Wisconsin Law Review*, 2009
139. Sieńczyło-Chlabicz J., *Nabycie i stwierdzenie wygaśnięcia statusu utworu osieroconego w polskim i unijnym prawie autorskim*, *Transformacje Prawa Prywatnego* 2020 nr 4, s. 219-240
140. Sieńczyło-Chlabicz J., *Utwory osierocone — propozycje nowelizacji prawa autorskiego*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, PPWI* 4/2014
141. Silvers A., Stein M., *Disability and the Social Contract*, *College of William & Mary Law School*, 2007
142. Simonis L., *The last Beethoven* (dissertation). *Universite Pantheon—Sorbonne, Paris*, 2015
143. Sitek M., *Współczesne dylematy praw kulturalnych*, *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego*, nr 5/2014
144. Sitek M., *Współczesne dylematy praw kulturalnych*, *Polski rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego* nr 5/2014
145. Skarstad K., *Human rights through the lens of disability*, *Netherlands Quarterly of Human Rights* nr 36(1)/2018
146. Smith R., Scherer M., Cooper R., *Assistive technology products: a position paper from the first global research, innovation, and education on assistive technology (GREAT)*, *Taylor & Francis, Disability and rehabilitation: Assistive technology* vol. 13(5)/2018, 2018
147. Stanisławska-Kloc S., *Utwory „osierocone”*, *Prawo własności intelektualnej wczoraj, dziś i jutro*, *Prace Instytutu Prawa Własności Intelektualnej UJ* nr 100, 2007
148. Stavert J., *United Nations Convention on the rights of persons with disabilities: possible implications for Scotland for persons with mental disorder*, *Sweet and Maxwell*, vol. 2 2009
149. Stein M., *Disability and identity*, *William & Mary Law Review* t. 44, nr 3/2003
150. Stein M., *Disability Human Rights*, *California Law Review* vol. 95, 2007
151. Stein M., Lord J., *Future Prospects for the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, [w:] *Arnardóttir O., Quinn G., In the UN Convention on the Rights of Persons*

- with Disabilities: European and Scandinavian Perspectives, International studies in human rights (Volume 100). Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
152. Stępnia K., Koncepcja jurydyzacji czwartej generacji praw człowieka w międzynarodowym systemie ochrony, *Przegląd Sejmowy*, nr 2(151)/2019
 153. Symonides J., Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (po 60 latach od jej przyjęcia), *Państwo i Prawo* nr 12/2008.
 154. Szymczak I., Metoda nauki o porównywaniu systemów prawnych, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 3/2014
 155. T. Degener, G. Quinn, A Survey of International, Comparative and Regional Disability Law Reform, [w:] M. Breslin, S. Yee [red], *Disability Rights Law and Policy Ardsley Transnational, USA*, 2013
 156. Tan E., The ASEAN Charter as 'Legs to go Places': Ideational Norms and Pragmatic Legalism in Community Building in Southeast Asia, *Singapore Yearbook of International Law and Contributors* 2008
 157. Tebbutt E., Brodmann R., Borg J., Assistive products and the sustainable development goals (SDGs). *Global Health*, 2016
 158. TenBroek J., The Right to Live in the World: The Disabled in the Law of Torts, *California Law Review* t. 54, nr 2/1966
 159. Thornton M., Domesticating disability discrimination, *International Journal of Discrimination and the Law*, t. 2/1997
 160. Traustadóttir T., Disability Studies, the Social Model and Legal Developments, [w:] O. Arnardóttir, G. Quinn, *The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities European and Scandinavian Perspectives*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers
 161. Tushnet R., My Library: Copyright and the Role of Institutions in a Peer-to-Peer World, *Washington College of Law Journals & Law Review*, Vol. 53/2006
 162. Urbanowicz Z., Od interdyscyplinarnego do transdyscyplinarnego spojrzenia na niepełnosprawność, *Ogrody Nauk i Sztuk*, r. 2/2012
 163. Vetulani A, Dzieła osierocone — w poszukiwaniu europejskiego rozwiązania, *ZNUJ, PPWI* 103/2009
 164. Vezzoso S., The Marrakesh Spirit – a ghost in three steps? *International Review in Intellectual Property and Competition Law* nr 45(7)/2014
 165. Viljoen F., Biegon J., The Feasibility and Desirability of an African Disability Rights Treaty: Further Norm-Elaboration or Firmer Norm-Implementation? *South African Journal on Human Rights*, v. 30/2014
 166. Vitkauskaitė-Meurice D., The Arab charter on human rights: the naissance of new regional human rights system or a challenge to the universality of human rights, *Jurisprudentia* 19/2010

167. Wallace R., Why Beethoven's Loss of Hearing Added New Dimensions to His Music: Essay, 2019
168. Waterson M., The significance of the United Nations Treaty on the Rights of Persons with Disabilities, *Loyola International and Comparative Law Review* nr 33(1)/2010
169. Weiner B., The development of an attribution-based theory of motivation: A history of ideas. *Educational Psychologist*. Vol. 45/2010
170. Weston B., Human Rights, *Human Rights Quarterly*, nr 3/1984
171. Williams S., Closing in on the Light at WIPO: Movement Towards a Copyright Treaty for Visually Impaired Persons and Intellectual Property Movements, *University of Pennsylvania Journal of International Law*, 33/2011-2012
172. Wojciechowski B., Refleksje na temat dynamiczności i deliberatywności trudnych przypadków na przykładzie spraw dotyczących osób LGBTQ+, *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej*, 2022/4.
173. Wojciechowski B., Wybór stylu życia a świadomość praw podstawowych, *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej*, 2022/2.
174. Wojcik M., The Antithesis of Originality: Bridgeman, Image Licensors, and the Public Domain, *30 Hastings Communications and Entertainment Law Journal*, 257/2008
175. Wolfensberger W., The extermination of handicapped people in World War II Germany, *Mental Retardation* nr 19(1)/1981
176. Zabłotniak R., Dzieje Polskiego Towarzystwa Eugenicznego, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* nr 16(4)/1971
177. Zajadło J., Formuła „Gesetz und recht”, *Ius et Lex* nr 1/2002

3. Źródła internetowe i dokumenty elektroniczne

1. 67th IFLA Council and General Conference August 16-25, 2001; <https://archive.ifla.org/IV/ifla67/papers/078-144e.pdf>
2. UN: Development and Psychiatric Disabilities <https://www.un.org/esa/socdev/enable/disdevelopmental.htm>
3. Deklaracja osób niepełnosprawnych z 1975 r. <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/rightsofdisabledpersons.aspx>
4. AI-Powered Smart Glass XRAI Give Deaf People the Power of Speech <https://www.youtube.com/watch?v=CJTora8neGw> Steenhout N., The Evolution of Assistive Technology into Everyday Products, NZ ICT Innovation Conference, 2018 r. <https://incl.ca/the-evolution-of-assistive-technology-into-everyday-products/>
5. American Foundation for the Blind, Helen Keller Biography, www.afb.org
6. Amnesty International, Middle East and North Africa Region: Re-drafting the Arab Charter on Human Rights: Building for a Better Future, 11 March 2004

7. Artificial Intelligence reads privacy policies do you don't have to
<https://nakedsecurity.sophos.com/2018/02/21/artificial-intelligence-reads-privacy-policies-so-you-dont-have-to/>
8. ASEAN Enabling Masterplan 2025: Mainstreaming the Rights of Persons with Disabilities
<https://aichr.org/wp-content/uploads/2019/01/ASEAN-Enabling-Masterplan-2025-Mainstreaming-the-Rights-of-Persons-with-Disabilities.pdf>
9. Assistive product specifications and how to use them; WHO Report 2021r. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/339851/9789240020283-eng.pdf> 2021
10. Assistive Technology Devices report, UN Accessibility Centre, United Nations 2017, https://www.un.org/development/desa/disabilities/wp-content/uploads/sites/15/2019/03/Assistive-Technology-Devices-2017_Eng.pdf
11. Baderin M., McCorqudale R., Economic, Social and Cultural Rights in Action, Oxford Scholarship online, 2009, <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199217908.001.001/acprof-9780199217908>
12. Band J., A User Guide to the Marrakesh Treaty, s. 11, <https://www.llrx.com/2013/08/a-user-guide-to-the-marrakesh-treaty/>
13. Band J., Jaszi P, Model Statute for Implementation of the Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons who are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled, 2013, <http://infojustice.org/archives/30778>
14. Bańko M., Linde-Usiekiewicz J., Łaziński M., Rekomendacje dotyczące języka niedyskryminującego na Uniwersytecie Warszawskim, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, <http://historia.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2021/05/rekomendacje-dotyczace-jezyka-niedyskryminujacego-na-universytecie-warszawskim.pdf>
15. Barker R., Escarpit R., The Book Hunger, Paris UNESCO 1973 r., https://cerlalc.org/wp-content/uploads/2019/10/4-The-Book-hunger_Barker-Escarpit.pdf
16. Benedict A., Public Citizen welcomes the Marrakesh Treaty for the Blind. 2013, <http://www.citizenvox.org/2013/07/08/public-citizen-welcomes-the-marrakesh-treaty-for-the-blind>
17. Bralczyk J., wypowiedź podczas konferencji pt. Osoby niepełnosprawne w społeczeństwie wiedzy, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, styczeń 2006 r., <http://www.dare.home.pl/idol/pl/obral.php>
18. Centers for disease control and prevention, <https://www.cdc.gov/ncbddd/disabilityandhealth/infographic-disability-impacts-all.html>
19. Chapman A., Approaching Intellectual Property as a Human Right: Obligations Related to Article 15 (1) (c), United Nations Digital Library, 2000

20. Charter of the United Nations, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1945.html>.
21. Cohen J., Praktyczny poradnik savoir-vivre wobec osób niepełnosprawnych, 2015, http://niepelnosprawni.sggw.pl/MPIPS_Savoir_vivre.pdf
22. Coleman M., Cramer E., Creating Meaningful Art Experiences with Assistive Technology for Students with Physical, Visual, Severe, and Multiple Disabilities, *Art Education* 2015 s.7-11, [http://sonify.psych.gatech.edu/~walkerb/classes/assisttech/pdf/Coleman\(2015\).pdf](http://sonify.psych.gatech.edu/~walkerb/classes/assisttech/pdf/Coleman(2015).pdf)
23. Coxen M., Overview - Disability and employment, report prepared for the Commission of the EC, Office for Official Publications of the EC, Luxembourg 1984.
24. Daily summary of discussion at the seventh session 27 January 2006, UN Convention on the Human Rights of People with Disabilities Ad Hoc Committee, <https://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahc7sum27jan.htm>
25. Daily summary of discussion at the seventh session 27 January 2006, UN Convention on the Human Rights of People with Disabilities Ad Hoc Committee – Daily Summaries, <https://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahc7sum27jan.htm>
26. Daily Summary of Discussion at the Third Session 4 June 2004, UNITED NATIONS (June 4, 2004), <http://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahc3sum4june.htm>.
<http://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahc3sum4june.htm>
27. Darwin K., O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego, czyli o utrzymaniu się doskonalszych ras, w walce o byt, <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/darwin-o-powstawaniu-gatunkow.pdf>
28. Declaration. A Balanced Interpretation of the “Three-step test” in copyright law. https://www.ip.mpg.de/fileadmin/ipmpg/content/forschung_aktuell/01_balanced/declaration_three_step_test_final_english1.pdf
29. Di Nuovo A., Conti D., Trubia G., Di Nuovo S., Deep learning systems for estimating visual attention in robot-assisted therapy of children with autism and intellectual disability. *Robotics*, vol. (2) 2018, s. 2-21, <https://www.mdpi.com/2218-6581/7/2/25>
30. Drahos P., Access to Knowledge: Time for a Treaty? *Bridges*, Australian National University Research Publications, vol. 9/2005
31. Dratsiou I., Varella A., Romanopoulou E., Villacanas O., Cooper S., Isaris P., Serras M., Unzueta L., Silva T., Zurkuhlen A., MacLachan M., Bamidis P., Assistive technologies for supporting the wellbeing of older adults. *Technologies* 2022., <https://www.mdpi.com/2227-7080/10/1/8>
32. Electronic Frontier Found., Submission to the United States Copyright Office and the United States Patent and Trademark Office on the Topic of Facilitating Access to Copyrighted Works for the Blind or Persons with Other Disabilities (2009), <http://www.copyright.gov/docs/sccr/comments/2009/katz.pdf>.

33. Excell J., The rise of additive manufacturing, *The Engineer*, 2013 r.
<https://www.theengineer.co.uk/content/in-depth/the-rise-of-additive-manufacturing>
34. Exceptions and limitations to copyright, European Audiovisual Observatory, Strasbourg, 2017, s. 10 <https://www.obs.coe.int/en/web/observatoire/-/exceptions-and-limitations-to-copyright>
35. Ficsor M., Commentary on the Marrakesh Treaty on Accessible Format Copies for the Visually Impaired, 2016, http://www.copyrightseesaw.net/archive/?sw_10_item=50
36. Ficsor M., Short paper on the three-step test for the application of exceptions and limitations in the field of copyright, 2012.
37. Finkelstein V., *The Social Model of Disability Repossessed*, <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/finkelstein-soc-mod-repossessed.pdf>
38. Franz V., The Miracle in Marrakesh: Copyright Reform to End the “Book Famine”, <https://www.opensocietyfoundations.org/voices/miracle-marrakesh-copyright-reform-end-book-famine>
39. WIPO Frequently asked questions: Copyright. What Can be protected using copyright? https://www.wipo.int/copyright/en/faq_copyright.html#accordion_collapse_03_a
40. Fruchterman J., Lingane A., The Chafee Amendment: Improving Access to Information, Information Technology and Disabilities, vol. IX 1/2003, <http://itd.athenpro.org/volume9/number1/lingane.html>.
41. Frye D., Fighting for the Right to Read a Campaign to Preserve Unlimited Access to the Text-to-Speech Feature of the Kindle 2, 2009
<https://nfb.org/sites/default/files/images/nfb/publications/bm/bm09/bm0906/bm090603.htm>
42. Galasiński D., Osoby niepełnosprawne czy z niepełnosprawnością? (w:) Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania. Nr 4(9)/2013
https://www.pfron.org.pl/fileadmin/files/0/477_01-Dariusz_Galasinski.pdf
43. Garnett N., Automated Rights Management Systems and Copyright Limitations and Exceptions, 2006 r. https://www.wipo.int/edocs/mdocs/copyright/en/sccr_14/sccr_14_5.pdf
44. Gatchalian C., Assistive technologies, Ontario Tech University, <https://pressbooks.pub/techancurr2019/chapter/21st-century-assistive-tech/>
45. Geiger Ch., The future of copyright in Europe: striking a fair balance between protection and access to information. Report for the Committee on Culture, Science and Education – Parliamentary Assembly, Council of Europe https://www.unistra.fr/uploads/media/Report_Future_of_Copyright.pdf
46. Gere Ch., Digital culture, 2001 r. (2001), <http://books.google.com/books?id=VLrQ6bcwIwUC>
47. Global report on assistive technology 15.05.2022 r. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240049451>
48. Global report on assistive technology, WHO & UNICEF 2022 r. <https://www.unicef.org/reports/global-report-assistive-technology>

49. Glosariusz WIPO z 1980 r. <https://lawcat.berkeley.edu/record/122495>
50. Główny Komentarz dot. Art. 21 sporządzonego przez Komitetu do Spraw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych] Forty-third Session 2–20 November 2009 General comment No. 21 Right of everyone to take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a) of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), <https://www.refworld.org/docid/4ed35bae2.html>
51. Hassan E., Ohid Y., Diepeveen S., Intellectual property and developing countries: a review of the literature, RAND, n. 19-20/2010.
52. Historia rozwoju amerykańskiej myśli eugenicznej przedstawiona na wykresie <https://eugenicsarchive.ca/discover/timeline/532886fb132156674b00029d>.
53. Strona informacyjno-edukacyjna poświęcona pismu punktowemu dla osób niewidomych <http://braille.pl/>.
54. Komitet ONZ ds. Praw Osób Niepełnosprawnych, Komentarz Ogólny Nr 5 (2017) na temat niezależnego życia i bycia częścią społeczności, Warszawa 2019 http://niezaleznezycie.pl/wp-content/uploads/Komentarz_og%C3%B3lny_ONZ_5_PL.pdf
55. Membership: Group established by the Ad Hoc Committee, Working Group on a Convention of persons with disabilities <http://un.org/esa/socdev/enable/rights/ahcwg.htm#membership>
56. Katalog HathiTrust: Control Review. <https://catalog.hathitrust.org/Record/000675880>.
57. Historia HathiTrust <https://core.ac.uk/download/pdf/230213016.pdf>
58. The protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care resolution / adopted by the General Assembly 1992 <https://digitallibrary.un.org/record/135851>
59. Declaration on the Rights of Deaf-Blind Persons : decision / adopted by the Economic and Social Council 1979 <https://digitallibrary.un.org/record/33974>
60. United Nations Decade of Disabled Persons, 1983-1992 World Programme of action concerning disabled persons. United Nations, New York, 1983 <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/united-nations-world-programme.pdf>
61. European Commission. Questions and Answers: Strategy for the Rights of persons with disabilities 2021-2030 https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_21_813
62. European Commission. Employment, Social Affairs & Inclusion. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1226>
63. Historia rozwoju myśli eugenicznej przedstawiona na wykresie (1830-2023) <https://eugenicsarchive.ca/discover/timeline/532886fb132156674b00029d>.
64. United Nations Audiovisual Library of Internet: Convention on the Rights of persons with disabilities and it's optional protocol https://legal.un.org/avl/pdf/ha/crpd/crpd_ph_e.pdf.
65. United Nations News Global Perspective Human stories. Arab charter on Human Rights https://news.un.org/en/story/2008/01/247292-arab-rights-charter-deviates-international-standards-says-un-official#.VYKof_ntmko

66. Europeana <https://www.europeana.eu/pl>
67. Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej: Cele Deklaracji ASEAN <https://asean.pl/cele-2/>
68. Mann D., Raport WIPO <https://sid.usal.es/idocs/F8/FDO19707/mann.pdf>
69. Urządzenie subpac <https://subpac.com/what-is-the-subpac/>
70. World Programme: resolutions adopted on the reports of the Third Committee <https://undocs.org/A/RES/37/52>.
71. Noel W., Copyright problems raised by the access by handicapped persons to protected works <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000065169>
72. Stahl S., A discussion of accessible curriculum materials https://web.archive.org/web/20090802120853/http://www.cast.org/publications/ncac/ncac_policy.html#fn15,
73. Historia pisma dla niewidomych, Podyplomowe Studium Technologii Informacyjne https://whk.up.krakow.pl/p_brajla.html
74. World Blind Union, 7th General Assembly Geneva, August 18th-22nd 2008, Draft Resolution, 21.08.2008 <https://worldblindunion.org/wp-content/uploads/2021/01/Resolutions-2008.doc>
75. Recognizing the 90th Anniversary of The National Library Service for the Blind and Print Disabled <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CREC-2021-03-03/html/CREC-2021-03-03-pt1-PgS1023.htm>
76. International Federation of Library Associations and Institutions, Resources about Marrakesh Treaty <https://www.ifla.org/resources/?oPubId=81925>
77. Brief: Europe Acts on Visually Impaired Reader Access, 2010 <https://www.ip-watch.org/2010/09/19/europe-acts-on-visually-impaired-reader-access/>
78. United Nations News – Assistive technology is a life changer <https://twitter.com/DrTedros/status/1526198114960416768>
79. Historia bibliotekarzy Kongresu <https://www.loc.gov/loc/legacy/librs.html>
80. <https://www.loc.gov/nls/about/eligibility-for-nls-services/>
81. National Library Service for the blind and print disabled library of Congress: Eligibility <https://www.loc.gov/nls/about/organization/laws-regulations/>
82. National Institute of Neurological Disorders and Stroke: Dyslexia <https://www.ninds.nih.gov/Disorders/All-Disorders/Dyslexia-Information-Page>.
83. McGinnity B., Seymour-Ford J., Andries, K., Laura Bridgman. Perkins History Museum, Perkins School for the Blind, Watertown, 2004 <https://www.perkins.org/laura-bridgman/>
84. Guide to large and giant print by RNIB <https://www.rnib.org.uk/information-everyday-living-reading/large-and-giant-print>.
85. Final report of the Ad Hoc Committee on a Comprehensive and Integral International Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities <https://www.un.org/development/desa/disabilities/final-report-of-the-ad-hoc->

[committee-on-a-comprehensive-and-integral-international-convention-on-the-protection-and-promotion-of-the-rights-and-dignity-of-persons-with-disabilities.html](#)

86. History of United Nations and Persons with Disabilities – The World Programme of Action Concerning Disabled Persons <https://www.un.org/development/desa/disabilities/history-of-united-nations-and-persons-with-disabilities-the-world-programme-of-action-concerning-disabled-persons.html>
87. The Ohio State University Libraries, Microforms, <https://guides.osu.edu/microforms>
88. United Nations Ad Hoc Committee on a Comprehensive and Integral International Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities <https://www.un.org/development/desa/disabilities/resources/ad-hoc-committee-on-a-comprehensive-and-integral-international-convention-on-the-protection-and-promotion-of-the-rights-and-dignity-of-persons-with-disabilities.html>,
89. United Nations World Programme of Action Concerning Disabled Persons <https://www.un.org/development/desa/disabilities/resources/world-programme-of-action-concerning-disabled-persons.html>
90. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych – rosyjska wersja językowa <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-r.pdf>
91. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych – arabska wersja językowa <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-a.pdf>
92. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych – chińska wersja językowa <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-r.pdf>,
93. Resolution adopted by the General Assembly on 13 December 2006 [without reference to a Main Committee (A/61/611)] https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_61_106.pdf.
94. International Norms and Standards Relating to Disability (October 2003) <https://www.un.org/esa/socdev/enable/comp00.htm>
95. 56/168 Comprehensive and integral international convention to promote and protect the rights and dignity of persons with disabilities. Resolution adopted by the General Assembly {on the report of the Third Committee (A/56/583/Add.2)} <https://www.un.org/esa/socdev/enable/disA56168e1.htm>
96. Implementation of the World Programme of Action concerning Disabled Persons and the United Nations Decade of Disabled Persons : resolution / adopted by the General Assembly. UN. General Assembly (44th sess : 1989-1990) <https://digitallibrary.un.org/record/82160>
97. The protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care : resolution / adopted by the General Assembly. UN. General Assembly (46th sess. : 1991-1992) <https://digitallibrary.un.org/record/135851>

98. Report of the Working Group to the Ad Hoc Committee: article 30, Seventh Session <https://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahcstata30sevscomments.htm>
99. Report of the Working Group to the Ad Hoc Committee: Annex I: Draft articles for a Comprehensive and Integral International Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities, Annex II: Summary of the discussions held regarding the issue of international cooperation to be considered by the Ad Hoc Committee <https://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahcwgreport.htm>
100. <https://www.who.int/docs/default-source/gho-documents/world-health-statistic-reports/6-june-18108-world-health-statistics-2018.pdf>
101. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/assistive-technology>.
102. <https://www2.ed.gov/about/bdscomm/list/aim/meeting/4-1-2001-teleconference/taskforce-1-print-disability.doc>
103. Informative Sessions on Limitations and Exceptions and on Audiovisual Performances - Provisional Program https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=111112
104. Informative Sessions on Limitations and Exceptions and on Audiovisual Performances - Provisional Program https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=111112
105. Joint Press release The European Blind Union (EBU) & the Federation of European Publishers (FEP) https://fep-fee.eu/IMG/pdf/joint_press_release_-_ebu_fep_-_may_2018.pdf?1252/7312ce0997c4e23cc2460e91d8c568c9265a8e38
106. Deklaracja praw osób głuchoniewidomych: decyzja / przyjęta przez Radę Gospodarczo-Społeczną. Przyjęta na 14. posiedzeniu plenarnym w dniu 9 maja 1979 r. Zawiera tekst Deklaracji o prawach osób głuchoniewidomych przyjętej przez Światową Konferencję Helen Keller w sprawie usług na rzecz młodzieży i dorosłych głuchoniewidomych, 16 września 1977 r., <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/rightsofdisabledpersons.aspx>
107. Joint Press Release: The European Blind Union (EBU) & the Federation of European Publishers (FEP) <https://fep-fee.eu/Joint-Press-release-The-European>
108. Kamińska D., Sapiński T., Wiak S., Tikk T., Haamer R., Avots E., Helmi A., Ozcinar C., Anbarjafari G., Virtual Reality and its applications in education: Survey, "Information", Vol. 10(10), 2019
109. Kearney G., DAISY. What I sit and why use it? <https://nfb.org/sites/default/files/images/nfb/publications/bm/bm11/bm1102/bm110210.htm>
110. Kindy K., Filmmaker's group tries to reshape treaty that would benefit the blind, The Washington Post 22.06.2013 , https://www.washingtonpost.com/politics/filmmakers-group-tries-to-reshape-treaty-that-would-benefit-the-blind/2013/06/22/f98e6130-d761-11e2-9df4-895344c13c30_story.html

111. King, S., Copyright: How can barriers to access be removed? An action plan for the removal of some copyright barriers that prevent equitable access to information by people with print disabilities, https://archive.ifla.org/IV/ifla70/papers/173e-King_Mann.htm
112. Komentarz ogólny nr 5 (2017) na temat niezależnego życia i bycia częścią społeczności, Komitet ONZ ds. Praw Osób Niepełnosprawnych, Warszawa 2019, http://niezaleznezycie.pl/wp-content/uploads/Komentarz_og%C3%B3lny_ONZ_5_PL.pdf
113. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europy, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów: Europejska strategia w sprawie niepełnosprawności 2010-2020 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:52010DC0636>
114. Kramer E., Digital rights management: pitfalls and possibilities for people with disabilities, The journal of electronic publishing, volume 10, issue 1, 2007
115. Lachowski T., III generacja praw człowieka, <https://liberte.pl/iii-generacja-praw-czlowieka/>
116. Lanteri P., Marrakesh Treaty to Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print Disabled, Copyright Division WIPO, Culture and Creative Industries Sector, Singapore, 28.4.2015 r. https://www.wipo.int/edocs/mdocs/mdocs/en/wipo_reg_cr_sin_15/wipo_reg_cr_sin_15_t_8.pdf
117. Leahy A., Ferri D., The right to participate in cultural life of persons with disabilities in Europe: Where is the paradigm shift?, European Journal of Disability Research, 2022 r. <https://journals.openedition.org/alterjdr/1430>
118. Letter from National Federation of the Blind (Jan. 28, 2010) <https://www.clearinghouse.net/chDocs/public/DR-NY-0006-0011.pdf>
119. Love J., Disney, Viacom and Other MPAA Members Join Book Publishers to Weaken a Treaty for the Blind, Huffington Post (online), http://www.huffingtonpost.com/jameslove/disney-viacom-and-other-m_b_3137653.html
120. Lung G., Copyright exceptions for the visually impaired: international perspective <https://origin-archive.ifla.org/IV/ifla70/papers/177e-Lung.htm>
121. Łaziński M., Wyrażenia „osoba niepełnosprawna” i „osoba z niepełnosprawnością”, https://rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=2014:wyrazenia-osoba-niepelnosprawna-i-osoba-z-niepelnosprawnoscia-2&catid=44&Itemid=208.
122. Mann D., WIPO- Advancing Access to Information for Print Disabled People, 2001 https://www.keionline.org/sites/default/files/david_manon_wipo.pdf
123. Mayerson A., Testimony on behalf of the disability rights education & defense fund 1989, University of Kansas https://dolearchivecollections.ku.edu/collections/ada/files/s-leg_752_004_all.pdf

124. McGregor J., Bell s., Wilson M., Fault Lines: Human rights in New Zealand, s. 107, https://www.aut.ac.nz/_data/assets/pdf_file/0011/108110/seven.pdf
125. McGregor J., Bell S., Wilson M., Fault Lines: Human rights in New Zealand, New Zealand Law Foundation Research Reports 2015, https://www.aut.ac.nz/_data/assets/pdf_file/0011/108110/seven.pdf
126. MoMa Gallery https://www.moma.org/explore/inside_out/2012/06/26/the-language-of-access/
127. Motion for a resolution on Petition 0924/2011 by Dan Pescod (British), on behalf of the European Blind Union (EBU)/Royal National Institute of Blind People (RNIB), on access by blind people to books and other printed products (2011/2894(RSP)) https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-7-2012-0062_EN.html
128. Muzeum Louvre <https://framemuseums.org/art-and-matter-please-touch-tactile-gallery/>
129. Nicholson D., Accommodating Persons with Sensory Disabilities in South African Copyright Law, Masters dissertation, University of the Witwatersrand, Johannesburg, 2013 r.: <http://wiredspace.wits.ac.za/handle/10539/12525>
130. Noel W., Copyright problems raised by the access by handicaped persons to protected works, Paryż 1985 https://www.keionline.org/wp-content/uploads/noel_wipo_unesco_85_readable.pdf
131. Oussama M., Stockman T., Bryan-Kinns N., AMuST: Accessible Music Studio- Feasibility Report. 2011, <https://core.ac.uk/download/pdf/30696796.pdf>
132. Overview: Human Rights Declarations in Asia-Pacific, HR Osaca <https://www.hurights.or.jp/english/overview-human-rights-declarations.html>
133. Owen V., Towards the ideal: steps to improved access <https://origin-archive.ifla.org/IV/ifla70/papers/121e-Owen.pdf>
134. Oxford English Dictionary, <https://oxfordenglishdictionary.us/saving-clause/>
135. Peters M., Recommendation of the Register of Copyrights in RM 2002-4; Rulemaking on Exemptions from Prohibition on Circumvention of Copyright Protection Systems for Access Control Technologies (Memorandum 2003) <https://cdn.loc.gov/copyright/1201/docs/registers-recommendation.pdf>
136. Pilch J., Treaty for Improved Access for Blind, Visually Impaired and other Reading Disabled Persons, Library Copyright Alliance, www.librarycopyrightalliance.org
137. Plantilla J., Pacific Regionalism, FOCUS Asia-Pacific 49/2007, Źródło: <https://www.hurights.or.jp/archives/focus/section2/2007/09/pacific-regionalism.html>
138. Press statement: Centre for Human Rights calls on African States to ratify newly adopted African disability rights treaty <https://www.chr.up.ac.za/dru-news/482-press-statement-centre-for-human-rights-calls-on-african-states-to-ratify-newly-adopted-african-disability-rights-treaty>

139. Priority Assistive Product List, WHO 2016 r. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/207694/WHO_EMP_PHI_2016.01_eng.pdf;jsessionid=FB7D926616CA60ABAF189A5CEB9E395C?sequence=1
140. Propozycja delegatury Brazylii, Ekwadoru i Paragwaju oraz WBU 18th Session WIPO SCCR/18/5, May 25, 2010, http://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=122732
141. Przybysz P., Prawa człowieka a prawa niepełnosprawnych, Warszawa 2005, http://idn.org.pl/sonnszz/prawa_niepelnosprawn1.htm
142. Raport Komisja Praw Człowieka przy ONZ, 2001/21, 16 sierpnia 2001 r., s. 62-62. <https://digitallibrary.un.org/record/447531>
143. Raport Komisji Izby Reprezentantów 1976 r. https://www.copyright.gov/history/law/clrev_94-1476.pdf
144. Regional Diagnosis on the exercise of legal capacity of persons with disabilities, OAS, 2015 http://www.oas.org/en/sedi/ddse/pages/documentos/english_diagnosis.pdf
145. Reid B., Copyright and Disability, California Law Review vol. 109, 2021, <https://scholar.law.colorado.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2540&context=faculty-articles>
146. Ricketson S., WIPO Study on Copyright Limitations and Exceptions for the Visually Impaired https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=75696
147. Ricketson S., WIPO Study on Limitations and Exceptions of Copyright and Related Rights in the Digital Environment https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=16805
148. Protokół Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Praw Ludów uzupełniony o prawa osób niepełnosprawnych <https://au.int/en/treaties/protocol-african-charter-human-and-peoples-rights-rights-persons-disabilities-africa>
149. Royal National Institute of Blind People, Availability of accessible publications 2011 update, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/JURI-AM-597416_EN.pdf
150. Ruby L., Sigall J., Pallante M, Register for Policy & Int'l Affairs, U.S. Copyright Office, regarding Notice of Inquiry and Request for Comments on the Topic of Facilitating Access to Copyrighted Works for the Blind or Others Persons with Disabilities, <https://www.copyright.gov/docs/sccr/comments/2009/comments-2/jule-sigall-microsoft-corporation.pdf>
151. Rudzionis V., Maskeliunas R., Driaunys K., Voice controlled environment for the assistive tools and living space control, FedCSIS 2012, s. 1075-1080, <https://annals-csis.org/proceedings/2012/pliks/158.pdf>
152. Ryan C., Language Use in the United States: 2011, United States Census Bureau, raport nr 22/2013, <https://www.census.gov/library/publications/2013/acs/acs-22.html>.
153. Schulze M., Understanding the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Lyon: Handicap International 2010, https://iddcconsortium.net/sites/default/files/resources-tools/files/hi_crp_d_manual_sept2009_final.pdf.

154. Section § 508 Rehabilitation Act – Surveys and Reports <https://www.justice.gov/crt/section-508-home-page-0>
155. Shaver-Gleason L., Would Beethoven Prefer a Modern Piano If He Had One? Not Another Music Cliche. 2018, <https://notanothermusichistorycliche.blogspot.com/2018/10/would-beethoven-prefer-modern-piano-if.html?m=1>
156. Smith E., Huff S., Wescott H., Daniel R., Ebuenyi I., O'Donnell J., Maalim M/, Zhang W., Khasnabis C., MacLachlan M., Assistive technologies are central to the realization of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities , Taylor & Francis Disability and Rehabilitation: Assistive Technology, s. 4-5, 2022 DOI: 10.1080/17483107.2022.2099987
157. Sorensen C., One of the proudest achievements: organized birth control in Indiana 1870s TO 1950s, University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree Master of Arts in the Department of History Indiana University December 2006.
158. Standing Committee on Copyright and Related Rights Proposal by Chile on the Analysis of Exceptions and Limitations https://www.wipo.int/edocs/mdocs/copyright/en/scrr_13/scrr_13_5.pdf
159. Standing Committee on Copyright and Related Rights Twenty-Fifth Session https://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting_id=25014https://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting_id=25024
160. Standing Committee on Copyright and Related Rights Twenty-Fourth Session https://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting_id=25014
161. Status listy państw które podpisały Protokół o prawach osób niepełnosprawnych Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i praw ludów https://au.int/sites/default/files/treaties/36440-sl-PROTOCOL_TO_THE_AFRICAN_CHARTER_ON_HUMAN_AND_PEOPLESaEUtm_RIGHTS_ON_THE_RI_.pdf
162. Statystyki WHO z 2011 r. zob. <https://www.who.int/docs/default-source/gho-documents/world-health-statistic-reports/6-june-18108-world-health-statistics-2018.pdf> WHO World report on Disability
163. Statystyki WHO z 2018 r. <https://www.who.int/docs/default-source/gho-documents/world-health-statistic-reports/6-june-18108-world-health-statistics-2018.pdf>
164. Stein M., Disability Human Rights, Faculty Publications, 2007 <https://scholarship.law.wm.edu/facpubs/264>
165. Subedi S., Declaration on the Right to Development, United Nations Audiovisual Library of International Law, United Nations, 2021 r., https://legal.un.org/avl/pdf/ha/drd/drd_e.pdf
166. Sullivan J., WIPO Study on Copyright Limitations and Exceptions for the Visually Impaired https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=75696

167. T. Kayaoğlu, It's Time to Revise the Cairo Declaration of Human Rights in Islam, The Brookings, 2016, <https://www.brookings.edu/opinions/its-time-to-revise-the-cairo-declaration-of-human-rights-in-islam/>
168. Takashi, How ASEAN can gain from South Korea relations – and Kim Jong Un, 2019 <https://asia.nikkei.com/Spotlight/Comment/How-ASEAN-can-gain-from-South-Korea-relations-and-Kim-Jong-Un>
169. Tarbel B., Gejrot E., Kjellstrand S., Laurin S., New realities: Unlocking the potential of XR for Persons with Disabilities. How can extend reality (XR) technology benefit persons with disabilities. The report: New Realities, 2021 r., for FUNKA, 2021 <https://www.funka.com/en/about-funka2/news/en/unlocking-the-potential-of-xr-for-persons-with-disabilities/>
170. Tech Talk: Smart AI glasses to tackle hearing loss. Technology for the hearing impairment, WION News <https://www.youtube.com/watch?v=51FL7ajHM70>
171. The case for investing in assistive technology, <https://atscalepartnership.org/investment-case>
172. The Convention on the Rights of Persons with Disabilities Training Guide Professional Training Series No. 19, United Nation Human Rights, New York and Geneva, 2014 https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/CRPD_TrainingGuide_PTS_19_EN_Accessible.pdf
173. The Role of Authorized Entities before and after Marrakesh Treaty implementation https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=390934
174. Thurston v. Fairfield Collectibles of Georgia, LLC <https://law.justia.com/cases/california/court-of-appeal/2020/e072909.html>
175. U.S. Copyright Office Definitions <https://www.copyright.gov/help/faq/definitions.html>
176. U.S. Copyright Office Website <https://www.copyright.gov/history/>
177. United Nations. Treaty Body Database https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?Treaty=CRPD&Lang=en
178. Unia równości: Komisja Europejska przedstawia strategię na rzecz praw osób z niepełnosprawnościami na lata 2021-2030 https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/ip_21_810
179. Union of the physically impaired against segregation, Fundamental Principles of Disability, Union of the Physically Impaired Against Segregation, London 1976. <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/UPIAS-UPIAS.pdf>
180. Union of the physically impaired against segregation, Fundamental Principles of Disability, Union of the Physically Impaired Against Segregation, London 1976. <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/UPIAS-UPIAS.pdf>
181. Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.1 <https://wcag21.lepsyweb.pl/#robust>
182. WHO Disability: Facts <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health>
183. WHO World report on Disability <https://www.who.int/publications/i/item/9789241564182>

184. WIPO Technology Trends Report 2021 <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=4541>
185. WIPO, Projekt Traktatu WIPO w sprawie wyjątków i ograniczeń dla osób niepełnosprawnych, instytucji edukacyjnych i badawczych, bibliotek i ośrodków archiwalnych, https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=134392
186. Wolhandler J., The movement to include people with disabilities in a human rights' framework, State of civil society / Citizens demanding accountability in the international area, s. 112, <https://www.civicus.org/images/Innovative%20strategies%20used%20by%20the%20disability%20movement.pdf>
187. Working Group on Access by the Visually and Auditory Handicapped to Material Reproducing Work! Protected by Copyright, Report UNESCO/WIPO/WGH/I/3, Paris 3 January 1983, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000053955>
188. Working Group on Access by the Visually and Auditory Handicapped to Material Reproducing Work! Protected by Copyright, Report UNESCO/WIPO/WGH/I/3, Paris 3 January 1983, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000053955>
189. World Blind Union "Paper on a WIPO Treaty for Improved Access for Blind, Visually Impaired and other Reading Disabled Persons", www2.ohchr.org
190. World Blind Union (WBU) and Knowledge Ecology International (KEI) Meeting on a WIPO Treaty for Blind, Visually Impaired and Other Reading Disabled Persons, July 24-25, 2008. <http://keionline.org/content/view/206>
191. World Blind Union, Paper on a WIPO Treaty for Improved Access for Blind, Visually Impaired and other Reading Disabled Persons,
192. Digital Talking Book www.digitaltalkingbook.com.
193. Strona internetowa Światowej Organizacji Okulistyki www.icoph.org.
194. Strona internetowa Światowej Organizacji Zdrowia www.who.int.
195. Z. Łucki, Proszę... nie mówmy „technologia” na technikę!, <https://cri.agh.edu.pl/bip/63/1163.htm>

4. Orzecznictwo

4.1. Orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej

1. Wyrok TSUE z dnia 1 grudnia 2011 r. w sprawie C-145/10, Eva-Maria Painer, ECLI:EU:C:2011:798, (Dz.U.UE.C.2012.32.7)
2. Wyrok TSUE z dnia 9 lutego 2012 r. w sprawie C-277/10 Martin Luksan przeciwko Petrusowi van der Letowi, (ECLI:EU:C:2012:65)
3. Wyrok TSUE z dnia 3 września 2014 r. w sprawie C-201/13, Johan Deckmyn, ECLI:EU:C:2014:2132, (Dz.U.UE.C.2015.16.3/2)

4. Wyrok TSUE z dnia 10 kwietnia 2014 r. w sprawie C-435/12 ACI Adam BV i inni przeciwko Stichting de ThuisKopie i Stichting Onderhandeligen ThuisKopie vergoeding, ECLI:EU:C:2014:254, (Dz.U.UE.C.2014.175.7)
5. Wyrok TSUE z dnia 11 września 2014 r. w sprawie C-117/13 Eugen Ulmer, ECLI:EU:C:2014:2196, (Dz.U.UE.C.2013.171.10/2)
6. Wyrok TSUE z dnia 11.09.2014 r. w sprawie C-117/13 Technische Universität Darmstadt przeciwko Eugen Ulmer KG, ECLI:EU:C:2014:2196, (Dz.U.UE.C.2014.409.11)
7. Wyrok TSUE z dnia 16 lipca 2009 r. w sprawie C-5/08, Infopaq, ECLI:EU:C:2009:465, (Dz.U.UE.C.2009.220.7/1)
8. Wyrok TSUE z dnia 29 listopada 2017 r. w sprawie C-265/16 VCAST Limited przeciwko RTI SpA ECLI:EU:C:2017:913, (Dz.U.UE.C.2018.32.3/1)

4.2. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

1. Wyrok w sprawie Nencheva i inni przeciwko Bułgarii (skarga nr 48609/06)
2. Wyrok w sprawie Centrum Zasobów Prawnych w imieniu Valentine Camoeanu przeciwko Rumunii (skarga nr 47848/08)
3. Wyrok w sprawie Vincent przeciwko Francji (nr 6253/03)
4. Wyrok w sprawie Zarzycki przeciwko Polsce (skarga nr 15351/03)
5. Wyrok w sprawie Grimalova przeciwko Łotwie (skarga nr 27853/09)
6. Wyrok w sprawie Abele przeciwko Łotwie (skarga nr 77850/12)
7. Dordevic przeciwko Chorwacji (skarga nr 41526/10)
8. Wyrok w sprawie Gherghina przeciwko Rumunii (skarga nr 42219/07).
9. Wyrok w sprawie H.L. Przeciwno Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii (skarga nr 45508/991)
10. Wyrok w sprawie D.D. przeciwko Litwie (Skarga nr 13469/06)
11. Wyrok w sprawie B.P. i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii (skarga nr 38245/08).
12. Wyrok w sprawie Kjartan Asmundsson przeciwko Islandii (skarga nr 60669/00)
13. Wyrok w sprawie Mółka przeciwko Polsce (skarga nr 56550/00)
14. Wyrok w sprawie Neagu przeciwko Rumunii (skarga nr 49651/16)
15. Wyrok w sprawie Glor przeciwko Szwajcarii (skarga nr 13444/04)
16. Wyrok w sprawie Cam przeciwko Turcji (skarga nr 51500/08)
17. Wyrok w sprawie Belli i Arquier-Martinez przeciwko Szwajcarii (skarga nr 6550/13)
18. Wyrok w sprawie Berisha przeciwko Szwajcarii (skarga nr 4723/13)
19. Wyrok w sprawie Arnar Legi Larusson przeciwko Islandii (skarga nr 23077/19)
20. Wyrok w sprawie Koua Poirrez przeciwko Francji (skarga nr 40892/98)

21. Wyrok w sprawie Gherghina przeciwko Rumunii (skarga nr 42219/07)
22. Wyrok w sprawie Enver Sahin przeciwko Turcji (skarga nr 23065/12)
23. Wyrok w sprawie Stoian przeciwko Rumunii (skarga nr 289/14)
24. Wyrok w sprawie Lupica przeciwko Włochom (skarga nr 597/15)
25. Wyrok w sprawie Alajos Kiss przeciwko Węgrom (skarga nr 38832/06)
26. Wyrok w sprawie Am-M.V. przeciwko Finlandii (skarga nr 53251/13)

4.3. Orzecznictwo sądów amerykańskich

1. Authors Guild v. Google, Inc., No. 13-4829 (2d Cir. 2015)
2. Authors Guild, Inc. v. HathiTrust, 755 F.3d 87 (2d Cir. 2014).
3. Bridgeman Art Library, Ltd. v. Corel Corp., 36 F. Supp. 2d 191 (S.D.N.Y. 1999)
4. Buck v. Bell, 274 U.S. 200 (1927) Buck v. Bell No. 292
5. Burrow-Giles Lithographic Co. v. Sarony 111 U.S. 53 (1884).
6. Campbell v Acuff-Rose Music (92-1292) 510 U.S. 569 (1994).
7. Cariou v. Prince, 714 F.3d 694 (2d Cir. 2013),.
8. Righthaven LL v. Jama, No 2:2010-cv-01322, 2011 WL 1541613 (D. Nev. April. 22, 2011)
9. Dr. Seuss Enterprises, L.P. v. Penguin Books USA, Inc., 109 F.3d 1394 (9th Cir. 1997),.
10. Jacobson v. Massachusetts, 197 U.S. 11 (1905).
11. King Features Syndicate v. Fleischer, 299 F. 533 (1924),
12. Leibovitz v. Paramount Pictures Corp., 137 F.3d. 109, 114 (2d Cir. 1998)
13. Markham v. A. E. Borden Co., Inc., et al, 206 F.2d 199 (1st Cir. 1953)
14. Princeton Univ. Press v. Mich. Document Servs., Inc., 99 F.3d 1381 (6th Cir. 1996)
15. Rogers v. Koons, 751 F. Supp. 474, S.D.N.Y. 1990
16. SOFA Entertainment, Inc. v. Dodger Productions, Inc., No. 2:08-cv-02616 (9th Cir. Mar. 11, 2013),.
17. Sony Corporation of America vs. Universal City Studios Inc, 464 US 417, 455, n 40 (1984)
18. Sprawa Feist Publishers, Inc. v. Rural Tel. Service. Co., 499 U.S. 340–41 (1991)
19. Thruston v. Fairfield Collectibles of Georgia Case No. E072909
20. Warner Bros. Entertainment, Inc. v. RDR Books, 575 F. Supp. 2d 513 (S.D.N.Y. 2008)
21. Warren Publishing Co. v. Spurlock d/b/a Vanguard Productions, 645 F. Supp. 2d 402, (E.D.P.A., 2009)

4.4. Orzecznictwo sądów kanadyjskich

1. Council of Canadians with Disabilities vs. VIA Rail Canada Inc, case number 30909
2. Eaton vs. Brant Couny Board of Education [1997] 1 S.C.R. 241, case number: 24668

3. Eldridge v British Columbia (AG), [1997] 3 SCR 624 , case number 24896
4. Jodhan v. Canada et al., case number 2010 FC 1197

5. Inne

1. Bober-Kotarbińska A., referat pt. Wyzwania prawne związane z wykorzystaniem technologii wspomagających osoby niepełnosprawne, wygłoszony na VII Konferencji Naukowej Pomorskiej Izby Adwokackiej w Gdańsku pt. Prawo nowych technologii, Gdańsk 17.11.2022 r.